

PÁRHUZAMOS ORMÁNSÁGOK
TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG A VÁLTOZÓ ORMÁNSÁGBAN

Doktori értekezés

KÉSZÍTETTE:

PULSZTER ZSUZSANNA

PTE BTK INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA
NÉPRAJZ – KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA DOKTORI PROGRAM

Pécs, 2023

TÉMAVEZETŐ:
DR. MÁTÉ GÁBOR
HABIL. EGYETEMI ADJUNKTUS
PTE BTK NÉPRAJZ – KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA TANSZÉK

Köszönetnyilvánítás

Szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik doktori értekezésem létrejöttéhez hozzájárultak. Hálával tartozom elsősorban azoknak az ormánságiaknak, akik a terepmunkák alkalmával támogatták munkámat. Anonimitásuk megőrzése érdekében nevek említése nélkül mondok köszönetet itt nagyon sokaknak a kutatás feltételeinek biztosításáért, a készséges segítségért, a szíves fogadtatásért, azért, hogy bizalmukba fogadtak. Hálával gondolok azokra is, akik már nem érhatték meg közülük, hogy ez a dolgozat megszülessen, de támogattak és segítettek munkámat.

Köszönöm témavezetőmnek, Dr. Máté Gábornak a csaknem másfél évtizednyi szakmai segítséget, a csoportos terepmunkákon való közreműködést, a sok együtt-gondolkodást és emberi segítséget. Köszönettel tartozom Bogdán Bianka, Emesz Sára, Kricsfalusy Márk, Nagy Emese, Németh Nóra, Pozsgai Éva, Sólyomfi Nagy Zoltán, Steinbach Mónika, Szabó Veronika, Velösy Péter hallgatóknak a közös terepmunkákon való részvételért és a kutatási anyag gyarapításáért. Köszönetet mondok műhelyvitám opponenseinek, Dr. Kotics Józsefnek és Dr. Ragadics Tamásnak a részletekbe menő észrevételekért és a rengeteg értékes tanácsért, amelyek hozzájárultak disszertációm javításához. Köszönöm Bognár Zoltánnak a szöveg szerkesztésében, javításában nyújtott segítségét. Köszönöm továbbá a PTE-BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének és az Interdiszciplináris Doktori Iskola műhelyében résztvevőknek, hogy szakmai javaslataikkal, észrevételeikkel hozzájárultak a dolgozat megírásához.

Köszönöm édesanyámnak és a családomnak, hogy türelmesen támogattak.

Tartalomjegyzék.....	2
1 Bevezetés, célkitűzés.....	4
2 Tér, terep, módszerek	9
2.1 A kutatás története és módszertana	10
2.2 A kutatás időszemlélete	13
2.3 A kutatás térhez való viszonya.....	14
2.4 A kutatások kezdete: Szaporca	16
2.5 Az antropológiai mélyvíz: Markóc	18
2.6 A kutatás kiterjesztése: Sellye és környéke	22
3 Fogalmi keretek és a megismerés struktúrája.....	25
4 Az Ormánság mint téma és terep tudományos megközelítései.....	43
4.1 Az Ormánság mint néprajzi táj	45
4.2 Az Ormánság mint szociológiai táj.....	57
5 Társadalmi és gazdasági keretek	67
5.1 Az ártéri gazdálkodástól a nagybirtok dominanciájáig.....	67
5.2 Átalakulások a mezőgazdaságban 1945-től napjainkig	73
5.3 Felekezeti és egyházak az Ormánságban.....	81
5.4 A Dráva mint határ.....	87
6 Makro-szintű folyamatok - Államközi és állami aktorok, beavatkozások, vidékfejlesztési szakpolitika, programok.....	90
6.1 Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája és hatása a magyar gazdaságra.....	90
6.2 Nemzeti Vidékstratégia, Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió.....	94
6.3 Ormánság Program, Ós-Dráva Program	96
6.4 Közfoglalkoztatás, Startmunka programok.....	101
6.5 Szociális Földprogram	106
7 A társadalom mezo-szintű folyamatai – Intézmények, szervezetek, érdekcsoportok.....	108
7.1 Projekt-elit.....	108
7.2 Önkormányzatok.....	115
7.2.1 Sellyei önkormányzat.....	120
7.2.2 „Markóc, a »harmadik utas« falu”	127
7.3 Egyházak ma	133
7.4 Gazdaság, vállalkozások, munkavállalási lehetőségek	141
7.4.1 Mező- és erdőgazdasági vállalkozások	150

7.4.2	Ipari vállalkozások	163
8	A társadalmi és gazdasági folyamatok mikro-szintje – Helyi társadalom, migrációs folyamatok	166
8.1	A mai Ormánságiak	169
8.1.1	Tősgyökeres ormánságiak	169
8.1.2	Horvátok.....	172
8.1.3	Beköltözők	174
8.2	Életstratégiák és társadalomszerkezet	198
8.2.1	Közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek	199
8.2.2	Vállalkozók	209
8.2.3	Gazdálkodók	214
8.2.4	Helyi elit.....	227
8.3	Az Ormánságból elszármazottak	231
8.3.1	Kitelepítettek és földtől menekülők	233
8.3.2	Elköltözők, külföldön munkát vállalók.....	240
10	Összegzés.....	253
11	Felhasznált irodalom.....	260
12	Felhasznált források	296

1 Bevezetés, célkitűzés

Az Ormánság az egyik legismertebb néprajzi táj. Népével, hagyományaival, mindennapjaival számos leírás, szépirodalmi mű, néprajzi elemzés és egyéb tudományos igényű munka foglalkozott és foglalkozik a 19. század eleje óta, a 20. század első harmadától pedig ténylegesen is a hazai néprajzi kutatás egyik fő terepének tekinthető a térség. Közel két évszázada érdekli a tudomány művelőit ez a terület, amelyet az e témában született írások jó része már hosszú ideje – különösen az „egykezés” kapcsán – demográfiai és társadalmi válságzónaként kezel, s ennek okán a néprajz mellett leginkább a szociológiának kiemelt terepe. Napjainkban az Ormánság (néprajzi jelentéstartományának kibővítésével a dél-baranyai Dráva-menti hátrányos helyzetű települések együttese) a szegénység- és etnicitás kutatások, valamint a társadalmi felzárkóztatást célzó fejlesztési programok állandó fókuszpontja. Munkámat a kezdetektől meghatározta, hogy nem a megszokott történeti, anyagi, tárgyi, vagy szellemi kultúra vizsgálati kereteiben, sokkal inkább a néprajzi tájként ismert vidéken élők egyéni és társadalmi mindennapjainak megismerésében és interakcióik feltárásában gondolkodtam. Többször szembesültem a terepen azzal, hogy vannak, akik nem ilyenfajta vizsgálatot várnak el egy néprajzkutatótól, mégis mindvégig úgy éreztem, hogy a jelenkori és közelmúltbeli társadalmi – gazdasági folyamatok feltárásával és elemzésével más szempontokat adhatok hozzá az eddigi ismeretekhez, mintha a „klasszikus” néprajzi kutatás útját járnám. Kutatói kérdéseim társadalmi és gazdasági irányultságúak voltak. Kik élnek itt ma, és milyen tényezők mentén tagolódnak a helyi társadalom, milyen a társadalom szerkezete? Milyen kategóriarendszer mentén épül ez fel? Milyen társadalmi viszonyok jellemzőek a térségre? Milyen lokális folyamatok zajlanak a térségben, milyen erők hatnak ezekre, és milyen kapcsolatban vannak egymással a társadalmi-gazdasági szereplők? Melyek a jellemző gazdasági vagy életstratégiák? Hogyan alakult ki és miként épül fel az a „társadalmi valóság”, ami ma jellemzi az Ormánságot. Ebből adódóan arra is kíváncsi voltam, melyek voltak azok a történeti változások, amelyek a recens állapotok létrejöttében fontos szerepet játszottak, és arra a kérdésre is választ kerestem, hogy milyen tényezők befolyásolják máig hatóan az Ormánság helyzetét. Miként vált mára a térség az egyik leghátrányosabb helyzetű vidékké? Milyen okok állnak a demográfiai folyamatok és a területre jellemző migrációs jelenségek mögött? Kérdés volt az is, hogy milyen tágabb keretrendszerben értelmezhetők a helyi relációk. Az empirikus adatok elemzési keretét ezért nem az Ormánság szűken vagy tágabban vett határai, hanem a helyi folyamatokra ható állami és Európai Unió konceptió- és szabályrendszer adta, amit annak reményében jelöltem ki, hogy a lokális jelenségekből nem magyarázható folyamatokra is rálátást nyerhessek. Ehhez kapcsolódóan fontos kérdés volt, hogy miként illeszkednek a makro-keretet jelentő projektgazdaságba a helyi viszonyok.

Melyek azok a fő fejlesztési irányok és prioritások, amelyek az Ormánság hétköznapi világát érintik? Milyen meghatározó projektek irányulnak a térségre? Milyen szereplők vesznek részt a folyamatok koordinálásában és milyen szerepet játszanak a lokális társadalom különböző szegmensei? A vizsgálat során fokozatosan kiszélesedő ismeretanyag rajzolta meg előttem azt a képet, amely a szakirodalomból ismert társadalmi viszonyokhoz képest egy sokkal inkább differenciált társadalomszerkezetet, *párhuzamos* Ormánságokat hordoz,¹ és amely olyan perspektívákból mutatja e területet, amelyekre más kutatások ritkán, vagy talán kevésbé nyertek rálátást.

Felmerült bennem az a kérdés is, hogy hogyan lehet a múltra irányuló néprajzi tekintetet a mára irányítani. Miként lehet releváns témája egy néprajzos doktori disszertációnak a jelenkori társadalmi viszonyok és társadalmi struktúra összefüggéseinek keresése egy olyan klasszikus néprajzi terepen, amely mára kritikusan marginalizálódott. A néprajztudomány feladatáról, szerepéről, helyéről és lehetőségeiről folytatott szakmai viták már évtizedekkel ezelőtt diszciplináris kérdések végiggondolására készítették kutató-elődök sorát.² Noha hosszú ideje foglalkoztatja az etnográfia/etnológia hazai művelőit, hogy miben áll a néprajzi kutatások feladata, mégis igen szerteágazó elképzelések élnek arról, mi is a néprajz, arról pedig különösen, hogy mi a néprajz ma. Fél Edit Lévi-Strauss nyomán kultúrák, életformák, társadalmi rétegek, generációk közötti „fordításként”, értelmezésként és interpretálásként jelölte meg a tudományág feladatát.³ Úgy vélem, ez a megközelítés ma is célravezető, és talán aktuálisabb, mint valaha, hogy összefüggéseiben, rendszer-szerűen értelmezhesük a kutatott társadalmi jelenségeket. *„Az újabb hallgatói generációból sokan érezzük úgy, a néprajz és a kulturális antropológia elválasztása túlságosan is mesterkélt.”*⁴ A magam részéről szívesen azonosulok ezzel a gondolattal. Köztudott, hogy a terepmunkához való viszony és a róla való gondolkodás tekintetében a két diszciplína eltérő utakat járt be. *„Az antropológia azzal különbözteti meg magát a többi társadalomtudománytól, hogy nagy hangsúlyt fektet az etnográfiai terepmunkára, mint a társadalomra és kultúrára vonatkozó új ismeretek legfőbb forrására.”*⁵ – írja Eriksen. Napjainkban sincs azonban konszenzus azzal kapcsolatban, hogy mennyi ideig, milyen módszerekkel kell terepmunkát végezni, vagy hogy hogyan és mit kell gyűjteni. Hosszú folyamat nyomán⁶ eljutott a két eltérő indíttatású és más-más történetiséggel rendelkező diszciplína oda, hogy nem az elhatároló különbségeket hangsúlyozzuk, hanem integratív szellemiség jegyében igyekszünk ötvözni mind a néprajzi, mind pedig az

¹ A párhuzamos Ormánságok értelmezését a fogalmi kereteket tisztázó fejezetben még érinteni fogom.

² Lásd például a Vajda László cikke nyomán 1954-ben az *Etnographia*, vagy az 1994-ben Niedermüller Péter cikke nyomán a *Replika* hasábjain kialakult vitát. Vajda L. 1954; Bodrogi 1954; Vargyas 1954; Niedermüller 1994a, 1994b; Bíró A. 1994; Fejős 1994; Mohay 1994.

³ Fél 2001: 378.

⁴ U.o.: 8.

⁵ Eriksen 2006a: 41.

⁶ Úgy gondolom, ebben a pécsi Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszéknek is jelentős szerepe volt és van.

antropológiai elmélet és gyakorlat legjavát. Sárkány Mihály a szociológiával közös kutatási határok kapcsán is úgy véli, „*helyesebb, ha az interdiszciplináris együttműködés szálait erősítjük és nem a tudományok közötti merev határok megvonására törekszünk*”.⁷ Ezzel a legmesszebbmenőig egyetérték, és valamennyi olyan tudományra érvényesnek tartom, amelynek a néprajzi kutatással bármilyen módon kapcsolódása lehet. A néprajz számos diszciplínával érintkezik,⁸ és a 20. századtól kezdődően, ahogy az elméleti kérdések egyre inkább előtérbe kerültek a szakmai diskurzusban, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a néprajzi kutatásnak tudatosan és módszeresen törekednie kell az interdiszciplinaritásra. Nem tekinthető rendhagyónak tehát, hogy többféle megközelítés és módszer együttes alkalmazásával épült fel az én kutatásom is: néprajzi és antropológiai, szociológiai, közgazdasági közelítési módokat egyaránt felfedezhet az olvasó írásomban.

Ahogy egyre több ismeretem lett idővel az Ormánságról és az ormánságiakról, egyre inkább magaménak éreztem az ügyeiket, és egyre nehezebbé vált a megszerzett tudást „kiadnom”. Persze azért megy terepre az ember, hogy aztán elemezzen, összegezzen, írjon, publikáljon. Kicsit mégis áruháznak éreztem, hogy írjak róluk. Mégiscsak a privát életükről van szó. Különösen nehéz ez akkor, amikor olyan témákat is érintek, amelyekről tényleg nehéz vagy szinte nem is lehetséges beszélnem, mégis fontosnak tartom őket legalább nem elhallgatni. Ilyenek a prostitúció, az alkoholproblémák, a fél-formális és informális gazdasági gyakorlatok, vagy éppen az érdekellentétek, amelyeket a szenzitívénél is szenzitívebb módon szeretnék kezelni. Nem csupán azért, mert valakinek a személyes életét érintik ezek a témák, hanem mert ezek kapcsán szembesülnöm kellett az „etnográfiai exit” ama nehézségével, hogy írásom szakmai hitelességének megőrzése mellett csak olyat írhatok le, ami a vizsgált társadalomra és annak tagjaira nem hat hátrányosan vissza. „*Az etnográfus abbéli félelméről van itt szó, hogy mit lehet megírni mindabból a tudásból, amit az évek során összegyűjtött – anélkül, hogy ezzel ártana [...]. És anélkül, hogy további kutatását ellehetetlenítené azáltal, hogy szövegének publikálása után, szándékával ellentétesen, önálló életre kel írása...*”⁹ Mégis: „*a lehetőségek szerint őszintének kell lenni.*”¹⁰ Ennek kapcsán egy másik dilemma is felmerül: milyen lesz az a diskurzus, amit a kutató írásával – vagy hallgatásával teremt?¹¹

⁷ Sárkány 2014a: 92.

⁸ Magyar néprajz I.2, 2009: 27–28. Paládi-Kovács Attila például a következőket sorolja fel: etnobotanika, etnozoológia, etnoszociológia, etnodemográfia, etnopszichológia, etnolingvisztika, etnoszemiotika, etnomuzikológia, etnokoreológia, etnohistória, etnokartográfia, ergológia etnika, statisztika etnika.

⁹ Durst 2017: 91.

¹⁰ Nagy Z. 2021: 12.

¹¹ Ahogy Foucault véli, van amit leírunk, mert érdekünkben áll és mert fontosnak tartjuk leírni és van amit nem írunk le, mert el akarjuk hallgatni vagy nem tartjuk rá érdemesnek, az így formált diskurzus révén azonban nem csupán

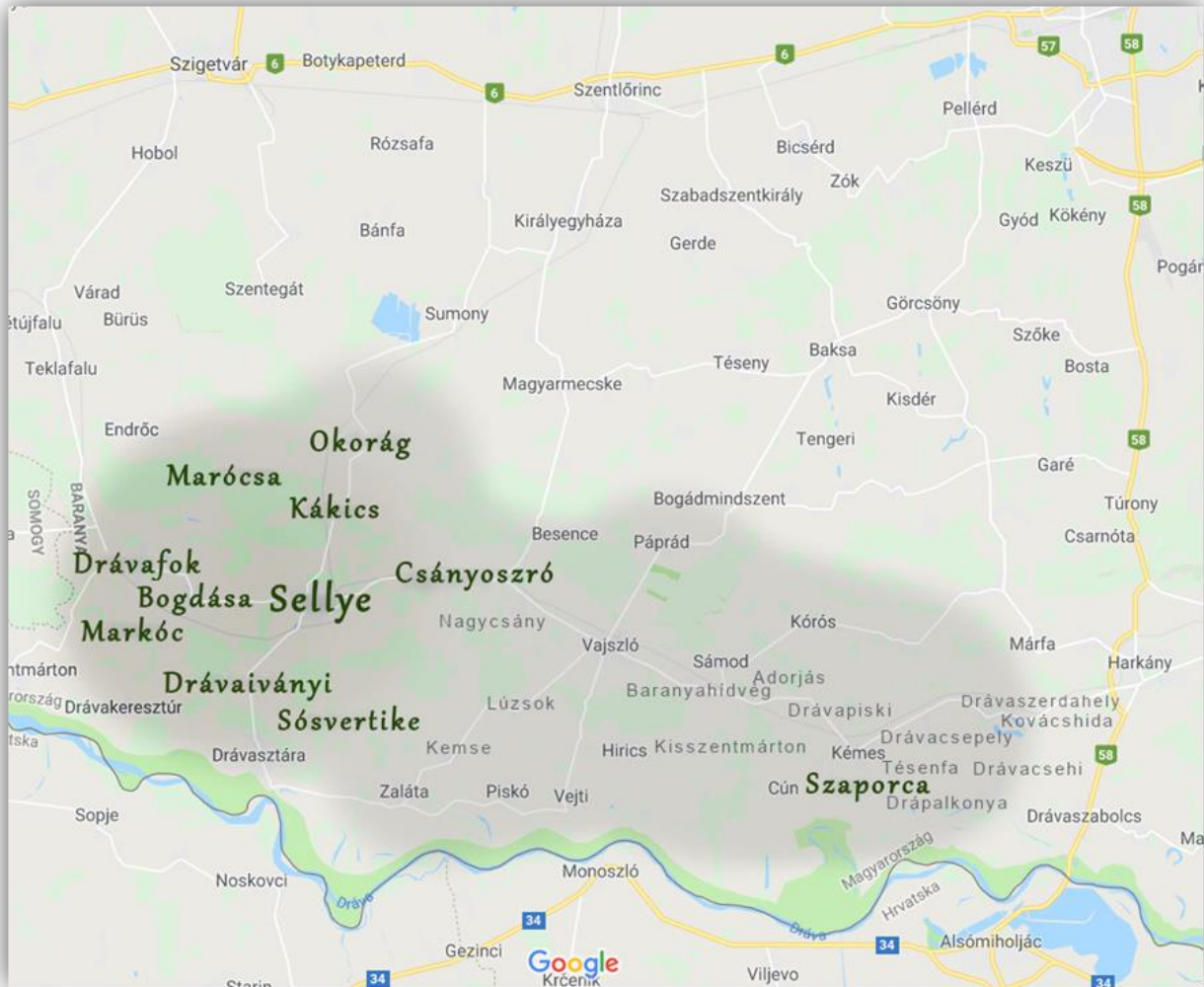
Dolgozatomban elsőként saját kutatásom történetét és módszertanát ismertetem, majd egy fogalmi kereteket kijelölő fejezetet követően az Ormánság kutatástörténetének legfontosabb munkáit mutatom be. A jelenkori társadalmi-gazdasági helyzet makro-, mezo-, mikro-szintű, hármas tagolású elemzése előtt áttekintem azokat a sarkalatos történeti változásokat, amelyek a terület mai viszonyaira hatással voltak – vannak. Tárgyalom a tájhasználat-váltás kérdését, amelyet a klasszikus néprajzi kutatások a demográfiai változások gyökereként jelölnek, a 20. század során lezajlott mezőgazdasági struktúraváltás hatásait, a munkerőpiaci helyzet és a demográfiai folyamatok összefüggéseit, majd a határmentiség determináló faktorait. Ezt követően sorra veszem a gazdasági folyamatok keretét jelentő legfontosabb makro-környezeti tényezőket, amelyek a térségre irányuló fejlesztési projektek és az ipari és mezőgazdasági támogatások révén meghatározó jelentőségűek. Ilyenek az Európai Unió keretszabályok, a vidékfejlesztési direktívák, a Nemzeti Vidékstratégia, valamint az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció. Az operatív programok közül az Ormánság Program és az Ós-Dráva Program kifejezetten a térségre specializált projektek, de hátrányos helyzetű terület lévén a Közfoglalkoztatási Programban és a Szociális Földprogramban is érintett a térség lakossága. A mezo-szintű folyamatok szereplői közül a projektelit szerepéről, az önkormányzatok – ezen belül a térségben centrumot jelentő Sellye és az egyik legkisebb település, Markóc önkormányzatáról – és az egyházak szerepéről írok, illetve a legjelentősebb gazdasági szereplőkről értekezek. A társadalmi és gazdasági folyamatok mikro-szintjét tárgyalva elsőként az Ormánság mai lakosait veszem sorra a tősgyökeres ormánságiaktól kezdve a beköltözők több csoportján át a néprajzi Ormánságot övező horvát falvakig, és a köztük lévő relációkra is kitérek. Ezt követően a legjellemzőbb életstratégiák alapján alkotott társadalmi kategóriák bemutatása következik értekezésemben, amelyeket a társadalmi rétegződés-modellek, a helyiek kategóriái és saját megfigyeléseim alapján körvonalaztam. Az Ormánság társadalmának jelentős részét képviselő közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek kategóriája mellett vállalkozók, gazdálkodók és a helyi elit stratégiáit és főbb jellegzetességeit ismertetem. Végezetül szót ejtek az Ormánságból történeti és/vagy gazdasági okokból elszármazottokról is, mint a térségre hangsúlyosan jellemző demográfiai folyamatok mikro-perspektíváiról.

Tisztában vagyok vele, hogy „*a kortárs élet egészének leírása és felderítése [...] csak illúzió*”,¹² mégis szeretnék minél teljesebb képet adni az általam megtapasztalt Ormánságról. Ehhez lehetőségeimhez mérten több szempontot és nézőpontot igyekeztem bevinni a vizsgálatba. Számos más aspektusból lehetne még vizsgálni a térséget és kutatásom számos altémáját lehetne további

reflektorfénybe állítunk bizonyos dolgokat, míg másokat homályban hagyunk, hanem voltaképpen hatalmi viszonyokat teremtünk. (Foucault 1991.)

¹² Fejős 2003:17.

kutatások tárgyává tenni, de bízom benne, hogy a tudományos diskurzus részévé válva a recens társadalmi viszonyokat elemző és múltbeli folyamatokra is reflektáló írásom így is olyan összefüggések felismeréséhez vezet, amelyek hozzá tudnak adni az Ormánságról korábban létrehozott ismeretanyaghoz, és árnyalni tudják a róla kialakult képet.

Térkép: A vizsgált települések.

Forrás: Google Map 2023. Kiemelések: saját szerkesztés.

2 Tér, terep, módszerek

2009 óta kutatok az Ormánságban. Noha a vizsgálataimat megelőzően semmit sem tudtam róla, mégis többszörösen hazai terepen kutattam. Nem csak olyan evidenciákra gondolok, minthogy egy nyelvet beszéltem a helyi társadalommal vagy hogy azonos országban élünk, és ennek okán közös tudásbázissal rendelkezünk az élet számos dolgának folyásáról. A vidékiség, a falusi(as) élet ismerős volt számomra, hiszen egy hasonló közegben töltöttem a gyerekkoromat, és jópár éve újra hasonló közegben élek felnőttként is. Hazai terep volt, mert saját lakóhelyemen is nap mint nap látom a vidéki társadalom differenciáltságát, a történeti és gazdasági változások falusi társadalomra gyakorolt hatásait. Hazai terep volt abban a tekintetben is, hogy gazdasági érdeklődésemnek és közgazdász végzettségemnek köszönhetően előzetesen is volt némi rálátásom azokra a folyamatokra, amelyek nem csak az Ormánságban, de általában véve is meghatározzák a vidéket érintő döntéseket és a lokális folyamatok irányait. Mégis voltak pillanatok, amikor idegennek éreztem magam. Amikor például először mentem egyedül interjúzni Szaporcára, tanár nélkül, társak nélkül. Amikor először nyitottam be a helyi kocsmába, hogy elmondjam miért jöttem, és segítséget kérjek, hogy további beszélgetőtársakra leljek. Amikor először álltam meg erőt gyűjteni a továbbiakhoz Markóc határában egy ködös novemberi napon. Lényegében nem ismertem senkit és nem voltak ismereteim az itteni életről. Terepmunkámra visszatekintve azonban meggyőződésemmé vált, hogy nem elég megállni a küszöbön, akkor sem, ha tudni véljük, mi van a küszöbön túl, és nem elég megkérdezni róla a szobában lévőket sem.

Irányadónak tartottam Fél Edit és Hofer Tamás azon álláspontját, miszerint a saját kultúrájukban kutatóknak tisztában kell lenniük azokkal a kihívásokkal és nehézségekkel, amelyek a terep otthonosságából, és a belülről és kívülről egyszerre történő láttatás igényéből adódnak. Átányi munkásságuk ma is etalon,¹³ jóllehet olyan mérvű és mélységű vizsgálatra, mint ők, sosem mernék vállalkozni. Hofer Tamás szerint *„ha valaki Afrika-kutatónak kíván mutatkozni, el kell mennie Afrikába. Saját nemzetébe, etnikumába viszont mindenki beleszületik, és még azt is hiheti, hogy jól ismeri azt.”*¹⁴ Egy társadalmon belül, még ha egy nyelvet beszélünk is vizsgálataink alanyával, s mindketten egyazon tágabb kultúragyermekei vagyunk is, számos előfeltevést és előzetes tudást kell félretennünk, s felül kell bírálnunk a sok mindent predesztináló kategóriáinkat. Mi befolyásolja a kutató látásmódját, mi képez sajátos filtert a saját társadalomban folytatott vizsgálatok során? Fél Editszerint három faktor: az azonos kultúrához, azonos etnikumhoz való tartozásnak köszönhető közös bázis, a hazai tudományos képzés hagyománya, valamint az eltérő

¹³ Fél – Hofer: 1997.

¹⁴ Hofer 2004: 69.

társadalmi réteg meghatározottsága.¹⁵ Ennek értelmében a „benszüllött” problematikán felülkerekedve tehát a kutatónak az a feladata, hogy saját társadalmának korrekt, tudományos értelmezésére törekedjen, ne tekintsen eleve adottnak, ismertnek jelenségeket, és ne lehessen érezni kutatói attitűdjén vagy kérdésfeltevésén azt az előzetes tudást, amit saját egyéni szocializációja és képzettsége teremtett.

2.1 A kutatás története és módszertana

Ormánsági vizsgálataimat három szakaszra lehet osztani. 2009–2013 között a Kelet-Ormánság egy falujában, Szaporcán folytattam vizsgálatot, amelynek fókuszában a Szociális Földprogram gyakorlati megvalósulása állt. 2013-tól kezdve a vizsgálat fő helyszíne az Ormánság nyugati határán található törpefalu, Markóc volt, ahol a kulturális antropológia alapvető munkamódszerével, résztvevő megfigyeléssel zajlott a kutatás, amely során elsősorban a közmunkások, és rajtuk keresztül lényegében a teljes helyi társadalom mindennapjaiba nyerhettem betekintést. A település gazdasági stratégiájára vonatkozóan is általuk nyerhettem mélyebb ismereteket, hiszen a vizsgált időszakban a közfoglalkoztatás, különösen az ún. mezőgazdasági mintaprogram szervesen kapcsolódott az önkormányzati koncepciók megvalósításához. Ormánsági kutatásaimnak a Markócon folytatott munka jelenti a legmélyebb réteget. 2016-tól, doktori tanulmányaim megkezdésétől a vizsgálat kereteit kiszélesítve a Sellyei járásban, a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településein végeztem terepmunkára alapozott kutatást, immár egy mikrorégió viszonyaira és összefüggéseire fókuszálva.¹⁶

Ezek az empirikus vizsgálatok 2009 és 2019 között, mintegy 10 éven keresztül zajlottak. Az évek során a terepen töltött több hónapnyi idő alatt, az egyetemi hallgatókkal közösen végzett munkát is beleértve 55 interjú, vagy inkább hangfelvétellel rögzített beszélgetés készült, emellett számos jegyzetelt beszélgetés zajlott, illetve többször töltöttem napokat-heteket résztvevő megfigyelőként a helyiek között. Igyekeztem a lehetőségeimhez mérten széles horizonton vizsgálgatni, és a társadalom legkülönbözőbb szegmenseibe tartozó személyekkel megismerkedni. Az interjúk összetételét illetően nem mindig egyértelmű, hogy a beszélgetőtársak mely (később részletezett) társadalmi kategóriába tartoztak, egyrészt azért, mert a kutatás ideje alatt voltak, akikhez többször is visszatértem, akiknek időközben változott az egyéni élethelyzetük és a hozzá

¹⁵ Fél 2001: 370-373.

¹⁶ A vizsgálatba közvetlenül bevont települések: Sellye, Bogdása, Drávafok, Markóc, Kákics, Okorág, Sósvertike, Marócsa, Drávaiványi. Egy közigazgatási rendelet értelmében 2020-tól a fentiekén kívül Felsőszentmárton, Drávasztára és Drávakeresztúr települések is a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartoznak, ezekre a jelenléti kutatásom azonban nem terjedt ki. Forrás: <https://sellye.hu/sellyei-kozos-onkormanyzati-hivatal> (Letöltve: 2023.03.23.)

kapcsolódó feltételezett társadalmi státuszuk, másrészt azért, mert e kategóriák határai sem határozhatóak meg egyértelműen. Ennek ellenére megpróbáltam számba venni, hogy a társadalom egyes szegmenseihez tartozók milyen arányban szerepeltek interjúalanyaim között, és ehhez az egyszerűség kedvéért foglalkozási csoportokat vettem figyelembe – polgármesterek esetében a polgármesteri státuszt vettem elsődlegesnek. Előfordult, hogy a hangfelvétellel rögzített beszélgetésekbe többen is bekapcsolódtak, például házastárs, munkatárs. Így 6 polgármesteren kívül 10 vállalkozó, 2 lelkész, 12 fő jelenleg vagy egykor szellemi foglalkozású, 13 fő jelenleg vagy egykor fizikai foglalkozású, 15 fő közfoglalkoztatott és 2 eltartott szólalt meg. A legtöbb rögzített hanganyag Sellyéről származik, mennyiségben ezt követik a Markócon, Szaporcán, Bogdásán készült interjúk, és vannak olyan települések is, amelyeken csak néhány vagy egy-egy beszélgetés lett rögzítve, ilyen Drávaiványi, Kákics, Okorág, Marócsa, Csányoszró. Mindez azonban csupán az interjúkészítés helyéről ad információt, tartalmilag nem mindig a felvételkészítés helyszíne volt meghatározó, a beszélgetések során ugyanis gyakran utaltak az interjúalanyok más, általuk ismert települések viszonyaira, vagy általánosságban a térségre. A felvételeken túl a terepi jegyzetek és a résztvevő megfigyelés ugyancsak részét képezi az elemzett anyagnak, tehát az empirikus adatok az interjúk anyagánál lényegesen szélesebb körű adatfeldolgozáson alapulnak. Az értekezésben idézett beszélgetésrészleteknél törekedtem rá, hogy az interjúalanyok anonimitását, amennyire lehet, megőrizsem. Neveket ezért csak azokban az esetekben írtam, amelyekben teljesen nyilvánvaló, hogy például valamely település ismert polgármesteréről van szó. A legtöbb esetben azonban – teljesen tudatosan, a már említett etnográfiai exit problematikája okán – név helyett többnyire valamilyen társadalmi minőséget jelöltem, és a beszélgetés helyszínét is csak akkor adtam meg pontosan, ha az nem utalt túlságosan egyértelműen az interjúalany kilétére.

A beszélgetések fő iránya legtöbbször az volt, hogy milyen ma (vagy milyen volt) az Ormánságban az élet, milyen lehetőségeik és preferenciáik vannak a saját életüket tekintve, illetve mit gondolnak a helyi társadalom más szereplőiről. Az interjúk minden alkalommal félig strukturált szerkezetet követtek: nem határoztam meg soha a beszédfolyam konkrét medrét, csupán a kutatás fókuszát ismerttettem. E módszert már az első időkben Szaporcán is használtam, de előszeretettel alkalmaztam a kutatás későbbi fázisaiban is.¹⁷ Azt tapasztaltam ugyanis, hogy ha hagyom szabadabban gondolkodni és beszélni a megszólítottakat, olyan témák és adatok merülnek fel, amelyek előre meghatározott kérdéssor lekérdezésével, strukturált interjúk során valószínűleg soha

¹⁷ Igaz ugyan, hogy a szaporcai vizsgálat kapcsán egy szűkebb tárgykört dolgoztam fel, az ott készült interjúk anyaga azonban – éppen a kezdetektől alkalmazott módszertan miatt – sokkal szélesebb tematikát ölelt fel, mint amit a Szociális Földprogram elemzése során felhasználtam. Ezért ezek az interjúk éppen úgy alkalmasak voltak több témakör vizsgálatára, mint a többi településről származó anyagok.

nem kerültek volna szóba.¹⁸ A helyiek ugyanis olyan, életüket és mindennapjaikat meghatározó momentumokról beszélhettek, amelyekre rákérdezni a lokális viszonyok mélyreható ismerete nélkül, kívülállóként lehetetlen vállalkozás lett volna. A helyszíni munkák során így nem annyira a kérdés, hanem a hallgatás és a figyelés bizonyult számomra termékeny adatgyűjtő módszereknek. Mindez nem jelenti természetesen azt, hogy ne lettek volna a beszélgetések során közbeékelte kérdéseim, vagy hogy ne tereltem volna vissza időnként társadalom és gazdaság témaköreire a beszélgetéseket egy-egy felvetéssel, az azonban bizonyos, hogy legtöbbször hagytam a beszéd folyamatát a maga útján folyni. Ugyanezt a munkamódszert követték a csoportos terepmunkán a hallgatók is az általuk rögzített beszélgetések esetében. Az interjúalanyok kiválasztása eleinte hólabda módszerrel történt, amelynek kiindulópontja általában egy-egy polgármester vagy egy-egy kocsmáros/boltos volt. A kutatás előrehaladtával volt, hogy a még hiányzó társadalmi szegmensek képviselőit célzottan kerestem meg, de előfordult, hogy a véletlen is közrejátszott egy-egy beszélgetés kialakulásában.¹⁹

Nem csak az Ormánságban, de általában véve a vidéki terekben való mindennapi életet a vidékfejlesztési direktívák, a helyi és nemzeti fejlesztési tervek, stratégiák is befolyásolják, ezért ezek irányadó rendelkezéseit fontosnak tartottam ismerni. A vidék alapvetően mint mezőgazdasági terület szerepel a fejlesztési dokumentumokban, ezért az Ormánság vonatkozásában is releváns szabályzásokat tartalmaz az Európai Unió Közös Agrárpolitikája, állami szinten a Nemzeti Vidékstratégia, a területre specializálva, az Ős-Dráva program, amelyek a lehívható támogatások tekintetében jelentősek a helyi érdekcsoportok számára is. A saját kutatásból származó empirikus adatokon túl ezért áttekintettem a vonatkozó szakpolitikai anyagokat, hiszen ezek szabnak keretet a mindennapi döntéseknek és meghatározzák a gazdasági stratégiák irányát és gyakran a sikerességét is. Ezért ezeknek a dokumentumoknak a másodlagos forrásként való használatát ugyanúgy fontosnak tartottam, mint a térségre vonatkozó statisztikai adatok referenciapontként való alkalmazását, hogy lássuk, miként korrelálnak a hivatalos adatok és az előírások az általam megfigyelt hétköznapi élettel. A múltbeli folyamatok összefüggéseinek feltárásához és a történeti visszatekintéshez és szakirodalmi eredményeken túl levéltári adatokat, statisztikai anyagokat is használtam.

¹⁸ Emellett a szabadabb beszélgetés során közvetlenebb viszonyba kerülhettem a helyiekkel, ami sokszor megkönnyítette a további munkavégzést, illetve több esetben baráti viszonyt eredményezett.

¹⁹ Előfordult, az is, hogy a véletlen épp a beszélgetés elmaradásában játszott szerepet. Egy esetben egy egészségügyi dolgozóval megbeszélte találkozás például a bemutatkozás után véget is ért: egy haláleset miatti telefonhívás meghiúsította az interjút, amelyre végül később sem került sor.

2.2 A kutatás időszemlélete

A néprajztudományak a diszciplína kialakulása óta speciális viszonya van az idő múlásával és a múlt feltárásával, és még akkor is kardinális kérdés az időről alkotott néprajzi felfogás, ha épp a jelent kutatjuk. A néprajzi érdeklődés múltra irányuló tekintete a tudomány 19. század végi születésétől kezdve meghatározó volt, „a népi kultúrát hordozó társadalmi csoportok eltűnésével a hagyományos néprajzi/társadalom földrajzi érdeklődés mindinkább történeti érdeklődéssé is lett”,²⁰ és sokáig a 24. óra tudata jellemezte az egyik legfőbb kutatási paradigmát. Az 1970-es évektől *„Magyarországon is megnövekedett az igény a kortárs jelenségek kortárs értelmű - azaz nem a jelenkori maradványokból egykori állapotokra következtető - néprajzi tanulmányozása iránt. [...] Nyilvánvaló, hogy emögött a korszak nagy társadalmi, politikai átalakulásai, a modernizáció hatásai álltak, melynek következtében az egész társadalom megváltozott, s ez a néprajz bevett gyakorlatát is elkerülhetetlenül érintette.”*²¹ – írta Fejős Zoltán 2003-ban, és úgy vélte, hogy bár a kulturális antropológia megtermékenyítően hatott a jelenkor kutatására, és a hazai oktatási műhelyek is a jelen felé fordultak, valamint a rendszerváltás utáni változások tömege *„tovább erősítette a jelenkori orientáció igényét, [...] ennek súlya a kelletténél továbbra is jóval kisebb”*²². Ebben nagy szerepet játszott véleménye szerint, hogy megnövekedett a társadalmi érdeklődés a nemzet, a nemzeti múlt, ennek köszönhetően pedig a „hagyomány”, a népi kultúra és a néprajzi emlékek iránt, valamint hogy a magyar néprajztudomány számára ekkortól nyílt lehetőség a határon túli reliktumterületek vizsgálatára.²³ Több mint 30 évvel a rendszerváltást követően, és 20 évvel azután, hogy a Néprajzi Múzeum elindította jelenkori kutatásra és kortárs jelenségekre fókuszáló programját, a MaDok programot, a néprajzi kutatáshoz a hétköznapi diskurzusban alapvetően még mindig a múltra irányuló figyelem társul, vagyis a(z eltűnt) paraszti élet és a hozzá kapcsolódó reliktumok kutatása sokkal inkább legitim néprajzi téma, mint a kortárs viszonyok vizsgálata. Ez utóbbi a köztudatban ugyanis a szociológia felségterülete,²⁴ – elsősorban azért, mert a néprajzot alapvetően mint a paraszti kultúrát vizsgáló tudományt tartják számon, vagy mert sokak Ormánság-percepciójának elsődleges kerete a klasszikus néprajzi Ormánság, Kiss Géza Ormánysága, ezért a hagyományos néprajzi kutatás érdeklődésére tartanak elsősorban számot. Másrészt azért, mert *„még napjainkban sem annyira nyilvánvaló és közismert, hogy mit is csinál egy antropológus.”*²⁵

Sárkány Mihály hazai és nemzetközi kutatási irányzatok summázásaként írta a

²⁰ Paládi-Kovács 2018b: 363.

²¹ Fejős 2003: 9.

²² U.o.: 15.

²³ Fejős 2003:14.

²⁴ A terepmunkák során engem is többször „szociológus” minőségben értelmeztek a helyiek, miután néhány esetben a kulturális antropológus értelmezhetetlen, a jelenkort kutató néprajzos pedig elfogadhatatlan kategóriának bizonyult.

²⁵ Kotics – Kántor – Lajos 2020: 612.

társadalomnéprajzi jelenkutatások kapcsán, hogy célszerű azokat a közösségtanulmányok, a kutatott csoport holisztikus vizsgálata irányába kiterjeszteni, ám egy kiragadott időpillanat állókép-szerű kivetítése helyett mindezt változást vizsgálóként felfogni, a társadalmat lehetőleg egészében megragadni, a megélhetési viszonyok átalakulását, a társadalom átstrukturálódásának folyamatát, értékrendszerének változását, valamint különböző etnikumok együttélését dokumentálni, a hangsúlyt a társadalmi kapcsolatokra és a gondolkodásmódra helyezni.²⁶ A jelenidő meghatározását Sárkány három idősíkra vetítette: etnográfiai jelenidő, a kutatók emlékezetével elérhető legtávolabbi időponttól a valós jelenig tartó időszak; a jelen mint történeti periodizációs fogalom, amely elsősorban a mezőgazdaság szocializálása óta eltelt időintervallumot jelöli; valamint a kutató által közvetlenül átélhető, mai jelen.²⁷ Ez utóbbi kapcsán kutatástechnikai támpontokat is adott, miszerint a mai jelen kutatása során az empirikus megfigyelés, a közvetlen beszélgetés a kutatott csoport tagjaival, a szubjektív megnyilatkozások figyelembe vétele, a jelenségek között fennálló összefüggések feltárása a legfőbb kutatói eszközök és feladatok közé tartoznak.²⁸

Ormánsági munkám során a vizsgálatot – bevallom, eleinte nem annyira előre átgondolt tudományelméleti megfontolások miatt, sokkal inkább alma materemnek köszönhető szemléletemből fakadóan – három idősík együttes értelmezésével végeztem. Etnográfiai jelenidőben, az emlékezettel előhívott és elbeszélte múlt társadalmi hatásait figyelembe véve, a változások történeti fordulópontjait kiemelten kezelve, a kutatás jelenidejében közvetlenül megfigyelhető jelenségekre és azok összefüggéseire külön is fókuszálva igyekeztem egészében megragadni mindazokat a mozzanatokot és változásokat, amelyek meghatározzák az Ormánság valós idejű képét. Visszaemlékezések és írásos anyagok segítségével a 20. század első harmadáig nyúltam vissza, s törekedtem feltárni a recens állapotokat közvetlenül meghatározó legfontosabb történeti változások és fordulópontokat. Az interjúkból, beszélgetésekből felsejlő emlékek a kutatás valós idejéhez képest jónéhány évtizeddel korábbi adatokkal szolgálnak, ahogy a feldolgozott írásos források is egy hosszabb időtávot ölelnek fel.

2.3 A kutatás térhez való viszonya

A klasszikus néprajzi kutatások során a kultúra táji tagolódás szerinti vizsgálata a teret, a lokalitást úgy tekintette, mint a kultúrát tagoló keretet, amelynek határai vannak, amely bizonyos jelenségeket körbe zár, és rendszerezhetővé teszi a vizsgálat tárgyát, lehetővé teszi népcsoportok, néprajzi tájak megkülönböztetését. Ez a kiindulópont ma is meghatározó, amikor népi kultúráról,

²⁶ Sárkány 2014a: 91-92.

²⁷ Sárkány 2014a: 87-89.

²⁸ Sárkány 2014a: 88.

paraszti kultúráról beszélünk, legtöbbször ma is a kutatási hagyomány által konstruált „kvázi”, vagy vélelmezett terek jelentik a néprajzi diskurzus alapját. A vélelmezett terek átmenetet jelentenek a szubjektív és az objektív terek között, kognitív térállapotot jelölnek, amelynek nincsenek térben kijelölt konkrét határai.²⁹ Ezekről a néprajzi terekről írva Máté Gábor épp az Ormánságot hozta példaként: „...a néprajzi vélelmezett térből akár igazgatási funkcióval bíró terület is kialakulhat, vagy a kettő egymás mellett létezhet. Jó példa erre az Ormánság, amely két középkori eredetű szubjektív (Bököz és Ormánköz) térből a 19. század közepén szubjektív irodalmi, majd kvázi térré, néprajzi tájegységgé (Ormánság, Ormánság) vált, hogy aztán a II. világháború után az egyik legtöbbet kutatott kvázi néprajzi tájjá lépjen elő, végül reális tér »formájában« különféle civil egyesületek és alapítványok névhasználatában (pl. Ormánságfejlesztő Társulás Egyesület) fejlesztendő területté minősüljön. Nem feledkezhetünk meg azokról a népművészeti eseményekről, örökségesítési gyakorlatokról és tendenciákról sem, amelyek a népi kultúrát, a kvázi tájról (Ormánság) gyűjtött ismereteket színpadra viszik, illetőleg újszerű tájházakban megjelenítik, hiszen ezek a mindennapos jelenségek újra meg újra megerősítik vagy újraalkotják az Ormánság szubjektív határait.”³⁰

A tér értelmezése tehát változó, de nem csupán időben változó: különböző csoportok egymás mellett, egyidőben más-más szubjektív határok között jelölik ki a területet, saját percepcióiknak megfelelően értelmezve az Ormánságot mint entitást. Appadurai szerint „a lokalitás mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent”,³¹ a szubjektív térértelmezések mellett azonban az Ormánság társadalmi, gazdasági, politikai valóságát az objektív térbelisége is nagy mértékben meghatározza. Például a határmentiségnek a Dráva határfolyóvá válásától, 1920-tól jelentős szerepe volt, ami a szocializmus évei alatt még inkább meghatározónak bizonyult a terület vákuumterületté válásában. Az 50-es években a szabad mozgás korlátozásától a kitelepítésig és kitiltásig súlyos jogi következményeket vonhatott maga után, ha valaki a déli határsáv lakója volt. A tér mint a közlekedési helyzet földrajzi faktora is objektív térként segít értelmezni az Ormánságot, amely Magyarország térszerkezetében távol esik a nagyforgalmú utaktól, a pécsi agglomerációtól, és minden jelentősebb gazdasági körzettől.³²

Hogy a különböző tudományok az Ormánságot miként jelenítik meg térben, miként objektívalják, arról a későbbiekben részletesebben is szólok. Bár mindegyik megközelítés nyomán kvázi-térként értelmezhető a terület, és az egyes diszciplínák percepciói között jelentős átfedések is mutatkoznak, ezek az Ormánság-konstrukciók korántsem azonosak. A néprajzi Ormánság szülőttei,

²⁹ Máté 2019: 344.

³⁰ Máté 2019: 344-345.

³¹ Appadurai 2001: 3.

³² Tóth József 2009.

a tősgyökeres ormánságiak olykor sérelmezik, hogy a közbeszéd mára Ormánság névvel illet olyan településeket, amelyek az ő olvasatukban semmi szín alatt nem kerülhetnek egy besorolásba az „ormánysági” településekkel.

Ami az én térbeli Ormánság percepciómat illeti, bár a kutatásomba ténylegesen bevont tér a néprajzi értelemben vett Ormánság településeire korlátozódik, mégis egyszerre van benne jelen a legszűkebben és legtágabban vett Ormánság, s hogy az egyes fejezetekben melyik értelmezés kerül majd előtérbe, az attól függ, hogy mely Ormánság-percepció látószögéből próbálom éppen a témát megmutatni, s hogy az egyes témakörökhöz milyen merítésből származó anyag áll rendelkezésemre. Az Ormánság vizsgálatának határait ugyanis gyakran az adatok elérhetősége jelöli ki, így az Ormánság és a Sellyei Járás vizsgálata gyakran „összecsúszik” a szociológiai szempontú és/vagy fejlesztési fókuszú vizsgálatokban,³³ amelyeket és amelyek forrásbázisait saját munkám során felhasználtam. Ennek megfelelően vannak olyan témák, amelyek kibontását egy, vagy legfeljebb néhány település adatain alapuló következtetésekre alapozom, míg más esetben statisztikai adatok vagy más források alapján szélesebb körű bemutatásra kerül sor és alapvetően a tágabb értelemben vett, szociológiai Ormánságról írok.

2.4 A kutatások kezdete: Szaporca

2009-től 2013-ig figyelmem középpontjában Szaporca, helyesebben a szaporcaiak értékrendjének, megélhetési viszonyainak, gazdasági stratégiáinak feltérképezése állt. Ez a kutatás egy 2009-es kutatószeminárium³⁴ hozadéka volt, amely során a Kelet-Ormánság néhány településén, főképpen Szaporcán végeztünk terepmunkát. Ekkor még nem sejtettem, hogy a kezdetben egyetlen szemináriumi dolgozatra koncentráló egyháztörténeti forrásfeltáró munkának folytatása is lesz majd, s hogy ez a terep meghatározó lesz további munkáimra nézve is. Felvettem a kapcsolatot a település polgármesterével, majd többször utaztam a faluba egy-egy napra, hogy a helyi református templomban talált egyházi iratokat tanulmányozzam. Legelső interjúalanyom, beszélgetőpartnerem néhai Soós Pálné Kovács Margit, Margit néni volt. A helyi református presbitérium köztisztelőben

33 Köszönet Ragadics Tamásnak, hogy e tényre felhívta a figyelmemet.

34 Szaporca: egy ormánsági falu településnéprajza c. szeminárium Máté Gábor vezetésével (2008-2009/II.). Vataščin Péter szaktársammal együtt ennek a szemináriumnak köszönhetően jártunk először az Ormánságban és a feladatnak megfelelően eleinte mindketten történeti vonatkozású témákat dolgoztunk fel. 2010-ben Vataščin Péternek történeti néprajzi témában született a „Kemse birtokrendezési pere a 19. század elején” című cikke, jómagam pedig ugyanebben az évben a szaporcai püspöki látogatás 1886-os jegyzőkönyvét és egyházrajzát digitalizáltam (Szaporcai Egyházi Jegyzőkönyv 2010.). Tanulmányainkban előre haladva és a terepen járva, illetve szakmai-baráti beszélgetések során tapasztalatainkat egymással megosztva fordultunk hamarosan mindketten a jelenkor társadalmának vizsgálata felé. Ennek eredménye lett Vataščin Péter kulturális antropológiai módszertanú, résztvevő megfigyelésen alapuló diplomadolgozata és „Egy ormánsági törpefalú, Kemse település- és közösségvizsgálata” című tanulmánya (Vataščin 2010; 2012; 2014.). A Szociális Földprogram és a gazdasági stratégiák összefüggéseire irányuló szaporcai (Pulszter 2012; 2013a; 2013b) és a közfoglalkoztatás szerepét feltáró markóci vizsgálataim (Pulszter 2014a; 2014b; 2018a; 2020a; 2020b), valamint doktori disszertációm témája is az egykori ormánsági kutatószeminárium hozadéka tekinthető.

álló tagja volt, egyúttal a szaporcai templom gondnoka is aki ormánsági szőtteket készítő népművészként megszokta már az érdeklődő közeledést és nála kedvesebb és közlékenyebb segítőtársat el sem képzelhettem volna magamnak.³⁵ Sok mindent megélt és szívesen mesélt róla. Margit néni által ismerhettem meg a Kovácshidán lakó akkori lelkeszt és családját is, akik egyházi dokumentumokat bocsátottak rendelkezésemre.

A forrásfeltáró munka mellett a helyiekkel folytatott beszélgetések érdeklődésemet egyre inkább a jelenkori élet és a gazdasági stratégiák felé fordították. Gyakran megesett, hogy hiába kérdezősködtem egyházzal, vagy a település egykori vallási életéről, előbb-utóbb minduntalan az aktuális megélhetési kérdések, a jelenkori hétköznappal, a munkavállalással és gazdálkodással kapcsolatos témák bukkantak fel. Így lett a történeti források feltárásából lassanként jelenkutatás, s a későbbiekben már azért kerestem fel a településen élőket, hogy beszélgetéseink során hétköznapijaikba bepillantást nyerhessek, megélhetési lehetőségeiket közelebbről is megismerhessem. A következő lépés a kutatás kiszélesítéséhez a kocsmá felkeresése volt. Abból a közkeletű feltételezésből indultam ki, hogy a kocsmáros mindenkit ismer és mindenkiről mindent tud. A kocsmáros-alpolgármester irányított ahhoz a személyhez, akinek a továbbiakban számtalan tartalmas beszélgetést és a szaporcai kapcsolatrendszerem kiépülését köszönhettem. A jelenkutatás elsődleges keretét az önkormányzati kezdeményezés alapján megvalósuló helyi Szociális Földprogram adta, amely egy központilag finanszírozott, pályázati feltételekhez kötött, ún. produktív szociálpolitikai program volt. Az országszerte több településen működő program kedvezményes juttatásokkal, természetbeni szociális szolgáltatásként kívánt lehetőséget teremteni a mezőgazdasági termelésre alkalmas területeken élők önfoglalkoztatására, mezőgazdasági termékek értékesítésre való termelésére, háztáji jellegű mezőgazdasági kistermelésre, állattartásra. Ez a szaporcai gyakorlatban meghatározott számú állatállományt és a kezdetekhez elegendő takarmányt (illetve egy évben vetőmagot is) jelentett 2008-tól 2011-ig a háztáji gazdálkodást vállaló családok számára. Érdeklődésemet a gazdasági stratégiák és a mögöttük húzódó mechanizmusok vizsgálata irányába az a feltételezésem vezette, hogy a gazdálkodási hajlandóságot, a gazdasági döntéseket, végső soron a gazdálkodás eredményességét az egyéni értékrend (nagymértékben) befolyásolja, ezért a kutatás fókuszában akkor az egyén, a döntéseket hozó, a gazdálkodó, az önmagáért és a hozzá tartozókért felelősséget vállaló ember állt, és arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen tényezők határozzák meg Szaporcán a sikeres vagy kevésbé sikeres gazdálkodást. E munka folyamán primer információkhoz olyan helyszíni riportok, interjúk – vagy ahogy szívesebben nevezem –, beszélgetések során jutottam, amelyek alapvetően a szaporcai mindennapok, a

³⁵ Hálával tartozom emlékének, amiért megosztotta velem gondolatait és tapasztalatait a 20. század elejétől végbement társadalmi, kulturális és gazdasági változásokról, amelyek az ormánsági falu hétköznapijaira is jelentős hatással voltak.

gazdálkodás és a megélhetés témája köré szerveződtek. Írott forrásként pedig a témához kapcsolódó szakirodalmakat, levéltári dokumentumokat, saját forrásfeltárásból származó anyagokat, valamint statisztikai adatokat használtam.³⁶

2.5 Az antropológiai mélyvíz: Markóc

2013-ban a térség nyugati szélén fekvő, 64 fős³⁷ törpefaluban, Markócon kezdtem a jelen társadalmi viszonyaira fókuszáló vizsgálatot, ahol résztvevő megfigyelés céljából együtt dolgozhattam a közfoglalkoztatás keretében dolgozó helyiekkel, ahogy ők mondják, a közmunkásokkal. Ez a terepmunka-módszer a Szaporcán végzett kutatáshoz képest egészen más kutatói élményt és minőségében más gyűjtött anyagot eredményezett. A településen elsőként a polgármesterrel vettem fel a kapcsolatot 2013 szeptemberében, majd novembertől kezdve több alkalommal utaztam a faluba eleinte csupán egy-egy napra, majd néhány ízben hosszabb időre. Az akkori polgármesternek és feleségének sokat köszönhetek, amiért „ráeresztettek” a falura és minden lehetséges segítséget megadtak a kutatásomhoz. Ugyancsak nagy segítségemre volt az akkori brigádvezető, akivel szintén hamar jó barátságba kerültem. Az első hosszabb kiszállás során 11 napot töltöttem a településen. A kutatás nagy része 2013 novembere és 2014 decembere között zajlott, 19 nap volt a leghosszabb idő, amit ez idő alatt egyhuzamban Markócon töltöttem.³⁸ A közmunkások mindennapi szokásait, stratégiáikat, megélhetési lehetőségeiket igyekeztem megismerni és megérteni, kapcsolati hálójukon keresztül pedig rálátást szerezni a falu egészére: családi, rokoni, baráti és szomszédi kapcsolataik bevonásával csaknem valamennyi helyi lakost sikerült megismernem. Az adatgyűjtés a vonatkozó statisztikai adatok és szakirodalom felhasználása mellett elsődlegesen megfigyeléseimen, a helyiekkel együtt végzett munkán, a beszélgetésekről készített hangfelvételeken, jegyzeteken, a hétköznapi gazdasági tevékenységekben való részvételen és az önkormányzattól kapott fejlesztési tervek, pályázati anyagok, dokumentumok

³⁶ Szaporcai eredményeimet „Gazdasági stratégiák és értékpreferenciák egy ormánsági kistelepülésen” címmel egy OTDK dolgozatban foglaltam össze, amely 2013-ban a XXXI. OTDK konferencia Humán tudományi szekció, Anyagi kultúra, társadalom tagozatának I. díját nyerte.

³⁷ A KSH 2011. évi népszámlálási adatai alapján.

³⁸ Az első hosszabb markóci kiszállásom téli időszakra esett, a fűtőberendezés egy sparhelt volt a szállásomon, és előfordult, hogy a fél közmunkásbrigád nekem gyűjtött gyűjtősnak való apró fát a munka szüneteiben, anélkül, hogy kértem volna. A ház, ahol lakhattam, az Ormánság Alapítvány kezelésében állt, irodának használták. Volt benne kialakítva egy konyha, itt volt egy fatüzelésű épített tűzhely is, végül ez a helyiség lett a főhadiszállásom. A házba lépve rögtön ez a helyiség az első, bejárati ajtaja nagy üveges ajtó volt, amit a második napomon be is fedtem papírral, hogy mégiscsak komfortosabban érezzem magam, és ne lehessen belátni. Volt fürdőszoba, volt meleg víz is – bár a fürdőt nem tudtam fűteni –, és a ház első szobájában, ami ténylegesen irodaként funkcionált, volt internet. Nem volt viszont kerítés a ház körül, amitől egy picit védtelennek éreztem az egész terciát. A házzal közvetlenül szemben az út túloldalán fás-bokros terület, a „berék”. Kínos vagy sem, eleinte féltem, idegen volt teljesen a helyzet, és csak futólag ismertem akkor még a markóciakat. Egyébiránt jó helyem volt, és hálásan gondolok vissza rá! A markóciak többsége a kezdetektől kedvesen és érdeklődően fogadott, az első napokban lábost kaptam kölcsön egyiküktől, hogy tudjak főzni, egy másik közmunkás társamtól pedig lekvárokat és teát kaptam ajándékba, hogy legyen valami az éleléstáramban.

elemzésén alapult. A tényleges résztvevő terepmunka kezdetén, 2014 februárjában napokat vett igénybe a brigádba való beilleszkedésem, a munkafolyamatokban való szerepem közös megtalálása. Különböző területrendezési munkálatok, a berek és az egykori legelő megtisztítása, gyümölcsfák gondozása, gyümölcsök dugványozása, az önkormányzat kertjének, fóliaházának gondozása és a település közterületeinek tisztán tartása volt ekkoriban a közmunkások feladata, s ezekben a munkákban vettem végül részt magam is. A kutatás során mindvégig igyekeztem a kulturális antropológia émiikus szemléletmódját alkalmazva közelíteni a helyiekhez, belső szempontok alapján megismerni a lokális társadalom helyzetét, szerkezetét, mindennapi életét. Arra törekedtem, hogy minél árnyaltabb képet kapjak a térség társadalmának hétköznapi életéről. Szembetűnő volt, hogy a közfoglalkoztatás kiemelt jelentőséggel bír az Ormánságban. A falvak társadalmának jelentős része érintett valamilyen módon, ha másként nem is, családtagja(i) révén a közfoglalkoztatásban, és a közmunkások Markóc esetében is jelentős részét képviselik a helyi társadalomnak. A közfoglalkoztatottak és a polgármester családja által széleskörű rálátás nyílt a teljes helyi társadalomra, s az ő kapcsolati hálójukon keresztül sikerült további markóci és környékbeli családokkal is megismerkednem.

Azt, hogy érdeklődésemet és igyekezeteimet látva a helyiek nem annyira kutatóként, sokkal inkább emberként engedtek közel magukhoz és rövid idő alatt baráti kapcsolat alakult ki köztem és sok markóci között, akkor még fel sem fogtam. Közmunkás társaim egy idő után úgy kalkuláltak velem is, mintha valóban egy lennék közülük. Olyannyira, hogy egyikük komolyan megkérdőjelezte a „kutató vagyok” állításom igazságtartalmát, mondván, hogy „*egyetemi ember miközénk nem jön*”³⁹. Eleinte idegen volt számomra a beköltöző kutató szerepe, és furcsa volt, hogy nem vett körül a megszokottság biztonsága. A terepmunka kezdetén az otthonosság érzete hiányzott leginkább. Nem tudtam, hogy csak az utcán lesz majd térerő – lehet, hogy sokszor csak horvát telefontársaságé, de legalább térerő... –, és ha telefonálni akarok, ki kell bizony baktatnom majd a ház elé az út közepére. Nem tudtam, hogy éjszakánként akkor fogok majd csak aludni, ha megszoktam az aranyzakálók jellegzetes vonyítását, ami igen gyakran hangzik fel az ormánsági kertek alatt. Időbe telt az is, amíg valamennyire megismertem a helyi íratlan szabályokat. Nem tudtam például, hogy az akkor még működő markóci boltba délután csak a „fiúk” járnak. A „lányok” szerencsére még időben figyelmeztettek, de majdnem elmentem a délutáni nyitvatartás alatt vásárolni, miközben olyankor a falu férfinépe kocsma híján a bolt előtt kocsmázott, és nők még véletlenül sem mentek délutánonként oda. Sok ilyen apróság volt még. A terepen „működve” igyekeztem alkalmazkodni, semleges álláspontot képviselni, és soha egyikük bizalmával sem éltem vissza. Ahogy egyre többször jártam a faluban és mind több időt töltöttem el a helyiek között, egyre

³⁹ Közmunkás nő, 2014 tavaszán.

inkább úgy éreztem, hogy őszinte barátsággal fogadnak.⁴⁰

Hosszabb-rövidebb időre a kutatás intenzív szakaszát követően is vissza-vissza tértem a településre, s figyelemmel követtem a helyi folyamatokat. Az antropológiai terepmunka révén Markócon sikerült a legszélesebb rálátást nyernem a helyiek mindennapjaira, közös ügyeire, problémáira, konfliktusaikra, társadalmuk szerkezetére, dinamikájára, általuk pedig a térség életére és viszonyaira, és az Ormánság általános helyzetére. Az utóbbi három évben, 2019-től csökkent a kapcsolattartás intenzitása, telefonra és internetes üzenetváltásokra korlátozódott, amihez egyéb munkáim mellett a covid járvány és a terepmunkaalkalmaim elmaradása is hozzájárult. 2023 tavaszán egy rövid, fél napos látogatáson jártam utoljára Markócon.

A terepen gyűjtött ismereteket a markóci munka folyamán is kiegészítettem írásos forrásokkal, levéltári anyagokkal, statisztikákkal, fejlesztési dokumentumok anyagával, illetve alkalmaztam egyéb módszereket is. A résztvevő megfigyelés kezdetén egy Google maps-ről kinyomtatott műholdas térkép volt segítségemre, amelyen látható volt a falu összes háza és a települést közvetlenül körülvevő területek. Ezzel a térképpel a kezemben kerestem fel első beszélgetőpartnereimet, arra kérve őket, hogy házról házra haladva meséljék el, ki hol lakik, melyik házról/háztartásról mik a legfontosabb tudnivalóim, hogy otthonosabban mozoghassak a terepen. Ez a módszer felettébb hasznosnak bizonyult, és egy sor lényeges dologra engedett nagyon rövid idő alatt rálátást a helyi társadalommal kapcsolatban. Egy-egy ilyen „térképes beszélgetés” alatt feltárult az egyes egyének másokhoz fűződő viszonya és az egész falu viszonyrendszere, miközben rengeteg információt nyerhettem arról is, hogy korábban milyen volt a falu képe, kik lakták a portákat és milyen szerepet tölthettek be valaha a település életében.

A település térképe mellett archív helyi fotókat is használtam. Szuhay Péter a Néprajzi Múzeum fotótárának „végigtúrását” élte meg élményként,⁴¹ jómagam ezt a fajta szakmai örömet a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának fotótárában élhettem át. A markóci terepmunka idején ugyanis a Pécsi Néprajzi Múzeum munkatársaként dolgoztam, és az ott őrzött rengeteg ormánsági felvétel között számos markóci fényképet is felleltem. Célzottnan a vizsgált település kartonjait kerestem, és találtam is a terepen készült képeket. Nagy élmény volt látni a fél

⁴⁰ Megállítottak beszélgetni vagy behívtak házaikba akkor is, ha épp nem volt ott „kutatni valóm”. De nem csak a közmunkás brigád tagjai, mások is szívesen fogadtak, többen voltak, akik főztjükkal igyekeztek kedvemben járni. Gyakran beosztották, hogy kinél ebédelek, kinél vacsorázok... Meghívtak a falu életében és a saját életükben fontos eseményekre, részt vehettem közös multságokon, és ott voltam, amikor egyik kedves beszélgetőtársamat temették. Megtörtént egyszer az is, hogy egy szép nyári napon Markócon néhányan felkerekedtek, és akik befértek a (Drávafokkal és Bogdásával közösen üzemeltetett) falubuszba, azok eljöttek a Balatonra, hogy egy fürdőzéssel egybekötve meglátogassák azt, aki őket szokta otthonaikban látogatni. A meglepetés-látogatás sajnos csak félig sikerült, én ugyanis aznap épp valahol máshol voltam, így markóci barátaim csak a családommal tudtak találkozni. Csoportos látogatásra többször nem került sor, de az máskor is előfordult, hogy különösebb cél nélkül meglátogattak időnként markóci családok, egyszerűen csak mert erre jártak.

⁴¹ Szuhay 2004: 39.

évszázaddal korábbi felvételeket az ismerős házokról, udvarokról, utcáról. A fotókartonokra kasírozott képek egy részét Zentai Tünde készítette 1969-ben, másik részét Mándoki László 1974-ben. A Markócról talált fotók sorozatából a népi építészet és településnéprajz prioritása rajzolódott ki, minthogy a legtöbb fotótári fénykép utcaképet, épületeket és épületrészleteket, legfőképp oromzatokat dokumentált. Emellett találtam gazdasági-gazdálkodási érdeklődést tanúsító fotókat is a markóci anyagban, mint pl. a borsócséplés műveletével kapcsolatos eszközök és munkafolyamatok képei, vagy padláson szárított csöves kukoricáról készített kép. A számomra érdekes fotókartonokat, összesen 17 darabot, lefotóztam. Elsősorban személyeket, utcarészletet, házakat, udvarokat ábrázoló fényképeket választottam, és a befotózott anyagot a következő terepmunka alkalmával magammal vittem, hogy a helyieknek megmutassam a településükről készült egykori képeket. A felvételekre nem egyszerűen mint a 60-as, 70-es évek dokumentumaira tekintettem, sokkal inkább eszközként használtam őket az egykori társadalmi valóság és a jelenkori emlékezet szinkronizálásában. Azt feltételeztem, hogy ez megkönnyíti majd a kapcsolatfelvételt, s hogy ezáltal esetleg olyan információk is felszínre bukkannak, amelyek a képek nélküli beszélgetések során fel sem merülnének. A gyakorlatban beigazolódtott ennek a módszernek a létjogosultsága, több beszélgetőtársam is nagy örömmel nézte meg a képeket, megjegyzéseket, történeteket fűzve hozzájuk.

A házokról készült képek között volt egy, aminek leírásában ez állt: „*Markóc Lakóház. Fő u. 24. – a mult század végi épület ma postaként szolgál*”.⁴² A képleírás szerint 1974-ben postaként funkcionált az épület, markóci ismerőseim azonban kivétel nélkül azt mondták, hogy Markócon soha nem volt posta, s hogy a ház ekkor a TSZ tulajdona volt, irodaként működött. Egy beszélgetés során kiderült, hogy egy bizonyos Kósa család élt egykor ezen a portán, s hogy kitelepítésük után került sor a ház államosítására. Kósáék története később is fontosnak bizonyult az itt élők számára, és rajtuk keresztül értettem meg, hogy bár nincsenek fizikailag jelen, mégis milyen meghatározó szerepet töltenek/töltöttek be a kitelepített családok az Ormánság életében. Ma ez az épület a Polgármesteri Hivatal, itt gyülekeznek hétköznapi reggelente a közmunkások, itt tartottak számukra a közelmúltban mezőgazdasági képzést, itt zajlanak a falugyűlések, a választások, s a település életének még számos fontos mozzanata. Ezen a telken található a közfoglalkoztatásban megművelt fóliasátor és az önkormányzati kert. Az önkormányzati raktár is itt áll, s ugyancsak itt zajlanak a közös szalonnasütések is.⁴³

De más képek is tartogattak meglepetéseket. Volt két fotókarton 1974. májusából, amelyek

⁴² Markóc Lakóház. Fő u. 24. – a mult század végi épület ma postaként szolgál. Normálfilm. M.L., 74.V.10. (33285) Készítette: Mándoki László.

⁴³ V.ö.: Pulszter 2014a.

markóci utcarészletet ábrázoltak két különböző látószögből. Jól látszottak rajtuk a házak és előttük májusfák álltak a portákon.⁴⁴ Milyen információt hordozott ez számomra? Azt mutatta, hogy a 70-es évek közepén Markócon még élő népszokás lehetett a májusfaállítás. A Néprajzi Lexikon májusfa, májfa szócikke szerint: „*A legények éjszaka vágják ki az erdőn, és hajnalra állították fel a helyi szokásnak megfelelően minden lányos ház elé együttesen, vagy mindenki a maga szeretője háza elé.*”⁴⁵ Az udvarokban álló felszalagozott májusfákról egyértelműen azt gondoltam, hogy azokat helyi vagy környékbeli legények állították a kiválasztott lány házához. Érdekes adalék derült ki azonban egy beszélgetés alkalmával: az egyik felvételen látható májusfa egy fiús család házánál állt '74 májusában. A család a Dráva-menti Zokoga-pusztáról származó családok egyike, a 60-as évektől kezdve e házban laktak.⁴⁶ „*Ó, a májusfa, igen. A fiam akkor volt kicsi.*”⁴⁷ Beszélgetőtársamnak nosztalgikus perceket szereztem Mándoki László fotóival: széles mosollyal mesélte, hogy legidősebb fia vágya volt a májusfa. A kisfiú sírt, hogy ő is nagyon szeretne, és az ő kedvéért állították szülei a ház elé a feldíszített fát. E kedves családi história hallatán felmerült bennem a kérdés, hogy milyen relevanciája van az általunk látott jelenségek konkrét ismeretek és adatok nélküli értelmezésének, a jelentéstársításnak, amellyel egy-egy jelenség vagy egy-egy ismertnek vélt szimbólum kapcsán élünk. Az-e a társadalmi valóság, amit annak gondolunk? Geertz óta jól tudjuk, milyen könnyű félreértelmezni kulturális jelenségeket, hogy nem egyszerű egy kacsintást és egy tikkélést megkülönböztetni egymástól, s hogy a jelentések hálója mennyire gúzsba köti értelmezési kísérleteinket.⁴⁸ Úgy látszik, ennek ismeretében a kutató még korántsem nyugodhat meg, amikor maga keveredik értelmezési kísérletekbe. A májusfás eset tanulsága az volt számomra, hogy nem csak forráskritikával érdemes élnem, de az általam bizonyosságnak vélt jelenségeket illetően is érdemes utánajárnom a tényleges összefüggéseknek.

2.6 A kutatás kiterjesztése: Sellye és környéke

2016-tól a markóci kutatást bázisnak tekintve a környező településeket (Sellye, Bogdása, Drávafok, Markóc, Kákics, Okorág, Sósvertike, Marócsa, Drávaiványi) is bevontam a vizsgálatba, és a hátrányos helyzetű rétegek helyzetének további tanulmányozása mellett ebben a vizsgálatban hangsúlyt kapott a térség ugyancsak heterogén összetételű vállalkozói szegmensének, tevékenységüknek és stratégiáiknak megismerése, valamint az a mikro- és makrogazdasági

⁴⁴ Markóc Utcarészlet. A Fő utca – májusfákkal. Normálfilm. M.L., 74.V.10. (33284); Utcarészlet. A 17. sz. háztól a templom felé. Normálfilm. M.L., 74.V.10. (33288) Mándoki László felvételei. V.ö.: Pulszter 2014.

⁴⁵ Magyar Néprajzi Lexikon: májusfa, májfa szócikk.

⁴⁶ A Révfalu melletti Zokoga-pusztá egykori cigány település, amelyet az 1960-as években számoltak fel központi irányítással. Bővebben lásd később, a „Cigányok” című fejezetben.

⁴⁷ Nyugdíjas nő, Markóc, 2015.

⁴⁸ Geertz 1994.

környezet, amely feltételrendszerével, struktúrájával hat az Ormánsági hétköznapokra.

E munkába 2018 tavaszán és őszén egyetemi kurzus keretében Dr. Máté Gábor vezetésével bekapcsolódtak a Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék hallgatói, akikkel két alkalommal is végeztünk több napon át tartó csoportos terepmunkát a vizsgált településeken. Beszélgettünk olyanokkal, akikkel évek óta volt már kapcsolat a terepen mozogva, és szép számban készültek interjúk olyanokkal, akiket a csoportos munka vont a vizsgálat látóterébe. Voltak olyan helyszínek és interjúk is, amelyek kizárólag a hallgatók önálló munkájának köszönhetően kerültek bele a kutatásba. A közös munka azonban nem csak az anyag terjedelmének gyarapodását eredményezte, a hallgatók tevékenysége a kutatást kvalitásában is gazdagította.⁴⁹ 2016-tól kezdve több, Sellye térségében élő és dolgozó mezőgazdasági vállalkozó, ipari vállalkozó, pályázati író, lelkész, egyházközségi elöljáró, intézményvezető, és az általuk képviselt látásmódok megismerésére nyílt lehetőségem, ez egészült ki a csoportos terepmunkák során, amikor újonnan megismert további mezőgazdászokkal, erdészeti és vadászati szakemberekkel, kereskedőkkel, vendéglátósokkal, kávézói dolgozóval, közmunkásokkal, polgármesterekkel, Dráva-parton horgászó nyugdíjossal, kocsmai törzsvendégekkel, idősothton lakóival, pedagógusokkal, pénzügyi szakemberrel egyaránt készültek interjúk. Ezáltal olyan nézőpontok tárultak fel, amelyeknek köszönhetően a helyi társadalom differenciáltságáról és működéséről is számos ismerettel gyarapodott a kutatás. A hallgatókkal mindkét alkalommal Sellyén szálltunk meg, egyszer a Sellyei Református Egyház vendégházában, egyszer pedig a Sellyei Termálfürdő vendégházában kaptunk szállást, a közös étkezéseink pedig rendszerint az Ormánság Étteremben vagy az ugyancsak sellyei Pizzériában zajlottak. Ezek a körülmények teljesen más terepélményt jelentettek, mint amit akár Szaporcán, akár Markócon, vagy a többi településen az egyéni kutatómunka során tapasztaltam. Új arcát láthattam így a területnek, hiszen korábban nem kereskedelmi szálláshelyeken laktam a kutatások során és a legritkább esetben étkeztem étteremben. Ezen a terepmunkán kicsit turisták is voltunk és kicsit „idegenvezető” voltam az Ormánságban – a hallgatók felkészítése során megpróbáltam átadni mindent, amit addig tudtam, és a helyszínen is igyekeztem segíteni őket az előzetesen szerzett tapasztalataimmal.⁵⁰ Az interjúzások egy része közösen, csoportosan történt, nagyobb részük azonban 2-3 fős kis csoportokban zajlottak.

A tereptapasztalatokat összegző utólagos reflexióik alapján elmondható, hogy a hallgatók az előzetes, szakirodalomból ismert Ormánság-képhez képest más-más, de a klasszikus Ormánság-ideától mindenképp eltérő benyomást szereztek a térségről. Volt, akiben egy máig gazdag népi

⁴⁹ A hallgatók által készített vagy az ő közreműködésükkel készült interjúk részleteit * jelöli a szövegben.

⁵⁰ Ebben nagy segítségemre volt témavezetőm, Dr. Máté Gábor, aki otthonosan mozog ezen a terepen és nagy szakmai tudással rendelkezik róla.

kultúrájú területként élt az Ormánság és a terepmunka során ennek sem nyomát sem látta, ezért értékvesztést tapasztalt. Többen úgy érezték, hogy az olvasmányokhoz képest pozitívabb a valóság, mert sok tevékeny, előremutatóan gondolkodó emberrel találkoztunk és beszélgettünk, prosperáló vállalkozásokat láttunk. Volt, akiben a terep szociális kontrasztjai felélesztették az akcióantropológiai vénát, és ebben látta kutatási és cselekvési irányt. Volt, aki úgy látta, a munkához való hozzáállás változott meg az Ormánságban, s míg a „hagyományos” felfogás szerint a paraszti világban a *kemény munkának* volt becsülete, ma az érvényesül, aki *okosan* dolgozik. Abban azonban mindenki egyetértett, hogy valami alapvető változás történt, és az Ormánság más, mint amit eddig gondoltunk róla.

3 Fogalmi keretek és a megismerés struktúrája

Kiss Z Géza 1989-ben, amikor „*a szakirodalomban még szokatlan »másik Ormánság« reprezentánsai*”⁵¹-ről értekezett, így fogalmazott: „*A hagyományos faluszerkezeten belül [...] – gyakran az egykésedő régi társadalom századvégi kényelmét szolgáló házakban – egészen új etnikai csoport formálódik. Ennek alapját a XX. század kezdetén már a népesség 25 százalékát kitevő, de a hagyományos „pógárvilág”-ba be nem fogadott, jórészt nem református, de magyar népesség alkotja, amely csak az ország népességével együtt (tehát későbbben) kezdett hozzá az erőteljes születéskorlátozáshoz és ezért aránya az ősnépességhez viszonyítva már a XIX. században is gyorsan növekedett.*”⁵² Az ő számára világos volt, hogy az Ormánság társadalmát nem csak a néprajzi értelemben vett ormánsági csoport – egy akkor polgárosodó, mára az Ormánságból lényegében eltűnt néprajzi csoport alkotta/alkotja. Ez ma még inkább így van. Számolnunk kell azzal, hogy az itt élők sem etnikailag, sem történeti múltjukat vagy jelenkori helyzetüket tekintve nem alkotnak egységes populációt, s látnunk kell, hogy az Ormánság, mint a Dráva-menti magyar reformátusok csoportja, már az Ormánság mint néprajzi entitás megkonstruálásakor is a területen élőknek csak egy részére korlátozódott. Szép számmal voltak kutatások a közelmúltban is, amelyek az Ormánság társadalmát vizsgálták, a „másik” Ormánságot azonban többnyire a cigány lakossággal, esetleg a szegény rétegekkel azonosították. „*A társadalomtudományok közül a legsürgősebb teendő a jelenkutatással foglalkozó, de »intézményesen szervezendő« ágazatra vár, mert ma még elhatárolódik egymástól az elkerülhetetlenül új etnikummá integrálódó, többféle műveltséget hordozó csoport, de holnap már nehéz lesz mérleget készíteni arról, hogy közülük egy-egy mivel járult hozzá a mai bázison formálódó közös civilizációhoz.*”⁵³ – fogalmazott Kiss Z Géza. Noha nem gondolom, hogy új etnikummá integrálódott volna a sokféle „csoport”, az azonban bizonyos, nem sokat tudunk arról, hogy kik is alkotják ma az Ormánság társadalmát, egymáshoz való viszonyaikról pedig még kevesebb információnk van.

Kiss Z. Géza fent idézett gondolatát továbbfűzve nem csupán „másik Ormánság”-ról, hanem sokkal inkább „párhuzamos Ormánságok”-ról beszélhetünk. Az azonos térben és azonos valós időben létező jelenségek értelmezése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül Herman Bausinger (Ernst Bloch nyomán használt) „*párhuzamos különidejűségek*”⁵⁴ terminusát, amely „*a különböző felfogások és életmódok, eszmék és ideológiák egyidejűleg, mégis egymástól függetlenül való létezését*”⁵⁵ jelenti. „*Különidejűség, mint egyidejűség, vagyis eltérő, különböző történeti erőtenyező*

⁵¹ Kiss Z, 1989: 62.

⁵² U.o.: 60.

⁵³ U.o.: 61-62.

⁵⁴ Bausinger, 1989: 25.

⁵⁵ Keszeg 2003: 193.

által meghatározott elemek egyidejűsége.”⁵⁶ Párhuzamos különidejűség alatt ezek alapján a vidéki társadalom különböző szegmensei, kategóriái által képviselt életformák diverzifikáltságát, az értékrendszerek pluralitását,⁵⁷ az eltérő értelmezések, normák, és az általuk keretezett különböző stratégiák egyidejűségét értem a maga differenciáltságában, sokrétűségében, ahogy azt az Ormánság mint entitás értelmezése és az ormánsági létnek, mint a mindennapok keretének megismerése kapcsán kutatásaim során folyamatosan érzékeltem. Ha egymástól nem is teljesen függetlenül, de egymástól bizonyos kritériumok mentén elhatárolódva, ugyanakkor egymásra hatva ezt a párhuzamosságot testesítik meg az Ormánság különböző társadalmi szereplői, a rájuk ható faktorok és az általuk alakított lokális folyamatok. A címben is szereplő „párhuzamos Ormánságok” kifejezést ebben az értelemben használom.

A mindennapi élet jelenségeinek megragadásához Fredrik Barth gondolatait hívtam segítségül: *„Ma már világosan látjuk, hogy a kultúra globális, empirikus változatossága folytonos jellegű, s nem tagolható egymástól élesen elkülönülő, integráns egységekké. A kultúrát bármilyen tetszőlegesen kiválasztott populáción belül is folyton áramlásban lévőnek, ellentmondásosnak és inkoherensnek tapasztaljuk, és azt látjuk, hogy különböző módon oszlik meg a különféle pozíciókban lévő személyek között.”*⁵⁸ Barth a társadalom szerveződésének tanulmányozása során – túllépve a „kultúrának nevezett dolog” hagyományos megközelítésein – egy hármas tagozódású vizsgálati keretet alkalmazott, amely leegyszerűsítve az egyének, az érdekcsoportok és az állam szintjén teszi lehetővé a jelenségek és folyamatok elemzését: mikro-, közép- és makro-szintet határozott meg a komplexitás és az egymásra ható társadalmi erők rendszerének könnyebb átláthatósága céljából.⁵⁹ Ezt a gondolatmenetet követve teszek kísérletet arra, hogy az ormánsági társadalom szereplőit vizsgálva elemezzek mikro-, mezo- és makro-szintű folyamatokat, egymásra ható és egymást átszövő vizsgálati egységekként kezelve ezeket a kategóriákat: mint egyetlen rendszer három, egymással állandó kölcsönhatásban lévő, a társadalmi folyamatokra különbözőképpen ható halmazát, *„amelyeket csupán annyira különböztetünk meg egymástól, amennyire a közöttük lévő kapcsolatok világos érzékeltetése ezt szükségessé teszi.”*⁶⁰

Elemzésemben a mikro-struktúrát az egyéni életvilágok, a makro-keretet egy nemzetközi és állami szabályrendszer (állami és európai uniós szabályrendszerek, direktívák, előírások, koncepciók és fejlesztési tervek), a társadalmi jelenségek mezo-szintjét pedig a kettő között létrejövő folyamatok, intézmények, érdekcsoportok (önkormányzatok, munkaadók, vállalkozások,

⁵⁶ Bausinger, 1989: 25.

⁵⁷ Kotics 2011: 176.

⁵⁸ Barth 1996: 2.

⁵⁹ Barth az etnicitás vizsgálata kapcsán használta ezt a keretet, de más tudományok is alkalmazzák ezt a kategória-rendszert, elsősorban azonban a közgazdaságtan használja a gazdasági folyamatok kontextusában.

⁶⁰ Barth 1996: 7.

vallási szervezetek) alkotják. Úgy vélem, a mindennapi életnek – nem csak az Ormánságban – ezek adják szűkebb és tágabb keretét, egyúttal meghatározzák a társadalom különböző rétegeinek egymáshoz való viszonyát és mozgásterét. Mindvégig törekedtem rá, hogy ne veszítsem el „*a kapcsolatot az élet szilárd felszínével, a politikai, gazdasági és rétegződési realitásokkal, amelyekbe az emberek mindenütt belebonyolódnak*”,⁶¹ ezért a Barth-féle hármas tagolású rendszert a projekt-gazdaság és a projektésített társadalom⁶² relációiban vizsgáltam.

Az Ormánságban élők, az itt dolgozók, a valamilyen módon hozzá kötődők, az innen elszármazottak a legkülönfélébb kapcsolatokban állnak egymással, hatnak egymásra, interakciók zajlanak közöttük, vagyis élük a mindennapi életüket. És – ki-ki a maga módján és lehetőségeihez mérten – próbálnak érvényesülni a mindenkori körülmények szabta keretek közt. Kotics Józseffel egyetértve úgy vélem: „*A néprajzi kutatásokban korábban a mikro-, mezo- és makrostruktúra fogalmi keretét alkotó falu (mezőváros), etnikai csoport, tradicionális paraszti kultúra tagolódása a mai körülmények között érvényét veszítette. Ez a fogalmi keret nem alkalmas a recens jelenségek elemzésére.*”⁶³ Kotics József más megállapításaival is egyet kell értek, így például magam is úgy gondolom, hogy „*a mai vidéki tér kultúrája se nem hagyományos, se nem paraszti. Az életformák diverzifikáltak és erősen diffúzak, az értékrendszerek plurálisak*”⁶⁴. Ennek értelmében az értékrend és az életformák mentén kereshetjük a társadalmi szegmensek határait. Szuhay Péter a falusi társadalom működését – ugyancsak az értékrend társadalomtagoló szerepét kiemelve – egyének és csoportok kooperációjaként értelmezte,⁶⁵ és arra a megállapításra jutott, hogy „*az életmód a politikai, hatalmi és a mindenkori uralkodó réteg ideológiai premisszáitól és az általa biztosított jogokból következik*”.⁶⁶ Úgy tűnik, a mai ormánsági társadalom is leginkább a különböző értékrendek, gazdasági stratégiák és lehetőségek mentén szegmentálódik, amelyek legszorosabban a szociokulturális örökséggel, és az ehhez kapcsolódó társadalmi, kulturális és gazdasági erőforrásokkal függenek össze, és amelyek az Ormánság speciális adottságai között adják a térségre jellemző társadalmi mintázatot.

Az ormánsági társadalom egységeit, mikrovilágait olyan kategóriákra osztva kísérlem meg a későbbiekben bemutatni, amelyek határai a terepi megfigyeléseim, a helyiek saját képzetei és a szakirodalmi csoportképzés ötvözete által konstruáltak. A társadalomszerkezet feltárásán túl a társadalmi kapcsolatokra, és a társadalmat és gazdaságot érintő folyamatokra is igyekeztem reflektálni. A kategóriaképzés és a társadalmi rétegek határainak megállapítására irányuló kísérletek

⁶¹ Geertz 1994: 198.

⁶² Lásd Kovách 2007.

⁶³ Kotics 2011: 176.

⁶⁴ U.o.

⁶⁵ Szuhay 1994: 369.

⁶⁶ U.o.: 368.

nehézségét jól szemlélteti Róbert Péter „Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban” című tanulmánya, amelyben a társadalmi struktúra vizsgálatának két fő paradigmátikus megközelítését különítette el. *„Az egyik lényegében csak a foglalkozásból indul ki, a másik a társadalmi differenciálódás több ismérve alapján hoz létre társadalmi osztályokat, rétegeket.”*⁶⁷ Úgy véli, a társadalmi különbségek vertikális és horizontális dimenzióban egyszerre megmutatkoznak, és bár máig is használhatónak tartja a kizárólag foglalkozási csoportok alapján történt vizsgálatok eredményeit (hazai vonatkozásban elsősorban Ferge Zsuzsa kutatásait), nem tartja elégségesnek a társadalmi helyzet valós feltárására. A vertikális tagolódás helyett a horizontális különbségek felismerését segítik elő azok a munkák, amelyek a tőkék és erőforrások mentén differenciált társadalomszerkezet paradigmájában születtek. Ilyen vizsgálatokat végeztek például a Róbert Péter által említett Kovách Imre és kutatótársai, akik osztályok és rétegek helyett inkább miliókról beszélnek, amely felismerését segíti elő. Ezzel szemben Róbert Péter az angolszász kutatási hagyomány mintájára – Rosmary Crompton, Fiona Devine, John Scott, Mike Savage munkáira hivatkozva – amellet érvel, hogy a vertikális és horizontális differenciálódás együttes jelenlétét vizsgáló kutatások valóságközelibb eredményekhez vezetnek. Életstílusok és miliók vizsgálata mellett célszerűnek tartja figyelembe venni a társadalmi státusz szerinti hierarchikus különbségeket is, mivel úgy véli, *„gazdasági, kulturális, szociális tőkék, erőforrások együttese”* jelöli ki az ember társadalomban elfoglalt helyét. Ugyanakkor kitért arra a problematikára is, miszerint a brit kutatási tapasztalatok segíthetnek ugyan kutatási kérdéseink megfogalmazásában, de a magyar viszonyok közötti társadalomtagozódás felismerésében nem adnak releváns mintát, mert *„ehhez magyar adatokon el kellene végezni olyan elemzéseket, amelyeken az angol szakirodalom idézett állításai alapulnak, és ezek az empirikus elemzések nálunk hiányosak.”*⁶⁸ A hazai társadalom szerkezetét feltáró kutatások kapcsán úgy látja, hogy *„bár sok részletet jól ismerünk a magyar társadalomról néhány kutatói csoport jóvoltából, a társadalmi szerkezet összképére, a társadalom osztály- és réteg- szerkezetére vonatkozóan inkább az átfogó és célzott kutatások hiánya jellemző az ezredforduló után”*.⁶⁹ A hiányt némiképp pótlandó, ezt, a fent említett, két paradigmát ötvöző megközelítési módot hordozzák többek között Róbert Péter, Kolosi Tamás, Fábián Zoltán és Szívós Zoltán munkái.⁷⁰ E szerzőkhöz elviekben jómagam is csatlakozom: egyetértek azzal az állásponttal, miszerint a vertikális és horizontális differenciálódás együttes értelmezésére érdemes kísérletet tenni. Róbert ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy nincs konszenzusos megoldás a társadalomszerkezet vizsgálatára: *„különbéféle többdimenziós társadalmi*

⁶⁷ Róbert 2015: 78.

⁶⁸ U.o.: 82.

⁶⁹ U.o.: 78.

⁷⁰ U.o.: 81-82.

*rétegződési modellek léteznek egymás mellett, mivel a különböző kutatások bemenő változói, mérései eltérnek, illetve a kutatók különféle módszereket használnak az osztályok, rétegek meghatározására.*⁷¹

Kolosi Tamás és Róbert Péter 2004-ben foglalkozási pozíció és társadalmi státusz alapján áttekintve a rendszerváltást követő társadalomszerkezeti átalakulás és mobilitás legfőbb faktorait a magyar társadalmat elit (3%), felső középosztály (8,1%), középosztály (30,8%), munkásosztály (37,8%), valamint depriváltak (20,3 %) kategóriákba sorolták.⁷² Ebben a besorolásban a nyugdíjasok, a munkanélküliek és az eltartottak az utolsó foglalkozásuk szerinti kategóriába kerültek, azokat pedig, akik soha nem voltak foglalkoztatottak (pl. háztartás-beli, tanuló), nem vették figyelembe a kategorizálás során.⁷³ Laki László a kétezres évek elejének hazai társadalomszerkezeti kutatásait összegezve (Bogár Imre, Ferge Zsuzsa, Gázsó Ferenc, Kolosi Tamás és saját munkái alapján) arra a megállapításra jutott, hogy *„a társadalom »tetején« egy vékony, 5-8 százaléknyi, a globalizáció irányzataival lépést tartani tudó vagyonos réteg, alatta pedig egy szintén nem széles és nem igazán módos, mintegy 10-15 százaléknyi felső középosztálybeli található. [...] A másik pólust a depriváltak és szegények 30-50 százalékot is kitevő rétegei képviselik, és köztük helyezkedik el a népesség 30-40 százalékra becsült, tehetősnek korántsem mondható »alsó középosztálya«, melynek helyzete a rendszerváltás után alapvetően nem változott*”.⁷⁴ Ezek alapján a rendszerváltás után 10-15 évvel a magyar lakosság mintegy fele tartozott a társadalom alsó szegmensébe. Valuch Tibor 2015-ös „A jelenkori magyar társadalom” című monográfiájában a mai társadalomszerkezet kialakulásához vezető tényezők kapcsán úgy vélte, hogy a rendszerváltást követő években megnövekedett a képzettség és a piaci értékke konvertálható tudás szerepe a társadalom-strukturálódás folyamatában, valamint tovább erősödött a korábban is jelentős tényezőnek számító szimbolikus tőkék szerepe a társadalmi mobilitásban.⁷⁵ A 2010-es évek eleji társadalmi mobilitást illetően arról számolt be, hogy a *„különböző társadalmi csoportok zártabbá válnak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel, a társadalmi státusz átörökítése is egyre markánsabb tendenciának tűnik a kétezres évek elejétől*”.⁷⁶ Valuch Tibor Bukodi Erzsébet kategorizálását is ismertette, mint *„több tényezővel dolgozó, azok szerves összekapcsolására is törekvő, releváns rétegződési modellt*”. Bukodi szerint a vertikális és horizontális differenciáló tényezőket egyaránt figyelembe véve, a magyar társadalom *„a fogyasztás és az életstílus jellemzőit vizsgálva: 1. konzisztensen magas státuszúakra, 2. konzisztens felső-középrétegre, 3.*

⁷¹ U.o.: 85.

⁷² Kolosi – Róbert 2004: 57, Valuch Tibor munkáját idézve (Valuch 2015: 117).

⁷³ Kolosi – Róbert 2004: 57.

⁷⁴ Laki 2006: 69.

⁷⁵ Valuch 2015: 96.

⁷⁶ U.o.: 113-114.

fogyasztásorientált középrétegre, 4. felhalmozás orientált középrétegre, 5. jó lakású kisegzisztenciákra, 6. szabadidő-orientált kisegzisztenciákra, 7. jó lakású szegényekre, 8. konzisztens szegényekre, 9. leszakadókra tagolható.”⁷⁷ Valuch saját tipológiájának kidolgozásához még egy, 2014-es adatfelvételen alapuló rétegződésmodell előzetes eredményeit használta, amelyet a piackutató GfK Hungária Kft. és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont közös kutatócsoportja dolgozott ki. „Eszerint napjaink magyar társadalma 8 egymástól jól elkülöníthető rétegre tagolódik. A magyar társadalom 2 százaléka tartozik az elithez, 10,5 százaléka a felsőközéphez, 6 százaléka a feltörekvő, önmegvalósító fiatalok rétegéhez, 7 százalék alkotja a vidéki értelmiséget, 17 százaléknyi a kádári kisémberek aránya, 18 százalék a sodródóké, 16,5 százalékot tesz ki a munkásság, és 22 százaléknyi a leszakadók csoportja.” A csoportosítás alapját a gazdasági tőke, a kulturális tőke, valamint a kapcsolati tőke mutatói képezték. A Valuch által hivatkozott, Róbert Péter által vezetett „Osztálylétszám 2014” kutatás végleges eredményei alapján a vertikális osztálytérkép a következő kategóriákat különböztette meg: 1. Elit (1,3 %), 2. Vagyonos felsőközép (1,5 %), 3. Jól kereső középosztály (6,8 %), 4. Kultúrafogyasztó középosztály (8,1 %), 5. Magas kapcsolatú középosztály (12,5 %), 6. Munkások (15,5 %), 7. Sodródók, veszélyeztetettek (25,6 %), 8. Depriváltak, leszakadtak (28,7 %).⁷⁸ Ezek alapján a magyar társadalom több mint fele(!) a társadalmi rétegződés két alsó kategóriájába tartozott a 2010-es évek közepén.

Valuch végezetül arra a megállapításra jutott, hogy magyar társadalom vertikálisan alapvetően hármass szerkezetű, „felső társadalom”-ra, „társadalmi közép”-re és „alsó társadalom”-ra osztható, az egyes kategóriákon belül pedig a következő horizontális tagolódások jellemzőek: „a felső társadalmat az elit – kiugróan magas jövedelmű vezető beosztásúak, politikusok, nagyvállalkozók/ nagytulajdonosok, topmenedzserek és értelmiségiek –, valamint a jómódúak – középvállalkozók, felső vezetők – gyakorlatilag korlátlan, illetve az átlagost sokszorosán meghaladó fogyasztásra, felhalmozó megtakarításra képes rétege alkotja. A társadalmi közephez tartoznak a magasan képzett, átlag feletti jövedelemmel rendelkező értelmiségiek, középvezető beosztásúak, valamint a stabil megélhetéssel rendelkező hivatalnokok, tisztviselők, közalkalmazottak, a stabil közép- és kisvállalkozók, jól kereső szakmunkások, akiknek jövedelme, kiegyensúlyozott fogyasztói magatartást tesz lehetővé, sőt változó mértékű megtakarításra is képesek. Az alsó társadalmat az 1989 előtti társadalmi középből lecsúszó kisegzisztenciák, a beosztott, alacsony(abb) képzettségű hivatalnokok, közalkalmazottak, az önfoglalkoztató, létükért küzdő egyéni és kisméretű cégeket birtokló – mikro- – vállalkozók, a rendszeres jövedelemmel és munkahellyel rendelkező, gyakran minimálbéres/zsebbe fizetett alkalmazottak, félig képzett fizikai foglalkozásúak, a minimálbért

⁷⁷ U.o.: 122.

⁷⁸ Róbert 2015: 89.

*meghaladó nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok alkotják, akikre alacsony, elsősorban a létfenntartási szükségleteket kielégíteni képes, esetleges megtakarítási képességgel vagy annak hiányával leírható fogyasztás jellemző. A szintén az alsó társadalom részét képező marginalizáltak közé, a képzetlen, alacsony jövedelmű munkások, a rendszertelenül foglalkoztatottak, a tartósan munkanélküliek, a foglalkoztatásból tartósan kiszorult, önmagukat feketemunkából fenntartók, a minimálnyugdíjból, rendszeres szociális segélyekből élők, a gettósodó településeken/településrészekben élő, tartósan mélyszegények tartoznak, akiknek a fogyasztását a hiány, a mindennapi létfenntartás küzdelme és az állandó anyagi gondok határozzák meg.*⁷⁹ Megállapította azt is, hogy az egyes társadalmi rétegek között növekedett a távolság, valamint hogy általános jelenséggé vált a mobilitás csökkenése és ezzel együtt a rétegeken belüli fokozott újratermelődés, „önrekrutáció”.⁸⁰

Úgy vélem, a Valuch-féle rétegződés és tagolódás néprajzi – antropológiai eszközökkel is vizsgálható, nem csak össztársadalmi keretben, de a kutatásaink terepét jelentő lokalitások társadalmában is. Mindazonáltal érdemesnek tartom figyelembe venni, hogy míg a társadalomszerkezetre irányuló szociológiai és statisztikai módszereket alkalmazó kutatások során a csoportképzés kizárólag kívülről konstruált, addig az etnológiai vizsgálatok a lokális társadalmak belső kategóriáinak megismerésére (is) fókuszálnak. Ezért bár célszerűnek tartom a helyi társadalmakat a „hivatalos” tipológiát (osztály, réteg, miliő, foglalkozási csoport, státusz csoport, stb.) szem előtt tartva vizsgálni, ez nem jelentheti annak kényszerét, hogy a lokális kategóriákat minden esetben megfeleltessük valamely modellnek. A „hivatalos” kategóriáktól való eventuais elvonatkoztatás egyúttal megteremti annak a lehetőségét is, hogy a helyi differenciáló elveket is figyelembe véve nem, vagy nem csak ugyanazokat a „csoportokat” fogjuk találni, esetleg a lokális vizsgálatokban a réteghatárok máshová kerülnek, mint a fenti kutatásokban. Egy példával szemléltetve: az Ormánságban azok a kisvállalkozók, közalkalmazottak, vagy „félíg képzett fizikai foglalkozásúak”, akiket Valuch Tibor az „alsó társadalom”-hoz sorolt, meglátásaim szerint az ormánsági viszonyok között a helyi társadalom középrétegét alkotják, míg az alsó szegmensbe a valamilyen okból ténylegesen marginalizáltak tartoznak. A rétegek, kategóriák megállapításának problematikáját és a határok összemosódását egyébiránt jól jelzi, hogy még kemény adatok elemzése mellett sem feltétlenül lehet sarkos vonalakat húzni – Valuch például monográfiájának „Régi, új és megújuló társadalmi csoportok” című fejezetében a hármas tagolás helyett négy kategóriát mutat be, köztük egy átmeneti réteget és egy kettős osztatú alsó réteget: *elit* (ezen belül

⁷⁹ Valuch 2015: 125-126.

⁸⁰ U.o: 126.

politikai, gazdasági és kulturális elit), *jómódúak* (elit és a középosztály között), *társadalmi közép*, valamint *alsó társadalom és marginalizáltak*.⁸¹

Gazdaság és társadalom összefüggéseinek keresése kapcsán elsősorban Sárkány Mihály munkáiból indultam ki, ezek közül is iránymutatónak tartom az 1970-es években Varsányban végzett⁸² és az ezredfordulón megismételt gazdaságantropológiai vizsgálatot, amely során Sárkány a varsányi családok jövedelemszerzésének, foglalkozási szerkezetének, a fogyasztás fő irányainak változásait vizsgálta. Munkájában az első kutatás folyamán kiemelt szerepet kaptak a mezőgazdasági termeléssel és értékesítéssel összefüggő jelenségek, a nagyüzemek és a családi gazdaságok viszonya, valamint a családi gazdaságok és a működésük feltételeit meghatározó gazdasági környezet egyéb elemeinek viszonya.⁸³ A 2000-es években végzett vizsgálatok fókuszába a gazdaság és társadalmi tagolódás összefüggése került, s számos olyan kérdés kapott hangsúlyt, amelyeket az általam végzett kutatásban magam is meghatározó momentumokként jelöltem ki. Ilyenek például a mezőgazdasági termelés átalakulása és átértékelődése, a gazdasági stratégiák és az értékrendszer témaköre, vagy a társadalom különböző csoportjai közötti viszonyok. A varsányi példa támpontot jelentett számomra az ormánsági helyzetkép feltárása során, mivel több átfogó tényező tekintetében ugyanazok a folyamatok zajlottak az ország minden vidéki térségében, Varsányban és az Ormánságban egyaránt.⁸⁴ Sárkány Mihály a varsányi közösségtanulmány kapcsán így fogalmazott: *„a feladat nem egy közösség, mint más, hasonló egységektől megkülönböztethető tárgy megragadása, hanem inkább egymással összefüggő, egymást átható társadalmi folyamatok leírása és értelmezése, egy közösségnek tekinthető társadalmi együttes keretei között, amely nyílt rendszerként fogható fel – azaz a lokális szint az ország egészében, mint társadalmi környezetében szemlélhető.”*⁸⁵ Noha elméleti szempontok alapján problematikusnak tartottam, hogy az általam vizsgált társadalm(ka)t egészében, vagy akár egy-egy település lakosságát is közösségnek nevezem,⁸⁶ egyes kisebb társadalmi egységeket azonban, mint például az Ormánsági Hagyományápoló Társaság tagságát, vagy az aktívabb gyülekezeteket, amilyen a sellyei vagy a drávafoki, közösségként értelmezem.⁸⁷ Használok a fogalmat azokban az esetekben is, amikor szó szerinti idézetekben a vizsgált társadalmat az idézett szerző közösségként értelmezte, vagy amikor a társadalmi élet közösségi aspektusairól van szó, illetve amikor a fejlesztési dokumentumok a közösség vagy közösségi kifejezést alkalmazzák. Az Ormánságot mint „társadalmi együttest” a

⁸¹ U.o.: 127-164.

⁸² Bodrogi 1978.

⁸³ Sárkány 2014b: 211.

⁸⁴ Sárkány 2014c: 280.

⁸⁵ Sárkány 2017: 330, Colin Bell és Howard Newby 1971-es *Community Studies* c. kötetére hivatkozva. .

⁸⁶ Lásd: Kovács É. 2007.

⁸⁷ Közösség-, és hálózat-elméletek problematikái kapcsán lásd Becze Szabolcs tanulmányát: Becze 2010.

makro-, mezo- és mikro-szintek egymásra hatásának rendszerébe helyezve vélem értelmezhetőnek. Amint a varsányi kutatás esetében a 70-es években a szocialista átalakulás, a 2000-es évek elején pedig a „társadalmi és kulturális változások álltak a vizsgálat homlokterében”,⁸⁸ a változásvizsgálatra jómagam is igyekeztem hangsúlyt fektetni. Ugyanakkor azt a nyílt rendszert, amelyet Sárkány Mihály az ország egészére vonatkoztatott, kiterjesztve, az Európai Unió keretrendszerbe ágyazottan vizsgáltam.

Kérdéses volt azonban, hogy a történeti folyamatok és fordulópontok okozta változások értelmezésén túl mennyiben terjeszthetők ki a paraszti kultúra és az átalakult paraszti kultúra vizsgálatára kialakított néprajzi fogalmak a rurális terek jelenkori társadalmának elemzésére, illetve, hogy mennyire releváns a mai viszonyok tanulmányozásakor paraszti, utóparaszti hagyományról, paraszttalanításról, paraszti polgárosodásról beszélni.⁸⁹ Vannak olyan terepek és témák, amelyek a vidéki élet recens jelenségeinek megragadására ma is jól tudják alkalmazni ezt a fogalmi keretet. Az utóbbi években a Kriza János Néprajzi Társaság gondozásában kiadott *Változó ruralitások*⁹⁰ című, vagy a *Vidékiség és vidékkutatások a Kárpát-medencében*⁹¹ című kötetek számos írása alapvetően ebben az elméleti térben helyezkedik el. Vajda András „Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások” című tanulmányában vállalkozott rá, hogy áttekintse, milyen néprajzi – antropológiai fogalmi apparátus mentén lehet megragadni és értelmezni a falu átalakulását, a vidéki változásokat. Írásában foglalkozott többek között az „elsüllyedt paraszti kontinens” metaforájával, a paraszti polgárosodással, hagyomány és modernizáció dichotómiájával, paraszttalanítás és utóparasztosodás, visszaparasztosodás fogalmaival, akkulturáció és adaptáció kérdéskörével,⁹² amelyeket bár az ormánsági társadalom történeti fordulópontjai kapcsán alkalmazhatónak tartok, a jelenkori vidéki folyamatok magyarázatára kevésbé éreztem megfelelőnek őket. Csité András 1997-ben arra jutott a polgárosodás elméleteket tárgyaló írásában, hogy a posztoszocialista átalakulások kezdetével a polgárosodás, különösen a szocialista vagy paraszti polgárosodás kérdésköre történeti kérdéssé vált, „*a vizsgálódások eredményének relevanciája jelentősen csökkent*”⁹³ a jelenkor viszonyait vizsgáló társadalomtudományok számára. Tanulmánya záró részében Vajda András a romániai magyar néprajzi kutatásokra reflektálva felvet ahhoz hasonló kérdést, amely bennem is felmerült a mai vidék és vidéki társadalom kapcsán: „*A(z erdélyi) néprajzkutatás ugyan jelezte és rögzítette a hagyományos paraszti társadalom és a gazdálkodó falu átalakulásának/megszűnésének*

⁸⁸ Sárkány 2017: 330.

⁸⁹ Paraszti polgárosodás: Erdei 1941; Kósa 1990; Benda 1991; Kovách 1991; Márkus 1996. Megszakított paraszti polgárosodás: Szelényi 1992. Polgárosodás elméletek: Csité 1997. Utóparaszttság: Márkus 1973; Szilágyi 2005. Paraszttalanítás: Kovách 2003. A változásvizsgálatok metanarratívái: Kotics 2011.

⁹⁰ Jakab – Vajda 2019.

⁹¹ Jakab – Vajda 2021.

⁹² Vajda 2019.

⁹³ Csité 1997.

tényét, de vizsgálaton kívül maradt annak megválaszolása, hogy mivé alakult az új, európai uniós csatlakozást követő, modernizációs hullám nyomán kialakuló vidék?”⁹⁴ Továbbgondolva mindezt: alkalmas-e a korábbi viszonyok elemzésére kialakított fogalmi keret a mai viszonyok vizsgálatára? Vajda végül, hasonlóan ahhoz, ahogy én értelmezem a párhuzamos különidejűségeket, arra a megállapításra jutott, hogy a „*változó és változatos ruralitások terében/keretei között [...] egyszerre több eltérő, ha úgy tetszik párhuzamos és ugyanakkor különidejű mentalitások és törekvések érvényesülnek...*”,⁹⁵ amelyek (Kovách Imrét idézve) hibrid jellegű „új vidék”-et eredményeznek, ahol »*a hibriditás strukturális állapot, és nem az átmenetiség szinonímája*«, és amire erőteljesen hatnak az Európai Unió szabályzások és minták.⁹⁶ Kőrösi Katalin már a 2005-ös kiadású „*Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*” című kötet szerzőinek „*utóparasztság*” fogalomhasználatáról írva arról értekezett, hogy „*többen megkérdőjelezték, hogy egyáltalán alkalmazható-e a terminus a rendszerváltást követően, a kilencvenes évek politikai, gazdasági és társadalmi környezetében kialakult kisüzemi gazdaságok vizsgálatára.*”⁹⁷ Néhány oldallal később kitért arra is, hogy a vidéki társadalom változásai és a rá ható fejlesztési faktorok szükségessé tennék a pályázati környezet teremtette új hierarchikus helyzet feltárását: „*A kötetben érdekes módon kevés szó esik a helyi hatalmi struktúrákról, a régi és új elitek szerepéről a nyilvánosság, a lokális gazdaság, kultúra alakításában. Pedig a kilencvenes évek közepétől a terület- és vidékfejlesztési forrásokért folytatott verseny, a pályázati rendszer arra ösztönzi a helyi eliteket (is), hogy új stratégiákat, gazdasági előnyökké konvertálható kulturális imázsokat fogalmazzanak meg. A kívülállók, a vidékfejlesztési szakemberek mellett gyakran a helyi elit, illetve a különféle érdekvédelmi, szakmai és civil szervezetek is tevékeny részesei a forrásokért folytatott versengésnek...*”⁹⁸ Mindezeket magam is alapvető fontosságúnak érzem a helyi társadalom működése során, és elemzésemben a Kőrösi Katalin által hiányolt struktúrákat igyekeztem láthatóvá tenni. Bár a pályázati környezet szerepe vitathatatlan, és a sikeres gazdasági stratégiák szinte kivétel nélkül elválaszthatatlanok a projekt-gazdaságtól, a mezőgazdasági tevékenységekben például ma is fel lehet fedezni korábbi gazdasági stratégiák nyomát. Kotics József a paraszttalanítás és a paraszti polgárosodás elméletek kapcsán úgy fogalmazott, hogy „*...a mai vidéki társadalom elemzésére ez a fogalmi keret nem adekvát, [...] nem alkalmazható a gyökeresen megváltozott mai viszonyokra.*”⁹⁹ Ezzel lényegében egyetértve vizsgálatom során azt tapasztaltam, hogy a mai gazdálkodási gyakorlatok egy része valamiképpen még mindig a(z utó)paraszti hagyományban gyökerezik, és bár

⁹⁴ Vajda A. 2019: 22-23.

⁹⁵ U.o.: 23.

⁹⁶ U.o., Kovách Imre 2012-es „A vidék az ezredfordulón” című munkájából idézve (Kovách 2012: 203).

⁹⁷ Kőrösi 2006: 143.

⁹⁸ Kőrösi 2006: 147.

⁹⁹ Kotics 2011: 176.

nem lehet párhuzamba állítani sem a paraszti gazdálkodással, sem az egykori háztáji gazdaságok gyakorlataival, el sem lehet attól vonatkoztatni. Emiatt a problematikus fogalmi keret ellenére úgy gondolom, nem szakadhatunk el teljesen a kutatási hagyományok által kijelölt elméleti irányoktól. A paraszti társadalom átalakulására alkotott értelmezési mezőt írásomban jobbra kiindulási alapként és elméleti fogódzóként használtam, de nem kívántam az „anyagot” e keretek közé mindenáron beilleszteni.

A vidék és a hozzá társított vidéki társadalom fogalma már önmagában is felvet egy sor további kérdést, ugyanis úgy vélem, nem értelmezhető önmagában, a vidék nem képez önálló entitást, valamint nincs elszigetelt társadalma sem, és a vidéki terek lehatárolása ugyancsak összetett kérdés. Még a vidékfejlesztést prioritásként kezelő európai szervek sem jutottak konszenzusra a vidék definícióját illetően, így *„az EU-ban nincs egységesen alkalmazott módszer vagy kritériumrendszer a vidéki térségek lehatárolására.”*¹⁰⁰ A Vajda András által is hivatkozott szerzők közül Kovách Imre munkái illeszkednek leginkább saját értelmezési keretembe, amelyek a vidéki társadalom projektgazdasági keretben történő elhelyezésében is irányjelzők voltak számomra. A mikro-, mezo-, makro-szintekre való tagolás a projektgazdaság szisztémáját segítette átláthatóbbá tenni, és megérteni, hogy miként válnak hátrányos egyéni sorsok a fejlesztési dokumentumok hivatkozási alapjává és milyen kapcsolódások vannak a különböző elemzési szintek szereplői között. A mai vidék mindennapi élete elválaszthatatlanná vált a fejlesztési ipartól és a projektektől. *„Az általános projektetés a gazdaság minden szektorában jelen van, és nehezen lehetne olyan fejlesztési, támogatási területet találni, amely ne projekt formában jutna külső forráshoz”,*¹⁰¹ különösen így van ez a vidékfejlesztési és agrártámogatási rendszer kapcsán, amely az Európai Unió vidékpolitikájában kitüntetett figyelmet élvez.¹⁰² A projektek kiterjedt eszközeivé váltak mind az uniós, mind a nemzeti forráskeretek (re)disztribúciójának, a fejlesztési célú állami források nagy része pedig kizárólag projektek útján hívható le.¹⁰³ Kovách Imre szerint a projektgazdaság voltaképpen az állami feladatok projektek formájában történő kiszervezése, amelynek révén *„tervezők, szakértők, menedzserek, szervezők, tanácsadók, köztisztviselők, a kutatók és intézményeik egyre nagyobb számban és növekvő befolyással vesznek részt az európai uniós és nemzeti fejlesztési programok előkészítésében és lebonyolításában. A helyi erőforrások új felhasználói, a vidék új kolonizálói jelentek meg Nyugat- és Kelet-Európában is. akiknek meglehetősen heterogén a társadalmi státusa. Egyes csoportjaik képesek szakértelmük révén befolyásolni a fejlesztési projektek céljait és kivitelezését és új szereplők tűntek fel a projektetésített fejlesztési*

¹⁰⁰ Kis 2011: 111.

¹⁰¹ Czibere – Kovách 2014: 1.

¹⁰² Czibere – Kovách 2014: 2.

¹⁰³ Hamvas 2014:146.

rendszerben."¹⁰⁴ Ehhez kapcsolódik a Kovách által meghonosított „projekt osztály” elmélet is, amely a társadalom vertikális tagolódására ad elsősorban magyarázatot.¹⁰⁵ Czibere Ibolya és Kovách Imre olyan új társadalmi csoportként írja le a „projekt osztályt”, amelynek közös tőkebázisa a speciális tudás, amit a projektek megvalósítása megkövetel, és amely egyúttal új társadalmi különbségeket indikál.¹⁰⁶ A „projekt osztály” több mint 20 éve jelen van a magyar társadalomban is, és minél több projekt zajlik, annál inkább kiszélesedik a benne szakmai megvalósítóként résztvevők köre. A programok ugyanis a tervezéstől kezdve a megelőző felméréseken és tanulmányokon keresztül a megvalósítás és pénzügyi elszámolás legapróbb részleteig számos résztvevő számára biztosítanak feladatot és megélhetést.¹⁰⁷ Az Ormánságra irányuló projektek zömében fejlesztési projektek. A fejlesztési célzatú programok célja a hátrányos helyzetű csoportok körülményeinek javítására való törekvés és az ehhez szükséges anyagi források lehívása, emellett azonban még egy jelentős funkcióját érdemes megemlítenünk, ez pedig a projektek megvalósításába bevont szakemberek foglalkoztatásán keresztül a „projekt osztály” folyamatos fenntartása, ha úgy tetszik a projekt-elit újratermelése.

Kovách Imre „projekt osztály” terminusát írásomban a projekt-elit fogalmával szinonimaként használom azokban az esetekben, amikor Kovách Imrét vagy szerzőtársát szó szerint idézem. Ugyanakkor annyi jelentésbeli eltérést mégis fenntartok a kettő között, hogy míg a „projekt osztály” kifejezés véleményem szerint önálló társadalmi kategóriaként való létezését sugall, addig a projekt-elit terminust alkalmazva utalni kívánok arra, hogy a projekt-aktorok alapvetően az elit részét képezik. A projekt-elit tagjai ráadásul, csakúgy mint a politikai elit, a gazdasági elit, vagy a kulturális elit, nem különíthetők el élesen mint az eliten belüli önálló kategória, hiszen az elit-lét különböző faktorai igen gyakran összefonódnak. Az értekezésben ezért, ahol lehet, „projekt osztály” helyett inkább a projekt-elit kifejezést használom. A projekt-elit tagjaira vonatkozóan a projekt-aktor megnevezést alkalmazom, jelezve, hogy a projekt-elit által koordinált tevékenységekben való részvételt a társadalmi és gazdasági életet alakító, aktív cselekvő szereplésként értelmezem.

Az újratermelő viszonyok a gazdaság egészét átfogják, és a társadalomstruktúra és társadalmi kapcsolatok felől közelítve a gazdasági jelenségek felé, azok magyarázatára gazdaságmentropológiai megközelítésben a társadalmi összefüggéseket hívhatjuk segítségül.¹⁰⁸ A gazdasági „*térben a viszonyok hordozói emberek, akik egymással sokrétű kapcsolatban vannak*”,¹⁰⁹ írta Sárkány Mihály, aki felhívta rá a figyelmet, hogy a gazdasági folyamatokat a nem-gazdasági

¹⁰⁴ Kovách 2007: 214-215, Picchi és Bruckmeier–Kopytina munkáit idézve.

¹⁰⁵ Kovách 2007.

¹⁰⁶ Czibere – Kovách 2014: 4.

¹⁰⁷ Kovách 2007.

¹⁰⁸ Sárkány 2014e: 378-379.

¹⁰⁹ Sárkány 2014d: 322.

kapcsolatok, a normatív integráló erők, funkcionális összefüggések is befolyásolják, vagyis nem csupán a struktúra, de annak ellentmondásosságai és rejtett vonásai is éppoly sajátjai és jelentős tényezői az adott társadalomnak.¹¹⁰ Mindezzel összefüggésben a gazdasági döntések és a társadalomszerkezet vizsgálatakor megkerülhetetlennek tartom Pierre Bourdieau reprodukciós stratégiákról alkotott elméletét, amely a habitussal és az ethosszal magyarázza a racionális elveken túlmutató döntési mechanizmusok hátterét. Ez alapján a társadalmi rétegek, etnikus(nak tűnő) és egyéb társadalmi határok újratermelődésében fontos szerepet játszanak az átörökített (és szerzett) tőkefajták és a szocializációs folyamatok során kialakuló habitus.¹¹¹ Bourdieau végeredményben (többek között) azt mondja ki, hogy a családi „örökségnek” és az intézményes szocializációnak racionális elveken túlmutató döntő hatása van a későbbi életútra: „hozott” tudás jelentősége leginkább abban áll, hogy a felnőttkori attitűdöket a gyermekkor, a szocializáció sok vonatkozásban meghatározza.¹¹² Ezt a gondolatot hordozza Megyesi Boldizsár tanulmánya is, amely a vidékkel kapcsolatos attitűdöket vizsgálta hazai keretek között, s amely szerint a gyermekkori szocializációs környezet mintegy predesztinálja a későbbi beállítódásokat.¹¹³ A gazdálkodás vizsgálata kapcsán magam is erre a következtetésre jutottam.¹¹⁴ Bourdieau fogalmait alkalmazva Kovách Imre a gazdálkodói habitust mint olyan tényezőt írta le, amely a gazdálkodók gazdasági stratégiáinak kialakításában és a rendelkezésükre álló tőkék felhasználásában játszik szerepet.¹¹⁵ A családi minta meghatározó tényező tehát az értékpreferenciák kialakításában, a vidékkel és gazdálkodással kapcsolatos attitűdöket is meghatározza, emellett döntő szerepet játszik a megoldási készletek, gazdasági stratégiák felépítésében. Mindennek részét képezi a tényleges gazdálkodási tudás, a „know how”, a gyakorlatban megfigyelt és elsajátított ismeretanyag is, amely önmagában ugyan nem elég a mezőgazdasági tevékenységek sikerességéhez, de elemét képezi azon tényezők halmazának, amelyek az eredményes gazdálkodást megalapozzák.¹¹⁶ Szilágyi Miklós a paraszti gazdálkodás eredményességének faktorairól írta, hogy a sikeres gazdasági tevékenység személyes döntések sorozatának kényszere, amely függ az egyéni kvalitásoktól, az egyén bátorságától, kockázatvállalásától, megfontoltságától, előrelátásától, vagy épp a körülményekhez való alkalmazkodóképességétől. Úgy vélem, ezek ma is szükségesek a sikerességhez, és egyetértek Szilágyi Miklóssal abban is, hogy a rendszerváltás utáni gazdálkodóknak az önálló döntéshozatal és felelősségvállalás, a gazdaság menedzselése jelentette a legnagyobb kihívást, és sokszor még ma is

¹¹⁰ Sárkány 2014d: 322.

¹¹¹ Bourdieau 2003.

¹¹² U.o.

¹¹³ Megyesi 2007.

¹¹⁴ Pulszter 2012; 2013a; 2013b.

¹¹⁵ Kovách 1988: 90-92.

¹¹⁶ Pulszter 2013: 130.

az „utóparaszi hagyományok” nehézsége hatja át sokak gazdálkodását.¹¹⁷ Míg a rendszerváltás előtt a központilag vezérelt munkaszervezet áthidalta ezeket a hiányokat és hátrányokat, mára ezek a deficitek tényleges hátránnyá váltak. Kutatásom tapasztalatai szerint éppen az a fajta önállóság, az önálló döntéshozatali, kockázatvállalási és gazdálkodói attitűd jelent ma versenyképességet, amit a megelőző időszak politikai berendezkedése leépíteni kívánt.

Az általam vizsgált területen ma a lakosság jelentős része kedvezőtlen szociokulturális körülmények között él, és évtizedek óta kirívóan magas a munkanélküliségi és közfoglalkoztatási arány, jelentős ugyanis az olyan munkahelyek hiánya, amelyek az Ormánság szakképzetlen vagy alacsonyán képzett rétegeinek hosszabb távon stabil megélhetést tudnának nyújtani.¹¹⁸ A közfoglalkoztatás rendszere, bár munkát ad, biztos megélhetést nem jelent, és a kedvezőtlen helyzetből való kimozdulást nem tudja elősegíteni – így sok tekintetben ugyanazok a hatások érvényesülnek a közfoglalkoztatásban résztvevők életében, mint a ténylegesen munkanélküliekében. A munkanélküliség és a kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet nem Ormánság-specifikus, még csak nem is magyarországi vagy európai jelenség: a Jong Bum Kwon és Carrie M. Lane szerkesztésében megjelent *„Anthropologies of unemployment: New perspectives on work and its absence”* című kötet tanulmányainak tanúsága szerint egy minden kontinenst érintő, globális jelenséggé nőtt. A munkanélküliség Argentínában, Etiópiában, Franciaországban, Mexikóban, Nicaraguában Dél-Koreában vagy Észak-Amerikában éppúgy krónikus állapottá vált, amely folyamatos alkalmazkodást kíván meg az egyénektől és a társadalmaktól – a munkanélküliség tehát nem csupán gazdasági mutató, hanem összetett társadalmi tény, amelynek hosszú távú következményei vannak.¹¹⁹ A bizonytalan léthelyzet hatásai érintik az egyén személyes és hivatalos kapcsolatait, a társadalmi státuszát, a személyes vagyonát, az identitását, a szellemi és fizikai egészségét, és a munkanélküliek életében mindenütt gyakori a gazdasági, társadalmi és kulturális marginalizáció, s ezt a kötet szerzői többnyire a „neoliberalista” gazdasági rendszer számlájára írják, amelynek egyetlen valódi elve a profit, a számos más szempontot felülíró gazdasági érdek.¹²⁰ Ennek értelmében a különböző rétegek, csoportok érdekei és érdekérvényesítő ereje a társadalmi struktúrában tükröződnek. David L. Brown és Kai A. Schafft *„Rural people and communities in the 21st century – Resilience and transformation”* című kötetükben az Amerikai Egyesült Államok vidéki szegénysége kapcsán többek között az ún. „alulfoglalkoztatottság” (underemployment) jelenségről is értekeznek.¹²¹ Ez a terminus azoknak a helyzetének a megjelölésére szolgál, akik a

¹¹⁷ Szilágyi 2005:10-12.

¹¹⁸ Lásd Pulszter 2018a.

¹¹⁹ Kwon – Lane 2016.

¹²⁰ U.o.

¹²¹ Brown – Schafft 2019.

„normál” munkaviszonynál rövidebb ideig vagy rosszabb kondíciókkal tudnak elhelyezkedni. Brown és Schafft szerint ezek az „alulfoglalkoztatott” emberek is teljes munkaidős állásra vágnak, de csak részmunkaidős, szezonális vagy alkalmi munkákat kapnak, vagy bár teljes munkaidőkeretben dolgoznak, nagyon alacsony a jövedelmük. Ilyenek mindazok, akik a hivatalos szegénységi küszöb alatti munkabért kapnak: ők a „dolgozó szegények” (working poor).¹²² Hazai és különösen ormánsági viszonylatban ebben az értelemben jelentős „alulfoglalkoztatottságról” beszélhetünk, már pusztán azért is, mert a közfoglalkoztatási bér rendszerint a magyarországi szegénységi küszöb körüli, vagy annál alacsonyabb összeg.¹²³ 2016 októberében az országban a Sellyei járásban volt a legmagasabb a közfoglalkoztatottak aránya: minden 3. foglalkoztatott közfoglalkoztatottként dolgozott.¹²⁴ Ez egyúttal azt jelenti, hogy a térségben legalább minden 3. foglalkoztatott a „dolgozó szegény” kategóriába tartozott.

Nemzetközi összehasonlításként a Kriza János Néprajzi Társaság gondozásában megjelent, fentebb már említett, közelmúltbeli vidékkutatási tematikájú köteteket,¹²⁵ Szabó Árpád Töhötöm munkáit¹²⁶, valamint Andrew Cartwright és Nigel Swain írásait használtam, amelyek a poszt-szocialista országok társadalmi és gazdasági változásait elemezték. Legnagyobbrészt Nigel Swain „*Green Barons, Force-of-Circumstance Entrepreneurs, Impotent Mayors – Rural Change in the Early Years of Post-Socialist Capitalist Democracy*”¹²⁷ című kötetének eredményeire támaszkodtam. Ebben a szerző vezető kutatóként mintegy húsz év kutatásaira és több mint 50 esettanulmányra támaszkodva mutatja be a kelet-közép-európai és balkáni régió hat országának (Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Bulgária, Románia) a szovjet befolyás megszűnése utáni átalakulását. A kutatások több nyugat-európai és poszt-szocialista kutatóműhely bevonásával zajlottak, a szerző és több más kutató (magyar vonatkozásban pl. Chris Hann, Kuczi Tibor, Vincze Mária, Neményi Ágnes, Kovács Katalin) részvételével, akik közül többen évtizedek óta a térség társadalmával, gazdaságával, történetével foglalkoztak/foglalkoznak. Swain meglátásait a mezőgazdasági struktúra átalakulásainak tárgyalásánál fogom összegezni.

Vannak kutatások, amelyek kapcsolatot dokumentálnak gazdasági és etnikus viszonyok között¹²⁸, ilyenek például Andrásfalvy Bertalan¹²⁹ eredményei a magyar-német stratégiák kapcsán.

¹²² Brown – Schafft 2019: 215.

¹²³ Szegénységi küszöb alakulása (2004-2021) : KSH, https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0003.html (Letöltve: 2023.07.23.).

Közfoglalkoztatási bérek alakulása (2011-2021):

<https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/e/7e/b2000/KF%20B%C3%A9rek%20%C3%A9s%20juttat%C3%A1sok%20v%C3%A1ltoz%C3%A1sa%202011-2021.pdf> (Letöltve: 2023.07.23.).

¹²⁴ KFBesz, 2018: 5; 10.

¹²⁵ Jakab – Vajda 2019; 2021.

¹²⁶ Szabó Á. 2002; 2010.

¹²⁷ Swain 2013.

¹²⁸ Sárkány 2014: 419-423.

Mások más esetekben úgy találták, hogy nem etnikai tényezők, hanem a közös helyzet határozza meg a gazdasági viszonyokat és a társadalmi rétegződést. A viszonyok újratermelődése révén fedezhetünk fel ugyan kapcsolódást etnicitás és gazdasági jelenségek között, a társadalom rétegzettségét mégsem közös etnikus vonások, hanem hasonló szociális helyzet és közös stratégiák mentén tárhatjuk fel. Ezt állapította meg Oscar Lewis is, aki megalkotta a „szegénység kultúrája” fogalmat, amely voltaképpen a marginalizáltak kedvezőtlen körülményeikhez való adaptációját jelenti.¹³⁰ Zsinka Flóra szerint a „szegénység kultúrája” tulajdonképpen sajátos habitust jelent, amelynek eredője *„olyan diszpozíciók struktúrája, amelyek a mélyszegénységben élők által elszenvedett halmozott hátrányok hatására alakulnak ki, és olyan gyakorlatokat generálnak, amelyek hosszútávon még inkább megnehezítik ezeknek a hátrányoknak a leküzdését. [...] abba az irányba hatnak, hogy a mélyszegénységben élők életpályájuk kezdetétől fogva folyamatosan olyan akadályokkal szembesülnek, amelyek lehetetlenné teszik a tervezést, és semmivé tesznek minden olyan próbálkozást, amely életkörülményeik jobbítására irányulna”*¹³¹ Zsinka a makrokörnyezeti hatások szerepét meghatározónak tartja a mikro-szintű társadalmi szereplők helyzetének, adott esetben a szegénység kultúrájának kialakulásában és fenntartásában is,¹³² és ezt én magam is sarkalatos tényezőnek látom. Ladányi János és Szelényi Iván strukturális változások nyomán létrejövő jelenségként értelmezik a szegénység kultúráját, amely magában hordozza a belőle való kitörés lehetőségeinek leredukálódását.¹³³

A kirekesztés és a szegénység kultúrája kapcsán nem kerülhető meg az „underclass” fogalma, amelynek első, myrdali jelentésétől a magyarországi értelmezési lehetőségek napjainkig történő számbavételét az imént idézett Zsinka Flóra végezte el 2022-ben,¹³⁴ ezért e helyen csupán az általa is irányadónak vélt és saját munkám szempontjából is alapvető Ladányi – Szelényi féle értelmezést tartom szükségesnek megemlíteni. A szerzőpáros a számos underclass megközelítés kvintesszenciáját három fő kritérium alapján ragadta meg, amelyek leglényegesebb pontjai a következők: az underclass tagjai a többségi társadalomtól térben elkülönülten élnek, az underclasst a többségi társadalom „kívülrekednek” vagy „feleslegesnek”, vagy „haszontalannak” tartja, végül pedig hogy az underclass tagjainak a gyermekei is nagy valószínűséggel ebben a társadalmi kategóriában rekednek. Emellett leszögezik, hogy az underclass kialakulását a gazdasági és politikai rendszerben bekövetkezett változások következményének tekintik.¹³⁵ A továbbiakban magam is

¹²⁹ Andrásfalvy 1973.

¹³⁰ Zsinka 2022: 126.

¹³¹ Zsinka 2022: 140.

¹³² U.o.

¹³³ Ladányi – Szelényi 2004: 25.

¹³⁴ Zsinka 2022.

¹³⁵ Ladányi – Szelényi 2004: 16.

használok az underclass fogalmát a társadalom legalsó szegmensére, amely az ormánsági társadalomnak jelentős hányadát teszi ki – azzal a kiegészítéssel, hogy a három fő kritérium közül saját kutatásaim során a „kívül rekedtséget” észleltem a legjelentősebb faktornak. Ez a kívül rekedtség a lehetőségek, a kompetenciák, az információk hiánya, amely sokszor önmagában is elegendőnek tűnik ahhoz, hogy valakit a társadalmi többség a legalsó kategóriába soroljon. Terepmunkám tapasztalatai alapján a társadalmi rétegződés szempontjából a tényleges térbeli elkülönültség és a társadalmi viszonyok újratermelődése ehhez képest másodlagosnak bizonyultak.

Minden döntés – nem csak a gazdasági döntések – haszonmaximalizáló jellegű, azaz az egyén, legyen bármilyen státusza vagy pozíciója is a társadalomban, mindig a kisebb rosszat és a nagyobb jót választja, és döntései háttérében rögzült értékpreferenciák állnak. Értékpreferenciáit és stratégiáit mindenki annak megfelelően alakítja ki, hogy mennyi és milyen „input” áll rendelkezésére¹³⁶, vagyis mindenki saját belátása és lehetőségei szerint hozza meg a létező legjobb döntést, és e tekintetben nem érdemes elvi különbséget tenni „kis és nagy döntések között, mint például élet és halál nagy döntései és a kávémarkák közötti választás között”,¹³⁷ vagy „a különböző anyagi helyzetű, képzettségű és neveltetésű egyének döntései között”.¹³⁸ Vagyis ezzel a közgazdasági megközelítéssel éppúgy vizsgálhatók a sorsfordító döntések, mint a hétköznapi élet során meghozott legapróbb gazdasági döntések, s ez a korántsem korlátozódik anyagi javakra és szükségletekre, termelésre, jövedelmekre, kiadásokra, vagy a klasszikus értelemben vett gazdasági szférára. Ez egy „olyan átfogó elemzési keret, mely alkalmazható mindenfajta emberi viselkedésre...”.¹³⁹ Ezek alapján más szemszögből láthatjuk a döntéseket: a nagyobb jó választásának törvényszerűsége magyarázatot adhat a társadalmi-kulturális kontextusokba mélyen beágyazódott gyakorlatokra, amelyek végső soron megteremtik és akaratlanul is újratermelik a társadalmi viszonyokat.

A hétköznapi döntések hozzájárulnak egy-egy életstílus, stratégia, hovatovább életmód kialakulásához. Noha a néprajztudomány implicit módon lényegében a tudományág kialakulásától kezdve a népi életmódnak ezeket az aspektusait (is) vizsgálta, az életmód fogalmának egzakt definiálása, az elméleti háttér tisztázása elmaradt. A máig meghatározó, 20. század során elkészült nagy összefoglaló munkák vagy nem is használják, vagy alkalmazzák ugyan az életmód terminusát,

¹³⁶ Becker 2005: 128-129

¹³⁷ U.o. 129.

¹³⁸ U.o.

¹³⁹ U.o.: 130.

Becker így folytatja a mondatot: „... akár pénzbéli, akár betudott „árnyékárakkal” kapcsolódik össze; akár ismétlődő, akár egyszeri döntéssel jár; akár nagy, akár kis döntést igényel; akár érzelmi, akár mechanikus célokkal kapcsolódik össze; akár gazdag, akár szegény, akár férfi, akár nő, akár felnőtt, akár gyerek, akár okos, akár buta, akár orvos, akár páciens, akár üzletember, akár politikus, akár tanár, akár diák az alanya.”

de annak tartalmi és elméleti hátterét nem fogalmazzák meg.¹⁴⁰ A hazai néprajz életmódkutatásainak máig legnagyobb hatású munkája, Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatása¹⁴¹, a hagyományos néprajzi kutatásnak és az antropológiai módszertan alkalmazásának az ötvözete. Munkájuk *„a XX. század második felében felszámolódott, örök időkre eltűnt alföldi magyar paraszti életmód nagy emlékműve”*¹⁴², amelyben főszerepet kapott az átányiak életvilágainak bemutatása, életstílusuk, értékrendjük feltárása. Mohay Tamás szavaival élve az átányi munkában *„a hangsúlyosan szereplő modern muzeológia mellett a régészet, történettudomány, statisztika, szociológia, szociális és kulturális antropológia, vagyis társadalomtudományok egész sora megtalálható, és a maga idején mintegy előrevetítette azt a szemléletet, amelyet később „holisztikusnak” szerettek nevezni.”*¹⁴³ Szemléletmódjukat ma is helytálló megközelítésmódnak és követendő példának tartom, jóllehet az én kutatásaim legfőképp a társadalmat strukturáló megfoghatatlan, implicit tényezőkre fókuszáltak. Emellett különösen fontosnak tartom, hogy vizsgálatuk tárgyát annak rendszerszerűségében, összefüggéshálóit felfejtve kívánták megmutatni – értekezésemben én magam is erre törekedtem. Ugyanakkor egyetértek azzal, hogy amint Sárkány Mihály Etnográfia és szociográfia című tanulmányában írta, a *„holisztikusnak látszó ábrázolás inkább csak úgy valósítható meg, ha a társadalmi lét és a kultúra bizonyos tényei emelődnek ki mások figyelmen kívül hagyása mellett.”*¹⁴⁴

Az eddig részletezettek azok a legfőbb fogalmi és teoretikus keretek, amelyek meghatározták vizsgálataimat és elemzéseimet, munkám során ezek mellett azonban számos további kutatási eredményre és elméletre támaszkodtam, amelyekről a vonatkozó helyeken az értekezés folyószövegében részletesen szólok.

¹⁴⁰ A Magyar Néprajzi Lexikonban nem találkozunk „Életmód” szócikkkel, szerepel azonban az „Anyagi kultúra kutatása” cikk alatt mindaz a kutatástörténeti információ, amely a paraszti életmód anyagi kultúrájának vizsgálataival függ össze. Eszerint az *„anyagi kultúra kutatása a népi műveltség tárgyainak és eszközeinek, a hozzájuk kapcsolódó életmódnak, termelési tapasztalatoknak és használati hagyományoknak néprajzi szempontú vizsgálata.”* (Kósa 1977.)

¹⁴¹ Fél – Hofer 1997; 2010

¹⁴² Tiszteletkőr 1998 – Bárth János

¹⁴³ Tiszteletkőr 1998 – Mohay Tamás.

¹⁴⁴ Sárkány 2018: 101.

4 Az Ormánság mint téma és terep tudományos megközelítései

Noha számos kutató megannyi szempont alapján vizsgálta, az Ormánságnak mégsincs kontinuos kutatási hagyománya, és bár több tanulmány is figyelmet szentelt a folyamatok változásának, ezek többnyire egy-egy témára – legjellemzőbben a demográfiai változásokra – fókuszáltak. Miközben a 20. század második felében több paradigmaticus változás is lezajlott, az Ormánság kutatásában nem érvényesültek igazán az új szempontok, a táj kutatás kevéssé reflektált a tudományelméleti változásokra, így az 1930-as évektől a 2000-es évekig nem történtek etnológiai változásvizsgálatok, életmódvizsgálatok vagy közösségkutatások e térségben. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a 21. század elején nem sokkal lehetett többet tudni a térségtársadalmáról, mint amennyit Kiss Géza Ormányság című néprajzi monográfiájában leírt róla 1937-ben. De nem csak a néprajz, más társadalomtudományok sem fordítottak figyelmet sokáig e vidék társadalmi változásaira. „*A »vas és acél országának« építése, Sztálinváros, Komló, Oroszlány kohóinak, erőműveinek s csodálatos »palotáinak « építése közepette kit érdekelt, teszem azt, az Ormányság református magyar parasztsága értékrendjének összeomlása, »jövőképének« elsötétedése?*”¹⁴⁵ – írta Beluszky Pál 1989-ben a társadalomföldrajz hiányzó alapkutatásai kapcsán. Kovács Teréz a szociológiai kutatások hiányáról írt 1991-ben.¹⁴⁶ Az Ormányság kutatástörténetéről az eddigi legteljesebb képet Kiss Z. Géza „Ormánsági változások” kötetének bevezető, „Az Ormányságkutatások változása”¹⁴⁷ című fejezete adta. Legutóbb Piszter Gergely írt áttekintést nyújtó tanulmányt,¹⁴⁸ amely a Pécsi Tudományegyetem Földrajztudományi Intézetének monográfiájában jelent meg 2009-ben, ezért is időszerű lehet egy újabb szemle. Piszter írásában is szembevetendő a 20. századi gazdasági és társadalmi viszonyokra irányuló kutatások hiánya: Zentai János ormánsági etnikai csoport meghatározásáról szóló tanulmányát Kiss Z. Géza 18-19. századot vizsgáló történeti munkája követi, s rögtön ez után a szerző Kovács Katalin 1993-as cikkére tér rá,¹⁴⁹ amely már a növekvő lélekszámú „szegény” népesség társadalmi integrációját helyezte fókuszba.¹⁵⁰

Napjaink szélesebben vett társadalomtudományos diskurzusában az Ormányság határai nem esnek egybe a néprajzi táj határaival. A legelterjedtebb Ormányság-értelmezés ma az a *szociológiai, statisztikai, földrajzi alapú megközelítés*, amely az Ormányságot vallási-etnikai-néprajzi határoktól függetlenül a dél-baranyai hátrányos helyzetű települések együtteseként kezeli. Az Ormányság megnevezés ma tehát elsősorban földrajzi (vagy még inkább szociológiai) egységet jelöl, s csak

¹⁴⁵ Beluszky P. 1989: 56.

¹⁴⁶ Kovács T. 1991: 41.

¹⁴⁷ Kiss Z. 1991.

¹⁴⁸ Piszter 2009.

¹⁴⁹ Piszter 2009: 64-65.

¹⁵⁰ Kovács K. 1993.

másodsorban, a kutatási hagyomány ismeretében jelent néprajzi tájat.¹⁵¹ A terület mintegy 200 éves kutatástörténetében a vizsgálatok mögött felfedezhető motivációk íve a nemzeti jelleg, a magyar etnikai specifikumok keresésétől a történeti érdeklődésen át a fejlesztési ipar preferenciáira fókuszáló kérdésfeltevések felé hajlott. Mind a néprajzi, mind a nem-néprajzi kutatások többsége a kultúra táji tagolódásának paradigmájában fogant, miszerint a kultúrát (a népi kultúrát) térben lehet képezni és az ehhez társított (néprajzi) csoportot kutatási egységként lehet kezelni. A magyar néprajztudomány egyik legnagyobb vállalkozása, a Magyar Néprajzi Atlasz volt ennek a paradigmának a legkarakteresebb megtestesülése, amelynek ötlete más európai kartográfiai vállalkozások nyomán már az 1930-as évek elején felmerült.¹⁵² Az első terveket és atlasz-kérdőíveket Gunda Béla, az Ormánság egyik legmeghatározóbb kutatója dolgozta ki a 30-as évek végén.¹⁵³ A kartográfiai módszer és a földrajzi lehatárolás kérdésköre lényegében az egész huszadik századi kutatást végigkísérte.¹⁵⁴ Az Ormánság mint néprajzi táj határait illetően a 20. század második felében kialakult ugyan a konszenzus, azonban ma is több értelmezési sík vetül egymásra, amikor Ormánságról beszélünk. Mást és mást ért ugyanis alatta a néprajz, a szociológia, de létezik földrajzi, történettudományi vetülete is. Ezeknek a megközelítéseknek közös jellemzője, hogy egy-egy diszciplína kutatási hagyományai rajzolták meg az Ormánságként értelmezett különböző kvázi-terek határait, amelyek jórészt fedésben vannak egymással, de a tudományágak eltérő nézőpontja és elemzési módszere miatt bizonyos pontokon eltérnek a klasszikusnak tekintett néprajzi értelmezéstől.

A nem-néprajzi kutatások többsége is tér és társadalom egységének paradigmájában született, mára azonban a lokalitás értelmezése megváltozott, ezért nem feltétlen lehet csupán térbeli keretek között értelmezni az Ormánság társadalmát sem. „*A területétől elváló, mozgásban lévő népesség, amely a ma etnotájképét alkotja, részt vesz a lokalitásnak mint az érzelmek struktúrájának a létrehozásában...*” – írta Appadurai, és erre a legjobb helyi példa az Ormánságból elszármazottak egy olyan, kulturálisan aktív csoportja, amely tevékenysége által nagyon is részesévé vált az Ormánság-diskurzus alakításának és a lokalitás újratermelésének. A lokalitás (újra)teremtésében a tudományok is közreműködtek/közreműködnek: az Ormánság mint lokális entitás az általuk reprezentált percepciók által is körvonalazható – az alábbiakban ezért a legfőbb kutatási irányok ismertetésére töreksem.

¹⁵¹ Kodolányi 1958: 17.

¹⁵² Barabás 1980: 491.

¹⁵³ Papp 2006: 53.

¹⁵⁴ U.o.

4.1 Az Ormánság mint néprajzi táj

Az Ormánság a 19. század elejétől kezdve a néprajzi érdeklődés fókuszában állt, a 20. század első harmadától pedig – különösen az egykezés kapcsán – demográfiai és társadalmi válságterületként, illetve kulturális örökségei révén ténylegesen is a néprajzi kutatások homlokterébe került. „Eredeti, ősmagyar vidék az Ormánság, amelyet már a XII. században így neveznek a földjét borító erdőségek után. Nyelvében, szokásaiban, ruházatában egyaránt megőrizte a legrégebb hagyományokat s messze különbözik a környékbeli, szintén református magyar falvaktól az ormánsági falu. [...] a magyarságon és a kálvinistaságon kívül még egy jellemzője van ennek a vidéknek: a nőknek festői viselete, a bikla, vagy másként kebel.” – olvashatjuk Buday Dezső 1909-es tanulmányában, amelyet a baranyai egygyermek-rendszer vizsgálatának szentelt.¹⁵⁵ „Területe nyugat-keleti irányban a már Somogyban fekvő Drávafoktól a Harkánnyal szomszédos Kovácshidáig, észak-déli irányban Rónádfa, Dióviszlótól a Drávaig nyúlik el. 44 községet foglal magában. Lakói tiszta reformátusok. Uradalmak közé beszorítva, minden nagyobb munkalehetőséget nyújtó iparteleptől távol, az országhatárszél messzeségének, a Szlavónia felé való, egykor élénk forgalom teljes elvágásának s minden adott és kapott árucikke vasúti fuvarvétele megsokszorozódásának átkától is sújtva, törpe birtokán legnagyobb részében fejlődésképtelenül teng. Lélekszáma folyton fogy.”¹⁵⁶ – írta Kiss Géza 1927-ben a Protestáns Szemle hasábjain megjelent *Az Ormánság* című írásában, amelynek nyomán a Néprajzi Társaság felfigyelt munkásságára és tagjai sorába választotta. Ez a klasszikus néprajzi kutatások és a népi írók Ormánsága: sajátos kultúrát hordozó, fogyatkozó lakosságú református magyar falvak Dél-Baranyában a Dráva mentén.¹⁵⁷

Az Ormánság kutatásának kezdeteit a tájnyelv iránti érdeklődés határozta meg. Az ormánsági nyelvjárásra úgy tekintettek kutatói, mint az ősi magyar kultúra hordozójára, amelynek vizsgálata közelebb visz a népcsoport és ezzel együtt a magyarság történetéhez. Tóbi Antal 1826-ban Baranyai Szótár címmel ormánsági tájszavakat közölt a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, amit két év múlva Jeremiás Sámuel Baranyai Szótár-pótolék című adalékai követtek¹⁵⁸, de a tájnyelv és a nyelvhasználat később is kitüntetett helyen szerepelt az Ormánsággal foglalkozó irodalomban.¹⁵⁹ Hegedűs Lajos munkájának köszönhetően a Népi beszélgetések az Ormánságból című kötethez hangfelvételek is készültek ormánsági beszélőkkel.¹⁶⁰ A népnyelvi kötetek között

¹⁵⁵ Buday ebben a tanulmányban 3 nagy baranyai egyke-tájat jelölt meg: a Duna menti, a Mecsek vidéki és a Dráva völgyi – utóbbi részeként jelenik meg az Ormánság.

¹⁵⁶ Kiss G. 1927: 433.

¹⁵⁷ Elek et al. 1936; Kiss 1927; 1937; Kodolányi 1958; 1960; Móricz 1958.

¹⁵⁸ Jeremiás 1828.

¹⁵⁹ lásd Rásonyi 1928; Mészöly 1931; Tomanóczy 1940.

¹⁶⁰ Hegedűs 1946.

kiemelkedő az 1952-ben, posztumusz megjelent Ormánysági Szótár,¹⁶¹ a legalapvetőbb ormánysági tájszó-gyűjtemény, amelyet Keresztes Kálmán állított össze Kiss Géza hagyatékából. 2002-ben, ugyancsak posztumusz jelent meg Temesi Mihály „Az Ormányság nyelvjárása 1939 és 1949 között – Leíró nyelvtani és szóföldrajzi monográfia”¹⁶² című kötete, amely az 1965-ben közzétett töredékes „Mutatvány az Ormányság nyelvatlaszából”¹⁶³ című kartográfiai munkáját is teljessé tette.

Miközben a kutatók a térség „felfedezésétől” kezdve sokáig néprajzi tájként és népcsoportként tekintettek az Ormányságra és annak lakosságára, a terület néprajzi lehatárolása évtizedeken keresztül vita tárgyát képezte. Jeremiás Sámuel 1828-ban elsőként határozta meg néprajzi tájként az Ormányságot, nyelvhasználati alapon összetartozónak véelve a felsorolt településeket. Az Ormányság keleti felének településeihez sorolta a horvátok lakta Sztárát (Drávasztára), de nem sorolta ide a nyugat-ormánysági falvakat.¹⁶⁴ Ez volt az első területi meghatározás, amit másfél évszázadon át számos szempont alapján megannyi lehatárolási kísérlet követett. A szállóigévé vált meghatározást, miszerint az Ormányság „*addig terjed, »a meddig a bikla hossza ér«*”,¹⁶⁵ Bodonyi Nándornak köszönhetjük, s ezt a határképző tényezőt sokáig a legrelevánsabb kritériumnak tekintették a terület kutatói. Bodonyi 1896-os írásában már megtalálhatók voltak a későbbi Ormányság-kutatások legfőbb toposzai is – ősi magyar népcsoport, kevés számú gyermek, szorongató nagybirtokrendszer –, ennek ellenére korántsem festett sötét képet a területről: „*És az a jóra való, becsületes, munkás magyar nép, mely ezt a vidéket lakja! Egyszerűségében ős eredeti jellemével. Ez a munkás magyar nép, mely roppant uradalmak s nagy erdőségek közé ékelt csekélyke földjén, mint a székely a maga havasai közt, boldog és elégtelt. S ide a déli szlávok torkába állítva, évszázadokon át meg tudta őrizni fajtisza nemzetiségét.*”¹⁶⁶ Tanulmányát Zelesny Károly fényképei illusztrálták, ami a sokszínű etnográfiai leírás mellett különösen értékesé teszi az anyagot.¹⁶⁷

A néprajzi táj lehatárolására irányuló 20. századi munkák közül tudományos szempontok alapján a legrelevánsabbnak Kiss Géza, ifj. Kodolányi János és Zentai János Ormányság-értelmezéseit tekinthetjük. Az etalonnak tartott és legtöbbször hivatkozott meghatározás Kiss Géza 1937-ben megjelent Ormányság című kötetében található, amely a közös Dráva-menti életteret és a hasonló életmódot kizárta a rendezőelvek sorából. Ehelyett a vallás, az etnicitás, a tájnyelv és a viselet csoportképző szerepét hangsúlyozta, s ebbéli meggyőződését meg is indokolta: „*mert*

¹⁶¹ Kiss G. 1952.

¹⁶² Temesi 2002.

¹⁶³ Temesi 1965.

¹⁶⁴ Jeremiás 1828: 65-66.

¹⁶⁵ Bodonyi 1896: 218.

¹⁶⁶ Bodonyi 1896: 170.

¹⁶⁷ Bodonyi 1896.

*Ormánság elsősorban és mindenekfölött néprajzi s csak másodsorban földrajzi fogalom.*¹⁶⁸ Kodolányi János 1958-as, „Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában” című tanulmányában az időben öt megelőző csoportképzési kísérletek áttekintése után interdiszciplináris kutatásokat szorgalmazott, kiemelte a belső csoportképző jelenségek, endogám gyakorlatok vizsgálatának jelentőségét és a csoporttudat meglétét, mint fontos kritériumot. Végül úgy összegezte az eredményeket, hogy a tájnyelv, viselet, szokások, és más néprajzi elemek mellett a néprajzi csoport körülhatárolását *„csak komplex kutatási módszerekkel lehet elérni, azaz együttműködve a régészet, az embertan és a nyelvészet hasonló célú munkájával.*”¹⁶⁹ Kodolányi már ekkor úgy vélekedett, hogy *„közel van az az idő, amikor az Ormánság név ismét földrajzi fogalmat fog jelölni és etnikai csoportot már nem, hiszen már ma is jobbára a hagyományból kell előkutatnunk azokat a sajátosságokat, amelyek az etnikai csoport elhatárolásához szükségesek.*”¹⁷⁰ A néprajzi táj körülhatárolásának kérdésére Zentai János kutatásai adták meg a végső választ. 1966-ban publikálta elsőként az endogám házassági gyakorlat vizsgálatának eredményeit. Vizsgálati módszerei között éppúgy megtalálható volt a megfigyelő terepmunka, mint a történeti források módszeres feltárása. Anyakönyvi adatok vizsgálatával az 1700-as évek közepéig visszamenőleg tanulmányozta az Ormánság határfalvainak házassági körét, Terehegy, Ipacsfa, Drávaszabolcs és Szava községek vitatott hovatartozását a házassági kapcsolatok számának függvényében értékelte – egyúttal felhívta a figyelmet a statisztikai módszerek használatának néprajzi jelentőségére.¹⁷¹ Fontosnak tartotta kiemelni azt is, hogy *„egy néprajzi csoport sem állandósult képződmény”*¹⁷² – s ezzel rávilágított a változásvizsgálatok szükségességére. Zentai János a későbbiekben foglalkozott az Ormánság belső kelet-nyugati tagozódásának kérdésével is.¹⁷³ Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtéseinek kiterjesztése: *„az Ormánság kutatásának apropóján merült fel annak szüksége és lehetősége, hogy egy nagyobb (közigazgatási) egység egészén folyjon minden településre kiterjedő és részletekbe menő kutatás.*”¹⁷⁴ A Baranya Megye Néprajzi Atlasza kérdőíveinek összegyűjtött anyagát a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának adattára őrzi.¹⁷⁵

A néprajzi reliktumkutatás és a történeti néprajz számos eredményt ért el az Ormánságban, és terjedelmes szakirodalmi anyag született a térség anyagi és szellemi népi kultúrájáról egyaránt. Ha ezek tartalmára és jelentőségére e helyen nem is tudok érdemben kitérni, szeretnék legalább a

¹⁶⁸ Kiss G. 1937: 9.

¹⁶⁹ Kodolányi 1958: 17.

¹⁷⁰ Kodolányi 1958: 17.

¹⁷¹ Zentai J. 1966.

¹⁷² Zentai J. 1966: 84.

¹⁷³ Zentai J. 1971.

¹⁷⁴ Papp 2006: 56.

¹⁷⁵ U.o.

legfontosabb kutatókról és kutatási irányokról áttekintést adni. A korai tudósítások között meg kell említenünk Baksay Sándor munkáját, amelyben szót ejtett többek között az Ormánságon belüli földrajzi tagolódásról, a viseletről, a fehér gyászról, a festett kazettás templomokról, az egyház szerepéről, a jellegzetes fejfákról.¹⁷⁶ Révay Sándor az Ethnographia hasábjain baranyai néphit témakörében ormánsági gyűjtését is közzétette 1905-ben,¹⁷⁷ a Néprajzi Értesítőben néhány évvel később pedig három részes „közleményt” publikált „Az Ormánység címmel”, amelyben az Ormánység név és az ormánsági lakosság eredetéről, földrajzi adottságairól, gazdálkodásáról, történeti múltjáról, vallási képének alakulásáról, nyelvjárásáról, valamint a térség eltartóképességének földbirtokviszonyokkal összefüggésben lévő csökkenéséről értekezett.¹⁷⁸ Lukácsy Imre diósvizlói lelkész eredet-történeti tárgyú, 1907-ben önálló kis kötetben megjelent „Ormánság népe” című művének talán legjelentősebb eredménye, hogy 44 községet sorolt a térséghez,¹⁷⁹ amely besoroláson alapultak alapvetően – kisebb-nagyobb kiigazításokkal – a későbbi lehatárolási kísérletek, többek között Kiss Géza földrajzi lehatárolása is.¹⁸⁰ Bátky Zsigmond 1911-ben a fehér gyászviselet elterjedtsége és története kapcsán írt az Ormányságra is jellemző vonásról.¹⁸¹

A térség talán legismertebb néprajzi kutatója Gunda Béla, akinek neve az Ormánysággal leginkább a fentebb említett falukutatás révén fonódott össze: az ő javaslatára lett a monografikus vizsgálatra kiválasztott település Kemse.¹⁸² A korszak kutatói kérdései között kiemelt helyen szerepelt a fejlődéstörténet, az eltérő kultúrák egymásra hatásának vizsgálata, valamint a népi kultúra elemeinek térbeli elterjedése – ez a szellemiség határozta meg Gunda ormánsági vizsgálatait is, és az összehasonlító néprajzi kutatás jegyei felfedezhetőek Kemse község néprajzi jelenségeinek elemzésében is.¹⁸³ A kemsei monográfia volt Gunda Béla első nagy bemutatkozása, de számos kisebb önálló tanulmánya is jelent meg a térség népi kultúrájának legkülönbözőbb aspektusairól.¹⁸⁴ Az ormánsági lakóház kialakulásáról 1936-ban írt tanulmányt¹⁸⁵ amelyre Bátky Zsigmond reflektált.¹⁸⁶ míg Gunda balkáni, román és német hatások ötvözetének, egyfajta pannon-balkáni produktumnak vélte, Bátky Zsigmond egy ősi magyar háztípus továbbfejlődését látta benne. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a népi kultúra vizsgálatának általános problematikái a népi építészet kapcsán is jelentkeztek, ahogy Gunda Béla fogalmazott, az ormánsági háztípus „a polgári

¹⁷⁶ Baksay 1896: 343-348.

¹⁷⁷ Révay 1905.

¹⁷⁸ Révay 1907; 1908a; 1908b.

¹⁷⁹ Lukácsy 1907: 6.

¹⁸⁰ Kiss G. 1937: 9.

¹⁸¹ Bátky 1911.

¹⁸² Paládi-Kovács 2018a:161.

¹⁸³ Gunda 1936a.

¹⁸⁴ Gunda 1935a; 1935b; 1935c; 1936a; 1936b; 1937a; 1937b; 1937c; 1938; 1956.

¹⁸⁵ Gunda 1936b.

¹⁸⁶ Bátky 1936.

lakáskultúra hatásának van kitéve s ma már csak reliktumokban mutatható ki.”¹⁸⁷ Az Ormánság néprajzi kutatásának ugyancsak kiemelkedő alakja volt ifjabb Kodolányi János. Kutatási területe az obi-ugor népek hagyományos kultúrája volt, néprajzkutatóként és pécsi muzeológusként az Ormánság népi kultúrája iránt elkötelezett gyűjtő és kutató volt.¹⁸⁸ Vezetésével 1950-től a pécsi múzeumban tematikus ormánsági kutatások indultak a gazdálkodás és állattartás témakörében.¹⁸⁹ A népi állattartás,¹⁹⁰ az anyagi és szellemi népi kultúra témakörében,¹⁹¹ népművészeti¹⁹² és tudományelméleti témában¹⁹³ is születtek írásai. Családi kötődése lévén kiemelt figyelmet szentelt Vajszló és környéke néprajzának.¹⁹⁴ Kodolányi *Ormánság* című önálló kötete 1960-ban jelent meg.¹⁹⁵

Zentai Jánosnak köszönhetően ugyancsak számos tanulmánnyal gyarapodott az Ormánság néprajzi szakirodalma. „...*kapcsolatba került Kodolányi Jánossal, kákicsi Kiss Gézával és Fülep Lajos művészettörténésszel, Zengővárkony lelkészével. A néprajzi érdeklődés és Kodolányi révén nagy hatást gyakoroltak rá a népi írók.*”¹⁹⁶ – írta róla lánya, Zentai Tünde egy nemrégiben megjelent írásában. Rádfalvai jegyzőként, később pécsi muzeológusként egyaránt sokrétű érdeklődéssel fordult a népi kultúra minden tárgyköre iránt. Zentai János feljebb már említett munkája, az „Adatok Ormánság néprajzi határának megállapításához” című tanulmánya mellett munkássága kiterjedt a gazdálkodás, a viselet, a népszokások, a népművészet témaköreire is,¹⁹⁷ így születtek írásai az ártéri gazdálkodás emlékéért őrző kólészóról,¹⁹⁸ a metszőkésekről,¹⁹⁹ a népi gyümölcsfeldolgozásról,²⁰⁰ a kenyérsütésről,²⁰¹ az emberi élet fordulóihoz kötődő szokásokról²⁰² vagy a tojáshímzés ormánsági hagyományáról²⁰³ is. Legnagyobb szakmai vállalkozása a protestáns temetők fejfáinak kutatása és dokumentálása volt – ennek a munkának részeként 45 ormánsági

¹⁸⁷ Gunda 1936b: 209.

¹⁸⁸ Édesapja idősebb Kodolányi János, aki szépirodalmi művek sorát írta az Ormánságról.

¹⁸⁹ Kodolányi 1955: 593.

¹⁹⁰ Kodolányi 1956; 1959.

¹⁹¹ Kodolányi 1946; 1957b; 1959; 1964.

¹⁹² Kodolányi 1957a.

¹⁹³ Kodolányi 1958.

¹⁹⁴ Kodolányi 1946; 1956.

¹⁹⁵ Kodolányi 1960.

¹⁹⁶ Zentai T. 2023.

Fülep Lajos az egyke-diskurzus egyik meghatározó alakja, zengővárkonyi református lelkész volt. 1929-ben cikksorozatot közölt a Pesti Naplóban, amelyben a dunántúli, különösen a baranyai magyarság pusztulásáról adott számot, és nemzeti érzülettel maradásra próbálta bírni a Kanadába és Amerikába kivándorló honfitársait. Nézeteiről és írásainak hatásáról lásd Koloh Gábor disszertációját: Koloh 2018: 22-25.

¹⁹⁷ Zentai J. 1958; 1962; 1970.

¹⁹⁸ Zentai J. 1965.

¹⁹⁹ Zentai J. 1963b.

²⁰⁰ Zentai J. 1968.

²⁰¹ Zentai J. 1956.

²⁰² Zentai J. 1986 (posztumusz).

²⁰³ Zentai J. 1962.

település 51 temetőjének adatait dolgozta fel Ormánsági fejfák című tanulmányában.²⁰⁴ Kutatásainak jelentősége nem csak a hatalmas mennyiségű anyag összegyűjtésében és feldolgozásában állt: többszemponú vizsgálati módszerei és komplex megközelítési módja tették munkásságát szakmailag hitelessé és az utókor kutatói számára is értékessé. Az Ormánság népi kultúráját vizsgáló kutatók között Zentai János lánya, Zentai Tünde is kiemelt helyet foglal el. Kutatói pályája kezdetén főként néphittel, népi hiedelmekkel foglalkozott,²⁰⁵ később a népi építészet felé is kiterjedt érdeklődése.²⁰⁶ A Szentendrei Szabadtéri Múzeum muzeológusaként részt vett a skanzen dél-dunántúli tájegységének létrehozásában, és koordinátora volt az ormánsági portaként bemutatott Drávacsehi ház kiválasztásának, teljes körű dokumentálásának és áttelepítésének.²⁰⁷ A dél-dunántúli festett kazettás templomokról megjelent könyvsorozatának részeként több ormánsági hímes mennyezetű templomot is felmért és dokumentált, így Adorjás, Kórós, Drávaiványi, Kovácshida, Vajszló református templomának történetéről és díszes fakazettáiról is született egy-egy monográfiája.²⁰⁸ A festett templomokról szóló összegző művében²⁰⁹ is megjelentek a szakrális népművészet legszebb ormánsági példái. A kutatások korábbi állásáról Mándoki László és Szigetvári János is közölt egy-egy tanulmányt e témában.²¹⁰

Az Ormánsággal kapcsolatban a legalapvetőbb diskurzus a demográfiai válság és az egykezés kérdésköre, ehhez kapcsolódóan pedig Kiss Géza munkássága mérföldkő az Ormánság néprajzi kutatásának történetében. E táj hagyományos népeletét feldolgozó, *Ormánság* című monográfiája máig a legnagyobb hatású és legtöbbször emlegetett munka. A több mint 20 év kutatásait összefoglaló, 1937-ben megjelent mű elsősorban a népi írók által köztudatba emelt egyke kérdés és a nagybirtok dominanciájának tárgyalása miatt vált nagy hatásúvá.²¹¹ A kor nemzeti érzelmű értelmiségi köreiből sokan – Bátky Zsigmond, Györffy István,²¹² Lajtha László, Csűry Bálint, Illyés Gyula, Kodolányi János, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Móricz Zsigmond, Fülep Lajos, Gunda Béla,²¹³ hogy csak a legismertebb neveket említsük – tartottak kapcsolatot Kiss Gézával, aki az uradalmak szorításában élő paraszti rétegekért felelősséget vállaló, nemzetföltő szellemi kör egyik jeles alakjává vált. Kemse kutatása kapcsán falukutatóként az a Kovács Imre is járt társaival a kákicsi lelkészhez, akit „Néma forradalom” című könyvéért, amelyben a nagybirtokos Pallavicini örgróf hatalmi visszaéléseiről és a cselédség, szegényparasztság kiszolgáltatottságáról tudósított,

²⁰⁴ Zentai J. 1963a.

²⁰⁵ Zentai T. 1974; 1975; 1983.

²⁰⁶ Zentai T. 1990; 1991.

²⁰⁷ Zentai T. 2005.

²⁰⁸ Zentai T. 2007; 2008; 2010a; 2010b; 2018.

²⁰⁹ Zentai T. 2014.

²¹⁰ Mándoki 1976; Szigetvári 1985.

²¹¹ A dél-dunántúli egyke-diskurzus részletesebb ismertetését és elemzését lásd: Koloh 2018: 14-30

²¹² Kiss G. 1937: 7

²¹³ Achs 1983.

kétrendbeli osztály elleni izgatás és nemzetragalmazás vétsége miatt elítéltek 1937-ben. Hasonlóképp Féja Géza a „Viharsarok” című szociográfiájában leírtak miatt ugyancsak vétkesnek bizonyult az 1930-as évek bírósága előtt.²¹⁴ Kiss Géza, jóllehet ugyanazt vallotta, mint a perbefogottak, nem került bíróság elé. A falvak pusztulásáért ő is a nagybirtokot tette felelőssé, amely „halálgyűrűként veszi körül s pecsételi rövidesen betelő sorsát”²¹⁵ a fogyatkozó lakosságú településeknek. 1936-ban „A magyar föld problémája” címmel külön a földbirtokviszonyokkal foglalkozó írása is jelent meg a Református Élet hasábjain.²¹⁶ A 30-as évek igazságos földreformot szorgalmazó diskurzusába kerülve Kiss Géza munkássága révén az Ormánység a fogyó magyarság súlyos válságterületeként és a parasztság ellehetetlenülését példázó területként vált országosan ismertté. Az „Ormánység” című kötet néprajzi értékét ugyanakkor kevésbé ismerte meg a közvélemény, pedig etnográfiai adatok tömkelegét adta közre a szerző a 20. század eleji társadalom emlékezetével még elérhető népi kultúráról, valamint a még létező reliktumokról. Igazi nagyságát én magam ebben látom a monográfiának. „Az Ormánység elsősorban leíró néprajzi munka”²¹⁷ – jegyezte meg Kósa László is. Magam is így gondolom: a demográfiai válság okainak és hatásainak tárgyalása csupán töredéke az Ormánység tematikájának, a csaknem 400 oldalas munka nagy részét tömör etnográfiai anyag képezi, amely az ormánysági népi építkezés, lakáskultúra, az ártéri területeken űzött ősfoglalkozások, a háziipar, a viselet, néphit, népi gyógyászat, népköltészet, néptánc, népzene, népszokások és a jellegzetes tájnyelv témáit dolgozza fel. „Kiss Géza Kákics határában gyűjti a növényeket és virágokat, kijár a rétekre, földekre, elmegy az erdőkbe. Aztán felkeresi a házakat és szedi össze az etnográfiai vonatkozású tárgyakat. Azokat kirakja a parókián egy nagy asztalra és esténként behívja a falu öregjeit, hogy mondják meg, mi egyes tárgyak és növények ormánysági neve. Ezt azért teszi, hogy megmentse ennek a népnek a nyelvét, kultúráját az utókor számára.”²¹⁸ A néprajzi értelemben vett Ormányságot azok a valamikori református többségű magyar falvak alkotják Dél-Baranyában a Dráva mentén, amelyeket vallás, nyelvjárás, szokások, néprajzi sajátosságok alapján összetartozó egységként kezel az etnográfia, s ennek az egységnek a sziluettjét legerősebben Kiss Géza körvonalazta. Ugyancsak értékjelző, hogy még a 21. század elején is ehhez a műhöz folyamodnak a néprajz kutatók, amikor a térség egykori népéletéről keresnek hiteles szakmai anyagot.²¹⁹

²¹⁴ Zombori 1979.

²¹⁵ Kiss G. 1937: 9.

²¹⁶ Achs 1983: 20.

²¹⁷ Kósa 1988: 273.

²¹⁸ Achs 1983: 21-22.

Kiss Géza lánya, Achs Károlyné írásában olvashatjuk e sorokat, Kovács Imre periratát idézve.

²¹⁹ 2023 tavaszán Máté Gábor, Kurucz Réka és jómagam egy készülő kákicsi kiállítás koncepciójának és anyagának összeállításához alapvető forrásbázisként Kiss Géza Ormánység című monográfiáját használtuk/használjuk.

Kiss Géza 1937 előtti munkái kevésbé közismertek, de 1927-ben a Protestáns Szemlében „Az Ormányság” című írásában már érintette mindazokat a témákat – a nagybirtok hatását is –, amelyek későbbi monografikus művében bővebben is megjelennek.²²⁰ További utánajárás nélkül biztosan nem állítható, de talán valószínűsíthető, hogy a kákicsi lelkész írásai hatással voltak arra is, hogy a Pro Christo diákszövetség 1934-ben alakult falukutató munkacsoportjának egyik terepe éppen egy ormánysági falu, Kemse lett. Kotics József 2007-es tanulmányában részletesen elemezte a falukutató mozgalom motivációit és céljait, s hogy miként vált ebben a korszakban a társadalmi valóság megismerésének eszközévé a falu tanulmányozása.²²¹ A Kemsei Munkaközösség nem volt független a romantikus, idilli parasztság-elképzeléstől, munkájuk magán hordozta szellemi eszményképüket, miszerint „az állam és a nemzet pillére a parasztság”,²²² céljuk pedig nem volt kevesebb, mint „megismerni a falut és keresni a bajok orvoslását”.²²³ Bár semlegességre törekedtek, értékítélettől sem voltak mentesek: „Nagyon komolyan elhatároztuk, hogy minden befolyástól mentesen fölmérünk egy falut, amelyikről ugye azt tudtuk, hogy haldokló, elsüllyedt falu.”²²⁴ Elek Péter, Gunda Béla, Hilscher Zoltán, Horváth Sándor, Karsay Gyula, Kerényi György, Koczogh Ákos, Kovács Imre, Pócsy Ferenc, Torbágyi László²²⁵ mindezzel együtt „a magyar falukutatás egyik legértékesebb munkáját alkotta meg, az Elsüllyedt falu a Dunántúlon (Bp., 1936) című könyvvel.”²²⁶ A kötet nosztalgikus hangvétellű, negatív kicsengésű, az ártéri gazdálkodástól elvágott egykés kistelepülés életét apatikusnak írja le. A népi kultúra elvesztésének okát város és vidék dichotómiájának diskurzusába helyezték a szerzők, ezzel összefüggésben pedig generációs különbségekkel magyarázták, hogy a fiatalok városba vágytak, a „falunak a jövőt jelentő közössége idegenül áll saját elődeinek múltbeli életformájával szemben...”²²⁷ Mindennek kiindulópontjaként a tájhasználat átalakulását és a korábbi gazdálkodási formák ellehetetlenülését jelölték meg: „Népi kultúrájuknak elsősorban azok az elemei roppantak össze, amelyek a táj természetes függvényeként jelentkeztek.”²²⁸ A kialakult helyzetért egyértelműen a birtokviszonyokat tették felelőssé, amit a kötet utolsó szavai is megerősítenek: „...a nagybirtokok halálgyűrűje a nép megfojtója.”²²⁹ A kötet a néprajztudományról és a népi kultúrához való viszonyáról így vall: „A néprajz a pusztulással nem

²²⁰ Kiss G. 1927a; 1927b.

²²¹ Kotics 2007.

²²² U.o.: 25.

²²³ U.o.: 27.

²²⁴ Kotics 2007: 33 – Kovács Imre szavait Némedi Dénes tanulmányából idézve.

²²⁵ Elek – Gunda – Hilscher 1936.

²²⁶ Kotics 2007: 27.

²²⁷ Elek – Gunda – Hilscher 1936: 130.

²²⁸ U.o.: 129.

²²⁹ U.o.: 158.

veszt semmit, mert az szerintünk történeti tudomány, mégis népünk életformája ezáltal szegényebb lett.”²³⁰

Az egyke kutatásának a 20. század második felében Andorka Rudolf volt a legnagyobb alakja, aki elsőként mutatta be részletesen a téma addigi kutatástörténetét is.²³¹ Bár a korábbi a szakirodalom az 1848-as jobbágyfelszabadítással kötötte össze általában az egykezés kezdetét, véleménye szerint ennél korábbi időponttól indulhatott, és gazdasági okok, illetve közösségi normák állhattak a háttérben.²³² Andorka Vajszló és Besence anyakönyveinek vizsgálatát elvégezve az egykerendszer kezdetét a 18. század második felére datálta. Így fogalmazott: „A születéskorlátozás kezdete a korábban feltételezetteknél régebbi múltba nyúlik vissza és pedig legalább az 1790 utáni években házasságot kötő házaspárokig, de valószínűnek látszik, hogy az 1747 és 1790 között házasságot kötők között is voltak születéskorlátozó családok.”²³³ Mindemellett felhívta a figyelmet arra is, hogy még a 19. század második felében házasságot kötő pároknál sem volt általános az egyke rendszer, bár a négy és ennél több gyermekes családok aránya ekkor már csekély volt. Andorka cáfolta a református vallás és a születéskorlátozás összefüggését, valamint európai párhuzamokat hozva amellelt érvelt, hogy az ormánsági egyke nem olyan egyedülálló jelenség, mint ahogyan azt feltételezni szokták. vagy ahogy például az őt megelőző hazai szakirodalom megjelenítette.²³⁴ Koloh Gábor történeti demográfiai kutatásai alapján ki is jelentette, amit Andorka Rudolf még csak valószínűsített: a rendelkezésére álló adatok alapján a 19. század elejére már normává szilárdult a születéskorlátozó gyakorlat, noha a kívánatos gyermekszám a feltételezésekkel szemben nem egy, hanem két gyermek volt.²³⁵ Koloh Gábor munkája során a korábbi egykevizsgálatokból indult ki,²³⁶ és forráskritikával élve pontosította például Kiss Géza adatait vagy szolgált magyarázattal korábbi félreértelmezésekre. Eredményei alapján elmondható, hogy az Ormánsághoz kapcsolt születéskorlátozási gyakorlat és egykezés korántsem csak az Ormánság lakosságára volt jellemző, nem köthető sem a református valláshoz, sem a magyar etnicitáshoz. Ez utóbbit az ormánsági magyarok és a völgyeségi svábok születéskorlátozási gyakorlatának összehasonlításával igazolta.²³⁷ Családrekonstrukciós vizsgálata nyomán rávilágított arra is, hogy a helyi társadalom valamennyi rétege érintett volt a születések számának csökkenésében, vagyis anyagi helyzettől függetlenül kevesebb gyermek született minden

²³⁰ U.o.: 130.

²³¹ Andorka 2001a.

²³² Andorka 2001b: 91.

²³³ Andorka 2001b: 90.

²³⁴ Andorka 2001b: 89-91.

²³⁵ Koloh 2018: 223.

²³⁶ Koloh 2012; 2013a; 2013b; 2014; 2015; 2016; 2017; 2018; 2020; 2021.

²³⁷ Koloh 2018.

családban.²³⁸ Bár időben az egyke-jelenség kezdetei nagyjából egybeestek az úrbéri rendezéssel, okai között legalább annyira fontos tényezőnek tartja Koloh a társadalmi normák és a gyermekvállalásról való gondolkodás megváltozását, mint a gazdasági átalakulások okozta kényszereket.²³⁹ Magyarázattal szolgált arra is, miért vált az 1930-as években az Ormánság az egykezés hírhedt tájává: megállapításai szerint a legtöbbször példaként felhozott Kemse és Kákics kirívó népességfogyást mutató települések, „*radikális példák voltak, amelyeket az egész Ormánságra kivetítettek.*”²⁴⁰ A fogyás okaként megjelölte a városokba – elsősorban Pécsre – irányuló migrációt is, amely már a 20. század első évtizedében is jelentős mértékű volt, de megemlítette azt is, hogy a trianoni határhúzás után több mint másfélezer ember költözött be az Ormánságba.²⁴¹ Ez sem volna kevés eredmény, de Koloh Gábor kutatásainak az is növeli az értékét, hogy az anyakönyvek és népszámlálási adatok mellett olyan forrásokat vont vizsgálat alá, amelyek korábban nem kerültek az ormánsági demográfiai kutatások fókuszába: ormánsági lelkészek önéletrajzait, levelezéseit és feljegyzéseit, egyházlátogatási jegyzőkönyveket, törvényszéki és úrbéri iratokat.²⁴² Nem mulasztotta el áttekinteni az egyke-diskurzust tematizáló legfontosabb cikkeket, szépirodalmi és tudományos írásokat sem Hölbling Miksa 1845-ös első jelentésétől kezdve a 20. század első harmadának nagy egyke-publikáció hullámáig, s mindennek köszönhetően a demográfiai folyamatok mögött álló összefüggéseket új megvilágításba helyezte, érthetőbbé tette, és a korábbiakhoz mérten sokkal árnyaltabb társadalmi valóságot enged láttatni.

Az egykező társadalom témaköréhez kapcsolódnak voltaképpen Andrásfalvy Bertalan történeti néprajzi kutatásai is, amelyek során az ártéri gazdálkodási rendszert vizsgálta, elsősorban a Duna Tolna megyei és Baranyai szakaszán.²⁴³ Adatai alapján egy olyan vízgazdálkodási módot tárt fel, amely a Honfoglalás kora óta jellemző volt a folyó menti területekre, amelyben az ártér „*az ember tervszerűen és rendszeresen kihasználta élettere, gazdálkodásának színtere, ha azon nem is folytatott ekés, gabonatermelő földművelést. Itteni megélhetésének az alapját az állattartás, gyümölcsészet, méhészet, halászat és kertészkedés képezte; mindezek itt kedvezőbb feltételeket kaptak.*”²⁴⁴ Ez a gazdálkodási mód lehetővé tette ember és természet harmonikus együttműködését, amelynek az 1700-as évek közepétől a vízrendezési munkálatok és az úrbéri rendelet vetettek véget. Levéltári és néprajzi adatok alapján Andrásfalvy az eredményeket kiterjesztette többek között a Dráva síkjára is, és – amint Kiss Géza és az ormánsági falukutatók is, – a valamikori Dráva-menti

²³⁸ Koloh 2013b: 115.

²³⁹ U.o.: 115-116.

²⁴⁰ Koloh 2013a: 197

²⁴¹ U.o.: 199-200

²⁴² U.o.: 229-233

²⁴³ Andrásfalvy 2007

²⁴⁴ Andrásfalvy 2000

ártéri gazdálkodás ellehetetlenülését, a nagybirtok és a jobbágytelek elkülönítését látta a térség demográfiai válságát kiváltó legfőbb oknak.²⁴⁵ Véleménye szerint ember és természet kapcsolatában az árutermelő gazdaság általánossá válásával – elsősorban a gabona és a fa áruvá válásával és az árutermelő nagybirtok dominanciájával – keletkezett törés, s a biofilia romlása nem csak gazdasági, de társadalmi válsághoz is vezetett.²⁴⁶ Andrásfalvy Bertalan munkássága és áltéri gazdálkodással kapcsolatos elmélete nagy hatással volt és van ma is a harmadik utas értelmiségi körökre. Munkájával a néprajzi kutatások eredményei összeérnek a vidékfejlesztési programok tematikájával, valamint a vidékfejlesztési irányultságú szociológiai kutatásokkal. Az Ormánságban az egykori Ormánság Alapítvány gyümölcsészeti és tájfajta-megőrző munkájára hatott megtermékenyítőleg, valamint a térséget érintő legnagyobb fejlesztési Program, az ún. Ős-Dráva Program eredeti koncepciójában is az ő szellemi hatása érvényesült. Az egykori áltéri területek hagyományos hasznosítási módjainak kapcsán Andrásfalvy Bertalan előadásokat tartott az Ormánság Alapítvány eseményein, s különösen a vízvisszatartáson alapuló gazdálkodást és az áltéri gyümölcsészetet illetően érzékelhető volt az ő szellemi hatása Markóc község önkormányzati terveiben is. Az Alapítvány elnöke, Lantos Tamás hosszú ideig volt Markócon polgármester, és a vele folytatott beszélgetéseim során is gyakran szóba kerültek Andrásfalvy Bertalan kutatásai és elmélete.²⁴⁷ Lantos az áltéri gazdálkodásról mint a fenntartható fejlesztés útjáról írt „Rurális térségek fenntartható fejlesztése”²⁴⁸ című cikkében 1993-ban a Kovács Teréz által szerkesztett „Kiút a válságból” című kötetben. A szociológiai végzettséggel is rendelkező Lantos 1994-ben Kovács Katalinnal (néprajzkutató, szociológus, az MTA Regionális Kutatások Központjának munkatársa) jegyzett közös cikket az Ormánság ökológikus szemléletű fejlesztési lehetőségeiről.²⁴⁹ Kutatási tevékenysége később az áltéri gyümölcsészet irányába fordult.²⁵⁰

Az itt bemutatott ormánsági kutatások csak egy részét jelentik a mintegy másfél évszázad alatt létrejött etnográfiai tudáskorpusznak, és a felsoroltakon kívül még számos kutató járult hozzá

²⁴⁵ Andrásfalvy Bertalan ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „a jobbágyok a megművelt, vagyis jobbágytelkekre felosztott föld területének nagysága után részesültek az erdőkből és árterületekből. [...] Éppen azok a falvak jártak legrosszabbul, melyek az áltérből éltek, és csak kevés szántóföldjük volt az áltérből kiemelkedő hátakon, ormányokon. Például az Ormánság népe, mely a Dráva síkján gazdálkodott, melyben áradások alkalmával igen sok halat fogtak, egyébként az gazdag téli legelőül szolgált lovaknak, marháknak, sertéseknek és juhoknak. Az áltér magasabb szintjein igen sok gyümölcsük termett, az állatok téli szállásainak jól trágyázott karámjaiban, melyeket a víz nem öntött el, nyáron át kertészkedtek, méheket tartottak. A ligetek faanyagát, gyékényét, nádját feldolgozták, és messze vidékeken is árulták a sziváritott (száritott) hallal, mézzel, viasszal együtt. Sok és értékes táplálékot jelentett tavasszal a vízimadarak tojásainak gyűjtése, a fumonyászás, valamint más, különféle vízi madarak befogása, felnevelése és értékesítése (daru, kócsag, vadliba), amint erről több külföldi utazó bámulattal számol be.” Andrásfalvy 2013a: 14.

²⁴⁶ Andrásfalvy 2013b: 10-11.

²⁴⁷ V.ö. Pulszter 2014b.

²⁴⁸ Lantos 1993.

²⁴⁹ Kovács – Lantos 1994. A cikk az országos szakpolitikai körökig is eljutott: a VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság “Falv – Város – Régió” című folyóiratában jelent meg.

²⁵⁰ Lantos 2005.

a Dráva-menti népi kultúra dokumentálásához a legkülönbözőbb kutatási témákban. Madarassy László az ormánsági pusztakapus településszerkezetről adott közre leírást,²⁵¹ Olsvai Imre és Várnay Ferenc az Ormánság népdalkincsét adta közre,²⁵² Kiss Tibor és Dankó Imre a népi építészettel kapcsolatosan publikáltak,²⁵³ de sokáig lehetne még folytatni a sort. Összegezve elmondható, hogy a néprajzi kutatás tekintélyes anyagot és tudást halmozott fel az Ormánság klasszikus népi kultúrájáról, ám a tematika változatossága dacára az ormánsági társadalom működésének vizsgálatára kevésbé, a változások dokumentálására és elemzésére pedig még kevésbé került hangsúly.

Ha nem is néprajzi, de történeti vonatkozásban pótolta a változásvizsgálatok hiányát Kiss Z. Géza munkássága. Nem véletlen a névhasználat: az ormánsági történetírás legkiemelkedőbb alakja kákicsi Kiss Géza unokaöccse volt, aki az 1980-as évektől a néprajzi kistáj társadalomtörténeti kutatásaival gazdagította az addigi szakirodalmat. 1991-ben jelent meg Ormánsági változások című monográfiája, amely az 1600-as évek végétől az 1800-as évek végéig követi nyomon a makro és mikrostruktúrák alakulásait. Interdiszciplináris kutatásai alapján állíthatjuk, hogy az ormánsági társadalom már a 20. századot megelőzően is sokféle tekintetben tagolt volt, más etnikumokkal és más vallásúakkal élt együtt vagy szomszédságban évszázadok óta a Dráva mentén, időben és térben dinamikus változó viszonyok között.²⁵⁴ Kiss Z. Géza így értékelte saját munkáját kötetének bevezető fejezetében: *„az elődök útmutatása nyomán, de az eddig feltáratlan uradalmi és egyházi forrásokra támaszkodva, a megszokott helyett a »változó« Ormánság képét igyekszem felvázolni, s kutatásaimat lehetőség szerint mindig alávetem a kronológia és a kauzalitás törvényeinek. Munkám azért tűnik időszerűnek, mert a sajnálatos demográfiai katasztrófa következtében az Ormánságban a múltira vonatkozóan az elhalt struktúrákkal és azok vonatkozásaival foglalkozó történettudomány tud már csak eredményeket felmutatni, mert a jelen, a jövőbe tekintő felelősséggel, az új populáció ötvöződését megörökítő szociográfiáé.”*²⁵⁵ Az „Ormánsági változások” egy sokszempontú tanulmány-füzér. A vizek szerepének változását, a törvényi keretek szabta kényszereket és lehetőségeket, a társadalomszerkezet változásait, a birtokviszonyok alakulását, azaz a 20-21. századi ormánsági valóság történeti előzményeit ígéretéhez híven valóban ok-okozati összefüggések folyásaként tárja elénk. Munkája tudományos igényességét és holisztikus megközelítését tekintve a jelenkor kutatójának is iránytűként szolgál.

²⁵¹ Madarassy 1933.

²⁵² Olsvai – Várnai 1979; 1982.

²⁵³ Kiss T. 1943; Dankó 1968.

²⁵⁴ Kiss Z.. 1989.

²⁵⁵ Kiss Z. 1991: 19.

A Dráva-mente és az Ormánság mint táj történetéről a PTE TTK Földrajzi Intézetéhez kötődően Reményik Bulcsú a Dráva-szabályozás történetéről írt értekezése,²⁵⁶ valamint Gyenizse Péter és Ronczyk Levente az Ormánság természeti környezetének átalakításáról írt tanulmánya²⁵⁷ jelenleg a legmértvadóbb irodalom, a Pannon Egyetem Georgikon Karán pedig Pollermann Dominika 2014-ben írt a térség vízrajzáról és földrajzáról diplomadolgozatot „Hidrologiai és hidrogeológiai helyzetfelmérés az Ormánságban”²⁵⁸ címmel.

4.2 Az Ormánság mint szociológiai táj

A rendszerváltás előtt megindult szociológiai kutatások fő témái a falusi társadalmak törései köré összpontosultak: elvándorlás, szegénység, kirekesztés, etnikai dimenziók, területi egyenlőtlenségek. Ezek a kutatások reflektáltak a szocializmus időszaka alatt lezajlott folyamatokra, képet adtak az aktuális helyzetről, és rendszerint (akár explicit vagy implicit módon) javaslatot tettek a problémás helyzet kezelésére. A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja 1986-ban indított kutatást a határmentiség vizsgálatára. Az egyik legnagyobb kezdeti nehézséget a kutatások kontinuitásának hiánya jelentette. Ahogy Kovács Teréz, a szociológiai vizsgálatok vezetője²⁵⁹ írta: „Az első probléma, amit kutatásom során kénytelen voltam tudomásul venni, hogy a határ-mentiségnek a hazai szakirodalomban kevés kutatási előzménye van, a szociológiában meg éppenséggel semmi. Maga a probléma pedig annyira összetett, hogy megoldásához elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítés.”²⁶⁰ Ennek érdekében a szociológus szakma nevében párbeszédet kezdeményezett a földrajztudomány képviselőivel, illetve a magyar határmentiség nemzetközi kontextusba helyezett vizsgálatát szorgalmazta.²⁶¹

Az Ormánság első szociológiai kutatásairól szólva Kovács Teréz mellett Kovács Katalin nevét kell még feltétlenül megemlítenünk. Kovács Katalin 1987-ben a dunántúli falutípusokról írt tanulmányát e szavakkal zárta: „az a célunk, hogy az eltérő problémákkal küzdő település csoportok lakosságának igényeit és lehetőségeit számba vevő alternatív fejlesztési javaslatokat dolgozhassunk ki.”²⁶² Az Ormánság 80-as évekbeli helyzetéről 1988-ban így írt (többek között) sellyei, kákicsi, vajszlói tapasztalatai alapján: „A Baranya megyei aprófalvakban a helyi birtokos múltú családok aránya nem haladja meg a 20-25 %-ot, és ezeknek a családoknak a 4/5 része is már nyugdíjas

²⁵⁶ Reményik 2006.

²⁵⁷ Gyenizse – Ronczyk 2011.

²⁵⁸ Pollermann 2014.

²⁵⁹ Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az 1990-es évek eleje óta megrendezésre kerülő Falukonferencia sorozat is.

²⁶⁰ Kovács T. 1991: 41.

²⁶¹ Kovács T. 2006.

²⁶² Kovács K. 1987: 44.

tagokból áll. Azok a szegény eredetű csoportok pedig, akik az olcsó portákhoz való hozzájutás tömeges lehetősége kapcsán alkotják ma már a túlsúlyt ezekben a lokális közösségekben, maguk is megosztottak, származásukat és az ezzel összefüggő mentalitásukat tekintve egyaránt. A családok nagy részénél a falvakba költözés pillanatában él a hosszútávú letelepedés szándéka, többségük azonban nem tud megkapaszkodni, és volt uradalmi puszták hajdani cselédlakásai, valamint az aprófalvak megüresedő olcsó portái között vándorolván, jelentősen fokozzák a községek társadalmának ingatlanságát.”²⁶³ Ezek alapján az Ormánság már a rendszerváltást megelőzően is társadalmi válságterületként aposztrofálódott. Erre az időszakra datálható tehát a szociológiai Ormánság-értelmezés megjelenése: az adatgyűjtés az 1980-as évek faluszociológiai kutatásai során nem csupán a néprajzi tájként ismert terület településeire korlátozódott, hanem kiterjedt az Ormánság szomszédságában fekvő, statisztikai és társadalomföldrajzi adatok alapján hasonlóan hátrányos helyzetű falvakra is. Jellegzetes példája ennek a kiterjesztésnek a Sellyei járásban található Gilvánfa. Ez a falu sohasem képezte részét a néprajzi értelemben vett Ormánságnak, azonban a cigány lakosok magas aránya és településen élők jellegzetes problémái miatt kiemelt terepévé vált a szociológiai és a szociológiai irodalomra támaszkodó kutatásoknak, amelyek földrajzi fekvése okán a falut ormánsági településként tartják számon és ekként is kezelik.²⁶⁴ Nem Gilvánfa azonban az egyetlen, szociológiai értelemben az Ormánsághoz csatolt település. Ahogy Ragadics Tamás megfogalmazta, „a tradicionális Ormánságot övező horvát és magyar települések vizsgálatát indokolja, hogy helyzetük nem különbözik a régi ormánsági falvakétól, ugyanazon hatások, trendek és problémák határozzák meg fejlődésüket.”²⁶⁵ Ebben az értelemben az Ormánság a 70-es, 80-as évek óta 50-54 dél-baranyai település együttese, köztük „olyanok, amelyek sem néprajzilag, sem vallás, sem nemzetiség szerint nem tartoztak az Ormánsághoz, csak határosak az ormánsági településekkel. Társadalmi-gazdasági helyzetük azonban hasonlóképpen alakult, megoldandó problémáik ugyanazok, mint az Ormánságé.”²⁶⁶ Kovács Teréz 2005-ben „A sellyei (–siklói) KSH-térség rövid leírása”²⁶⁷ címmel jelentette meg az Ormánság történeti és recens társadalmi folyamatait ismertető cikkét egy a magyarországi cigányság helyzetét bemutató tanulmánykötetben. Ebben kitért Baranya térszerkezetére és az Ormánság abban elfoglalt helyére, a Sellyei és a Siklói járáshoz tartozó települések helyzetére, a térség természetföldrajzi adottságaira, gazdaságtörténetére, a népmozgalmi adatokra, a lakosság vallási és etnikai összetételére, a recens gazdasági helyzetre, a mezőgazdasági termelésre és az akkor még elterjedt dinnyezésre. Kiemelt

²⁶³ Kovács K. 1988: 71.

²⁶⁴ Lásd például a kifejezetten Ormánsággal foglalkozó munkák közül: Ragadics 2019a, Baranyi – G. Fekete – Koncz 2005, Kovács T. 2005, Fleck -Virág 1998.

²⁶⁵ Ragadics 2015: 8.

²⁶⁶ Jelenszky 2009.

²⁶⁷ Kovács T. 2005.

fontosságúnak tartotta a munkaerőpiaci sajátosságokat. „*Nincs elegendő munkahely, és a munkaerő-kínálat is kedvezőtlen. A megoldás az előállt helyzet legalább »egyik részének« a feljavítása lenne: közeledjen a munkaerő-kínálat és/vagy a munkahelyek minősége és mennyisége.*”²⁶⁸ – írta. A konklúzió levonása után fejlesztési ajánlásokat is megfogalmazott, amelyek a munkavállalók egyénre szabott, gyakorlatorientált komplex képzési programját, „*mintaadó gazdák és vállalkozók térségbe való csábítását*”, a legeltető állattartás elterjesztését, valamint élőmunka-igényesebb mezőgazdasági termékek előállítását célozták.²⁶⁹

Mivel a hátrányos helyzetű lakosság jelentős részét a cigány etnikum jelentette, az Ormánság a kisebbségkutatások terepévé vált, és a kisteleplési társadalmak szegregációs folyamatainak vizsgálata nyomán is fókuszba került. A 1990-es évektől kezdve gyarapodtak a szegénység- és a romakutatások, amelyek közül néhány olyat említek csak itt, amelyeknek kifejezetten ormánsági vonatkozásai vannak. Ilyen például Havas Gábor írásai közül „A Baranya megyei teknővájó cigányok”²⁷⁰ vagy „A kisteleplések és a romák”,²⁷¹ amelyben ormánsági és borsodi falvak cigány lakóinak helyzetét, migrációs szokásait ismerteti, vagy Nagy Pál 2019-ben megjelent kötete a kárpát-medencei beás cigányokról, amelyben történeti adatokból rekonstruálta a beás családok/csoportok 18–19. századi jelenlétét.²⁷² Külön is ki kell emelnünk Feischmidt Margit etnicitás, identitás, társadalmi kirekesztés, mobilitás témakörében folytatott ormánsági vizsgálatait, amelyek során a hátrányos helyzetű csoportok gazdasági és szimbolikus stratégiáit,²⁷³ „identitásküzdelseit” tanulmányozta.²⁷⁴ Írásaiban olyan témák jelentek meg, mint a kirekesztés és hatalomgyakorlás etnikai dimenziói.

A 90-es évek elejétől-közepétől relevánssá vált a falusi munkanélküliség és az önálló gazdálkodás esélyének kérdése is,²⁷⁵ amellyel kapcsolatban Magyar Tünde foglalta össze Sellye és vonzáskörzete foglalkoztatási helyzetének és a foglalkoztatást javító kezdeményezéseit 2002-ben.²⁷⁶ Miután a területi egyenlőtlenségek kérdése és a vidéki szegénység országos problémává nőtte ki magát, a hátrányos helyzetű településekről több gyűjteményes kötet is született. 2008-ban jelent meg Váradai Monika Mária szerkesztésében a „Kisteleplések lépéskényszerben” című kötet, amelynek Dráva menti mozaik című blokkjában 4 tanulmány jelent meg az Ormánság térségéről. Virág Tünde Drávacsehi, Dráwapalkonya, Drávaszabolcs, Gordisa, Matty, Alsószentmárton,

²⁶⁸ Kovács T. 2005: 50.

²⁶⁹ U.o.

²⁷⁰ Havas 1997.

²⁷¹ Havas 1999.

²⁷² Nagy 2019.

²⁷³ Feischmidt 2012.

²⁷⁴ Feischmidt 2008b.

²⁷⁵ Lásd például: Szpirulisz 1994; Ábrahám – Kertesi 1996.

²⁷⁶ Magyar 2002.

Egyházasharaszti, Old, Siklósnagyfalu, Kistapolca mikrotérségében végzett vizsgálata alapján írt a falvak társadalmi gazdasági helyzetéről.²⁷⁷ Feischmidt Margit „Menedék és depó” című szociográfiai esszéjében interjúk kutatása nyomán Drávacsehi lakóiról mutatott közelképet.²⁷⁸ Drávaszabolcsi terepmunkája eredményeit mutatta be Kovács Éva, aki a helyi lengyári kolónia történetével és társadalmával ismertette meg olvasóit,²⁷⁹ valamint Szabolcska Orsolya, aki a lengyári telepen élő nők helyzetét mutatta be élettörténeteiken keresztül és résztvevő megfigyeléseire alapozva.²⁸⁰

2013-ban jelent meg Kovács Katalin és Váradi Monika Mária közös szerkesztésében a „Hátrányban vidéken című tanulmánykötet,²⁸¹ amelyben három tanulmány is érinti az Ormánság társadalmát. Vidra Zsuzsa a cigányfaluként ismeretes alsószentmártoni kutatásában a pécsi Elcoteq gyár teremtette munkalehetőségek gazdasági stratégiákra gyakorolt hatását vizsgálta. A munkavállalás megélhetési módokban betöltött szerepének bemutatása mellett fontos eredménye, hogy feltárta a falu hétköznapi diskurzusokban homogénnek feltételezett differenciált társadalomszerkezetét. Feischmidt Margit a társadalmi kirekesztés és a mobilitás aspektusából írt a kötetben Drávacsehi és Szenyér társadalmáról.²⁸² Őt magyarországi hátrányos helyzetű térségben, köztük az Ormánságban vizsgálta a nemzetközi sikereket elért Grameen modell megvalósításának lehetőségeit Fleck Gábor és Szuhay Péter.²⁸³ A modell egy olyan hitelezési gyakorlat, amelynek során a legszegényebbek juthatnak hitelhez vállalkozási ötleteik megvalósítására, fedezet és garancia nélkül. A vizsgálat konklúziója szerint „önmagában az emancipáció, a társadalom marginalizálódott rétegeivel (szegényekkel, cigányokkal, szegény cigányokkal) való párbeszéd, az, hogy »emberszámba« vesszük őket, nagymértékben hozzájárul önbecsülésük, önbizalmuk növekedéséhez, az elérhető társadalmi egyenlőség iránti vágy megerősödéséhez, az ehhez vezető út végigjárásához.”²⁸⁴

Virág Tünde publikált Alsószentmárton lakóinak társadalmi és térbeli mobilitásával kapcsolatban is,²⁸⁵ de Fleck Gáborral közös eredményeket is közölt a gilvánfai beás cigányok között folyt, nyelvhasználatra, kapcsolati rendszerre fókuszáló kutatásáról²⁸⁶ Önálló kötete „Kirekesztve.

²⁷⁷ Virág 2008a.

²⁷⁸ Feischmidt 2008a.

²⁷⁹ Kovács É. 2008.

²⁸⁰ Szabolcska 2008.

²⁸¹ Kovács K. – Váradi 2013.

²⁸² Feischmidt 2013.

²⁸³ Fleck – Szuhay 2013.

²⁸⁴ Fleck – Szuhay 2013: 192.

²⁸⁵ Virág 2008b.

²⁸⁶ Fleck – Virág 1998.

Falusi gettók az ország peremén”²⁸⁷ címmel 2010-ben jelent meg korábbi munkái összegzéseként, többek között alsószentmártoni kutatási tapasztalatait ismertette.

Az ormánsági települések etnikai viszonyait vizsgáló tanulmányok között meg kell még említenünk Baranyi Béla, G. Fekete Éva és Koncz Gábor munkáját, akik összehasonlító vizsgálatokat végeztek a sellyei-siklói és az encsi térségben a cigányok szegregációjával kapcsolatban,²⁸⁸ valamint említenünk kell Órszigethy Erzsébet kutatásait, aki az Ormánság északi mikrotérségének, Bogádmindszent és környékének cigány csoportjait vizsgálta.²⁸⁹

A cigány népesség helyzetével, lehetőségeivel, integrációjával kapcsolatos kutatások között a PTE BTK Neveléstudományi Intézetének Romológia és Nevelésszociológia Tanszékén zajló munkáról is szólnunk kell. 2008-ban Cserti Csapó Tibor szerkesztésében jelent meg a Forray R. Katalin vezetésével zajlott „A cigány/roma fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon”²⁹⁰ című kutatás anyaga, amely 1999-es és 2006-os eredményeket összegez. A kötet összefoglalójának tanúsága szerint a munkaerőpiacon jellegzetes a cigányok alacsony képzettségű, megbízhatatlan munkavégzésű „homogén tömegként” való elképzelése.²⁹¹ *„Bármilyen intézkedés születik is, a roma munkavállalókat, a roma származásúakat segítő, mindaddig nem lesznek eredményesek, amíg a többségi társadalom tagjainak szemlélete, gondolkodásmódja nem változik, ameddig a gazdaság felvevőképessége annyira korlátos, mint napjaink Baranya megyéjében.”*²⁹² E helyzeten javítandó a szerzők végezetül olyan projektek létrehozására tettek javaslatot, amelyek révén a hátrányos helyzetű cigány fiataloknak lehetőségük nyílik kapcsolatba kerülniük magasabb képzettségi szintet elért társaikkal, és amelynek koordinátori szerepét a Romológia Tanszék látja el.²⁹³ A Tanszék hosszú ideje folyamatosan társadalmi szerepet vállal a cigány nemzetiségű népesség integrációjának és esélyegyenlőségének érdekében, és a 2012-ben megalapított Romológiai Kutatóközpont révén a cigányokkal kapcsolatos tudományos diskurzus egyik fő fórumává vált.²⁹⁴ Boros Julianna a Sellyei Kistérségben, ezen belül a vajszlói mikrotérségben a települési polgármesterekkel végzett interjúzáson alapuló kutatást a cigány népesség társadalmi-gazdasági helyzetére és a helyi társadalmakban betöltött szerepére vonatkozóan. Kutatói kérdései a települések közötti és településen belüli szegregációra, a cigány lakosság számának változására és a recens viszonyokra

²⁸⁷ Virág 2010.

²⁸⁸ Baranyi – G. Fekete – Koncz 2003; 2005.

²⁸⁹ Órszigethy 2013.

²⁹⁰ Cserti Csapó 2008.

²⁹¹ Cserti Csapó 2008: 156-157.

²⁹² U.o.: 156.

²⁹³ U.o.: 160.

²⁹⁴ PTE BTK NTI Romológia Tanszék honlapja é.n.

irányultak.²⁹⁵ Boros Julianna tudományos tevékenysége mellett a Katolikus Karitásztól koordinált „Végtelen lehetőség - komplex felzárkóztatási modellprogram a sellyei járásban” című EFOP projekt szakmai vezetője volt 2018 és 2022 között. Ugyanebben a projektben Bucher Eszter programkoordinátorként működött közre²⁹⁶ Esetükben a kutatói magatartás nem csak fejlesztési javaslattétel megfogalmazásával, de aktív fejlesztői részvétellel is társult. 2019 tavaszán Kísszentmárton, Técsény, Lúcsok és Drávaiványi településeken a szegénység nemi és etnikai dimenzióit helyezve középpontba kezdtek közös kutatást.²⁹⁷ Ormánsági kutatásaik kapcsán kettőjük nevéhez több publikáció is társul, illetve Csikai Adéllal is jegyeznek közös cikkeket a kísszentmártoni olajütő szociális szövetkezet vizsgálata kapcsán.²⁹⁸

A PTE BTK Szociológia Tanszékéhez is kötődnek ormánsági vizsgálatok, amelyek kapcsán elsőként Ragadics Tamás nevét kell megemlítenünk. Mintegy 20 év kutatási tapasztalata és témáinak kiterjedtsége révén az ő írásai jelentik az Ormánságról rendelkezésre álló legkomplexebb recens szociológiai irodalom alapját, egyúttal releváns kiindulási pontot a terület kutatói számára. Értekezésem további fejezeteiben nem csak a közös terep okán, de az általa megfogalmazott összefüggések és saját tapasztalataim gyakori egybecsengése miatt is az ő munkáira hivatkozok leggyakrabban. A helyi társadalmak szerkezetét és dinamikáját fókuszba állítva Ragadics Tamás kutatásaiban a közösség és a közösségfejlesztés lehetőségei a kezdetektől kulcskérdésként szerepeltek.²⁹⁹ Írásaiban folyamatosan reflektál az „Ormánság” néprajzi jelentéstartalmának változására, a népesség kicserélődésének folyamatára, a gazdasági változásokkal járó folyamatokra. Többszámú csoportokban és cigány közösségekben egyaránt vizsgálta a helyi kezdeményezések működését, civil szervezetek tevékenységét,³⁰⁰ az egyház jelenkori társadalmi funkcióit és megjelenésének formáit, kutatta az egyházi aktorok közösségfejlesztésben játszott szerepét, a vallási szervezetek ormánsági tevékenységét.³⁰¹ Foglalkozott a leghátrányosabb helyzetűek foglalkoztatására létrehozott „közmunka” intézményével,³⁰² a kistelepülések társadalmi konfliktusaival.³⁰³ Kutatta az Ormánság társadalmának szerkezetét, vizsgálta a helyi társadalmak „hagyományos” közösségeinek (rokonság, barátság, szomszédság) tagozódását,³⁰⁴ az egyes csoportok stratégiáit, a kistelepülések társadalmi csapdáit,³⁰⁵ a leszakadó csoportok integrációjának

²⁹⁵ Boros 2009; 2011; 2019.

²⁹⁶ Katolikus Karitásztól Járásfejlesztési Fórum 2022.

²⁹⁷ Boros – Bucher 2020.

²⁹⁸ Boros – Bucher – Csikai 2022.

²⁹⁹ Ragadics 2008; 2009b; 2021.

³⁰⁰ Ragadics 2019.

³⁰¹ Ragadics 2007a; 2007b; 2016a; 2016b.

³⁰² Ragadics 2018; 2019a; 2020.

³⁰³ Ragadics 2010a.

³⁰⁴ Ragadics 2009b; 2013a; 2013b.

³⁰⁵ Ragadics 2010b; 2012.

lehetőségeit. Már 2013-ban megállapította, hogy „*a helyi közösségek megerősítésének alapvető feltétele a megélhetést teremtő, a jövőbe vetett bizalmat és az önértékelést erősítő, értelmes munkalehetőségek biztosítása.*”³⁰⁶ Kérdésfeltevésai a változások feltárására is irányultak.³⁰⁷ Doktori értekezésében³⁰⁸ az Ormánság társadalmának működését vizsgálta a „helyi kulcsszereplők” – polgármesterek, pedagógusok, vállalkozók, civil vezetők, egyházi munkatársak – körében készített interjúkra alapozva,³⁰⁹ A kutatás a néprajzi határokon túlnyúlóan 54 településre terjedt ki.³¹⁰ Elemzésében rámutatott, hogy az Ormánság társadalmának törései nem etnikai vonalak mentén mutatkoznak, „*sokkal inkább az öngondoskodásra képtelenné vált, leszakadó népesség szegregálódása jelent veszélyt.*”³¹¹ Legalább ilyen fontosnak tartom kiemelni egy másik megállapítását is: „*A falusi népesség hagyományos faluközösségként való értelmezése illúzió.*”³¹²

Ragadics Tamás a Szociológia Tanszék falukutatásainak is aktív szervezője, résztvevő oktatója. A Tanszék több alkalommal is tartott az Ormánságban 3-5 napos falukutató tábort, 2012-ben Kémesen, 2015-ben Gilvánfán, 2017-ben pedig Drávafokon.³¹³ Ez utóbbi eredményeit Bucher Eszter és Ragadics Tamás szerkesztésében közzé is tették 2019-ben a „*Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében*”³¹⁴ című tanulmánykötetben. Lévén, hogy a falu része az általam vizsgálatba vont települések együttesének, eredményeik kiemelten fontosak számomra saját munkám szempontjából. Bucher Eszter vizsgálatának fókuszában a lakosság és a helyi civil szervezetek kapcsolata állt, módszertanát tekintve a következtetések a falukutató tábor során lekérdezett kérdőívek és félig strukturált interjúk anyagát tükrözik. Eredménye alapján miután a az önkormányzat és bizonyos „szereplőcsoportok” szervezik a település életét, közösségi érdekként elsősorban az ő érdekeik, azaz a helyi elit prioritásai jelennek meg.³¹⁵ Ragadics Tamás Szabó Lillával jegyzett közös tanulmányában Bogádmindszent, Drávafok és Kémes helyi társadalmait mutatta be a települések közösségi aktivitásának tükrében. Mindhárom településen félig strukturált interjúk készültek a helyi kulcsszereplőkkel, Drávafokon és Kémesen kérdőíves felmérés is zajlott.³¹⁶ Vizsgálatuk során jelentős eltéréseket tapasztaltak a helyi társadalmak összetételét, attitűdjeit, és motivációit tekintve,

³⁰⁶ Ragadics 2013a: 81.

³⁰⁷ Ragadics 2022.

³⁰⁸ Ragadics 2015.

³⁰⁹ Ragadics 2015: 7.

³¹⁰ Ragadics 2015: 8.

³¹¹ Ragadics, 2015: 163.

³¹² Ragadics 2015: 173.

³¹³ Tomay 2019: 9.

³¹⁴ Bucher – Ragadics 2019.

³¹⁵ Bucher 2019: 87.

³¹⁶ Szabó – Ragadics 2019: 66. A drávafokihoz képest az adatfelvétel Bogádmindszenten 1, Kémes esetében 5 évvel korábban történt.

közös jellemzőként pedig megfogalmazták, hogy *„a vizsgált közösségek önerőből nem képesek a fejlődésre, az egyes emberekre az öngondoskodási képesség szinte teljes hiánya jellemző”*, végezetül arra a megállapításra jutottak, hogy *„a külső, motiváló és segítő jellegű beavatkozás valamennyi település esetén elengedhetetlen a pozitív irányú változások beindításához. A beavatkozások intenzitását az adott közösségek állapotához szükséges igazítani. Bogádmindszent esetén a leginkább, Kémesnél a legkevésbé indokolt az erőteljes beavatkozás.”*³¹⁷ Ez a következtetés implicit módon legitimálja a kívülről jövő fejlesztési gyakorlatokat, másrészt felhívja a figyelmet a látszólag hasonló helyzetben lévő települések helyi társadalmainak differenciáltságára.

A drávafoki falukutatás-kötet szerzői között találjuk Boros Juliannát is, akinek a már említett vajszlói mikrotérségi kutatásán alapuló, az etnikai szegregáció térbeli és társadalmi dimenzióit elemző tanulmánya kapott helyet a kiadványban.³¹⁸ Bársony Sarolta felekezeti-kutatási eredményei alapján a település lakóinak többsége a katolikus valláshoz kötődik, Drávafok életében a református gyülekezet csökkenése ellenére a lelkészi hivatal és az iskola jelentős közéleti hatása jellemző, aminek eredményeként a *„református egyház a régóta helyben lakó, elkötelezett lelkész és az iskola révén a hívők számarányához viszonyítva jóval erősebb és intenzívebb társadalmi és kulturális hatást fejt ki a településen.”*³¹⁹ Balogh Márk és Hegedüs Márk tanulmánya a társadalmi tőke három összetevőjét vizsgálta, kérdéseik a bizalomra, a kapcsolatokra és a civil aktivitásra irányultak.³²⁰ Számos részletre kitérő elemzés után megállapították, hogy a drávafokiak az intézményeket tekintve a legnagyobb bizalmat a rendőrség és az egyház felé tanúsítják, míg a politikai pártok és az országgyűlés felé a legkevesebbet. A kormány és az Európai Unió iránt tanúsított bizalom ugyancsak alacsony értékeket mutatott. Személyes kapcsolataikat tekintve *„a lakosság nagy része a havi gyakoriságnál is ritkábban találkozik ismerőseivel, és elszomorítóan nagy részük soha. Erős kötések tekintetében a magyar helyzethez illeszkedve a magkapcsolatok hangsúlya látszik kirajzolódni, tehát kevés emberrel tudják megbeszélni legbensőbb magánügyeiket. Civil aktivitás tekintetében annak fényében beszélhetünk meglehetősen magas közösségi feladatokban való részvételről, hogy a lakosság pusztán 1/4-e ismer helyi civil szervezetet, de az átlagok nem térnek el az országotól.”*³²¹ Ezek az eredmények párhuzamban vannak az általam tapasztaltakkal, miszerint a helyi társadalom többsége szkeptikus a mezo- és makro-szintű szereplőkkel kapcsolatban.

³¹⁷ U.o.: 77.

³¹⁸ Boros 2019.

³¹⁹ Bársony 2019: 117.

Megjegyzem, hogy a kutatás óta eltelt időszakban az iskola és a lelkészi hivatal egysége némiképp változhatott, az iskola igazgatói posztját ugyanis néhány éve már nem a lelkész felesége tölti be.

³²⁰ Balogh – Hegedüs 2019: 47.

³²¹ U.o.: 60.

2009-ben került kiadásra „Az Ormánság helye és lehetőségei – Az Ormánság társadalmi-gazdasági viszonyainak komplex feltárása” című kötet Reményi Péter és Tóth József szerkesztésében a PTE Földtudományok Doktori Iskolájának támogatásával. A Földrajzi Intézet kutatóműhelyében készült felmérés a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából kezdődött, a tanulmányokon közel 30 kutató dolgozott. A közreadott írások eredetileg „egy alkalmazottnak induló kutatás”³²² anyagát képezték, amely a gyermekszegénység elleni országos program adatbázisát képezte. Az 1930-as évek óta ez volt az első monográfia az Ormánságról. Több mint 700 oldalnyi anyagot tartalmaz, alapmű az Ormánság tanulmányozásához. Módszertanát tekintve az ormánsági polgármesterekkel készült interjúk és az önkormányzatok által kitöltött kérdőívek anyaga képezte a kutatás elsődleges forrásanyagát, szekunder forrásait elsősorban statisztikai adatok, közigazgatási dokumentumok jelentették. A kötet bemutatja az Ormánság magyarországi térszerkezetben elfoglalt helyét, a térség lehatárolásának kérdéseit, és részben érinti a makrogazdaság területi folyamatokban betöltött szerepét is – jóllehet ez utóbbi vonatkozásában elsősorban a szegénység és a kirekesztés elleni aspektus érződik (érthető módon). Általános képet kapunk a demográfiai folyamatokról, a népesség egészségi állapotáról, képzettségéről, a közművelődés helyzetéről, a lakáskörülményekről, a munkaerőpiaci és jövedelmi viszonyokról, egy-egy fejezet pedig foglalkozik a természeti adottságokkal, a tájgazdálkodás fejlesztési lehetőségeivel, a közlekedésföldrajzi helyzettel, a környezetbiztonság kérdésével, bűnözésföldrajzzal, a hulladékgazdálkodással, valamint az energiagazdasággal. Jelenszkyne Fábian Ildikó a kötetben (az Európai Unió elvárásainak megfelelően a fejlesztési programok kötelező elemeként szereplő) társadalmi nemek esélyegyenlőségével kapcsolatos tanulmányt tett közzé.³²³ A monográfia további fejezeteiben a térség gazdaságát agrárgazdaság, ipar, kiskereskedelem, hír- és távközlés, információs gazdaság, valamint turizmus altémákra bontva ismerhetjük meg. A mezőgazdaság és a birtokstruktúra kapcsán a fejezet szerzője, Reményi Péter kiemelte a birtokkoncentrációt és a nem helyi tulajdonban lévő nagy földterületek mellett verseny- és életképtelen törpebirtokok aránytalanságát.³²⁴ Írásában az agrárgazdaság erősségei között említette a viszonylag magas szinten önellátó háztartásokat és településeket³²⁵ – ilyenek, ha voltak is, kutatásaim időszakára nem voltak jelentősek. A mezőgazdaság gyengeségei között a már említett földtulajdoneloszlás, a termőföld külső kézre kerülése, lakóhelyétől és közösségétől elidegenedett lakosság, a kedvezőtlen szociális helyzet, az alacsony képzettség magas aránya, az elöregedő

³²² Reményi – Tóth 2009: 7.

³²³ Jelenszkyne 2009a.

Ugyanebben az évben „Gender alapú társadalomföldrajzi elemzés az Ormánság példáján” címmel védte meg doktori disszertációját. (Jelenszkyne 2009b)

³²⁴ Reményi 2009: 152.

³²⁵ U.o.: 145.

lakosság szerepeltek, továbbá a térség adottságaihoz nem illeszkedő termékszerkezetet, a helyi termelés és helyi fogyasztás szétválását, a fejletlen infrastruktúrát, a térség elzártságát, a határátkelőhelyek hiányát és a helyi pénztőke hiányát is ide sorolta a tanulmány írója. A lista utolsó pontjaként a térség és problémáinak a politikai döntéshozók és az ország közvéleménye előtt való ismeretlenségét jelölte meg. Megoldási javaslatai között a gazdálkodni akarók és az önkormányzatok Nemzeti Földalaptól való földhöz juttatása, az élőlátás-igényes bio-termékek termelése, helyi termékek előállítás, energetikai növénytermesztés, folyamatos információáramlás biztosítása, és térségi humán erőforrás-fejlesztése is szerepelt.³²⁶ A turizmus mint kitörési pont lehetőségeinek feltárásáról szóló tanulmányában Bátor Gizella közzétette az Ormánság turisztikai SWOT-analízisét, amely jól láthatóan kevesebb erősséget tudja felvonultatni a térségnek, mint amennyi hiátusát. Utóbbiak rendre a korszerűtlen infrastruktúrával, a megfelelő szálláshelyek hiányával, a kedvezőtlen társadalmi alapokkal függenek össze.³²⁷ Fejlesztési javaslatai között szerepelt például kerékpárutak létesítése, turista útvonalak kijelölése, információs táblák kihelyezése, valamint a térség turisztikai imázsának kialakítása a néprajzi és szakrális építészeti örökségre alapozva.³²⁸ Mivel a térség nem ipari terület, a természeti környezet érintetlensége miatt a Sellyei Kistérség Fejlesztési Konceptiójával összhangban a szerző az ökoturisztikai adottságokat kedvezőnek véli.³²⁹ „Az Ormánság helye és lehetőségei” című kötetet Pirisi Gábor írásai zárják: egy tanulmány az ormánsági települések differenciáltságáról, életminőség szerinti tagozódásáról, Sellye és Vajszló szerepéről, amit az előző tanulmányokban taglalt problémák összefoglalása és javaslattételek követnek.³³⁰

Az Ormánság-monográfia a fejlesztési célokat szolgáló tudományos kutatások közé tartozik. A kötet szerteágazó témaköröket ölel fel, társadalomföldrajzi szempontú problémaköröket és megoldási lehetőségeket tárgyal – hiszen eredeti céljának megfelelően fejlesztési javaslatok megfogalmazása érdekében fogant. Haszonnal forgatható kvalitatív társadalomkutatások előtanulmányaként is. Sokdimenziójú áttekintést ad, témérdek statisztikai adathoz, és általános társadalmi-gazdasági rálátáshoz juttat, a helyzetfeltárás, problémamegfogalmazás és javaslattétel hármasa révén pedig olyan összefüggéseket is láthatóvá tesz, amelyek klasszikus tanulmányokból nem, vagy csak kevésbé volnának kiolvashatóak.

³²⁶ U.o.: 159.

³²⁷ Bátor 2009: 246-248.

³²⁸ U.o.: 249.

³²⁹ U.o.: 232.

³³⁰ Pirisi 2009a; 2009b.

5 Társadalmi és gazdasági keretek

A mai ormánsági viszonyok értelmezéséhez a recens adatokon túl elengedhetetlennek tartom néhány olyan múltbeli jelenség és folyamat ismertetését, amelyek a jelenkori társadalmi-gazdasági helyzettel közvetlenül összefüggésbe hozhatók, és amelyek esetenként ma is meghatározónak bizonyulnak a mindennapi élet működési mechanizmusai szempontjából. Olyan összefüggésekre szeretnék rámutatni, amelyek felismerése segítheti a jelenkori sémák és társadalmi gyakorlatok megértését. Ezért az alábbiakban adalékokkal igyekszem szolgálni a vidék tájhasználat-váltást érintő, a mezőgazdaság szerkezeti átalakulását illető kérdéseire, ismertetem az Ormánság munkaerőpiaci és demográfiai helyzetét, valamint a felekezeti kép változásait. E fejezet zárásaképpen a Dráva mint határ szerepének szentelek egy alfejezetet, amelynek jelentőségét a megelőző társadalomkutatások talán kevésbé hangsúlyozták.

5.1 Az ártéri gazdálkodástól a nagybirtok dominanciájáig

A társadalmi folyamatok elválaszthatatlanul kapcsolódnak a gazdasági lehetőségekhez, gazdasági stratégiákhoz, megélhetési módokhoz, a tájhasználatához, és a Dráva mentén a folyó szabályozása jelentette a legnagyobb változást, amelyet az ember a természeti környezetre gyakorolt. Az „ármentesítés és belvízrendezés gazdasági következményei nem függetlenek a természeti viszonyokban bekövetkezett változásoktól”,³³¹ – írta Erdősi Ferenc, vagyis az Ormánság esetében a tájban élő társadalom élete összefügg a Dráva történetével. E térség mindenkor lakosságát érintő legfontosabb makro-szintű tényező tehát a folyó és az ártér haszonvételeinek és az ehhez kapcsolódó jogoknak és lehetőségeknek, gazdálkodási metódusoknak a változása. A Dráva-síkon a honfoglalás óta az ártéri gazdálkodás volt a legfőbb haszonvételi mód és gazdálkodási forma,³³² amely a 19. századig megélhetést biztosított az ormánsági ember számára.³³³ E témában máig meghatározó Andrásfalvy Bertalan munkássága,³³⁴ akinek elméletére komoly hatással volt Kiss Géza „Ormánysága”, amelyben az elkülönözés és az ártér szabályozása közötti összefüggések az egyke rendszer egyik okaként jelennek meg. A középkor folyamán a terület lakói élénk

³³¹ Erdősi 1977: 319.

³³² Reményik Bulcsú doktori értekezése alapján a Dráva szabályozásával és töltések emelésével már a rómaiak is foglalkoztak, hiszen kereskedelmi útvonalai haladtak át Illíria felé a folyó árterében kialakult mocsaras területeken. A Római Birodalom hanyatlásával a népvándorlás korában a töltések tönkrementek, a folyó mint szállítási út és a vízi szállítás, mint közlekedési mód azonban a középkorban is jelentős maradt, és tutajon való áruszállításból élt a Drávavölgy lakóinak egy jelentős része, a Dráva-síkon pedig ártéri gazdálkodást folytattak évszázadokig (Reményik 2006: 17)

³³³ Andrásfalvy 2007: 11-21.

³³⁴ Andrásfalvy 2000; 2007; 2013a; 2013b. Részletesebben lásd „Az Ormánság mint néprajzi táj c. fejezetben.

gazdasági kapcsolatban voltak a Dráván túli, szlavóniai területekkel³³⁵, sőt a Dráva országhatárrá válásáig, 1920-ig aktív kölcsönhatás létezett a két part lakossága között.³³⁶ A török idők alatt a Dráva-mente elmozsarasodott, ennek köszönhetően védelmi szerepe volt az itt maradt lakosság számára, így az 1600-as évek végén Baranya egyik legsűrűbben lakott vidéke volt,³³⁷ bár településszerkezete megváltozott, már ekkor ritkább lett, és a korábbi falvak nagy része elpusztult.³³⁸ A török uralmat követően a Dél-Dunántúl Dráva-menti területeinek nagy része Habsburg-hű főúri családok fennhatósága alá került. Az ártéri területek szántóföldi művelésbe vonása és a Dráva áradásának megakadályozására már az 1700-as évek közepén töltéseket emeltettek az érdekelt földbirtokosok.³³⁹ A folyószabályozás fizikai munkáit zsellérek és jobbágyok „köz munkában” végezték, többnyire ingyen, robot gyanánt, vagy csekély javadalmazásért.³⁴⁰ Mária Terézia uralkodása alatt, 1753-ban központi irányítással kezdetét vette a Dráva völgyének felmérése a meder szabályozása céljából.³⁴¹ A területek használatát, a földesúri és jobbágyi birtokviszony rendezését illető első jelentős jogi változás ugyancsak Mária Terézia nevéhez fűződik: 1767-es Urbáriumában értelmében a jobbágyok a közös határrészek egy része felett elvesztették használati jogukat. Az erdők, legelők, vizek ekkor földesúri tulajdonba kerültek, amit 1836-ban a parlament is szentesített, lehetővé téve az addig osztatlan közös használatban lévő területek szétválasztását.³⁴²

³³⁵ Gunda 1938: 37-39.

³³⁶ Reményik 2006: 7.

³³⁷ Andrásfalvy 1973: 105.

³³⁸ Gunda 1938: 44.

³³⁹ Reményik Bulcsú adatai szerint a földesurak 1740-től kezdve közös érdekeik képviselőjére életre hívták a „Drávai Gátelyetet”, hogy a folyó bal partján töltésrendszert alakítsanak ki. (Reményik 2006: 26.) Erdősi Ferenc szerint az első töltések emelésére az 1750-es években került sor. (Erdősi 1977: 314.)

³⁴⁰ A magyarországi folyószabályozásokhoz kapcsolódó munkákhoz köthető a „közfoglalkoztatás” magyarországi első megjelenése is, bár ekkor még más jelentéstartalommal bírva a jobbágyok és zsellérek által a köz érdekében végzett ingyen munkát jelentette, később törvény által biztosított csekély javadalmazással járt.

„A költségeit az állam, a vármegyék és azok a földbirtokosok fedezték, akiknek birtokain a munkák megvalósultak. A folyószabályozás fizikai munkáit jobbágyok és zsellérek végezték, azonban Mária Terézia 1767-től kötelezővé tette a vármegyék és a földesurak számára, hogy a folyószabályozási munkákért a jobbágyok számára bért fizessenek. A törvényi szabályozás azonban annak mértékére már nem terjedt ki. A korabeli krónikák a folyamatos visszaélésekről és csalásokról számolnak be a köz munkások terhére. 1844-ben a magyar reformországgyűlés törvényben szabályozta a folyószabályozásokon való ingyen munkavégzés mértékét a visszaélések elkerülése érdekében. A köz munka ekkor az állam számára a közösség javára való ingyen munkavégzést jelentette. A folyószabályozási munkák a 48-as forradalmat követően is folytatódtak, a robotot azonban fokozatosan átvette a bérmunka.” (Makszim 2018: 64.)

³⁴¹ Reményik 2006: 26.

A Dráva-mente magasabban fekvő területein már a 15. század végén jellemző volt a gabonatermelés, amelynek volumene a későbbiek során növekedett, amiről az 1400-as évek végén a Dráván működő több száz malom tanúskodott – írta Dóka Klára hivatkozva Reményik Bulcsú (Reményik 2006: 24).

1751-ben Mária Terézia rendelkezett róla, hogy a földesurak „a folyó medrében elhelyezett malomgátáikat hordják el, és a malomhoz külön medret ásván, a folyóvíz egy részét úgy vezessék el, hogy az elvezetés sem áradást ne okozzon, sem az innen vagy tülről közlekedő hajóknak akadályul ne szolgáljon” (1751. évi XIV. törvénycikk), az udvarnak ugyanis a hajózhatóság biztosításával a szállítási költségek mérséklése és a vizek kereskedelmi utakként való felhasználása volt a célja, „és ha azok a malomgáták nem képeznének akadályt, az ország több folyója hajózás és tutajozásra alkalmassá válnék, s így mód és lehetőség nyílnék arra, hogy egyik vármegyéből a másikba nagy költségkíméléssel lehessen a terményeket szállítani.” (U.o.)

³⁴² Magyar Néprajzi Lexikon: „elkülönítés” szócikk.

Az 1848-as jobbágyfelszabadításkor így már csak az úrbéres földek, a szántók és a rétek kerülhettek az azt művelők tulajdonába, azaz néhány évtized alatt beszűkült az évszázados hagyományokon nyugvó gazdasági haszonvételezés spektruma a Dráva árterében élők számára.³⁴³ A kemsei birtokrendezések és a jobbágyfelszabadítás kapcsán az „Elsüllyedt falu a Dunántúlon” című monográfia például így tudósít: „*Ki-ki megkapta a jobbágy telkét és csak azt. A különböző jogoktól elestek. Legeltetni, halászni, vadászni többet nem mehettek, mert most már minden a pécsi káptalan saját tulajdona lett. A birtokelkülönözés körül is bajok voltak. Évtizedekig húzódott a perük a pécsi káptalannal. Kevesebbet kaptak, mint amennyi járt volna nekik és ezért a Baranya vármegyei úrbéri bírósághoz, majd a közigazgatási bírósághoz fordultak, de mindenünnen elutasították őket. A jobbágyfölszabadítás nem jól történt náluk, összébbszorította a megélhetési területeket.*”³⁴⁴

Noha a körülmények és a lehetőségek az 1700-as évek közepétől egyre kisebb teret engedtek, az Ormánság lakossága a 18. század végén még szinte teljes mértékben a mező-, erdő- vagy „vízgazdaságból” élt,³⁴⁵ mígnem a Dráva szabályozása és a terület ármentesítése³⁴⁶ el nem

³⁴³ Kovács T. 2006: 38.

³⁴⁴ Elek – Gunda – Hilscher 1936: 39-40.

A határhasználat korlátozásra Gunda Béla példaként a Kemse község és a pécsi káptalan között létrejött 1838-as szerződést említi, „*amelyben azt olvassuk, hogy a zehi Nagyerdő és Gáj legelőket csak lovak és marhák használhatják,*” vagyis a jellegzetes ártéri erdei sertésmakkoltatást ezeken a területeken nem engedélyezte a klérus a kemseiek számára. (Gunda 1938: 37.)

Rozs András így fogalmazott az úrbéri rendezés gyakorlati következményeiről a siklói Batthyány uradalom levéltári adatai alapján: „*A földesurak a tervszerű majorsági gazdálkodás bevezetésével egyidejűleg törekedtek a korábban a jobbágyokkal közös használatú legelők kihatására és a „tilos” erdők elkülönítésére a jobbágyok faizására szánt erdőktől. A jobbágyok erdőélhetési (faizási) jogát szűkítették, erdei állattartásukat is visszaszorították. Az 1836. évi úrbéri törvény alapján a földesurak a közlegelőt elkülönítették a sajátjuktól, maguknak a nagyobb legelőrészt kihatva. A Batthyányak siklói uradalmuk több községével legelőelkülönözési szerződést kötöttek, de ezek a szerződések olyan hátrányosan érintették a Dráva menti községek népét, hogy a siklói uradalom falvai: Adorjás, Drávacsepely, Drávaszabolcs, Drávapalkonya, Kémes, Kőrös, Márfa, Rád, Nagyharsány és Terehegy elutasították az egyezséget (1845). Az 1840-es években a Batthyányak a siklói uradalom községeinek jobbágyaival legelőelkülönözési perben álltak. A jobbágyok Baranya vármegye segítségét vették igénybe földesuraik ellen, érdekeik védelmében. Az uradalom a szántókat és réteket is felmérte, s majorságának a jó minőségű szántóföldeket és kaszáló réteket különítette el. Az uradalom elvette a jobbágyok telken kívüli területeit, így irtásföldjeit is, a jobbágyok maradványföldjeit - amelyeket nem vallottak be az úrbérendezéskor, de amelyeket műveltek - a földesurak több helyen jobbágyaiknak bérbe adták, majd az 1820-30-as években a remanenciális földek árendáját növelték. Az 1820-as években történt újabb telekfelmérések és szabályozások - »regulációk« - után a Dráva partján fekvő községek jobbágyaitól mindenütt visszavette a földesúr az irtásszántókat és irtásréteket.” (Rozs 2005: 44.)*

³⁴⁵ Gyenizse – Ronczyk 2011.

³⁴⁶ A tényleges folyószabályozás, a Dráva kanyarulatainak levágása 1784-ben, II. József uralkodása alatt vette kezdetét. (Pollermann 2014: 14.) 1848-ig összesen 62 átvágást végeztek el Légrad és a Dráva torkolata között. (Reményik 2006:37.) A vízrendezések formális célja az árvizek elleni védekezés volt, háttérben azonban a szántóföldek iránt megnövekedett igény és a 18. század végi gabonakonjunktúra állt. (Reményik 2006: 34-35.) Tésenfánál 1818-ban végeztek első alkalommal kanyarátvágást, majd ennek sikertelensége miatt 1827-28-ban újra, Piskónál az 1822-es kísérletet 1832-ben követte újabb átvágás, és ugyanebben az évben Hiricsnél is levágták a Dráva kanyarulatát a főágról. (Erdősi 1977: 308-309.) A kanyarátvágások kezdetben nem voltak kellően átgondoltak és összehangoltak, emiatt „*a megrövidített folyó nem fogadta el az ember által kialakított nyomvonalat, hanem igyekezett a természetes egyensúlyát fenntartani. Ahol nem biztosították a partokat, a meder hosszúságát oldalazó mozgással növelte. [...] Az árvízszintek tovább növekedtek, a legnagyobb árhullám 1827-ben vonult le a folyón. [...] Elöntötte az egész Dráva völgyét, az Ormánságon keresztül Siklósig, a Batthyányak uradalmi központjáig elért.*” (Reményik 2006: 35.) 1827. novemberében Sellyén született megállapodás az érintett megyék képviselőinek összefogásával a helyzet rendezéséről és a további vízrendezésről, amelynek részét képezte a Drávába befolyó vizek, legelsősorban a Fekete-víz szabályozása is.

lehetetlenítette az ártéri gazdálkodást. A 19. században reális alapja lett volna az ártéri gazdálkodás rekonstrukciójának, a fokgazdálkodás visszaállítása költséghatékonyabb lett volna a mesterséges szabályzásnál, és lehetőséget teremtett volna rá, hogy életképes magángazdaságok jöhessenek létre a Dráva mentén.³⁴⁷ Reményik Bulcsú adatai alapján Beszédes József is az ártéri gazdálkodás visszaállítását javasolta például Drávába torkolló Fekete-víz további szabályozása helyett, a Széchenyi Ferenc vezette főúri érdekcsoport hatására azonban mégis az átvágásokkal és gátakkal való szabályzás terve mellett döntöttek, vagyis „*birtokaik ártéri kiterjesztése mellett foglaltak állást az itt birtokos főurak.*”³⁴⁸ Az ártér hagyományos haszonvételi módjai, valamint a minél nagyobb szántóterületek elnyerése érdekében végzett erdőirtások veszélyeztették a gátak és az újonnan kialakított partok épségét, amelyek védelmében 1840-ben törvényi szabályozás is született.³⁴⁹ A 19. század közepére már valóban az ármentesítés lett a legfőbb cél, a töltések és gátak ugyanis jelentősen megemelték a vízszintet, de ahhoz nem voltak elég erősek, hogy az áradó folyó kilépését megakadályozzák. A „*19. század végén Baross Gábor »vasminiszter« karolta fel a folyó »megregulázásának« ügyét*”, azzal a céllal, hogy a Dráva teljes magyarországi szakaszát hajózhatóvá tegye.³⁵⁰ A Dráva határfolyóvá válásával 1920 után a munkákat felfüggesztették. A 2. világháborúban német tervek születtek a drávai hajózásról, majd 1945 után a Dráva lezárt övezetté

(Reményik 2006: 35-36.) A Dráva menti árvédelmi töltések 1838-ra elkészültek, 1839-ben létrejött a Feketevíz Leccsapoló Társaság. (Reményik 2006: 37.)

A tájhasználat drasztikus megváltoztatása és a folyószabályzások kezdete a 18. századra esett a térségben, az ún. antropocén földtörténeti kor kezdetére, egy olyan korszak hajnalára, amelynek – Mészáros Csaba tanulmánya szerint – a legfőbb jellemzője, hogy „*az emberek egyre nagyobb mértékben gyarmatosítják a természetet*”. (Mészáros 2019: 152., Arias-Maldonado 2015-ös tanulmányára hivatkozva.) Ennek vizsgálatára azonban nem is feltétlen rendelkezünk megfelelő eszközökkel és gyakorlattal, mert „*az antropológiában jelenleg uralkodó ökológiai gondolkodás elfogadja azt a modernítésben megszilárdult szemléletet, amely az emberi kultúrát (és annak vizsgálatát) elválasztja a természeti jelenségek vizsgálatától.*” (U.o: 151.)

³⁴⁷ Reményik 2006: 22.

³⁴⁸ U.o.

³⁴⁹ Az „1840. évi X. törvénycikk vizekről és csatornákról” című rendelkezés így tudósít bennünket: „A vizeknek mind természeti ágját, mind a csatornákat leginkább rongja azoknak széleiről a vízi fűnek és vízi fabokroknak marhávali legeltetése, - ez tehát, [...] tiltatik. [...] A folyóvizek és csatornák ágjait legnagyobb veszedelemmel fenyegetvén az azokra dülő meredek hegy oldalán lévő erdőknek gyökerestül kipusztítása, - ez, mint az erdő pusztítását tiltó törvények elleni cselekvény, a folyóvizek és csatornák tulajdonosainak feladására, az illető megye, városi vagy kerületi tanács által hathatósan akadályoztassék. [...] A vizek vagy csatornák ágyaiba szemetet, földet, vagy trágyát hordani, kendert áztatni, a halászoknak olly rekesztékeket állítani, mellyek a folyó hordalékot felfogják [...] tiltatik” (1840. évi X. törvénycikk a vizekről és csatornákról). Ugyanez a rendelet a gátak rongálását törvényi tiltás alá helyezte, ez pedig arra enged következtetni, hogy a lecsapolt területek lakói – vagy azért, mert nem jutott elég vízhez egy-egy területük, vagy éppen azért, mert a gátak a víz visszafolyását megakadályozva hosszú időre belvizessé tették földjeiket – nem egyszer megkíséreltek utat nyitni a víz számára: „A csatornák partjainak és a folyóvizek mellett felállított töltéseknek akármilyen módni rongálása, szinte a törvényszék általi szóbeli per útján hasonló bírság és büntetés alatt tiltatik” (U.o.). Kiss Géza Ormányság című munkájában levéltári adatok alapján a következő esetet írja le: „A marócsaiak, hogy szabaduljanak a töméntelen víztől, átvágták éjjel a 40 éves töltést. Négy éven át Kákics rétje, legelője vízben. Nem volt hol élni a jószágnak. S keserűen panaszoják, hogy az uraság ugyanakkor szilasi erdejüket, — »mely mindig szabad legelőnk volt, eltiltotta. 830 napi robotért ki kell bérelnünk szilasi erdönket legelőnek, hasznavehetetlen rétjeinkért pedig ingyen robotolunk... Ebbe az esztendőbe csak ingyen szolgáltok a 830 napi Rabotot, mert az előtt is, amint a Tanubizonyosság Levelek mutatják, Szabad Legelőnk volt a Szilas nevezetű Erdő«”. (Kiss G. 1937: 361-362).

³⁵⁰ Reményik 2006: 7.

vált, végül 1955-ben a szabályozása kiemelt állami feladattá vált.³⁵¹ A folyó Tótújfalu és Gordisa közti szakasza a 18. század végétől az 1970-es évekig összesen mintegy 55-56%-kal lett rövidebb.³⁵²

Mivel eladdig az ormánsági társadalom döntő többsége alapvetően a vízjárta erdős területek haszonvételi lehetőségeiből élt, a fent ismertetett változások alapjaiban érintették nem csak a tájat, de a benne élő társadalmi viszonyokat is. Porosz-utas mezőgazdasági átalakulás zajlott le „*az Ormánságban a nagybirtokok földjén*”³⁵³ – írta Erdősi Ferenc, vagyis a térség makro- és mezóstruktúráját érintő kérdésekben a földbirtokos réteg dominanciája jelent meg: „*A föld jóval magasabb értékesülését lehetővé tevő szántóföldi művelés egyes mentett ártereken az erdőket szinte eltüntette, a legújabb korban pedig már a rét és legelő rovására terjeszkedett*”³⁵⁴ Az 1800-as évek közepi jobbágyfelszabadítás idejére országos átlagban véve a földesurak gazdálkodtak a földterületek mintegy 50%-án³⁵⁵, és a jobbágyfelszabadítást követően magas maradt a földnélküli parasztok aránya.³⁵⁶ A nagybirtokos arisztokrácia érdekérvényesítő ereje és politikai hatalma töretlen volt a 20. század közepéig. Trianon után a határon túl maradt birtokok éles veszteségként érték a nemesi társadalmat, és bár mind a fő-, mind a középnemesség birtokai csökkentek az 1848-as viszonyokhoz képest, 1935-ben az 50 holdnál nagyobb birtokosok tulajdonában volt a földterületek 53 százaléka, számarányuk azonban csupán 2,7%-a volt a magyarországi földtulajdonosoknak. A birtokosok mintegy 70%-a 1 és 10 hold közötti föld felett rendelkezett.³⁵⁷ „...*az egyik oldalon ott volt az alig 14 ezer nagy- és középbirtokos, a másik oldalon pedig a közel 800 ezer egy hold alatti birtokkal rendelkező agrárbérmunkás, és az ennél is nagyobb számú, megközelítőleg 1,1 millió olyan agrárbérmunkás, akiknek nem volt semmi földje.*”³⁵⁸

Demeter Gábor és Koloh Gábor 1900-as évek eleji ormánsági birtokstruktúrát és jövedelmezőségi viszonyokat elemző tanulmánya szerint a „*századforduló Ormánságának és környékének vizsgálata a kisbirtoknak a korszakban megfigyelhető termelékenységét hangsúlyozza a nagybirtokkal szemben, egyúttal cáfolja a születésszabályozás gyakorlását a nagybirtokok fojtó hatásával indokló magyarázatok.*”³⁵⁹ A szerzők szerint az ormánsági kisbirtok mérete nagyobb volt a nem-ormánsági átlagnál, valamint annak jövedelmezőségét magasabbnak értékelték a nagybirtok jövedelmezőségénél: „*Az Ormánságban a kisbirtokon az 1 kataszteri holdra jutó*

³⁵¹ Pollermann 2014: 15.

³⁵² Erdősi 1977: 311.

³⁵³ Erdősi 1977: 323.

³⁵⁴ Erdősi 1977: 320.

³⁵⁵ Kovács T. 2006: 38.

³⁵⁶ Kovács T. 2006: 42..

³⁵⁷ Kovács T. 2006: 65.

³⁵⁸ U.o.: 68.

³⁵⁹ Demeter – Koloh 2020: 62.

jövedelem nagyobb volt, mint a nagybirtokra jutó. Emellett a lakosoknak volt sok közlegelőjük is, a földek 16%-a (ezekkel összesen a földek kétharmada volt kisbirtokosok kezén). Mivel még 1935-ben sem alakították át ezeket a legelőket (rossz fajlagos kihozattal) szántókká, valószínűleg nem is lett volna az rentábilis. Az egyházi birtokokon azonban 1910–1935 között megkezdődött a rétek és erdők átalakítása és nőttek a fajlagos jövedelmek.”³⁶⁰ Adataik alapján nem csak az egyházi, de a világi nagybirtokok átlagos jövedelmezősége is nőtt az említett időszakban. Kivételt képezett ez alól a sellyei Draskovich birtok egy kataszteri holdra jutó nettó földjövedelme, amely csökkenést mutatott, ugyanúgy, ahogy az ormánsági kisbirtokok jövedelmezősége is.³⁶¹ Ehhez két megjegyzést kell fűznöm: az egyik, hogy a birtokméretet nem lehet függetleníteni a jövedelmezőségtől, vagyis minél nagyobb egy birtok, annál kevésbé érezhető tulajdonosa mindennapi életvitelében a jövedelmezőség csökkenése vagy növekedése. Értelemszerűen ennek fordítottja is igaz, azaz minél kisebb a birtokméret, annál jelentősebb a jövedelmezőségének változásával járó hatás. A másik, ehhez kapcsolódó észrevételem: az idézett a tanulmányban néhány oldallal később arról értesülünk, hogy az Ormánságban a kisbirtokok átlagos mérete az önellátás határán volt, és „1910-ben a kiskgazdák kétharmada kényszerült itt [...] más birtokán dolgozni, hogy megéljen.”³⁶² – vagyis hiába volt nagyobb az egységnyi földre jutó jövedelem összege, a kisbirtokok pontosan méretükből kifolyólag már 1910-ben sem biztosítottak megélhetést az ormánsági parasztság számára, s ez 1935-re tovább csökkent. Ebből az következik, hogy a nagybirtok fojtó hatásával nem annak 1 holdra jutó jövedelmezősége alapján kell számolnunk, hanem a kieső haszonvételek miatt, amelyek korábban az akkor még közös határrészek használata során a jobbágyi - paraszti gazdálkodásnál jelentek meg „profitként”. Ezzel összefüggésben az élet gazdasági alapjainak megváltozására adott társadalmi válaszként értelmezi a legtöbb vonatkozó szakirodalom az egykézést,³⁶³ amely mögött a földbirtok további elaprózódásának megakadályozására irányuló stratégia állt.³⁶⁴ Noha jómagam nem kívánok állást foglalni az egygyermek-rendszer kiváltó okairól és terjedésének mértékéről, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az Ormánságban az önálló kiskgazdaságok lehetőségei átalakultak, beszűkültek, a birtokméret pedig a kor technikai szintjén nem tett lehetővé nagyobb volumenű termelést – ergo egy gyarapodó család eltartását nem lehetett a meglévő struktúrára alapozni. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy ez a kérdés sem értelmezhető tágabb, európai és kárpát-medencei kontextus nélkül, és éppen Koloh Gábor kutatásai nyomán állíthatjuk, hogy az egyke rendszer nem

³⁶⁰ U.o.: 59.

³⁶¹ U.o.: 54.

³⁶² U.o.: 63.

³⁶³ Elek – Gunda – Hilscher 1937; Kiss G. 1937; Andrásfalvy 2013a; Kovács T. 2006: 38.

³⁶⁴ Ragadics 2015: 42.

ormánsági specifikum: „*inkább regionális, mint etnokulturális sajátosságról beszélhetünk*”,³⁶⁵ amelyben az úrbérrendezésnek elsősorban „*a nagycsaládi együttélési forma átalakulására való hatása miatt*”³⁶⁶ volt jelentős szerepe.

5.2 Átalakulások a mezőgazdaságban 1945-től napjainkig

A 20. század első felében, noha voltak erre irányuló törekvések, a magyarországi birtokviszonyok nem változtak meg érdemlegesen.³⁶⁷ Ennek okait illetően Kovács Teréz például az 1920-as Nagyatádi Szabó István féle földreform kudarca kapcsán úgy vélte, hogy a „*parlament tagjai azért nem támogatták a földtörvényt, mert nagy részük fő- vagy közép-nemesi származású volt.*”³⁶⁸ A nagybirtok dominanciája megmaradt egészen az 1945-ös „földreform” bekövetkeztéig, amely a földelkobzások és földosztások révén az egész országot érintő makrostrukturális változást eredményezett. Ö. Kovács József adatai szerint a legtöbb birtokelkobzásra Baranyában került sor, csaknem 36 ezer hektárnyi területet érintett a megyében a „földreform” – bár az Ormánsági falvak egy része ekkor Somogy megyéhez tartozott, amely az igénybevett földterület nagyságát illetően volt a Dunántúl élmezőnyében.³⁶⁹ 1948-tól megindult a parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítése, önállóságának felszámolása. A gazdasági szisztéma megváltoztatását a helyi társadalmak megváltoztatása kísérte (lásd részletesebben később), egyik napról a másikra alakultak át az életfeltételek, ez pedig az egész folyamatot traumatikussá tette, amihez a társadalom nem, vagy legalábbis nem könnyen tudott alkalmazkodni.³⁷⁰ Az élet valamennyi területén elveszett a korábbi autonómia. Kovács Teréz megállapításai alapján 1949-től, a kollektivizálás első hullámától kezdődően jellemző stratégiává vált a földtől való menekülés: „*1953-ig a magángazdák több mint 1,5 millió katasztrális hold szántót voltak kénytelenek elhagyni.*”³⁷¹ Ezzel párhuzamosan a korábbi rendezőelvek érvényüket veszítették, a paraszti értékrend jórészt felszívódott, megváltozott, az emberek korábbi társadalmi hálójukból kiszakítva „*újfeudális hálózatok hierarchiájának függőségébe kerültek.*”³⁷² A kierőszakolt kollektivizálás a falusi társadalmak szerkezetének gyökeres átalakulását is eredményezte: a közös gazdálkodástól vonakodó, mértékadó parasztgazdák

³⁶⁵ Koloh 2018: 221.

³⁶⁶ U.o.: 228.

³⁶⁷ 1920 és 1944 között több földreform-kísérlet is zajlott. (Fazekas 1995: 200).

³⁶⁸ Kovács T. 2006: 63.

Ódor Imre a Rákóczi-szabadságharcot követő száz évben vizsgálta a Baranya megyei nemesi családok megyei szerepét, és azt találta, hogy 28 arisztokrata család nemzedékeken át megőrizte hivatali-politikai státusát és meghatározó tényezője volt a vármegye politikai-kulturális életének. (Ódor 2014: 71).

³⁶⁹ Ö. Kovács 2017: 33.

³⁷⁰ U.o.: 42-73.

³⁷¹ Kovács T. 2006: 123.

³⁷² Hankiss 1989: 53.

kitelepítése vagy kényszerű félrevonulása miatt a falvak elvesztették vezető rétegüket. „*A migráció a képzetebb, fiatalabb népességet érintette, főként a korábbi gazdák leszármazottjait. Jellemzően a hagyományosan passzívabb uradalmi cselédség maradt helyben. A körzetesítés és intézményösszevonás centralista politikája növelte a migrációs hajlandóságot térségben.*”³⁷³ Kovács Teréz adatai alapján az Ormánságot a 20. század második felében a lakosság egyharmada hagyta el.³⁷⁴ A kollektivizálás nyomán új viszonyrendszer épült fel, ezzel együtt változtak a társadalmi normák és a megélhetési stratégiák.

A hetvenes évek elején Hankiss Elemér szavaival „*egy hallgatóságos, informális kompromisszum körvonalai kezdtek kirajzolódni. Egy az elit és a társadalom jelentős hányada közötti, íratlan és aláíratlan egyezmény körvonalai, amelynek értelmében a társadalom lemondott a döntésekben való részvétel jogáról. Cserébe az elit viszonylag toleráns politikai légkört, az ideológia frontján tűz-szünetet, korábban agresszív retorikája helyett az egyetértés és a társadalmi konszenzus retorikáját, a kulturális pluralizmus egy fajtáját ígerte nekik, és azt a lehetőséget, hogy a korábbinál jobb módú, polgárabb, nyugat-európai stílusú anyagi létet építhetnek fel a maguk számára.*”³⁷⁵ A szocializmus éveiben a háztáji volt a paraszti mentalitás mentstvára, a „második gazdaság” alappillére, amellyel a rendszer eleinte az önálló birtokos parasztok számára igyekezett a szövetkezeti gazdálkodást vonzóvá tenni, a későbbiekben Kovách Imre szerint egyfelől pótolnia kellett részben a megszűntetett paraszti gazdaságok termelését, másfelől „*a munkaerő lekötésének egyik eszközeként az állami gazdasági dolgozók élelmiszer-önellátását kívánták elősegíteni illetményföldek kiutalásával és az állattartás támogatásával.*”³⁷⁶ A háztájit is a hagyományos gazdálkodás elvei és szellemisége (önellátás, több lábon állás, úgynevezett maradék-elv, amely a felesleg piacra vitelét jelenti) határozta meg kezdetben, majd a 80-as évekre önálló ágazattá nőtte ki magát³⁷⁷ és az Ormánságban is sokak számára meghatározó életformává vált. Munkahely mellett otthon háztáji gazdaság keretében tejhaszonért tehenet tartottak, disznót hizlaltak.³⁷⁸ A szocialista gazdasági szerkezet mezo-szintjén működő mezőgazdasági szövetkezetek elválaszthatatlanul összekapcsolódtak a paraszti hagyományokon nyugvó egyéni stratégiákkal. A szövetkezetek kettős szerepet tölthettek be a gazdaságban, munkahelyet biztosítottak és szervezték a második gazdaság hátterét, ahogy arról a visszaemlékezések is tanúskodnak: „*Hát akinek volt még háztájija, volt hátul, mittudomén X disznója, meg tehene, meg hajnalban először megetette azokat, elment a TSZ-be, utána este hazajött, újra megetette az állatokat, esetleg még kirohangált [...] szombat-vasárnap a*

³⁷³ Ragadics 2019a: 43, Kovács Terézre hivatkozva.

³⁷⁴ Kovács T. 2005: 38.

³⁷⁵ Hankiss 1989: 56.

³⁷⁶ Kovách 1988: 40-41.

³⁷⁷ Laki 1997.

³⁷⁸ V.ö.: Pulszter 2014b.

kevés kis földjébe, a TSZ besegített.”³⁷⁹ A termelőszövetkezetek nem csak a szervezés és a gépi munka révén, de a terményből biztosított részesedés által is támogatták a háztáji gazdaságok működését: „...a mama az a téeszben dolgozott, az kapott minden évben 25 mázsa kukoricát. Voltak disznók, bikák, baromfi, minden volt.”³⁸⁰ Az ún. illetmény-termény és a szövetkezeti rét haszna biztosította például Marócsán is a háztájizás alapjait:

„– Hát a TSZ rendszerbe volt olyan itt is. Volt, akinek volt 6-7 fejőstehene. TSZ tagoknak. Ugye azt könnyebb volt, könnyen tartott, mert ahány TSZ tag volt, ott mindenki, minden évben kapott 25 mázsa illetménykukoricát. Illetmény-terményt. Most azért abból, meg rétet kapott.

– Abból lehetett tartani jószágot.

– Persze, abból lehetett.”³⁸¹

Mind a szarvasmarhatartás, mind pedig a disznótartás jövedelmező tevékenységnek bizonyult, amely fontos jövedelemkiegészítést jelentett a háztájizó családok számára:

„Zalátában még voltak a tehenek ugye, fejős tehén is volt meg bikaborjú, és akkor én mondtam, hogy Sellyén nálunk csak malacos göbék voltak, meg hizó sertések, meg baromfi, és én féltem az ilyen nagy testű állatoktól, és akkor fokozatosan szépen fölszámolták az ilyen szarvasmarha állományt, és akkor istállót, pajtát lebetonoztunk és akkor ott elkezdtük a disznóhizlalást, mer’ mindenképp ki akartunk törni...”³⁸²

Az állattartás nagymértékben a közeli feldolgozóipartól függött. Sellyén a tejüzem a tehéntartással és a sertéstartással szimbiózisban működött.

„Mindenkinek tehén volt, ló volt, disznókat tartottunk elég szép számmal. Én is hizlaltam a disznókat, a férjem dolgozott. Én savót hordtam, van itt, volt itt egy nagyon jó tejüzem, hatalmas tejüzem. Itt volt egy, a pécsi faipari KTSZ bútorgyár. Egy bútorgyár. Nagyon jól menő bútor. 10-szeres kiváló üzem volt. 9-10-szeres kiváló élüzem. Nagyon jó volt. Nagyon jó volt. Nappal ott dolgoztam, éjjel jöttem vagy este jöttem haza, disznókat etettem, főztünk...”³⁸³

A hizlalás mellett a szaporulat értékesítése is jellemző volt, és Sellye mint vásárcsúszpont jelentős szerepet töltött be a térségben. „Hát nekem is volt 2 göbém, malacozott 10-20 malacot. Ha nem tudtam fölhizlalni, vagy nem volt helyem, elvittem a vásárba, el tudtam.”³⁸⁴

A térségben mindenütt, így például Csányoszróban is általános tevékenységnek számított a termelőszövetkezeti támogatással végzett háztáji gazdálkodás:

³⁷⁹ Drávafoki polgármester, 2018.

³⁸⁰ Nyugdíjas férfi, Markóc, 2017.

³⁸¹ Polgármesterasszony, Marócsa, 2018.

³⁸² Nyugdíjas nő, Sellye, 2018. Családja dinnyetermesztéssel és méhészettel is foglalkozott, eleinte háztáji termelés keretében folytattak állattartást, majd vállalkozásként. A disznótartást a 90-es évek elején hagyták abba, az átvevőpiac megváltozott feltételei miatt. Gyerekeik Pécsre, Kaposvárra költöztek, mára a szülők felszámolták a gazdaságot.

³⁸³ Nyugdíjas nő, Sellye, 2018.

³⁸⁴ Nyugalmazott oktató, Sellye, 2018.

„– Háztajtak is mellette?

– Persze volt sok hízónk, tehenek voltak.

– Ezt csinálják még?

– Most már nem sok van a faluban. Van egy-kettőnek, de azok 20-30 darabokkal foglalkoznak.

– Az már nagynak számít.

– Nekem csak tyúkok vannak. Csibék tyúkok ilyesmi.

– De régen maga is hizlalt?

– Volt nekem is. ”*³⁸⁵

Az elemzők már az 1980-as évekre világosan látták, hogy Magyarországon „a mezőgazdasági rendszer alapját képező (bérmunkán alapuló) nagyüzemek (több ezer hektáros állami gazdaságok, több falu határát felölelő termelőszövetkezetek) csak termelésük folytonos növelésével tudják fenntartani magukat, miközben a költségek nőnek, és mind belső, mind a külső piacaikon rendszeresen értékesítési nehézségekbe ütköznek. Termékszerkezetüket csak úgy tudják módosítani, hogy egyre kevesebb fajta tömegterméket (például egyfajta gabonát, takarmányt, élő állatot) állítanak elő, az összes többit az egyéni gazdaságokra (többnyire törpegazdaságokra) tolják át.”³⁸⁶ 1990-ben a drávafoki TSZ-ben 159 fő, a csányoszróiban 127 fő, a sellyei TSZ-ben pedig 131 fő volt az átlagos dolgozói létszám.³⁸⁷ Ez több mint 400 mezőgazdasági munkahelyet jelent, és ezeknek a dolgozóknak igen nagy hányada volt érdekelt a háztáji gazdálkodásban, amit a későbbiekben sokan önálló vállalkozásként próbáltak meg (hosszabb távon többnyire sikertelenül) továbbvinni.

Jóllehet a ma is jellemző problémák az 1990-es években váltak először igazán nagyarányúvá és jól érzékelhetővé, Baranya déli része már a 80-as évek közepén számos mutató alapján „elmaradott térség” volt. Az Ormánságot a gazdaság jövedelemtermelő képessége alapján, a népesség etnikai-, korösszetétele és képzettsége alapján, az „életkörülmények relatív elmaradottsága”, a közlekedési és hírközlési peremhelyzet, a többszörös határmentiség – megye és országhatár – okán, valamint a térség aprófalvas jellegéből adódó nehézkes terület- és településfejlesztés miatt társadalmi és gazdasági hátrányok jellemezték már ekkoriban.³⁸⁸ A vidék problémái azonban egészen addig nem tűntek igazán komoly gondnak, amíg a szakképzetlen tömegek munkaerejét az ipari-mezőgazdasági nagyüzemek fel tudták szívni és a központilag vezérelt munkaszervezet többé-kevésbé áthidalta a különféle hiányokat és hátrányokat. A második gazdaság, a szervezett háztáji termelés teret adott bizonyos mértékig a paraszti hagyományban

³⁸⁵ Egykori TSZ dolgozó, nyugdíjas, Csányoszró, 2018.

³⁸⁶ Lányi K. 2007:151.

³⁸⁷ Kovács T. 2005: 45.

³⁸⁸ HI, 2005: 120-121.

gyökerező korábbi megoldási stratégiáknak és értékeknek, ugyanakkor a központi szervezés, az állatkihelyezés, a táppal való ellátás, a piaci folyamatok szervezése és a folyamatosság biztosítása az önálló gazdálkodási kompetenciákat nagymértékben leépítette. Lányi Kamilla tanulmánya alapján a rendszerváltást követően az agrárpolitika családi léptékű, kis- és törpegazdaságok helyett a nagyobb méretű magán, szövetkezeti és állami üzemeket támogatta, emellett sem a „középréteg kialakítására, sem a törpegazdaságok érdekképviselőire, megszervezésére, a nekik való beszerzési, értékesítési és egyéb infrastruktúra kiépítésére, a bennük dolgozók szakmai és üzleti képzésére komoly tervek nem születtek”.³⁸⁹ Az alapvető struktúrát tekintve napjainkra sem javult a törpegazdaságok helyzete, számuk azonban drasztikusan lecsökkent. Nigel Swain szerint Magyarországon az 1994-es év végén a földek 31,7%-át szövetkezetek, 35,9 %-át magántársaságok, 32,4%-át pedig egyéni gazdálkodók művelték. Az egyéni gazdaságok 90,6 %-a 1 és 10 hektár közötti méretű birtokkal rendelkezett.³⁹⁰ Bár a 90-es években még úgy tűnt, talpon tud maradni a kisgazdálkodók egy része és megéri kistermelőként és egyéni vállalkozóként szarvasmarha, sertés, baromfi tartással, gabona, zöldség vagy gyümölcs termesztésével foglalkozni, a 2000-es évek új szabályzásaihoz és az Európai Unió követelményeihez a törpegazdaságok nagy része nem tudott alkalmazkodni és feladta tevékenységét. A megváltozott piaci körülmények között az értékesítés megszervezése jelentette sokak számára a legnagyobb gondot. Az alábbi interjúrészletben egy közmunkásként dolgozó nő mesél saját családja gazdálkodási tevékenységéről, amely jól érzékelteti a központi szervezésű háztáji megszűnése utáni kistermelői problémákat:

„A gazdálkodás? Hát most mit mondjak? Ebbe’ a világba gazdálkodni? [...] Nekünk, még a rendszerváltás előtt, vagy hülye vagyok, de, a rendszerváltás utáni években, akkor még volt. Anyakoca, kettő, rengeteg hízó, ilyen 50 darab körülbelül egyszerre, volt amikor több, ez mögött az épület mögött is volt egy nagy, hatalmas disznóól, itt a betonlap az látszik is, és a disznóólak itt végig, bevezetve önetető, víz, minden bent van, most is, mai napig is. Tehát volt anyakoca kettő, malacoztattunk, és hizlaltunk. Utána, amikor a disznó már úgy kezdett ugye nem bejönni, akkor szépen vettünk egy tehenet. [...] Akkor még Dráva-fokon volt átvétel, tejátvétel. [...] Vettünk egy fiatal üszőt. Szépen berakattuk, lett neki kisböccéje. [...] Fölneveltük az első borját, azt eladtuk, mer’ az bikaborjú lett. Meghagytuk a másodikat, üsző lett. Hát egy darabig ebből nagyon szépen is be is jött egy olyan, akkoriban, mondhatom hogy egy havi fizetés pluszban. Csináltam túrót, tejfölt, mindent megcsináltam, jó, a munkát ne is nézzük, mer’ rengeteg munka volt vele, nincs karácsony, húsvét, ünnep, semmi sincs, ugye az állatnak enni kell. És hát hamarosan annyi lett. Mer’ a tejszarnok bezárt, tejátvétel nincs. Na most egy magyar tarka tehén nem ad annyi tejet, mint egy

³⁸⁹ Lányi K. 2007: 161.

³⁹⁰ Swain 2013: 86.

Holsti, de az a 15-20 liter tejünk nekünk is megvolt. Naponta. Dehát annál még több is. Na, most mi a fenét csinállok én annyi tejjel? Ekkora faluba'? Még ha túró is csinállok. [...] Nem tudtam eladni annyi túró. [...] Tehát addig-addig, míg ez is befuccsolt, el kellett adnunk, nem lehetett, egyszerűen nem ment. [...] Nem is tehénnel kezdtünk, hazudok, hanem bikával. Bikaborjút vettünk először hizlalásra. Az egy volt, azt leadtuk, és akkor többet nem is lett, hanem akkor gondolkoztunk, hogy inkább veszünk az árán egy tehenet, és az havi fizetést hoz. [...] Dehát nem működött, nincs értelme, most azér' nem fogok tartani egy állatot, hogy kiöntözöm a tejét. [...] Most baromfim van. Úgy veszek minden évben hízó, mert jobban megéri."³⁹¹

Ugyancsak problematikussá vált az új élelmiszerbiztonsági szabályoknak való megfelelés, ami például a háztájiban tartott tehenek tejének értékesítését érintette:

*„Akkor lefejtük, jött egy autó, kivittük és elvitték. Most már így nem lehet, most már hűtőház kell.”*³⁹²

Az 1990-es években még egyéni mezőgazdasági tevékenységből megélni képes társadalmi csoportok, rurális térségekben élő családok ezrei szegényedtek el és váltak kiszolgáltatottá és szociális támogatásra szoruló réteggé. Emiatt sokan hagyták el az Ormánságot a jobb megélhetés reményében.

„– A 90-es évekre teljesen megszűnt a fejőstehén tartása itt a községben.

– Ide Kákicsra még egy biciklivel be lehetett vinni a tejet, nem?

*– Oda be lett hordva autóval. [...] A '90-es években mindent fől számoltak. A sajtüzemtől kezdve... Ugye a falusiak tejből éltek, meg tehéntartásból. Ugye mindenkinek volt 2-3 fejőstehene. Kákicson volt a csarnok, áthordtuk ugye oda a tejet. Onnan vitték Sellyére vagy Pécsre, vagy akármelyik ugye tejüzembe. Nincs! Megszűntek, a falu elszegényedett, mer' a fiatalok itt hagyták, a falut mer' nem lehet megélni.”*³⁹³

A térségben általános volt a „dinnyézés” is, amelyre a későbbiekben bővebben is kitérek. A 2000-es évek eleji ormánsági gazdaságról írva Kovács Teréz még jelentős dinnyetermesztésről számolt be, a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás kapcsán pedig arról tudósított, hogy a térségben 13% az értékesítésre termelő gazdaságok aránya, a kistermelők 34,7%-a a saját fogyasztáson felüli felesleget értékesíti rendszeresen, saját célra pedig a gazdaságok 52,2%-a termel Sellye térségében.³⁹⁴ A sellyei polgármester elmondása alapján 2018-ban mindössze 6-10 család élt Sellyén mezőgazdasági tevékenységből, és ugyanennyi erdészeti tevékenységből, ami a korábbi arányokhoz mérten meglehetősen nagy visszaesést jelent a mezőgazdasági termelők számát

³⁹¹ Közmunkás nő, Markóc, 2013.

³⁹² Nyugdíjas nő, Markóc, 2014.

³⁹³ Polgármesterasszony, Marócsa, 2018.

³⁹⁴ Kovács T. 2005: 46-49.

illetően.³⁹⁵ Azok, akik a recens viszonyok között gazdálkodást folytatnak, elsősorban ugyan gabonát termelnek, de nem jellemző rájuk a vegyes termékszerkezet, amit a saját célra történő termesztés vagy állatnevelés korábban szükségessé tett. „*Magokat természetnek, kukorica, búza, napraforgó, árpa, kevés az, amit hallok, hogy kicsit specializálódott, hogy mondjuk van valamennyi zab, amit mondjuk az állattenyésztéshez vagy a háztáji gazdálkodáshoz jobban lehetne kötni.*”³⁹⁶

A térségre ma jellemző markáns birtokkoncentrációs folyamat először a rendszerváltást követően vált nagyarányúvá. Nigel Swain 2013-ban megjelent kötetében összegzett eredményei alapján elmondható, hogy a szovjet befolyás alatt álló kelet-európai országokban a szocializmus negyven éve alatt egyre kevesebb ember élt mezőgazdaságból, és ezzel párhuzamosan egyre többen költöztek a falvakból városokba. Emiatt a posztoszocialista gazdasági átalakulás során a mezőgazdasági területek jelentős része olyanok kezére került, akik már jóideje nem földek közelében és nem földből éltek (Swain „outside owners”-nek nevezi őket). Jellemző volt az is, hogy a visszaadott földek zöme túl kicsi volt ahhoz, hogy a 20. század végi követelményeknek megfelelően kifizetődő gazdálkodást lehessen folytatni rajta. Előnyösebb volt – nem csak a távoli földtulajdonosoknak, de a vidékieknek is – a föld egy részét önellátásra fenntartani, a többit bérbé adni a szövetkezet után létrejött nagyobb üzemeknek. Ennek köszönhetően kialakult egy olyan rendszer, amelyben a földnek számos tulajdonosa és kevés bérlője, művelője akadt. Bárki földhöz juthatott, de csak kis mértékben, és az emberek nem tudták, mihez kezdjenek szerzeményükkel, a sikert ugyanis nem a földtulajdonlás, hanem a tőkéhez és a gépekhez való hozzáférés jelentette, hiszen ezek nélkül nem lehetett többé földet művelni. Swain szerint mindez együttesen hozta el az úgynevezett „zöldbárók” világát. A kialakult helyzet többnyire a korábbi agrárszövetkezeti vezetőségnek kedvezett, akik kapcsolataiknak, ismereteiknek és tőkéjüknek köszönhetően hasznot húztak az új gazdasági konstellációkból, és az újsütetű magánvállalkozások jórészt az ő vezetésük alatt jöttek létre: többségében olyan egyéni gazdálkodók lettek a rendszerváltás mezőgazdasági nyertesei, akik társadalmi és kulturális tőkéjüket a szocialista időknek köszönhatték. A piaci szemlélet az első és második gazdaság (szocialista háztáji) korábbi kettősségének az eltűnését hozta, a rendszerváltás után kialakult magántőkés erőter teljesen átalakította a korábbi viszonyokat. A kiszámíthatóság megszűnt, az új körülményekhez pedig nem mindenki tudott alkalmazkodni. Swain megállapításai alapján ehhez hozzájárult az is, hogy a lokális politikai mintákat tekintve Magyarországon volt leginkább jellemző, hogy az új üzleti érdekek erőteljesen hatni tudnak a politikai szférára.³⁹⁷

³⁹⁵ Sellyei polgármesterrel készült interjú, Sellye, 2018.

³⁹⁶ U.ő, Sellye, 2018.

³⁹⁷ Swain 2013: 71-77; 195-240; Pulszter 2018b.

A termelőszovetkezetek megszűnése után a gazdák kiöregedésével általában fokozatosan csökkent a birtokméret, és csupán azok tudtak továbbra is gazdálkodni, akik rendelkeztek megfelelő családi erőforrással és gépesítéssel, ahogy erről egy markóci interjúalany is beszámolt:

„A földek elmentek a francba. A TSZ után voltak még gazdák a faluban. Csak tudod akkor jött, hogy ezt a földet kaptam, ez volt az enyém, ez volt az enyém, és akkor szép folyamatosan elcsöpögtek a földek, hát egy-két fiatalember még azért megtartotta, ahol volt gép meg minden. Mer még mi is műveltük, az én sógorom is művelte jódarabig, de hát kihalnak most már, elmúlanak, kész, vége.”³⁹⁸

A birtokkoncentráció a 2000-es évek elején újabb lendületet vett, amikor az Európai Unió csatlakozás előfeltételeit teljesítendő új elvárások léptek életbe Magyarországon a mezőgazdasági termékekkel szemben, és a jobban informált befektetőknek már volt némi ismeretük az uniós területalapú támogatások rendszeréről. Kovách Imre országos adatai szerint az egyéni gazdaságok száma *„2000 és 2010 között közel negyven százalékkal, 958 534-ről 567 446-ra csökkent, ugyanakkor a használatukban lévő föld növekedett. A csak önellátásra termelők száma nagymértékben csökkent.”*³⁹⁹ A kisbirtokok száma egyre fogyatkozott, a használt föld nagyságát tekintve pedig egyre nagyobb lett a szórás. Kovách szerint 2010-ben a magyarországi mezőgazdasági területek 75 százaléka a tulajdonosok alig több mint 2,5 százalékának a használatában volt, s míg a földhasználat egy gazdaságra eső átlaga a rendszerváltást követően 1 hektár, az 1990-es évek végén 2 hektár volt, 2010-ben 8,7 hektár, 2013-ra pedig 9,3 hektárra emelkedett. 2013-ra az 500 hektár feletti gazdaságok művelték az összes mezőgazdasági terület több mint egyharmadát, a föld nagysága pedig az 50 és 500 hektár közötti területet művelők esetében növekedett legnagyobb mértékben, átlagosan 133-ról 173 hektárra.⁴⁰⁰ A mezőgazdaság, a gazdálkodás tömegek megélhetési módjából kevesek kiváltságává vált. Az országos tendencia helyi viszonylatban is érzékelhető: *„Tehát amit megvásároltak, ugye szántót is, ezek a milliárdosok, most azt kell már mondani, hogy milliárdosok, azok már több száz, még ezer hektár is van nekik. [...] Hát ezek most olyanok, ezek, akinek ennyi hektár földje van, több 100 meg 1000 hektár területek vannak.”*⁴⁰¹ Vagy ahogy egy másik interjúalany fogalmazott:

*„Te, hát összeszedték a nagygazdák (a földeket – kiegészítés tőlem). Olyanoknak, akiknek... Mer az, hogy nekem van ennyim, vagy annyim, és én attól a kicsitől nagyon jól érzem magamat. De közel se mérem magam olyanokhoz. [...] Ezek nem milliomosok, milliárdosok. De én azt se mondom, hogy ez baj, tudod, [...] majd 200 év múlva megítélik, hogy mi volt a baj.”*⁴⁰²

³⁹⁸ Nyugdijas nő, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területe, 2014.

³⁹⁹ Kovách 2016: 37.

⁴⁰⁰ Kovách 2016: 39.

⁴⁰¹ A Sellyei Közös Hivatal egy településének polgármestere, 2018.

⁴⁰² Markóci nyugdíjas nő, 2014.

Jellemző, hogy a kiöregedő gazdák olyanoknak adják el földjüket, aki a térségben lakik és nagyobb volumenben gazdálkodik – így a birtokkoncentráció apránként továbbra is folytatódik. Markócon épp egy tulajdonosváltás zajlott egyik ottjártamkor is 2014-ben, amikor az egyik idősödő gazda 3 hektáros területéből 2 hektár földet eladott a falu határában egy több száz hektárt művelő környékbeli mezőgazdasági vállalkozónak. Elmondások alapján Drávaiványiban például mindössze két helyi gazda művelt 15-15 hektárt a 2010-es évek végén:

„– ...a többi az sellyeiek kezében van az iványi vidék is, vagy még rosszabb esetben pécsiek, vagy még messzebb élők kezében.

– Ez jellemző egyébként, hogy idegenek kezén van a föld?

– Igen. [...] Hát bérbeadják. [...] Magyaroknak. Bár nem is. Vállalkozóknak.”⁴⁰³

Mivel az életképes gazdaságok száma csökken és a megmaradt törpebirtokok mellett egyre nagyobb területek kerülnek egy-egy „nagybirtokos” kezébe, több interjúalany is hangot adott abbéli félelmének, hogy végül nem csak a külterületek, hanem az elnéptelenedő falvak is a profit- és földéhség áldozatául eshetnek. Ahogy az egyik polgármester megfogalmazta: „A nagybirtokosok felvásárolják a kisebb telkeket. Eltűnnek az aprófalvak és kukoricaföldek lesznek helyettük.”⁴⁰⁴ A falvak eltűnésének vízióját erősíti, hogy az 1970-es években a Dráva-parton fekvő Révfallu és az Okorágtól keletre fekvő Mónosokor települések elnéptelenedtek, a falvakat közigazgatásilag felszámolták.⁴⁰⁵

5.3 Felekezeti és egyházak az Ormánságban

A néprajzi Ormánság egyik fő markere a vallási hovatartozás volt, Kiss Géza Ormánság monográfiájának sorai „tisztá reformátusságról szólnak. Ez az őslakosság.”⁴⁰⁶ A néprajzi irodalom és a népi írók is kifejezetten erre a csoportra fókuszáltak, jóllehet írásaik megjelenése idején, sőt már jóval korábban is jelen voltak más felekezetűek is a térségben, ők azonban nem kerültek a néprajzi vagy nemzeti érzelmű érdeklődés fókuszába. Andorka Rudolf egy tanulmányából megtudhatjuk, hogy Vajszlón az 1700-as évek közepétől katolikus anyakönyvet is vezettek, amely több környékbeli település katolikus lakosságáról is tartalmazott bejegyzéseket. A családnevek alapján Andorka megállapította, hogy a katolikus anyakönyvekben szereplő családnevek eltérőek a református jegyzékekben szereplőktől, és nagyobb számú német és délszláv eredetű lakosságot

⁴⁰³ Sellye polgármestere, 2018.

⁴⁰⁴ A Sellyei Közös Hivatal egyik településének polgármestere, 2018.

⁴⁰⁵ Ignits – Kapitány 2007: 144.

⁴⁰⁶ Kiss G. 1937: 365.

feltételezett a katolikusok között.⁴⁰⁷ A török kiűzése után nagy területek kerültek katolikus főúri családok kezére: a térségben az egyik legnagyobb birtokos a pécsi klérus lett, a vajszlói uradalmat pedig a budai apácák birtokolták.⁴⁰⁸ Az alapvetően református vallású vidék „óslakos” köznépe a bécsi udvar részéről hátrányos megkülönböztetésben részesült, vallási közösségi ügyeiket akadályozták.⁴⁰⁹ Sellyén 1754-től kezdődően van adatolva a római katolikus anyakönyvezés⁴¹⁰, római katolikus temploma pedig 1913-ban épült. A településen a 19. század közepétől izraelita anyakönyveket is vezettek.⁴¹¹ A térségben Bogdása volt a legrégebbi és egyben legnagyobb katolikus plébánia. Temploma 15. századi gótikus templom, amelyet 1746-ban barokk stílusban alakítottak át. Bogdása anyakönyv-vezetése 1747-től kezdődött, és több mint 40 település vagy településrész római katolikus lakosairól tartalmaz feljegyzéseket.⁴¹²

A társadalom-szerkezet és a vallási megoszlás összefüggéseiről Bodonyi Nándor így tudósított 1896-ból: *„Az Ormányságot tiszta magyarság lakja. A hol a magyarság megszűnik, ott véget ér az Ormányság is. Törzslakossága a földművelő osztály, igazhívó református. Az intelligencia nagy része, az iparos osztály s az uradalmak cselédsége legnagyobb részt pópista, kiket az ormánysági református németeknek hív; amaz pedig atya/ia/c-nak titulálja a reformátusokat. A nazarénus vallásnak is akad hívője, különösen Zalátán, Piskón, Vaiszlón. A kereskedelem majdnem kizárólag mőzeshitű polgártársaink kezében van. Vidékünk társadalmi osztályai közt első hely illeti az intelligenciát. Számra és előkelőségre megállja helyét hazánk bármely vidékének értelmiségével szemben. Ide soroljuk e vidék nagy- és kisbirtokosait, a mezőgazdaságok s erdészetek tiszti karát, a katolikus egyházak plébánosait, a református parochiák prédikátorait s a két felekezet tanítóságát, mint a köznép szellemi vezéreit, kik mind*

⁴⁰⁷ Andorka 2001b: 65.

A Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisának adatai alapján a református anyakönyvezés 1746-tól, a római katolikus anyakönyvi nyilvántartás pedig 1747. évtől indult Vajszlón [MNL OA é.n.). A vajszlói római katolikus templom 1778-ban épült, és 23 környékbeli település római katolikusainak anyakönyvezését látta el. (Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisa). Vajszlón 1878-tól nazarénus anyakönyveket is vezettek az adatbázis szerint (U.o.). Bodonyi Nándor 1896-os írásában a következőt írja a vajszlóiakról: *„A lakosság itt is két felekezethez tartozik, úgymint: „árendás németek” és a „lakos polgárok” felekezetéhez. Más szóval: vannak katolikusok és reformátusok. Mindkét felekezetnek van külön temploma. Ezenkívül nagy számban vannak még nazarénusok is, akik egy külön kis imaházat emeltek maguknak”* (Bodonyi 1896: 218).

⁴⁰⁸ Borsy 2005.

⁴⁰⁹ A vallási szabadság korlátozása „már 1713-ban megkezdődött, amikor Baranya vármegye alispánja a katolikus ünnepek megtartására kényszerítette a protestáns gyülekezetek tagjait. [...] 1725-ben arra kötelezték őket, hogy oratóriumaikat elhagyva, vallásos szertartásaikat magánháznaknál végezzék (Exercitium privatum). 1742-ben a keresztlés gyakorlatának szabályozása váltott ki nagy felzúdulást a gyülekezetekben.” (Kiss Z. 1992: 63) Kiss Géza a drávaiványiak esetét hozta példaként 1770-ből, amikor is a leégett imaterem helyére újat tervezve építési engedélyért folyamodtak az iványiak, és egyúttal „oskolamester” fogadására kértek jogot, amit 15 év múltán, már II. József uralkodása alatt bíráltak el csupán, elutasító végzéssel, valamint azzal a javaslattal, hogy látogassák a szomszédos Sellye imatermét. (Kiss G. 1937: 362-363).

⁴¹⁰ Bogdása, Drávasztára, Kisasszonyfa, Révfalu, Szalánta, Szentlőrinc, Vertike (Sósvertike) és Zombor településekről is tartalmaz bejegyzéseket. Forrás: MNL OA é.n.

⁴¹¹ MNL OA é.n.

⁴¹² U.o.

barátságos egyetértésben s kartársi szeretetben élnek egymással. Az Ormányságon a felekezeti súrlódások ismeretlenek. Békében él együtt egy helységben a református, katolikus, zsidó s a nazarénus.”⁴¹³ Mindezek alapján a 19. század végén a „törzslakosság” mellett számos más csoport volt jelen a színtiszta reformátusnak vélelmezett falvakban, a helyi társadalom elit és iparos rétegét pedig zömmel nem reformátusok alkották. Kiss Z. Géza kutatásai alapján a 20. század kezdetén mintegy 25% volt az Ormánységben élő nem református, de magyar népesség aránya.⁴¹⁴ A felekezetek megoszlásának pontosabb körvonalazásához és a vallási-etnikai határok megállapításához további vizsgálatok volnának szükségesek, annyi azonban a fentiekből is megállapítható, hogy adatolt a római katolikus népesség a 18. század közepétől, illetve az izraelita (a 19. század közepétől), valamint nazarénus vallásúak is bizonyítottan jelen voltak a térségben, noha ekkor még a református lakosság volt többségben. Ragadics Tamás adatai alapján a reformátusok és a római katolikusok aránya már a 20. század közepére kiegyenlítődött, napjainkra pedig meg is fordult.⁴¹⁵

A református presbiteri jegyzőkönyvek adatai alapján a 20. századot megelőzően az egyház az Ormánységben is az élet szinte minden területén kapcsolódott a közösségi normák szabályzásához. Jellemző volt, hogy az egyházközségi tagok minden apró-cseprő ügyükkel a lelkészhez fordultak, akik nem csak vallási, de világi kérdésekben is meghatározó vezetői voltak a gyülekezeteknek.⁴¹⁶ A prédikátor sok esetben, főként a kisebb egyházközségekben pedagógusi szerepet is vállalt és ellátta a tanítói szolgálatot is. Ugyanakkor már az 1800-as évek elejétől érzékelhető volt az egyházi elvárások és előírások laza kezelése vagy figyelmen kívül hagyása.⁴¹⁷ A szaporcai presbiteri jegyzőkönyv 1816-tól kezdődő feljegyzéseiből „a predikatornak lehetetlen küzdelme tűnik elő. Úgy hogy csak nem is a hozott határozatok, mint sokkal inkább a predikatorok panasz sohajtásainak megörökítéseül tekinthetők. Úgy látszik, legtöbb gondot adott a lelki pásztoroknak az eláradott fajtalanóság, istenkáromlás, engedetlenség és az ebből folyó rendetlenség.”⁴¹⁸ A gyülekezet és a

⁴¹³ Bodonyi 1896: 175.

⁴¹⁴ Kiss Z. 1989: 60.

⁴¹⁵ Ragadics 2019a: 41.

⁴¹⁶ Magyar Néprajz VII.: 455-457.

⁴¹⁷ A gyülekezet istenfélő magatartása kívánnivalókat hagyott maga után már a 19. század elején is, s emiatt a hívek lelki üdvéért és az egyházközség rendjéért felelős lelkésznek Szaporcán például számos alkalommal kellett intézkednie. (Szaporcai egyházi jegyzőkönyv 2010.)

⁴¹⁸ Szaporcai egyházi jegyzőkönyv 2010. Az idézett szövegrészlet a következőképp folytatódik:

1817-ben határozatlik, hogy az ünnepnap halászhók 12 pálczával büntetessenek.

1824-ben. Az eláradott fajtalanóság gátolására a Presbyterium ezen rendtartást szabta:

1. Hogy nem csak a szőrös férfiaknak, leányoknak, de a gyermekeknek sem szabad a folyón szem előtt mezitelenen, a csecsemőkön kívül fürdeni.

2. Innepéken a legények a leányokkal együtt ne játszanak, a nap lementével haza takarodjanak, éjszaka ne kóborogjanak, mert a kik ezekben vétének a külső előljáróság testbeli büntetését el nem kerülük.”

lelkész között a járandóságok körül is gyakran keletkeztek konfliktusok.⁴¹⁹ Az istentiszteleteken való részvétellel sem voltak mindig megelégedve az egyházfiak, ahogy Szaporcán is történt például 1886-ban, egy püspöki látogatás alkalmával, amikor ez került feljegyzésre: „*a nép ellenben feltűnő gyér számmal jelent meg, ami Főt. És Mélt. Püspök Úrra és Kiséretére deprimáló hatást gyakorolt.*”⁴²⁰

A 20. századra az egyházi életben való részvétel, az egyházzal való kapcsolódás gyengült, a szakrális terek már ekkorra szimbolikus jelentőségűvé váltak a helyi társadalom számára. Az 1936-ban megjelent kemsei falukutatás a református magyarok egyházi életben való részvételéről, templomba járásáról így értesített: „*Egyfelül [...] templomot építenek, áldozatok árán is, másfelül nem látogatják. Kizárólag mint vallásos tradíció és külső öntudat jelentkezik itt egy kollektív lelki ténykedés. („Torony nélkül nincs falu” – mondják.) [...] A magyar református parasztság templombajárási hagyománya itt az eltűnés fokán van. [...] A mindennapi élet formuláiban az egyház és vallásnak a hatása nem volt már megtalálható, nyomokban sem. Az a társadalmi erő, amely mint közös vallás fogta össze (az eszméltségi fok alatt is) a falvak egy részének vagy egészének népét, Kemsén a legcsekélyebb mértékben sem jelent meg számukra. Egyeseknek, az idősebbek közül, akiknek belső vallásélménye még nem tűnt el, ez fel is tűnt. »Elfordult a világ, a háború után inkább. Meg van itt a nép idegesedve.«*”⁴²¹

Az egyházat képviselő ormánsági tisztségviselők és gyülekezetük közötti viszony egyre inkább meglazult, gyakran konfliktusokkal terhelte is vált.⁴²² Az egyházaknak számos új kihívással kellett szembenézniük, a világháború mélyreható változásokat indikált a vallásos közösségekben és a helyi társadalmakban, és a klérus is belső válsággal küzdött.⁴²³ A 30-as évek kutatói a nem-

⁴¹⁹ Egy 1840-es feljegyzés a szaporcai prédikátor járandóságainak nehézkes behajtásáról: „Elszámolja, hogy minő conventio csorbitások történtek. Buzát ígértek és szeméttel fizetnek. Az eredeti conventio egy jól termő rétről szól, mely 7 szekér elejét és 3 szekér sarjút termett. - „Ezt a lakosok elpusztítván – írja a lelkész – a predikátor együgyűsége, a (?) kegyetlenkedése, és a nép hidegsége miatt 36 mázsa szénával cseréltetett fel és én ezért itt a széna hazájában nem győzöm eléggé kárhoztatni mind a hármat. Kenderföldje elvetetett. Most meg már a fabeli jótéteményét akarják megcsorbitani.” (Szaporcai egyházi jegyzőkönyv 2010.)

Ugyancsak a 19. század közepéről származik Iványos Sámuel markóci előimádkozó feljegyzése, ami szintén az egyházi személy és a gyülekezet közötti viszálykodásról tanúskodik: „*A tsinos – és kemény anyagból épült új templom – a díszes Előimádkozói tanítói lak mind újbol épültek – a régi rosszak rozzantak helyében – ‘s utodaim ez után nem aggodhatnak azon – hogy többé nekik – mint nekem – a Markóczi tagadhatatlan hideg keblü és a közjó iránt érdeklődni nem szerető lakosok számtalan akadályokat gördítettek elibém...*” (Markóc Presbiteri jegyzőkönyve, Baranya Megyei Református Levéltár, BREL V.3.)

⁴²⁰ Szaporcai egyházi jegyzőkönyv 2010.

⁴²¹ Elek – Gunda – Hilscher 1936: 70-71.

⁴²² A két világháború közötti időszakban a Dunamelléki Református Egyházkerületben 14 alkalommal zajlott olyan egyházi bírósági eljárás, amelyben kifejezetten ormánsági települések református lelkészeinek, tanítóinak fegyelmi ügyét vagy az egyházközséggel való konfliktusát tárgyalták. Az érintett települések Nagycsány, Drávacsepely, Piskó, Kovácshida, Drávapiski, Okorág (Mónosokor), Lúzsok, Sósvertike, Szaporca voltak.

Források: DMREJ 1860-1943; DMRE RL

⁴²³ 1920-ban nyolc református lelkész ellen rendeltek el fegyelmi eljárást, „akik a kommunista agitátorképző tanfolyamon részt vettek mint hallgatók, illetve előadók.” (DMREJ 1916-1920: 1920. november 6., 33.)

reformátusok vallásgyakorlását illetően is az egyháztól való eltávolodást rögzítették: „A kevés számú katolikus elem más jelenséget mutató, esetleges vallásossága szociális szempontból nem játszik szerepet Kemsén. [...]Egy pógár-családba iktatott katolikus házaspárnál a vallásossági fok egyezik az egész faluéval: semmi. Ez rendkívül jellemző más esetekben is.”⁴²⁴

Noha a fentiek alapján a 20. században felgyorsult szekularizációt megelőzően is voltak jelei a vallási „fegyelem” és az egyház által elvárt erkölcsösség lazulásának, az ormánsági reformátusok életének mégis keretet adott a közös vallás és az általa közvetített közös világnézet. Az egyháznak a helyi társadalomban működő legfontosabb lokális intézményei az egyházközségi presbitériumok voltak, tagjai legtöbbször tekintélyes, a közügyekben bizalmat élvező gazdák, akik „döntő befolyást gyakoroltak az egyházközségek belső életére: szabályozták a helyi (nemcsak a vallási és egyházi) szokásokat, felügyeltek az egyházfegyelemre, intézték az anyagi ügyeket, majd bekapcsolódtak az iskolák ellenőrzésébe, de beleszóltak olykor a prédikálásba is.”⁴²⁵ A hitbuzgalmi ügyeken túlmenően a 20. század elejére a presbitériumok a lokális politikai élet színterévé is váltak, 1945 után azonban az intézményesített és diktatorikus szekularizáció következtében az egyház ellehetetlenülésével a presbitérium intézménye is marginális helyzetbe került és a közügyek teljesen függetlenedtek az egyházi iránymutatásoktól, a presbiterek és a lelkészek szerepe egyaránt a vallási ügyekre korlátozódott.⁴²⁶ Ahogy Habermas fogalmazott: „az egyházak és vallási közösségek a társadalmi funkcionális rendszerek differenciálódása során egyre inkább a lelki gondoskodás gyakorlatának alapfunkciójára korlátozódtak, és kénytelenek voltak feladni átfogó kompetenciájukat más társadalmi területeken. A vallásgyakorlás egyidejűleg individuálisabb formákba húzódtott vissza.”⁴²⁷ Az egyház szerepének visszaszorulása együtt járt az egyházi ügyekben buzgólkodók periferizálásával, s mivel igen gyakran a falu világi tisztségviselőinek soraiból kerültek ki a helyi egyházi elöljárók is, a szocialista társadalompolitika szellemi és anyagi értelemben is a vezető réteget zilálta szét az ormánsági falvaknak. A presbitériumok tekintélye azonban, ha csak szimbolikus módon is, mégis megőrződött a 21. század elejéig, s ma is társadalmi megbecsülés övezi a presbitériumi tagokat az általam megismert ormánsági településeken. Szerepük egyaránt fontos ma a vallási ügyek intézésében és a gyakran fél évszázada lelkész és tanító nélkül maradt egyházi ingatlanok gondozásában, valamint világi ügyekben is rendszerint kiemelt tagjai a helyi társadalmaknak. Nem ritka, hogy közjogi tevékenységet is végeznek a presbiterek akár polgármesterként, képviselőként, vagy ideiglenes szerepeket vállalva például szavazatszámláló bizottsági tagként, elnökként, és az is gyakori, hogy az Ormánság népi kulturális örökségének

⁴²⁴ Elek – Gunda – Hilscher 1936: 73.

⁴²⁵ Magyar Néprajz VII.: 459.

⁴²⁶ U.o.

⁴²⁷ Habermas 2008.

megőrzésében vállalnak kulcsszerepet.

Szekularizációról, az egyházak és a vallási befolyás társadalmi térvesztéséről számtalan elmélet létezik, kezdve azoktól a magyarázatokról, amelyek a felvilágosodás jelzőjének, a racionalitás győzelmének, vagy a társadalmi haladással járó szükségszerűségnek tekintették a vallásosságtól való eltávolodást, a posztweberiánus irányzatokig, amelyek a társadalmi differenciálódás következményeként tekintettek a folyamatra, amely során egyre csökken a szerepe az egyházaknak a társadalmi életben és a „növekvő pluralizmus relativizálja a vallások által megszabott erkölcsi rendszereket is, amelyek maguk is egyre inkább választható magatartásmintává lesznek.”⁴²⁸ A szekularizmus eszmei gyökereit Habermas a demokratikus állam kialakulásához és a felvilágosodás dialektikájához köti, amely az államtól világnézeti semlegességet, polgáira nézve azonosan vonatkozó jogokat és kötelezéseket vár el, egyúttal szükségessé teszi állam és egyház szétválasztását.⁴²⁹ Ma bizonyos területeken azonban egyház és állam funkcióinak összefonódását is tapasztalhatjuk: bár a társadalmi befolyásuk átalakult és a hitélet visszaszorult, az egyházi intézmények a korábban állami feladatnak számító szociális segítő tevékenységeik révén ma is fontos szerepet játszanak az Ormánságban.

Érdemi adatok csupán a két nagy meghatározó vallási szervezetről állnak rendelkezésemre, valamint a statisztikák alapján is a református és a római katolikus egyház a legjelentősebb felekezetek ma a térségben és a legnagyobb szociális projektek is hozzájuk kapcsolódnak, így az értekezés későbbi fejezetében az ő tevékenységük bemutatására tudok vállalkozni. Mindkettő helyzetére jellemző, hogy bár a templomok, parókiák, plébániák, egyházi kezelésben lévő épületek kiemelt jelentőségűek (lásd például az Ormánság - Ős-Dráva program református templomokra irányuló felújításait, vagy a római katolikus templomok felújítására elnyert pályázatokat⁴³⁰), a szakrális terekhez kötődő vallásgyakorlás, az istentiszteleteken és miséken való részvétel jelentősen leszűkült. Jellemző tendencia, hogy az egyházak a projektgazdaságban való részvételük során szociális segítő projektek lebonyolításával nyertek újra társadalmi teret. Ezek a tevékenységek azonban nem minden esetben kapcsolódnak össze a szorosán vett hitélettel, sokkal inkább az állami gondoskodás feladatainak és a társadalmi felzárkóztató programok megvalósításának átvételeként értelmezhetők – ahogy erre külön fejezetben ki is térek a későbbiekben. A vallásos szervezeteket ma is döntően a két legnagyobb történelmi egyházhoz sorolhatjuk az Ormánságban, emellett jelen

⁴²⁸ Hatos 2006: 28.

⁴²⁹ Habermas 2008.

⁴³⁰ Kazettás templom felújítása Adorjáson, 2011; Vidéki örökség megőrzés Drávacsepelyen, 2011; Kisharsányi Parókia és környékének felújítása, 2011; Drávaiványi templom felújítása, 2013; Az adorjási parókia felújítása, 2014; Templomfelújítás: Bogádmindszent, Páprád, 2015; Felsőszentmártoni római katolikus templom felújítása, 2015; Drávaszerdahely református templom felújítása, 2016.

DBHTE: <http://www.dbhte.hu/index.php/megvalosult-projektek> Letöltve: 2023.03.09.

vannak kisebb egyházak is, mint például a Tan Kapuja Buddhista Egyház oktatási intézményekkel, a Hit Gyülekezete adományozó tevékenységgel⁴³¹, valamint Ragadics Tamás említi a Jehova Tanúi felekezet terjedését,⁴³² továbbá az Evangéliumi Pünkösdi Közösség jelenlétét is a szociológiai értelemben kiterjesztett Ormánság területén.⁴³³

5.4 A Dráva mint határ

Az Ormánság viszonyait tanulmányozva nem lehet figyelmen kívül hagyni a térség határmenti fekvését. E kérdést érintettem már feljebb a Dráva szabályozásának háborúk idejére való felfüggesztése és a Dráva 1920-as határfolyóvá válása kapcsán, de Végh Andor, Pap Norbert és Reményi Péter közelmúltbeli kutatása a határmentiség különös jelentőségére hívta fel a figyelmemet. A határ, amely ma azonos a trianoni békeszerződésben rögzített határral, az elmúlt több mint 100 esztendő folyamán nem csak fizikailag, de kapcsolati és szimbolikus jellegét tekintve is többször megváltozott, a történeti eseményeknek és a mindenkori politikai háttérnek megfelelően hol elválasztó, hol összekötő jelleget öltött.⁴³⁴ A Dráva az első világháború után vált először elválasztóvá az ellenséges déli szomszéd államtól, azt követően határkorrekciós folyamatok során délebbre került az országhatár és a folyó ismét összekötő szerepet töltött be, majd 1945-ben visszaállították a trianoni határokat, a Dráván túli területek elvesztek és a folyó elválasztó és védelmi szerepe megerősödött.⁴³⁵ A titói Jugoszláviával megromlott viszony folyamánként jött létre az 1950-es évek elején épített Déli Védelmi Rendszer, és a Rákosi-éra a Dráva mentét szigorúan ellenőrzött határővezetté minősítette. A határsáv létesítésének nemzetközi politikai előzményei voltak: 1949 szeptemberében a Szovjetunió felmondta a Jugoszláviával a háború után kötött baráti szerződését, novemberben ellenséges, imperialista hatalomnak nyilvánította, ezzel egyidőben Magyarország és Jugoszlávia között megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok.⁴³⁶ Ez a Drávamente további sorsára nézve meghatározó jelentőségű fordulat volt – a határmentiség minden hátrányával, ami az 1945 utáni gazdasági és társadalmi változásokkal, a vagyonekborzásokkal, kitelepítésekkel, kollektivizálással együttesen elementáris erővel hatott az Ormánságra. A Dráva mint országhatár egészen a rendszerváltásig hidegháborús határként funkcionált, majd 1989-től a déli határnak ismét összekötő jellege erősödött meg: út nyílt a határon túli magyar területek felé. 1991-től a határon túliak számára a határ átjárhatósága a Délszláv háború idején létkérdéssé vált,

⁴³¹ HISZ 2017.

⁴³² Ragadics 2016: 61.

⁴³³ Ragadics 2019a: 108.

⁴³⁴ Végh – Pap – Reményi 2021: 77.

⁴³⁵ U.o.: 77-78.

⁴³⁶ Saád é.n.: 2.

ezzel párhuzamosan ennek az időszaknak a „háborús eseményei visszavetették a korábbi gazdasági együttműködések, a térség – magyar és horvát oldalon egyaránt – perifériává vált.”⁴³⁷ A 2000-es évek elejétől a posztszocialista államok Európai Unió csatlakozási törekvéseivel a határok egyre könnyebb átjárhatósága és a határmenti régiók összekapcsolása került fókuszba. Ilyen terv volt a „Duna–Dráva–Száva eurorégió kialakítása, melynek keretében több szakpolitikai célt (gazdaságfejlesztés, európai közlekedési korridorok kiépítése) tűztek ki. Ebben a közegben az európai integráció, mint a két ország közös célja, jelentette az együttműködés szélesebb hivatkozási keretét, melyben Magyarország viszonylag gyorsan tudott felmutatni eredményeket, míg Horvátország csatlakozási feladatai, illetve a térség általános és az ország belső instabilitása miatt lassabban teljesített.”⁴³⁸ 2002-2003-ban az Európai Unió „External Border Initiative” programjában és a Magyarország–Horvátország kísérleti kisprojektalap pályázatainak keretében megindultak a határmenti régiók infrastrukturális és kulturális fejlesztési. Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozásával lehetőség nyílt az ún. INTERREG, határon átnyúló együttműködési programokban való részvételre – jelenleg már a negyedik ilyen EU-s fejlesztési ciklus zajlik, amelynek keretében hazánk szomszédaival, köztük Horvátországgal együttműködve részt vesz határmenti integrációs fejlesztésekben.⁴³⁹ 2007 és 2013 között „Horvátország az integráció előrehaladtával megerősítette a területi középszintként funkcionáló megyét, Magyarországon – bár a területfejlesztés koordinációja megyei szintre került – a helyi és megyei intézményhálózat átvételével az állam szerepe valamennyi szinten megerősödött.”⁴⁴⁰ A hazai makro- és mezo-szintű szereplők viszonyát ma is jellemzi, és a helyi vagy megyei fejlesztési tervek nem mindig azonosak a makro-szintű elképzelésekkel, például az Ormánság úthálózattal való ellátottsága vagy a Dráván történő új határnyitás kérdésében, amiről a mezo-szintű folyamatokat tárgyaló fejezetben fogok még szót ejteni. Horvátország 2013-ban csatlakozott az EU tagállamaihoz, ezzel a magyar horvát határ uniós belső határrá vált.⁴⁴¹ A 2014-től 2020-ig tartó programozási időszak mottója szerint a cél „egy határon átnyúló régió, ahol a folyók összekötnek, nem elválasztanak”.⁴⁴² 2015-ben a migrációs válság hatására azonban a déli határ ismét védelmi vonallá, a központi narratíva szerint „frontvonallá vált, ahol Magyarországot, Európát, sőt a nyugati világot is hazánk védelmezi – a történelemben nem először”⁴⁴³ – Horvátország két évvel korábbi Európai Unió csatlakozása dacára. Ennek az az oka, hogy déli szomszédunk a schengeni övezetnek csak 2023. január 1-től vált

⁴³⁷ Pámer 2019: 150.

⁴³⁸ U.o.: 151.

⁴³⁹ U.o.: 151.

⁴⁴⁰ U.o.: 164.

⁴⁴¹ Végh – Pap – Reményi 2021: 78.

⁴⁴² Interreg V–A Magyarország–Horvátország Együttműködési Program é.n.

⁴⁴³ Végh – Pap – Reményi 2021: 77.

tagjává⁴⁴⁴, vagyis az Európába irányuló migráció szempontjából kardinálisnak számító határ 2015-ben Magyarország déli határa lett. A Dráva a migrációt akadályozó természetes határként a határvédelmi rendszer egyik elemévé vált.⁴⁴⁵ A határvonal fizikai megerősítésével és a frontvonal jelleg hangsúlyossá válásával a határnak a korábbi együttműködések ellenére ismét elválasztó, nem pedig összekötő szerepe lett meghatározó – ez pedig kihatott a határmenti térségek 2015 utáni fejlesztéseire, gazdasági helyzetére és ezáltal mindennapi életére is. Végh Andor, Pap Norbert és Reményi Péter szerint „a Drávához, mint határhoz kapcsolódó legfontosabb probléma a hidak hiányában keresendő. Az alacsony határátkelőhely-sűrűségnek az a legfontosabb oka, hogy magyar-horvát viszonylatban mindössze két híd áll (a barcsi és a drávaszabolcsi) a folyón átkelni vágyók szolgálatában. Ez nyilvánvalóan nem segíti az amúgy is hátrányos helyzetű magyarországi Ormánság és a hasonlóan elmaradott horvátországi Podravina fejlődését.”⁴⁴⁶

A hídnak, a két part közötti kapcsolatoknak voltak egyébként történeti előzményei: bár közúti nem, de vasúti híd létezett korábban ebben a térségben:⁴⁴⁷ Az ormánsági családoknak sokszor nem csak helyben, hanem a térséget környező hegyeken is voltak földjeik, szőlőik, illetve az első világháború előtt a Dráva túlszabályozott területtel is aktív kapcsolatban álltak, sőt, birtokaik voltak ott, átjártak dolgozni.⁴⁴⁸ Ennek emléke ma is él a helyi köztudatban: „Sellyei paraszt felkelt reggel, ellátta az állatát, felszállt a vonatra, átment a szomszéd Szlatinába, leszállt a vonatról, felment a szőlőhegyre, megművelte a földjét és estére visszaért.”⁴⁴⁹ A Dráván több helyen rév is működött. Az a problémakör, ami ma a közlekedési perepmhelyzetből adódik, s ami az Ormánságot sok szempontból elzárt területté tette és a népesség elvándorlását felgyorsította, a 20. század során alakult ki. Horvátország schengeni csatlakozásával e sorok írásakor elviekben már lehetővé vált, hogy a baranyai országhatár elválasztó és védelmi szerepe helyett a Drávának ismét a régiókat összekötő jellege erősödjön, ami teret nyithat a folyó mindkét partján a határmenti vákuumterületek elzártságának megszüntetésére – ez azonban minden bizonnyal jövőbeli döntések és fejlesztési irányok függvénye.

⁴⁴⁴ EU Tanács Sajtóközlemény 2022.

⁴⁴⁵ Végh – Pap – Reményi 2021: 79.

⁴⁴⁶ U.o.: 80.

⁴⁴⁷ Tóth Ferenc és Kovács Zoltán így írtak erről: „Drávasztára és Noskovci között négy modernizációból álló vasúti híd és a hídra felvezető 102 m hosszú völgyhíd épült fel. A Dél-Dunántúl leghosszabb vasúti völgyhídját a zaláti Dráva-híddal együtt még Draskovics gróf építette az 1800-as évek végén” (Tóth – Kovács 2022: 30). „Az Ormánságban húzódo híd az 1800-as évek óta népeket, kultúrákat kötött össze. Vonat járt rajta Horvátországba és vissza. Vítte az árukat, kereskedőket, iparosokat és mindenféle népeket.” (U.o.: 47). „A híd egészen 1941-ig állt.” (U.o.: 38).

⁴⁴⁸ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal egyik településének polgármestere, 2018.

⁴⁴⁹ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2018.

6 Makro-szintű folyamatok - Államközi és állami aktorok, beavatkozások, vidékfejlesztési szakpolitika, programok

Talán úgy tűnhet, hogy túlságosan messziről indulunk, amikor az ormánsági viszonyok megértéséhez Európai Unió szakpolitikai direktívák alakulását tekintjük át, ám mivel 2004 óta ezek szabnak keretet az állami stratégiáknak is, végső soron közvetlenebb ráhatásuk van a hétköznapi életre, mint azt első pillantásra gondolnánk. Az Európai Unió vidékkel, vidékfejlesztéssel, gazdálkodással, mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos direktívái jelentik ugyanis elsődleges szabályrendszerét mindazoknak a tevékenységeknek, amelyek összefüggenek a földhasználattal, az élelmiszer-termeléssel, kereskedelemmel, környezetvédelemmel, a Európai Unió belüli szabad munkaerő-áramlással, s az élet csaknem minden szegmensével. Az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának két alap-pillére van: a kezdetektől meghatározó piacpolitika, valamint az idők során mind jelentősebbé váló, majd önálló pillérré előléptetett vidékfejlesztés, amely a hazai fejlesztési stratégiákon és programokon keresztül a kutatás idején jelentősen hatott és hat ma is a magyarországi rurális területeken – így az Ormánságban is – megfigyelhető jelenségekre és folyamatokra. Az EU-s szakpolitikákhoz igazodva épülnek fel a hazai koncepciók, amelyekhez a megvalósítás operatív programjai és a forráselosztáshoz társított pályázatok kapcsolódnak, a projektek, támogatások és pályázatok révén pedig a makro-stratégiák kihatnak a mezo- és mikro-szintek folyamataira is és az egyéni stratégiákra is. Az alábbiakban ezért a vidéki térségek társadalmi-gazdasági kereteit meghatározó legfőbb uniós direktívákat ismertetem, valamint azokat a hazai stratégiákat és programokat, amelyek az Ormánságot, mint hátrányos helyzetű rurális térséget közvetlen módon is érintik és a kutatás idején hatályosak voltak.

6.1 Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája és hatása a magyar gazdaságra

Az első és második világháború közti válságos időszakban az európai agrárszektor foglalkoztatási gondokkal küzdött, a kisüzemekben előállított élelmiszerek világpiaci ára alacsony szintre esett, ezért a nyugat-európai országok szükségesnek látták megerősíteni és kiterjeszteni agrártermelőik védelmét a válság hatásaival szemben.⁴⁵⁰ A második világháborút követő

⁴⁵⁰ Mizik 2014a: 17.

Az agrártermelők érdekeinek védelme az import termékek magas vámokkal történő védelmét jelentette, amely hozzásegítette a helyi termelőket a piac nagy részének uralásához. A versenyképességhez hozzájárult a gépesítettség is. Noha már a két világháború között eltelt években nagy fejlődés ment végbe a mezőgazdasági technológiák fejlődésében, ezeknek az új technikáknak az alkalmazása csupán a fejlettebb országokban és a farmerek egy kis hányadánál terjedt el. (Fennell 1987: 1-4.) E helyen jegyzem meg, hogy Andrew Cartwright és Nigel Swain szerint a

időszakban a nyugat-európai országokban gondokat okozott a lakosság élelmiszerellátása⁴⁵¹ a háborús előzmények és a sorozatos gyenge terméshozam miatt.⁴⁵² Amíg Kelet-Európában állami gazdaságokkal és termelőszövetkezetekkel „kísérleteztek”, a nyugat-európai kormányok arra törekedtek, hogy megőrizzék a családi üzemet, mint a termelés alapját.⁴⁵³ Az élelmezésbiztonság megteremtése és a termelékenység fokozása érdekében merült fel egy egységes, közös európai piac megteremtésének ötlete 1955-ben,⁴⁵⁴ amit 1957-től gyakorlati lépések követtek. 1962-ben életbe lépett a Közös Agrárpolitika (KAP, Common Agricultural Policy – CAP), amelynek stratégiai céljai az élelmiszer-ellátás biztonságának megteremtése és a harmadik országoktól való függés minimalizálása voltak.⁴⁵⁵ Ez a védelem egy belső piacot teremtő vámunió létrehozását és a szabályozás egységesítését jelentette,⁴⁵⁶ a közös piac rendje pedig magában foglalta „*az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő áramlásának szabadságát*”.⁴⁵⁷ Ez utóbbinak a migrációs trendek alakulásában és a kelet-európaiak munkavállalási célú kivándorlásában játszott szerepe ma is meghatározó. A 80-as években már sor került a KAP első változtatásaira, majd a 90-es években előtérbe került a fenntarthatóság és a versenyképesség kérdése.⁴⁵⁸ 1992-től a támogatások alapjává a termőföld nagysága vált, ekkor kezdődött az ún. közvetlen kifizetések rendszere. A 20 hektárnál nagyobb területen gazdálkodók számára kötelezővé tették a területpihentetést. Mindemellett számos agrár-környezetvédelmi intézkedést hajtottak végre, így például bevezetésre került az erdősítési támogatás és az extenzív termelési formák támogatása.⁴⁵⁹

A közép- és kelet-európai államok rendszerváltozásait követően döntés született az Európai Unió keleti bővítéséről.⁴⁶⁰ Ez olyan országok csatlakozását tette lehetővé, amelyekben a mezőgazdaság az akkori uniós átlagnál sokkal jelentősebb szerepet töltött be.⁴⁶¹ Ekkor került sor az ún. Agenda 2000 reformjainak bevezetésére.⁴⁶² Legfőbb céljai közé sorolták a mezőgazdasági termékek

KAP nem tesz különbséget „farmer” és „paraszt” között (Cartwright – Swain 2003: 13.) ami egyúttal azt is jelenti, hogy a nyugateurópai és a keleteurópai egyéni gazdálkodási formákat ugyanúgy kezelte és kezeli.

⁴⁵¹ Különösen Németországban és Hollandiában általános jelenség volt az éhezés és az alultápláltság ebben az időszakban, de Európa-szerte másutt is. (Mizik 2014a: 17.)

⁴⁵² Fennell 1987: 3.

⁴⁵³ U.o.: 4.

⁴⁵⁴ Mizik 2014a: 18, Fennell 1987: 4-5.

⁴⁵⁵ Baksa 2013: 7, Mizik 2014a: 18.

⁴⁵⁶ Wallace – Young 1999: 164-165.

⁴⁵⁷ U.o.: 164.

⁴⁵⁸ Mizik 2014a: 27-29, U.ő. 2014b: 30.

⁴⁵⁹ Mizik 2014b: 32-37, Mikó 2010b: 144; Rieger 1999: 157.

⁴⁶⁰ 1993-tól az Európai Közösség megnevezést az Európai Unió váltotta fel. (Mizik 2014b: 40.)

⁴⁶¹ Mizik 2014b: 40-41.

⁴⁶² Noha számos probléma kezelésében eredményes, vagy legalább részben eredményes volt az Agenda 2000 új szabályozása – például csökkent a túltermelés a belső piacon és fenntarthatóbb mezőgazdaságot sikerült kialakítani –, jó néhány megoldatlan kérdés maradt még. A belső piac árai továbbra is magasabbak voltak a világpiacon, ami lényegében azt jelenti, hogy a rendszer támogatás nélkül fenntarthatatlan és nem eléggé versenyképes. Az ártámogatási rendszer azonban a termelés növelésére ösztönözte a termelőket, valamint problémát jelentett az is, hogy „a

versenyképességének növelését, a mezőgazdasági termelők számára méltányos jövedelemszint biztosítását, a környezetvédelmi szempontok hangsúlyosabb figyelembevételét, valamint ekkortól vált a vidékfejlesztés a KAP második, önálló pillérévé.⁴⁶³ A közös agrárpolitika elsődleges pillére továbbra is a piacpolitika maradt, amelynek legfőbb célja az élelmiszer-termelés szabályozása.⁴⁶⁴

Az európai fogalomhasználatban vidékfejlesztés és a területfejlesztés terminus egymást fedő, mégis eltérő jelentéstartalommal bírnak: a területfejlesztés elsősorban a pénzügyi műveletek, műszaki fejlesztések, ökonómiai érdekek prioritását jelenti, míg a vidékfejlesztés fókuszában a helyi közösségek, az emberi és természeti értékek és erőforrások állnak.⁴⁶⁵ Az EU vidékfejlesztési politikájának szerves gondolata, hogy a fejlesztési program „nem lecserél egy életvilágot, identitást és életformát, hanem annak alapvető, a térségben élők számára fontos elemeit megtartva szeretné megteremteni a megélhetés elfogadható térségi feltételeit”.⁴⁶⁶ A területfejlesztés célja elsődlegesen a gazdaságfejlesztés, az ipari, mezőgazdasági termelés beindítása és növelése. Ez a fejlesztési metódus, még ha többnyire implicit módon teszi is, csupán munkaerőként kezeli az érintett területen élő lakosságot. A vidékfejlesztési célok gyakran összefonódnak mezőgazdasági, környezetgazdálkodási, szociális, munkahelyteremtő, infrastrukturális fejlesztések célkitűzéseivel, így sokszor nem lehet tisztán vidékfejlesztési vagy területfejlesztési programokról beszélni, hiszen a különböző prioritások koncepcionális és operatív szinten is sokszorosán átszövik egymást. Az EU mindenkori átfogó fejlesztési stratégiája, a rendelkezésre álló költségvetés, valamint a WTO-val és harmadik országokkal kötött megállapodások és egyezmények ugyancsak nagyban befolyásolják a mezőgazdasági és vidékfejlesztési intézkedéseket és koncepciókat.⁴⁶⁷ A Közös Agrárpolitika irányelveinek és rendszabályainak formálódására emellett a döntések háttérben álló érdekcsoportok, politikusok, bürokraták, elméleti szakemberek, zöldek és a termelők érdekei és érdekérvényesítő ereje is hatnak, és igyekeznek minél nagyobb súllyal érvényt szerezni saját prioritásaiknak.⁴⁶⁸ Ha a megvalósítás során az elsődleges vidékfejlesztési célok háttérbe szorulnak, a fejlesztési tervek körül kialakult erőter és társadalmi viszonyrendszer a koloniális fejlesztési iparhoz válik hasonlatossá, amelyet az antropológiai szakirodalom a humánus eszmékbe burkolt, gazdasági prioritású fejlesztésekhez és segélyezési metódusokhoz köt.⁴⁶⁹

támogatások 80%-a a gazdaságok 20%-ának jutott, akik a termőterület 50%-val rendelkeztek és így folyamatosan érdekeltek voltak a termelés bővítésében.” (Baksa 2013: 7.)

⁴⁶³ Mizik 2014b.: 41-42.

⁴⁶⁴ U.o.: 43.

⁴⁶⁵ Tóth D. 2010: 22.

⁴⁶⁶ Bíró A. 2006: 237.

⁴⁶⁷ Jámbor 2014b: 265-266.

⁴⁶⁸ U.o.: 266-267.

⁴⁶⁹ Szántó 2012; Escobar 2006; Leiris 2005; Haraszti 2004; Wolf 1995.

Visszatérve a KAP alakulására: a következő reformra már 2003-ban sor került: leválasztották a támogatások kifizetését a termelésről,⁴⁷⁰ azaz a termelés támogatása helyett a rendszer eljutott a földhasználók/tulajdonosok támogatásáig.⁴⁷¹ 2005-től az EU vidékfejlesztési politikája is megújult, és olyan kérdéseket helyezett fókuszba, mint az erdészet és a mezőgazdaság versenyképességének javítása, a környezet és az életminőség javítása a rurális területeken, valamint a közösségi kezdeményezések támogatása az ún. LEADER programok révén,⁴⁷² amelyek a projektek társadalmasítását elősegítendő helyi szereplők bevonását teszik lehetővé a fejlesztések tervezése és a fejlesztési források elosztása során.⁴⁷³ Az Ormánságot érintő LEADER programról egy későbbi fejezetben bővebben is szólok. 2008-tól tovább erősödött a környezetvédelmi szellemiség, szigorították a közvetlen támogatásokhoz kötődő szabályokat, ezzel együtt előírták a kötelező területpihentetés rendszerének fokozatos eltörlését és növelték a fiatal gazdák támogatását.⁴⁷⁴ Miután a korábbi reformok és módosítások nem tudtak megbirkózni a vidéki foglalkoztatottság problémáival és a vidéki térségek fejlesztésével, 2013-ban egy új javaslat életképes élelmiszer-termelés és a természeti források fenntartható használatának kialakítása mellett kiegyensúlyozott területi fejlődést szorgalmazott. Ekkortól kezdődően a KAP második pillérének legfőbb vidékfejlesztési prioritásaivá olyan lokális ökológiai és szociális jellegű irányelvek váltak, mint a helyi erőforrások és képességek jobb kihasználása a mezőgazdaságban, a gazdaságok versenyképességének és életképességének növelése, a kockázatkezelés és az élelmiszerlánc szerveződésének ösztönzése, az ökoszisztémák megőrzése és helyreállítása, a környezeti kihívások rugalmasabb kezelése, valamint a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem segítése a gazdasági fejlődés előmozdításával.⁴⁷⁵ Ez utóbbi célok közvetlenül is érintik az Ormánságot az Ormánság Program, az Ős-Dráva program és több más fejlesztési projekt révén, amelyekre a következő fejezetekben és a mezo-szintű társadalmi folyamatokat tárgyaló szakaszban részletesebben is kitérek.

Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozása által jogosulttá vált az uniós Közös

⁴⁷⁰ Franz Fischler nevéhez fűződően ún. Fischler-reform. Ennek az intézkedéscsomagnak fő célja a versenyképesség növelése, a vidékfejlesztés és a környezetvédelem súlyának növelése, a központi költségvetés stabilizálása, az EU keleti bővítésével kapcsolatos kérdések megoldása, valamint az USA és a World Trade Organisation irányába történő konformizálás volt. Jámbor 2014a: 47, Baksa 2013: 9.

⁴⁷¹ Jámbor 2014a: 47-49.

⁴⁷² U.o.: 52-53.

⁴⁷³ A LEADER az 1990-es évek elejétől a vidék gazdasági fejlesztésére létrehozott közösségi kezdeményezés (Liaison Entre Actions Developpement de L'economie Rurale; közösségi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében), amely a vidéki szereplők bevonásával és motiválásával kíván hozzájárulni az Európai Unió stratégiák megvalósulásához. A LEADER programokban résztvevők térségi testületben, ún. helyi akciócsoportban (HACS) tömörülnek, amely jogosult a tervezésben és a redisztribúcióban való közreműködésre, pályázatokat írhat ki civilek, vállalkozások, önkormányzatok számára meghatározott célok megvalósítása érdekében, ezáltal a projektesített gazdaság helyi csúcs-szerveként működik a pályázati források lehívása során. (Patkós 2014: 395.)

⁴⁷⁴ Jámbor 2014a: 53-55, Baksa 2013: 14-16.

⁴⁷⁵ Jámbor 2014a: 56-64.

Agrárpolitika (KAP) rendszerében lehívható agrár- és vidékfejlesztési támogatásokra,⁴⁷⁶ ugyanakkor kötelezettséget vállalt a közösségi előírások betartására, ami a korábbi mezőgazdasági és jogi struktúra és gyakorlat átalakulását hozta magával.⁴⁷⁷ A piaci szereplők rövid távú érdekei gyakran felülkerekedtek a stratégiai célokon, és összességében elmondható, hogy a „sertés-, a baromfi- és a tejágazat, valamint a zöldség- és gyümölcsstermesztés esetében [...] a csatlakozás következtében romlottak a termelési és értékesítési lehetőségek, csökkent a magas hozzáadott értékű termékek aránya.”⁴⁷⁸ A legközismertebb és talán legjelentősebb változás a területalapú támogatások hazai bevezetése volt, amely alapjaiban strukturálta át a hazai földtulajdonviszonyokat, és máig meghatározza gazdaságát, gazdálkodását és nem utolsósorban birtokszerkezetét, miután a földalapú támogatási rendszer a birtokkoncentráció legfőbb katalizátorává vált. A csatlakozás után romlottak a hazai élelmiszeripar mutatói és Mikó Zoltán tanulmánya alapján erőteljesen megváltozott a termékek exportszerkezete: míg korábban a hazai termékek ellátták a belföldi piacot is és Magyarország alapvetően export-ország volt, az átalakulások nyomán túlsúlyba kerültek a külföldről behozott élelmiszeripari termékek.⁴⁷⁹ Magyarország mint tagállam kötelezettséget vállalt rá, hogy olyan belső piaci környezetet teremtsen, amely nem érinti negatívan a közös Európai Uniósi piacot, azaz nem hozza hátrányba az EU-s gazdasági szereplőket a magyarországi vállalkozásokkal szemben, és biztosítja a nemzeti forrásból finanszírozott fejlesztési és támogatási programok EU-konformitását.⁴⁸⁰ Baksa Adrienn szerint a magyar agrárágazat a befizetések és az EU közös költségvetéséből érkező támogatások mértékét tekintve mindig pozitív mérleget mutatott, ám miután a szabályozások nyomán gyökeresen megváltozott a hazai piac szerkezete és működési metódusa, és a nemzetgazdaság számára megoldandó feladattá vált a honi agrárium versenyképességének és stabilitásának elősegítése.⁴⁸¹

6.2 Nemzeti Vidékstratégia, Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció

A 2012-ben életbe lépett Nemzeti Vidékstratégia (NVS), „A magyar vidék alkotmánya”, amely a 2012 és 2020 közötti időszakra a legfontosabb vidékfejlesztési célokat és feladatokat tartalmazta. A benne megfogalmazott törekvések szervesen illeszkedtek a kiemelt hazai stratégiákhoz és ezek megvalósítását célzó koncepciókhoz és programokhoz,⁴⁸² amelyek az Európai Unió szabta

⁴⁷⁶ Mikó, 2010a: 14.

⁴⁷⁷ Mikó, 2010a: 16.

⁴⁷⁸ Baksa 2013: 109.

⁴⁷⁹ Mikó, 2010a: 109.

⁴⁸⁰ Baksa – Vásáry 2014: 228.

⁴⁸¹ Baksa, 2013: 110.

⁴⁸² NVS 2012: 2-3..

keretekhez igazodtak/igazodnak. A stratégia szerint a magyarországi vidékfejlesztés „*célja, hogy visszaadja a vidéki élet értelmét, becsületét, vonzerejét,*” ehhez kapcsolódó feladatként a kistelepülésen élők életminőségének javítását, a helyi közszolgáltatások megteremtését, a helyi kis- és közepes méretű családi gazdaságok, feldolgozó üzemek és vállalkozások fejlesztését, valamint a táj, a közösség és kultúra megőrzését szem előtt tartó, helyi erőforrásokra épülő egészséges és biztonságos élelmiszerek, nyersanyagok és helyi energia előállítását jelölte meg a dokumentum.⁴⁸³ A Vidékstratégia megvalósításának keretprogramja a Darányi Ignác Terv volt, amelynek a megfogalmazott célok szerint „*legfontosabb területei a foglalkoztatás növekedése, a kiegyensúlyozott és sokszínű mező- és erdőgazdálkodás, termelési szerkezet, a helyi élelmiszertermelés és élelmiszerpiacok helyreállítása, a helyi energiatermelés, a vidék helyi közösségeinek megerősödése, a népesedési mutatók javulása és a természeti rendszerek, a biológiai sokféleség megőrzése.*”⁴⁸⁴ Ebből az idézetből jól látható, hogy „*a vidék ügye átfogó megközelítést igényel*”,⁴⁸⁵ számos társadalmi és gazdasági folyamatot érint, ebből kifolyólag a „*vidékfejlesztési szakpolitikákon túl több más szakterület, szakpolitika együttműködését is kívánja, mint pl. a terület- és településfejlesztés és -rendezés, a közigazgatás-szervezés, a foglalkoztatás-, az energia- és a gazdaságpolitika, a vállalkozásfejlesztés, az oktatás- és kultúrapolitika, a szociális és egészségügy, a közlekedésfejlesztés és a közbiztonság-irányítás.*”⁴⁸⁶ A vidéket érintő tervek és szakágak tehát komplex rendszert alkotnak, és ebből következően a vidékfejlesztési célok elérése érdekében kidolgozott programok és intézkedések nem csak többféle szakterület bevonásával járnak, de ezzel együtt számos érdek és érdekcsoport jelenlétét eredményezik a vidékfejlesztésben és a vidéki térségekben.

A Nemzeti Vidékstratégia szerint Magyarországon a lakosság mintegy 10-15%-a szegény, csaknem felük rurális környezetben él, a legszegényebbek esetében pedig a vidékiek aránya eléri a kétharmadot. A stratégia szerint „*kulcsfontosságú ezért a vidéki lakosság számára olyan foglalkoztatási – akár közfoglalkoztatási – és jövedelmi lehetőségek biztosítása, amely felzárkózásukat és a további szegénység kialakulásának megakadályozását jelenti. A foglalkoztatásban nemcsak önmagában a munkalehetőség, hanem az értékteremtő munka lehetőségének biztosítása a cél.*”⁴⁸⁷ Ezáltal a közfoglalkoztatás rendszere a Nemzeti Vidékstratégiához, emellett további kiemelt hazai stratégiákhoz és az ezek megvalósítását célzó

⁴⁸³ A kutatás idején a Nemzeti Vidékstratégia a Vidékfejlesztési Minisztérium hatáskörébe tartozott. Ugyanez a szöveg jelöli a Vidékfejlesztési Minisztérium vidékfejlesztéssel kapcsolatos célkitűzéseit is a <https://2010.2014.kormany.hu/hu/vidékfejlesztési-minisztérium/vidékfejlesztés-felelos-allamtitkarsag/felelossegi-teruletek> webhelyen (2023.01.31.).

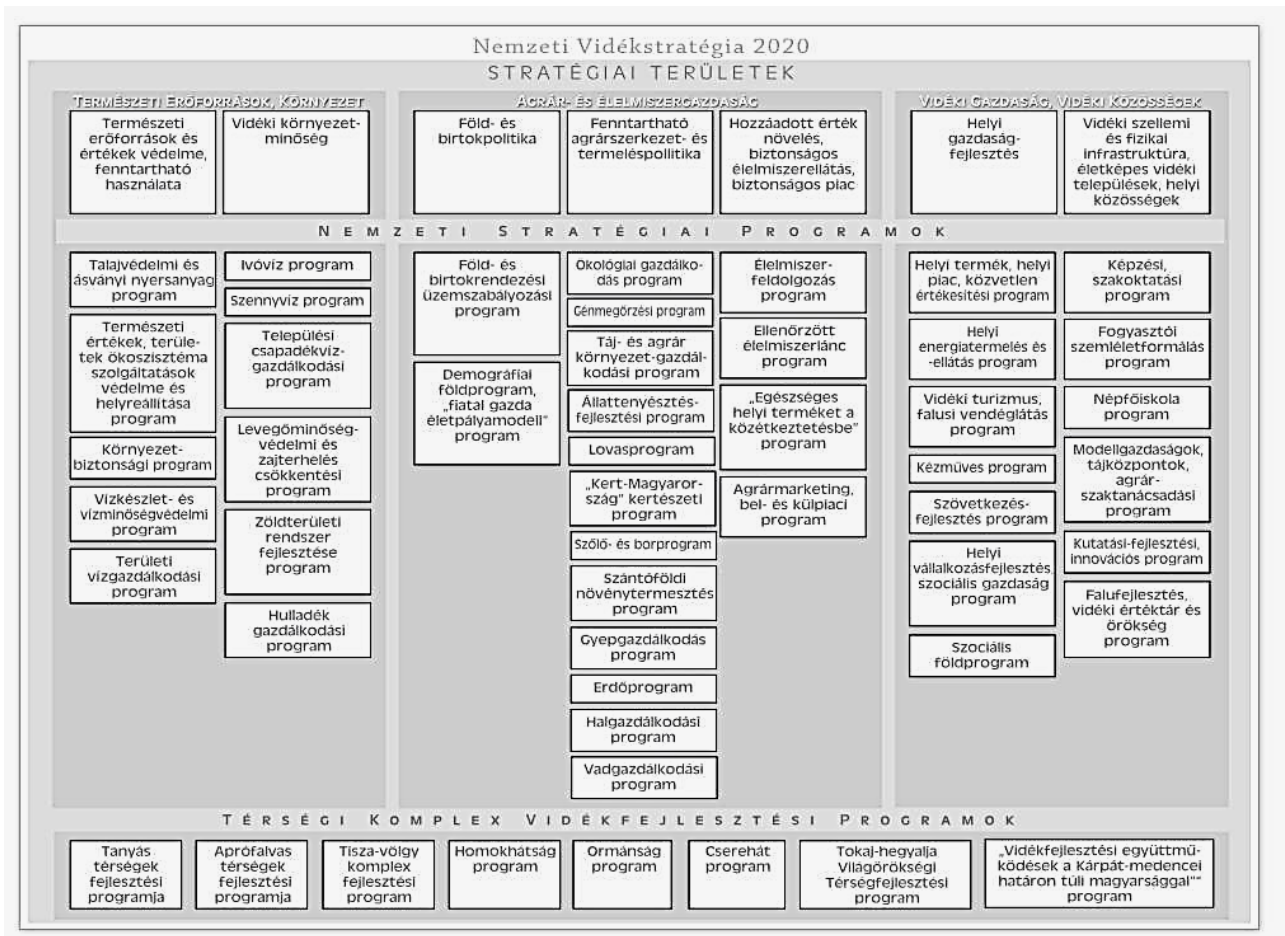
⁴⁸⁴ NVS 2012: 1.

⁴⁸⁵ Darányi Ignác Terv: 6.

⁴⁸⁶ U.o.

⁴⁸⁷ NVS 2012: 12.

programokhoz kapcsolódott kutatásaim idején.⁴⁸⁸ A Nemzeti Vidékstratégia az Ormánságot különösen hátrányos helyzetű, komplex programmal fejlesztendő térségként jelölte meg.⁴⁸⁹

Ábra: A Nemzeti Vidékstratégia stratégiai területeit, a nemzeti stratégiai programok és a térségi komplex vidékfejlesztési programok rendszere⁴⁹⁰

6.3 Ormánság Program, Ős-Dráva Program

A Nemzeti Vidékstratégia Ormánság Programja így összegezte a térség legfőbb problémáit: „A dél-baranyai Ormánság hazánk egyik legelmaradottabb térsége, fejlődési problémái évtizedekre nyúlnak vissza. Az 1800-as évek elején még virágzó ártéri gazdálkodás folyt a térségben, amelynek azonban a Dráva szabályozása véget vetett, és az Ormánság gyors hanyatlásnak indult. Jelenleg a gyenge infrastrukturális ellátottsággal rendelkező aprófalvas térségben nagyon magas a munkanélküliség, és az alacsony életszínvonalból, a foglalkozási lehetőségek hiányából adódóan

⁴⁸⁸ U.o.: 2-3.

⁴⁸⁹ NVS 2012: 106-109.

⁴⁹⁰ Darányi Ignác Terv 2012: 9.

*igen jelentős az elvándorlás. A lakosság jelentős része roma.*⁴⁹¹ Ezeket a problémákat volt hivatott kezelni az ún. Ős-Dráva Program, az Ormánság Program céljainak megvalósítására létrehozott operatív program. Ez, a benne megfogalmazottak szerint „*egy komplex, a természeti, társadalmi és gazdasági szférát egyaránt érintő területfejlesztési koncepció*” volt, amely a fenntartható fejlődés feltételei mellett hosszútávú, tartós megoldásokat hivatott eredményezni.⁴⁹² Az Ős-Dráva Program tehát elsősorban *területfejlesztési* program, illetve összevontan jelentek meg benne a terület- és vidékfejlesztési célok, a 2020-ig előirányzott tervek pedig ugyancsak az országos *területfejlesztési* koncepció alá sorolták a Baranya megyei fejlesztéseket – köztük az Ős-Dráva Programot is.

Az Ős-Dráva Program legelső terveit Markóc egykori polgármestere, Lantos Tamás vetette papírra a 90-es évek közepén, s ugyancsak az ő nevéhez kötődik az Ormánság Alapítvány életre hívása, amelynek Andrásfalvy Bertalan is kuratóriumi tagja volt. Az alapítvány azzal a célkitűzéssel jött létre, hogy az Ormánságban visszaállítsa a természetes ökológiai állapotot, és a tájhasználatot a természetes folyamatokkal harmonizálja.⁴⁹³ Ennek értelmében érveltek az Alapítvány szakemberei az ártéri gazdálkodás mellett, amely szerintük a természet és a társadalom számára egyaránt kedvező volna.⁴⁹⁴ Az Ormánság Alapítvány égisze alatt kidolgozott első Ős-Dráva Program szerint a Dráva-mentét ismét vízjárta területté lehet tenni, ha a területről nem levezetik a vizeket, hanem biztosítják a korábban működő gyakorlat szerint a természetes lefolyást a terület legalacsonyabb pontjain létesített fokok segítségével. Áradáskor a Dráva megtermékenyítőleg áraszthatná el a tájat, miközben a településeket nem veszélyezteti, és számos olyan gazdasági haszonvételi lehetőséget kínálna, amely a tájban élő ember megélhetését, hanem annak önfenntartását a természeti környezet megóvása és a biodiverzitás fenntartása mellett biztosíthatja.⁴⁹⁵ Lantos ezért elsősorban tájrehabilitáción alapuló változásokat és az egykori ártéri gazdálkodáshoz hasonlatos, önellátásra törekvő gazdálkodást szorgalmazott, a térség természeti és kulturális értékeinek megőrzését és azoknak a táj működésébe való integrálását tekintette küldetésének.⁴⁹⁶ 1994 tavaszán elkészült a

⁴⁹¹ NVS 2012: 108.

⁴⁹² Az Ős-Dráva Program eredeti webhelye ma már nem elérhető (<http://www.osdrava.hu/os-drava-program/>).

E sorok írásakor az Ős-Dráva Tájrehabilitációs Program célkitűzései az eredeti szöveggel megegyezően az InNow Tanácsadó Zrt. a 2015-ben készült szakmai módszertani felmérésében voltak megtalálhatók. InNow Tanácsadó Zrt. 2015: 96.

⁴⁹³ Ennek az elképzelésnek történeti előképe, hogy az ember a fokok révén úgy élt együtt a folyóval, hogy kiaknázza a benne rejlő lehetőségeket, mindamelllett nem borította fel a környezet egyensúlyát, hanem éppen arra alapozta gazdálkodását: halászattal, pákászattal, a vizes élőhelyek és az ártéri erdők haszonvételével, gyümölcészettel, ártéri legeltetéssel, sertésmakkoltatással biztosította megélhetését, (Andrásfalvy 2013a: 14.) emellett pedig „*az árterületeken belüli ármentes területek hasznosítása lehetővé tette az alárendeltebb jelentőségű földművelést is.*” (Erdősi 1977: 318.)

⁴⁹⁴ Lantos Tamással folytatott beszélgetések alapján, 2013-2017.

⁴⁹⁵ Lantos Tamással folytatott beszélgetések alapján, 2013-2017.

⁴⁹⁶ Mivel az alapítvány munkatársai alapvetően „kívülről jött” szakemberek voltak, „az Ormánság Alapítványt a zavaros fejű, veszélyes idegenek gyülekezetének státusából kellett eljuttatni addig, hogy a polgármesterek és mások, a térségben vezető szerepet játszó személyiségek felismerjék szándékaink lényegét, hasznosíthatóságát, s megérezzék a »kívülről jött« valamint a helyi erők összefogásának erejét” – írta beszámolójában Kovács Katalin szociológus, a program

komplex fejlesztési program.⁴⁹⁷ Az Ormánság Alapítvány és az általa megszólított helyi érdekeltségű kör hozta létre az Ormánság Fejlesztő Társulást, amely a 90-es évek végén európai uniós forrásokat is nyert a komplex *területfejlesztési* program megvalósítására. Négy drávai kikötő építése, múzeumfelújítás és templomfelújítás is szerepelt a tervek között.⁴⁹⁸ 2011 őszén az ugyancsak Lantos Tamás által életre hívott Ormánsági Alkotó Közösség konferenciát és sajtóbeszélgetést rendezett „Ormánság Program az Ős-Dráva tükrében címmel” Sellyén.⁴⁹⁹ Az általuk akkor rögzített célok egy része, mint például az ormánsági emberek megélhetésének javítása, a helyi erőforrások helyreállítása vízviszatartással, erdősítéssel, kis (családi) léptékű gazdálkodással, belső ökológiai és gazdasági körfolyamatok összekapcsolásával, tájat gazdagító technológiákkal,⁵⁰⁰ megtalálható az Ős-Dráva névvel fémjelzett későbbi programok céljai között is, jóllehet az eredeti tájrehabilitációs elképzelések és az önálló gazdálkodásra törekvés nem feltétlen a kiinduló koncepció szerinti formában és súllyal jelentek meg a későbbiekben. Az Ős-Dráva Program az Ormánság Alapítvány fejlesztési tervéből az idők során kormányzati programmá, később kiemelt kormányzati programmá, több cikluson átívelően folyamatosan aktuális kérdéssé vált. Időközben a fejlesztési források is rendelkezésre álltak, és különböző programok indultak az Ős-Dráva Program égisze alatt. A 2012-es Nemzeti Vidékstratégiában megfogalmazott legfontosabb stratégiai irányelvek és célok között szerepelt a Program keretében komplex víz- és tájgazdálkodási rendszer kiépítése, a táji adottságokhoz igazodó mezőgazdaság fellendítése, a helyi gazdaság, szociális gazdaság, foglalkoztatás szervezése, a roma lakosság képzése, jövedelemtermelő munkához juttatása, önellátásra való képességének megteremtése, a leromló települések építészeti és közösségi megújítása és a turizmus fejlesztése.⁵⁰¹

Ehhez a projekthez az Ormánság Program operatív tervezeteként kapcsolódott az Ős-Dráva Startmunka Program – a közfoglalkoztatás térségi programja is.⁵⁰² Az Ős-Dráva programban

munkatársa. Az alapítvány 1993-ban kapott felhatalmazást komplex térségfejlesztési program elkészítésére egy térségi megbeszélés keretében, amelyen „részt vettek a térség önkormányzatai, a gazdasági szféra képviselői, oktatási és egészségügyi intézmények dolgozói, érdeklődő állampolgárok, minisztériumok (BM, KTM) képviselői, a Baranya Megyei Önkormányzat vezetői, a Baranya Megyei Munkaügyi Központ, a földművelésügyi hivatal, a Baranya Megyei Természetvédelmi Igazgatóság, a Dél-Dunántúli Területi Főépítész Hivatal, érdekvédelmi szervek és egyesületek képviselői.” (Kovács K. 1994: 212.)

⁴⁹⁷ Kovács K. 1994: 216.

⁴⁹⁸ <https://www.napi.hu/regiok/negy-kikoto-epul-a-dravan.8209.html> 203.02.13.

⁴⁹⁹ http://onkormanyzat.mti.hu/hir/15026/ormansag_program_az_os-drava_tukreben 2023.02.01. A konferencia többek között Kovács István gazdálkodó (az Ős-Dráva – Ormánság Program egyik tervezője), Molnár Géza (az Ős-Dráva Program tájgazdálkodási szakértője, az Ős-Dráva projektet elnyerő Aquaprofit Kft. munkatársa), Nagy Attila (Sellye polgármestere, a Sellyei Kistérségi Többcélú Társulás elnöke), és Takáts Gyula (Villány polgármestere, a Siklósi Kistérségi Többcélú Társulás elnöke) bevonásával zajlott.

⁵⁰⁰ U.o.

⁵⁰¹ NVS 2012.

⁵⁰² Az Ős-Dráva Startmunka, amely az Ormánság Program keretében működő közmunka program volt 2012-től kezdődően, nem közvetlen segélyezési rendszer, aktív szociálpolitikai eszköz lévén és a közfoglalkoztatás rendszerébe

résztevéő építészek leírása alapján a Program keretében 2011-től kezdődően 8 ormánsági templomot újítottak fel az Ormánságban.⁵⁰³ Az Ős-Dráva Program minden bizonnyal legismertebb projekteleme a Szaporcán létrehozott kulturális reprezentációs helyszín, az Ökoturisztikai Látogatóközpont, amely 2015 óta áll nyitva. 2018-ban a hallgatókkal közös terepmunka keretében meglátogattuk a reprezentációs komplexumot, amelynek főépületében egy kiállítás kapott helyet. A környezeti nevelés mellett megjelennek benne a térség néprajzi értékei is, például a népi építkezés hagyományai vagy az ártéri gazdálkodás különböző formái, valamint a népi táplálkozáskultúra hagyományos ormánsági receptek révén, interaktív formában. Újszerű iránynak tekinthető, hogy a tárlat – noha nem a társadalmat állítja középpontba, vagy talán éppen ennek köszönhetően – sikeresen elkerülte az ormánsági pusztulás-narratíva negatív konnotációit, táj és ember viszonyát fenntartható gazdálkodási keretbe helyezve pozitív üzenetet hordoz.⁵⁰⁴ Szintén az Ős-Dráva Programhoz csatolva létrejött két információs portál, amelyekhez egy-egy értéktár, dokumentumtár, digitális könyvtár és tényleges kiállítás is kapcsolódik.⁵⁰⁵ Mindkettő olyan reprezentációs tér, amely

való beágyazottsága miatt azonban mégis inkább tekinthető szociális intézkedésnek, mint tényleges munkahelyteremtésnek.

⁵⁰³ Rabb – Rabb: 2015.

⁵⁰⁴ Az Ormánság reprezentációs hívószavai alapvetően ma is a hagyomány és a népi kultúra, az örökségalkotás során pedig legtöbbször a Kiss Géza által leírt „Ormánság” jelenik meg kizárólagos értéként, vagyis az egyre fogyatkozó, egykézű református parasztság jelenti a diskurzus alapvető keretét, amely egyedüli autenticitásként sok esetben ma is kizárja a térséghez kapcsolódó „párhuzamos” történeteket. Ennek a megközelítésnek a „veszélye”, hogy úgy tűnhet, a hagyományra mint változatlan és objektív igazságra, a vidékre pedig mint idealizált faluközösségek halmazára tekint. Ezek a reprezentációk kevésbé vagy egyáltalán nem reflektálnak a változásokra, voltaképpen konzerválják a „hagyományos” képet. Ilyen reprezentációs színtérnek tekinthető a pécsi Néprajzi Múzeum Ormánsági házbelső kiállítása, a Sellyei Kiss Géza Ormánsági Múzeum, vagy a „Kodolányi János munkássága és Ormánság a magyar irodalomban” című kiállítás Vajszlón, de ehhez az értelmezési kerethez illeszkednek a térség tájházai is. Az Ormánság kulturális reprezentációját tehát jórészt napjainkban is a hagyományos muzeológia szempontrendszer és eszköztára határozza meg, tematikáját pedig gyakran a 30-as években kialakult Ormánság-diskurzus fedi. Mind a tematika, mind pedig a reprezentációs eszköztár tekintetében kivételt képeznek ez alól az Ős-Dráva Program keretében létrejött reprezentációs terek, amelyek bár a néprajzi Ormánság kutatásaira is nagymértékben támaszkodnak, megszólaltatnak a klasszikus tematika mellett létező más narratívákat is, ezáltal komplexebb Ormánság-képet mutatnak. A Szaporcai Ökoturisztikai Látogatóközpont elsődlegesen a természeti értékek bemutatására készült, így a főépület tárlata is erre fókuszál – korszerű, multimédiás megoldásokkal és digitális bemutató eszközökkel gazdagon ellátott kiállítás, amely igyekszik élményszerűvé tenni a múzeumlátogatást interaktív elemekkel, látványos diorámákkal – azonban nem maradnak reflektálatlanul a térség társadalmi viszonyai sem. Majorságában a Kárpát-medencében őshonos haszonállatokat láthatunk, a kettőt összekötő gyalogút mentén pedig fűszerkert, gyümölcsfák találhatók. A központhoz több tanösvény is tartozik.

⁵⁰⁵ Az Interaktív, Nemzetiségi, Helytörténeti Értéktár és Tudásközpont anyaga az „ormansag.hu” és a „bokoz.hu” (Bököz – a Kelet-Ormánság területe) oldalakon hozzáférhető. Ezek olyan komplex adatbázisok, amelyek történeti, kulturális, társadalmi és természeti vonatkozásban tekintik át a térség sajátosságait. (Ormánság Portál é.n.; Bököz Portál é.n.) Felhasználják a néprajzi értelemben vett Ormánság kutatási eredményeit is, emellett reflektálva a terület etnikai sokszínűségére a nemzetiségi kultúráról is hordoznak releváns tartalmakat. A bevont szakértők néprajzos, történész és nemzetiségi kultúrát vizsgáló kutatók voltak, akik időben az 1700-as évektől napjainkig igen kiterjedt tematikát dolgoztak fel. A természeti környezet átalakulásáról, a demográfiai változásokról, a hagyományos paraszti kultúráról, a nemzetiségek történeti együttéléséről éppúgy tartalmaznak információt, mint a jelenkori civil szervezetekről vagy kulturális programokról. A portálokhoz kiállítások is kapcsolódnak. Az ormansag.hu oldal tartalmának felhasználásával Vajszlón a Művelődési Házban rendeztek be digitális és interaktív tartalmakat is hordozó tárlatot. (<https://ormansag.hu/kiallitas/> Letöltve: 2023.06.02.) A bokoz.hu oldalhoz a Kémesi Közösségi Ház állandó kiállítása társul. (<https://bokoz.hu/kiallitas/> Letöltve: 2023.06.02.)

a megszokott gyakorlattól eltérően nem csupán bemutat, hanem bevon, teret enged az értelmezésnek, és az érdeklődő látogatót a digitális tartalmaknak köszönhetően temérdek információval látja el, egyúttal túllép a hagyományos „Ormánság”-diskurzuson és „párhuzamos” történeteket mesél.

2014-ben országgyűlési határozat született a Nemzeti Vidékstratégia, benne az Ormánság Program végrehajtásáról: számos tájrehabilitációs, gazdasági és szociális cél megvalósításáról.⁵⁰⁶ 2016-ban a „Vízvisszatartás és tájhasználat-váltás tervezése az Ős-Dráva Programban” című projektet nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű üggyé nyilvánította a kormány.⁵⁰⁷ Utóbbi program zárására 2022. márciusában került sor, a sajtótájékoztató szerint a korábbi vízgazdálkodási „*árokrendszer mentén megépült vízterelő művek (duzzasztók, zsilipek, stb.) segítségével lehetővé vált az egykor a Dráva árterületéhez tartozó vízjárta területek, természetes vizes élőhelyek, holtágak életre keltése, az élővilág gazdagítása.*”⁵⁰⁸ Az Ős-Dráva Program keretén belül megvalósult műszaki létesítmények jelentős részét már átadták. Üzemel a vízkiviteli mű is, amely a vizet újra visszavezeti az egykoron vízmentesített területekre.

Az előbbiekben ismertetett Ormánság Program és Ős-Dráva Program az az elsődleges szakpolitikai háttér, amely az Ormánságban zajló fejlesztések keretét adta és részben ma is adja, és szervesen hatott/hat mezo- és mikro-szinten is a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Komplexitásáról, összetett céljairól, a megvalósulás lépéseiről, várható eredményeiről beszélgetőtársaim többsége az Ős-Dráva Startmunka – szaporcai ökoturisztikai Ős-Dráva Látogatóközpont – és az ormánsági templomfelújítások hármasan kívül kevés ismerettel rendelkezett. Ugyanakkor a helyiekkel folytatott beszélgetések alapján a Program indulásakor a lokális társadalom bizakodva fogadta a fejlesztési terveket. Ahogy egy beszélgetőtársam fogalmazott ezzel kapcsolatban: „*Nagyon szép lenne, ha ez megvalósul, akkor valami csoda lesz*

⁵⁰⁶ E dokumentum a következőket jelölte meg stratégiai irányok és teendők gyanánt:

1. Az Ős-Dráva program keretében komplex víz- és tájgazdálkodási rendszer kiépítése, a folyószabályozás előtti állapot lehetőség szerinti visszaállításával, csatornák, tavak létesítésével, a helyi tudásra alapozva
2. A táji adottságokhoz igazodó mezőgazdaság fellendítése, a tájgazdálkodás keretében legelők és gyümölcsösök területének növelése, a méhészet, a halászat, a helyi termékek, helyi feldolgozás fejlesztése, tájfajták, ökológiai gazdálkodás, szövetkezés
3. Helyi gazdaság, szociális gazdaság, foglalkoztatás szervezése
4. A roma lakosság képzése, jövedelemtermelő munkához juttatása, önellátásra való képességének megteremtése.
5. A leromló települések építészeti és közösségi megújítása
6. Turizmus fejlesztése
7. Folyamatos mentorálás biztosítása” (NVS 2012: 108-109.)

⁵⁰⁷ A projekt célja „az Ős-Dráva Programban tervezett területen a fenntartható vízgazdálkodás infrastrukturális feltételeinek a javítása, a vízvisszatartást, vízkészlet megőrzést támogató és a vizek mennyiségi és minőségi védelmét szolgáló, a tájhasználat-váltást, az ökológiai szempontokat figyelembe vevő vízgazdálkodási rendszer megvalósítása érdekében. A projekt alapvető célkitűzése, hogy a térség vízgazdálkodási lehetőségeit javítsa, a vízbő időszakokban az aszály csökkentésére és a vizes élőhelyek védelmére a vizek visszatartását elősegítse, illetve az 5 m³/s-os Drávai vízkormányzást minél hatékonyabban szétossza.” (Ős-Dráva Projekt weblapja, főoldal)

Forrás: <http://osdravaprojekt.ovf.hu/>

⁵⁰⁸ DDVI 2022.

majd itt, az valami csoda lesz!"⁵⁰⁹ Az Ős-Dráva Program az 1990-es évek közepe óta kiemelt kormányzati programmá és a fejlesztési ipar ormánsági zászlóshajójává vált. Több projekt is megvalósult e Program alá sorolva, azonban ezidáig nem sikerült olyan eredményeket elérni, amelyek ember és táj viszonyának harmonizálásával megélhetési biztonságot jelentenének az Ormánság lakosságának és a negatív demográfiai folyamatokat megállítanák vagy visszafordítanák.

6.4 Közfoglalkoztatás, Startmunka programok

A közfoglalkoztatás akkor válik fontos foglalkoztatáspolitikai eszközzé, amikor egy térség munkaerőpiaca olyannyira eltávolodik az egyensúly-közeli állapottól, hogy a még nagyobb foglalkoztatási problémákat elkerülendő, állami beavatkozásra van szükség.⁵¹⁰ A – közkeletű nevén – „közmunka” a munkanélküliség leküzdésére és a hátrányos munkaerő-piaci helyzetből való kikerülés segítésére létrehozott állami támogatású program.⁵¹¹ Mivel strukturálisan és alapvető céljait tekintve az időben egymást követő közmunka programok nem különböznek jelentősen egymástól, nem kívánom e helyen differenciálni a közmunka, közcélú munka, közhasznú munka és közfoglalkoztatás fogalmát, ehelyett a foglalkoztatásnak mindezen formáit az aktív szociálpolitika szociális segélyezést háttérbe szorító, koncepciójából (segély helyett munka), struktúrájából és finanszírozásából adódóan paternalista intézkedéseknek tekintem.⁵¹² Bár számos átalakításon ment keresztül és többféle elnevezéssel illették, a közmunka a rendszerváltás óta változatlanul fontos foglalkoztatáspolitikai eszköznek tekinthető a munkanélküliség kezelésében Magyarországon.⁵¹³ A közfoglalkoztatás társadalombiztosítási ellátásra, nyugdíjra és álláskeresési ellátásra való jogosultságot biztosít a résztvevőknek.⁵¹⁴

Mint fentebb láttuk, a Nemzeti Vidékstratégia céljai között kulcsfontosságú volt a vidéki

⁵⁰⁹ Közfoglalkoztatott férfi az Ős-Dráva programmal kapcsolatban, Szaporca, 2012.

⁵¹⁰ Csoba 2010: 27.

⁵¹¹ A közmunka a legszegényebb és legkedvezőtlenebb helyzetű rétegek számára államilag szervezett munka (Csoba 2010: 27.), amely közérdekű munkavégzésként hazánkban a folyószabályozások munkálataihoz kapcsolódóan az 1700-as évek második felében jelent meg először (Makszim 2018: 64.). A mai értelemben vett közfoglalkoztatás közvetlen előzményeként Magyarországon 1987-ben szerveztek elsőként 2 hónapos időtartamú közhasznú munkát, amelynek célja az állás nélkül maradt „önhibáján kívül elhelyezkedni nem tudó” személyek munkába állítása volt. 1991-ben sor került az intézmény törvényi szabályozására is. (Kulinyi 2012: 2.) 1993-tól az állam törvénybe iktatva bevonta a közfoglalkoztatás rendszerébe a máig legfontosabb szereplőt: a helyi önkormányzatokat, akik jogot, a későbbiekben pedig forrást is kaptak a közfoglalkoztatás megszervezésére és lebonyolítására. (Kulinyi 2012: 2; Bördős 2015: 66.)

1987-től kezdődően egymással párhuzamosan is futottak különböző célterületeket és -csoportokat megjelölő közfoglalkoztatási programok, amelyek azonban lényegi céljukat tekintve azonosak voltak: hátrányos helyzetű, állás nélkül maradt személyek munkára aktivizálása. Ilyenek voltak a közhasznú foglalkoztatás rendszere 1987-2010 között, az új közmunka programok 1996 és 2010 között, a közcélú munka programok 1999 és 2010 között, valamint az Út a munkához program 2009-ben és 2010-ben. (Kulinyi 2012: 2-6.)

⁵¹² A közmunka, közhasznú munka, közcélú munkavégzés, közfoglalkoztatás keretében végzett munka nem azonos a közérdekű munkával, amely a szabálysértést elkövetők büntetéséhez kapcsolódik. (KFP Fogalomtár.)

⁵¹³ Makszim 2018: 64.

⁵¹⁴ KFP Fogalomtár.

lakosság számára akár közfoglalkoztatási keretek között foglalkoztatási és jövedelemszerzési lehetőségeket teremteni. Hogy ez mennyiben tud a közfoglalkoztatás céljaként kitűzött felzárkóztatással és a további szegénység kialakulásának megakadályozásával egyidejűleg megvalósulni,⁵¹⁵ az azonban a közfoglalkoztatási programok által elért vitathatatlan eredmények mellett is kérdés marad. A közfoglalkoztatás a kormányzat tájékoztatója alapján egyfajta támogatott „*tranzitfoglalkoztatás*”,⁵¹⁶ ám a tranzit-jelleg az ormánsági viszonyok között gyakran nem érvényesül. A közmunkások többségének más alternatíva híján évek óta a „közmunka” jelentette az egyedüli munkalehetőséget, másrészt ezzel összefüggésben látnunk kell, hogy a tényleges munkaerő-piacra való lépéshez, tehát a munkavállaláshoz szükséges lenne a betöltendő munkahelyek megléte. Ugyanerre a következtetésre jutottak korábban más elemzők is, akik a közfoglalkoztatás eredményességét vizsgálták: „*nem indultak el a remélt kedvező változások a térség közfoglalkoztatásában*”,⁵¹⁷ „*a közfoglalkoztatás továbbra sem tölti be munkaerő-piaci reintegrációs szerepét, s nem csupán az elsődleges munkaerőpiac korlátozott felvevőképessége miatt, hanem azért is, mert a közcélú munkások többsége csak olyan munkatapasztalatokat szerez, amelyeknek a támogatott munkaerőpiacon kívül nincs értéke.*”⁵¹⁸ Egy tanulmány az 2010-ig érvényben lévő közfoglalkoztatási program, az „Út a munkához” program eredményeit vizsgálva a következőket állapította meg: „*A közcélú munkások számára felajánlott tipikus munkák [...] meggyőződésünk szerint nem alkalmasak arra, hogy az érintettek derékhadát alkotó képzetlen, tartósan munkanélküli embereket visszavezessék a nem támogatott munkaerőpiacra.*”⁵¹⁹

A korábbi közfoglalkoztatási formákat 2011-től az „egységes közfoglalkoztatás rendszere” váltotta fel, amely a legnagyobb változást a foglalkoztatottak jogviszonyát és bérezését tekintve hozta: a közfoglalkoztatás ettől az időponttól kezdve nem tartozik a Munka Törvénykönyve alá, az közmunkások munkavégzését külön rendelkezés szabályozza. A közmunka korábban is alacsony bérezéssel társult, ez az intézkedés azonban hozzájárult a közfoglalkoztatási rendszer bérminimumnál alacsonyabb bérszínvonalának kialakításához.⁵²⁰ Egy beszélgetőtársam elmondása alapján a 2010-es közfoglalkoztatási bérhez viszonyítva érezhető bércsökkenést realizáltak a

⁵¹⁵ NVS 2012: 12.

⁵¹⁶ „A közfoglalkoztatás a munkaviszony egy speciális formája, támogatott „tranzitfoglalkoztatás”, amelynek célja, hogy a közfoglalkoztatott sikeresen vissza-, illetve bekerüljön az elsődleges munkaerő-piacra. A közfoglalkoztatás átmeneti munkalehetőséget biztosít azok számára, akiknek az önálló álláskeresése hosszú ideig eredménytelen.” (TKFR é.n.)

⁵¹⁷ Hamar 2010: 77.

⁵¹⁸ Váradi 2010: 79.

⁵¹⁹ Udvari – Varga 2010: 45.

⁵²⁰ „...a 2011. szeptember 1-jét követően közfoglalkoztatásba lépők – a korábban érvényes minimálbér, illetve garantált bérminimum helyett – rendeleti úton meghatározott közfoglalkoztatási bérben (a nettó minimálbér körülbelül 76–88 százalékában) vagy a minimum középfokú iskolai végzettséget és szakképesítést igénylő munkakörben foglalkoztatottak számára fizetendő garantált közfoglalkoztatási bérben (a nettó minimálbér körülbelül 84–86 százaléka) részesüljenek.” (Bördös 2015: 69; Lásd: KFP é.n.a és KFP é.n.b.)

program dolgozói: „...dolgoztam itt az önkormányzatnál, most egy ilyen 3 éve körülbelül [...] 60 ezer forintért, nettó, és most dolgozok 49-ért.”⁵²¹ Hogy ezekhez a számokhoz viszonyítási alapunk is legyen: a hivatalos szegénységi küszöb 2010-ben havi 61.889,- Ft, a 2013-as évben pedig havi 66.979,- forint volt a KSH adatai szerint.⁵²²

2013-tól az „egységes közfoglalkoztatás” rendszerében *mezőgazdasági mintaprogramok* indultak országsszerte, az Ormánság több településén is. A központi iránymutatás szerint a „közfoglalkoztatás mezőgazdasági mintaprogramjaiban a saját bevétel növekedése mellett arányosan csökkenő állami támogatásban részesülnek a közfoglalkoztatók. Amennyiben a program önfenntartóvá válik, egyik lehetséges alternatívaként a résztvevők szociális szövetkezetet alakíthatnak. Az önkormányzatok tagként vehetnek részt a szövetkezetben, így a korábban a beruházási és dologi költségek támogatásával általuk vásárolt nagy értékű gépeket, berendezéseket a szociális szövetkezet ingyenesen használhatja. Ez a folyamat illeszkedik a három pillérre épülő támogatási rendszer elvéhez, azaz a közfoglalkoztatottak önfoglalkoztatóvá, szövetkezeti taggá vagy szövetkezeti alkalmazottakká válva kiléphetnek az elsődleges munkaerőpiacra.”⁵²³ Bizonytalannak tűnik azonban, hogy a közfoglalkoztatásban résztvevők önállóan vagy szövetkezeti formában miként folytatnák az önkormányzati vagy civil vezetéssel megkezdett gazdálkodási tevékenységeket, illetve bármilyen, vállalkozói kompetenciát igénylő önálló tevékenységet. E bizonytalanság okát többek között a közfoglalkoztatottak nem- és korösszetételében látom, ami azonban ennél is jelentősebb tényező: a gazdálkodást, a saját célra történő termelést az érintettek zöme kényszerként éli meg, a hátrányos helyzetű lakosság többsége a munkavállalást preferálja, mint elsődleges megélhetési stratégiát.⁵²⁴

Az Ős-Dráva Programhoz kapcsolt *Startmunka Program* keretében 2012 tavaszától

⁵²¹ Részlet egy közfoglalkoztatottal készült interjúból. 2013, Markóc.

⁵²² KSH, https://www.ksh.hu/stadat_files/ele/hu/ele0003.html (Letöltve: 2023.07.23.)

Az adat az egyszemélyes háztartásokra vonatkozik. A 2 felnőtt – 2 gyerekes háztartásokra vonatkozóan vannak még adatok, ezeknél a szegénységi küszöb a háztartásra vonatkozóan 2010-ben havi 129.965,- Ft, 2013-ban havi 140.0648,- Ft volt.

⁵²³ G. Fekete – Lipták 2014: 135.

Mezőgazdasági tevékenységek szociális szövetkezeti keretben működő sikerére az Ormánságon belül is van példa. 2009-ben alapították munkahelyteremtés céljával és a helyben való megélhetés elősegítése érdekében a kisszentmártoni Olajütő Szociális Szövetkezetet, amely olajos magvak termelésével, feldolgozásával és értékesítésével foglalkozik, s viszonteladói hálózatán keresztül országsszerte kereskedelmi forgalomban vannak a termékeik. Ugyanakkor nem tudott függetlenedni a Szövetkezet a támogatásoktól. kisszentmártoni Olajütő Szociális Szövetkezet 2019-ben mintegy 47 milliós, 2022-ben 37 millió forintos támogatásban részesült. Bővebben: <http://olajuto2009.hu/> (2023.04.18.10.)

Hasonlóképp a közfoglalkoztatásból kilépés segítésére indított projektet az Ormánság Szíve Alapítvány 2011-ben: a DinnyEsély című program támogatást nyert hátrányos helyzetű munkavállalók képzésére és foglalkoztatására, majd a Baranya Aranya Szociális Szövetkezet létrehozására és a dinnyetermelés szabadpiaci termelésének támogatására. Bővebben: <http://ormansagszive.hu/menu/data/2> (2023.05.13.) „A 2012-ben elindult program 40 alacsony iskolai végzettséggel rendelkező, halmozottan hátrányos helyzetű személyt vont be eper és dinnye termesztésébe Vajszlóban és környékén. A programba bevontakat a termés értékesítésének elősegítése céljából PR- és marketing-képzésben is részesítették.” (Ragadics 2019a: 127.) Mára a program megszűnt, és a Baranya Aranya Szövetkezet sem működik.

⁵²⁴ Pulszter 2013.

kezdődően évente több mint 400 fő közfoglalkoztatása zajlott a vízrendezési terveket érintő Dráva menti területeken Somogy és Baranya megye térségében. A közfoglalkoztatás rendszerén belül önálló, vízvisszatartással kapcsolatos projektemhez tereprendezési és tereptisztítási munkák kapcsolódtak, amelyhez eszközöket és forrásokat is központilag biztosítottak.⁵²⁵ A Sellyei járásban 2014-től kezdődően a Startmunka mintaprogramokban alkalmazott munkásoknak harmada-fele a mezőgazdasági alprogramokban vett részt, s ez az arány évekig tartotta magát.⁵²⁶

A közfoglalkoztatási álláshelyek számát 2016 óta redukálja a szaktárca. Baranya megyében a közfoglalkoztatási rendszerben támogatott munkahelyek száma a 2016-tól 2021-ig tartó időszakban 24.575-ről 9.735-re csökkent. Ugyanebben az időszakban a baranyai közfoglalkoztatottaknak átlagosan 57,27%-a a kilépéstől számított 180. napon ismét közfoglalkoztatási jogviszonyban dolgozott, az elsődleges munkaerőpiacra pedig mintegy 14,83%-os arányban tudtak belépni.⁵²⁷ Ez azt jelenti, hogy a szűkülő közfoglalkoztatási lehetőségek között is nagy hányaduk került vissza a közfoglalkoztatás rendszerébe, a tranzitfoglalkoztatás az áttekintett időszakban a közmunkások több mint felénél nem érvényesült, vagyis jelentős volt a rendszerben ragadók aránya. A 2013-as létszámadatokhoz viszonyítva 2021-re a közfoglalkoztatásban résztvevők száma a Sellyei Járásban csaknem felére, 1576 főről 844 főre csökkent. A közfoglalkoztatás maximumát ebben az időintervallumban a 2016-os év jelentette, amikor 2169 fő dolgozott közfoglalkoztatotti státuszban ebben a járásban, vagyis a munkaképes korú lakosság 23%-a volt közmunkás a térségben.⁵²⁸ 2016 októberében a Sellyei járásban minden 3. foglalkoztatott közfoglalkoztatottként volt regisztrálva, vagyis a térségben a dolgozók egyharmada a bérminimum alatti munkabérért volt alkalmazásban.⁵²⁹ Hogy ez a közfoglalkoztatottak kilátásaira nézve mit jelent, azt Váradi Monika így foglalta össze 2016-os tanulmányában: *„Ha azt kérdezzük, hogy mire elég a közfoglalkoztatott lét, a közfoglalkoztatott bér, a kutatások egyértelmű válasza, hogy ez a bér minden olyan küszöb alatt található, amely a méltó megélhetés alapját jelenthetné, szegénységben tartja az érintett családokat.”*⁵³⁰ Ugyancsak 2016-os adat szerint a Sellyei járásban 962 főt regisztráltak álláskeresőként. Közülük 525 főnek legfeljebb általános iskolai végzettsége, 268 főnek pedig legfeljebb szakiskolai (szakmunkásképző) végzettsége volt.⁵³¹

⁵²⁵ https://prezi.com/o-l_wk6lnxgl/os-drava-start-munka-2012-beszamololo/ Salamon Balázs, Ős-Dráva Programiroda vezetőjének 2012-es beszámolója (hozzáférés: 2023.02.05.)
<https://web.archive.org/web/20160530012426/http://www.osdrava.hu/cun-szaporcai-mintaterulet/os-drava-startmunka-program/> (hozzáférés: 2023.02.05.)

⁵²⁶ KFA é.n.

⁵²⁷ Közfoglalkoztatásból kilépők nyomonkövetési adatai 2014-2016.

⁵²⁸ KFA Közfoglalkoztatási adatportál é.n.

⁵²⁹ KFBESZ 2018: 5.

⁵³⁰ Váradi M. 2016: 51.

⁵³¹ Foglalkoztatási Szövetkezés Baranya Felzárkózásáért 2020. 2017: 68.

Közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma										
Sellyei járás	2013. év	2014. év	2015. év	2016. év	2017. év	2018. év	2019. év	2020. év	2021. év	2022 01 - 10. hó
Hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás támogatása	303	801	474	569	525	350	499	484	359	238
Országos közfoglalkoztatási program támogatása	140	131	215	199	156	100	76	68	61	63
Járási startmunka mintaprogram támogatása összesen	1 133	911	1 405	1 401	1 094	936	642	563	595	544
-- Mezőgazdaság	298	535	638	648	487	375	283	291	276	257
-- Helyi sajátosságokra épülő közfoglalkoztatás	150	128	333	222	139	127	59	38	30	23
-- Szociális jellegű program	684	246	434	531	468	434	300	230	274	256
-- Egyéb startmunka mintaprogram	-	-	-	-	-	0	0	5	14	8
-- Magas hozzáadott értékű program	-	-	-	-	-	0	-	-	-	-
Mindösszesen	1 576	1 843	2 093	2 169	1 775	1 386	1 218	1 115	1 014	844
Ellátásban nem részesülő álláskereső száma zárónapon	841	748	590	477	527	521	569	722	558	425
Álláskeresői ellátásban részesülő álláskereső száma zárónapon	132	96	111	97	125	146	149	224	229	272
Foglalkoztatást helyettesítő támogatásban részesülő álláskereső száma zárónapon	606	442	412	387	354	379	330	289	276	272
Regisztrált álláskereső száma zárónapon	1 578	1 286	1 113	962	1 006	1 046	1 049	1 235	1 063	968
-- Ebből tartós álláskereső	418	297	282	287	255	275	297	337	355	367
Munkavállalási korú (15-64 éves) népesség száma	9 851	9 717	9 551	9 379	9 180	9 025	8 824	8 612	8 398	8 286

Forrás: KFA é.n. <http://kozfoglalkoztatatas.bm.hu/>

Az arányokat tekintve ez azt jelenti, hogy az álláskeresők 82,43 % alacsony iskolai végzettséghez kötődő munkát, betanított, segéd- vagy szakmunkát igénylő munkahelyen tudott volna elhelyezkedni. A közfoglalkoztatás rendszere ilyen munkahelynek számít, azonban nem lehet vele hosszú távú, a megélhetést garantáló megoldásként kalkulálni. A közfoglalkoztatásban ugyanakkor rendszerszinten kódolt a „deficit”: a közfoglalkoztatási támogatás egyik feltétele volt a vizsgált időszakban, hogy a „*közfoglalkoztatásban végzett tevékenység nem lehet nyereségérdekelt,*

piac-és profitorientált”,⁵³² ami a közmunka rendszerének fenntarthatóságával és piactorzító hatásával kapcsolatos kérdéseket egyaránt felvet.⁵³³

6.5 Szociális Földprogram

A közfoglalkoztatás mellett a hátrányos helyzetű rurális térségek munkanélküliségének kezelése érdekében több ún. *aktív* vagy *produktív* szociálpolitikai program indult, s indul jelenleg is. Ide sorolhatók mindazok a programok, amelyek segélyezés helyett természetbeni juttatással vagy munkalehetőség teremtésével kívánják javítani a rászoruló munkaeő-piaci helyzetét, illetve esélyeit. Ilyenek például a központi finanszírozású szociális földprogramok is, amelyek a mezőgazdasági termelést igyekeznek a problémamegoldás szolgálatába állítani.⁵³⁴ A Szociális Földprogram céljai implicit módon egy olyan életmódot jelenítenek meg elvárásként, amely a vidéki településeknek valamikor sajátja volt, vagy legalábbis a vidéki lakosság túlnyomó többségének legfőbb gazdasági stratégiáját jelentette. A Földprogram támogatások voltaképpen a paraszti gazdálkodás önellátásra termelő mintáihoz nyúlnak vissza, hiszen célkitűzésük *„a mezőgazdasági termelésre alkalmas környezetben élő, azonban mezőgazdasági termelésre alkalmas feltételekkel nem, vagy azzal nem elégséges mértékben rendelkező és azt hatékonyan kihasználni nem tudó, szociálisan hátrányos helyzetű emberek megélhetését segíteni, életminőségét javítani, önálló egzisztenciateremtési esélyeit növelni.”*⁵³⁵ Emellett további célkitűzések (többek között) a munkára történő aktivizálás, az önellátásra és értékesítésre való termelés segítése, a helyi erőforrások hasznosítása és az öngondoskodási igény növelése,⁵³⁶ amihez a programban résztvevőknek vetőmagot, állatállományt biztosítottak. Ma ez a program Konyhakerti és Kisállattartási Szociális Földprogram néven működik, kiegészült Mintakert létesítésének lehetőségével, eszközök beszerzésével és képzéssel is; alapcéljait tekintve pedig változatlanul a

⁵³² KFT 2013: 2.

⁵³³ A Startmunka mintaprogramok gyakorlati megvalósulása során felmerült értékesítési, piaci problémákról lásd részletesebben: Váradi M. 2016.

⁵³⁴ Napjaink Szociális Földprogramjának történeti előzményei az 1900-as évek elejére vezetnek vissza: a századfordulón ún. földprogramok keretében a kivándorlások sújtotta területeken (elsősorban Zemplén, Torontál, Sáros, Szepes vármegyékben) a nagybirtokosoktól bérbe vett uradalmi birtokokat kincstári albérletben kiosztották az arra rászoruló parasztnak, s kiegészítésként ún. állattámogatással, részletfizetési lehetőséggel igyekeztek állami irányítás mellett segíteni a juttatottaknak. Mivel ezekben a támogatási formákban már megjelentek azok a gondolati alapok, amelyek a mai projekteknek is sajátjai, az akkori programok a mai produktív szociálpolitikai törekvések elődeinek tekinthetők. (Bartal 2001: 60.)

⁵³⁵ A 2010-es évek első felében ezek voltak a Szociális Földprogram célkitűzései, melyek a pályázatot meghirdető Szociális és Munkaügyi Minisztérium dokumentumaiban több helyen is megtalálhatók voltak. A jelenlegi pályázati felhívás a következőket jelöli célként: A Felhívás szervezett keretek között támogatja és segíti a vidéken élő, hátrányos helyzetű családok (a továbbiakban: kedvezményezett, család vagy háztartás) konyhakertjeinek megművelését, a kisállattartási gyakorlat megerősítését az önellátás megerősítése érdekében. https://emet.gov.hu/app/uploads/2020/03/palyazati_felhivas_szoc_fp_20_kk.pdf (Letöltés: 2023.03.07.)

⁵³⁶ Bartal 2001: 51-55.

hátrányos helyzetű vidéki családok gazdálkodását kívánja elősegíteni az önellátás megerősítése érdekében.⁵³⁷ A Földprogramban számos ormánsági település is részt vesz.

2009-2013 között folytatott szaporcai kutatásom során a Szociális Földprogram gyakorlati megvalósulását vizsgáltam. Egyik fő kérdésem az volt, hogy miként hasznosul a családi, kisüzemi gazdálkodás támogatása, eredményeim pedig azt mutatták, hogy a leginkább marginális helyzetben lévők tudták legkisebb mértékben hasznosítani a segítséget, azaz a mezőgazdasági tevékenységek ösztönzése a leginkább rászoruló körében volt a legkevésbé hatékony. Az önkormányzat a támogatásból állatállományt és a tartásukhoz szükséges kezdeti tápot, takarmányt, illetve a földművelést vállalók számára vetőmagot biztosított a lakosság számára, a gazdálkodást, a saját célra történő termelést az érintettek többsége azonban kényszerként élte meg, és nagyjából nem a gazdálkodást, hanem a munkavállalást preferálták, mint elsődleges megélhetési stratégiát.⁵³⁸ A programok nyújtotta gazdálkodási lehetőségekkel és az öngondoskodás eszközeivel azonban azok a háztartások élnek inkább, amelyek a helyi viszonyok között kevésbé vannak erre rászorulva: az instabil gazdasági helyzetben lévők az ösztönző programok és támogatások dacára is csekély mértékben folytatnak gazdálkodást vagy más, önsegélyező jellegű tevékenységet. Hasonló eredményre jutottam később a markóci kutatás kapcsán is, ahol a közfoglalkoztatás jelentette a gazdálkodás-ösztönzés keretét. A helyi lakosok többsége az önellátást célzó gazdálkodási lehetőségek biztosítása helyett itt is a munkahelyteremtésben látta saját helyzetének kulcsát és a vidék problémáinak megoldását.⁵³⁹ A gazdálkodásösztönző programokkal kapcsolatos eredményekről későbbi fejezetek során fogok még szólni. Saját kutatásaim és más kutatók eredményei is azt mutatják, hogy a helyiek szerint a tisztességes megélhetést biztosító munkahelyek hiánya jelenti az egyik legnagyobb problémát az Ormánságban, azonban a vidékfejlesztés és a szociálpolitika gyakran kapcsolja össze a vidéki problémák megoldását célzó intézkedéseket az önálló, önellátásra törekvő mezőgazdasági termelésre való ösztönzéssel.⁵⁴⁰ Ezt a képet árnyalja, hogy Cartwright és Swain szerint az európai vidékfejlesztési politika támogatási kerete a mezőgazdasági büdzséből származik, és miközben a vidékfejlesztési politika feladata volna a kiscgazdálkodók és a vidéki szegények támogatása, a gazdálkodó-lobbi vonakodik megosztani forrásait a nem-gazdálkodó vidékiekkel.⁵⁴¹

⁵³⁷ <https://emet.gov.hu/konyhakerti-es-kisallattartasi-szocialis-foldprogram/> (Letöltve: 2023.03.07.)

⁵³⁸ Pulszter 2013.

⁵³⁹ Pulszter 2014.

⁵⁴⁰ Pulszter 2013; Pulszter 2014, Ragadics 2015, Ragadics, 2019a.

⁵⁴¹ Cartwright – Swain 2003: 16.

7 A társadalom mezo-szintű folyamatai – Intézmények, szervezetek, érdekcsoportok

A fentebb ismertetett makro-szintű projektgazdasági keretek megvalósításában közreműködő szereplők alkotják hármas tagolású elemzési keretem mezo-szintjét. Ezek az aktorok, intézmények és érdekcsoportok közvetítő szerepet játszanak, speciális helyzetük és/vagy tudásuk révén részt vesznek a projektek tervezésében, lebonyolításában, a források redistribúciójában. Törekvéseik és tevékenységük természetesen nem független vezetőik és tagjaik személyes érdekeltségétől és motivációjától, érdekérvényesítő erejük lévén pedig nem csupán egyes egyének életére, hanem kisebb-nagyobb társadalmi csoportok, egy-egy település, vagy egy térség életére is befolyást gyakorolnak. Ma a magyarországi vidéki élet csaknem minden szegmensének keretét adnak a különböző Európai Uniósi irányelvek, a rájuk épült stratégiák és programok rendszere. A kitűzött célok megvalósításához projektek társulnak, amelyek legtöbbször – valamilyen fejlesztéshez kapcsolódnak. Az Ormánság, komplex programmal fejlesztendő térség lévén⁵⁴² kiemelt helyszíne a magyarországi fejlesztési ipar projektjeinek. A helyiekkel folytatott beszélgetések során többször szóba került, hogy sikeres gazdasági stratégiák folytatása érdekében a projektgazdaság rendszerében kulcsfontosságú és megkerülhetetlen a pályázatokban való részvétel. A folyamatok értelmezéséhez olyan intézményeket, gazdasági és társadalmi szereplőket mutatok be a következőkben, amelyek összhangban vannak a makro-szint szabályrendszerével, kisebb léptékűek annál, közvetlenül részt vesznek a helyi gazdasági és társadalmi folyamatok alakulásában, szerepet játszanak a társadalmi élet szervezésében, ezáltal a mikro-szint életvilágaira közvetlenül hatnak. Az Ormánság vonatkozásában meglátásom szerint a legfontosabb mezo-szintű szereplők az ún. projekt-elit – amely nem teljesen azonos a helyi elittel –, az önkormányzatok, az egyházak és a nagyobb vállalkozások. Hozzájuk fűződnek a legfontosabb szociális és fejlesztési projektek, ezért a következőkben az ő helyzetüket, tevékenységüket, szerepüket vázolom.

7.1 Projekt-elit

A pályázatok révén a fejlesztési szereplők, a projekt-elit tagjai bekapcsolódnak az ormánsági társadalmi folyamatokba, sőt, pozíciójuk és tevékenységük által befolyásolják a lokális folyamatok alakulását. A projekttesztelt gazdasági szisztéma és a pályázati rendszerhez társuló redistribúció hozzájárult, hogy a magasan képzett, jól kvalifikált (sokszor nem helyi származású) értelmiségiek jelentős helyi pozíciókat érjenek el, a projektekben való részvétel pedig a projekt-elit alsó

⁵⁴²NVS, 2012: 106-109

szegmensét képviselő helyi megvalósítók és projektgazdák számára sok esetben a túlélés záloga. „Az emberek alapvetően érdekeik mentén kapcsolódnak egymáshoz, s a lokalitás csak egy az érdekgeneráló tényezők közül” – írja Ragadics Tamás.⁵⁴³ A projekt-elit tagjainak implicit közös érdeke, hogy teret nyerjenek a helyi politikai életben, ezáltal saját stratégiáiknak megfelelően alakítsák a vidéken zajló folyamatokat. Ennek lehetőségét elsősorban az teremti meg, hogy olyan tudással rendelkeznek és olyan információkhoz férnek hozzá, amely a helyi társadalom többségének nem elérhető. Mindezzel összecseng Fredrik Barth megállapítása, amely szerint a modern államokban *”az értékes erőforrásokat önkényesen, bürokratikus úton osztják szét vagy tagadják meg, ezáltal formális jogi kategóriákból sorsközösségeket hozva létre, amelyek hajlamosak a továbbiakban öntudatos társadalmi csoportokként fellépni”*.⁵⁴⁴ Ehhez hozzájárul az is, hogy a projekt-szakma sajátos iparaggá fejlődött, és egy meglehetősen bonyolult pályázati rendszer keretében működik. Ormánsági tapasztalatok alapján is speciális szakmává vált a pályázatírás, amiről így beszélt egy helyi „aktor”: *„olyan iszonyatos bürokráciát építettek rá a vidékfejlesztési pályázatokra, 3-4-500 oldalas pályázatokat nem lehet megcsinálni, csak pályázatírókkal – mi is ebből élünk.”*⁵⁴⁵

A projekt-elit, vagy Kovách Imre szerint projektosztály *„az emberek olyan csoportjaként értelmezhető, akiknek van közös lehetőségük arra, hogy a projektek hálózatát uraló közvetítői funkciójuk következtében tekintélyes és vezető pozíciókat érjenek el. A közös esélynek van gazdasági dimenziója, ami nem meghatározott javak birtoklása, hanem a projekt osztály esetében a jövedelemhez jutás megegyezősége és az azonos társadalmi tőketulajdon.”*⁵⁴⁶ A projekt-eliten belül is hierarchikus szintek léteznek, a projekt-aktorok kompetenciáik, szakértelmük, a projektek megvalósításában betöltött szerepük alapján differenciálódnak. A projekteket lokális szinten koordináló szereplők közötti érdekkülönbségek és személyes nézeteltérések is befolyásolják a helyi projekt-elit szerkezetét és (együtt)működését. Vannak, akik csupán egy-egy projekt megvalósítása során kerülnek a projektek világába, vannak, akik közigazgatásban betöltött pozíciójuk miatt válnak projektgazdává vagy megvalósítóvá, és vannak, akiknek elsődleges megélhetési forrásává vált a projekt-szakma: *„Immár 17 éve dolgozom ifjúságfejlesztő területen, ez idő alatt több mint 100 projektet menedzseltem, hét éven át pedig pályázati tanácsadóként és bíráló szakértőként is tevékenykedtem.”*⁵⁴⁷

Inhof Kornél a kelet-ormánsági Kémes község projekt-elitjét vizsgálva arra a

⁵⁴³ Ragadics 2015: 14.

⁵⁴⁴ Barth 1996.

⁵⁴⁵ Ormánsági származású pályázatíró, 2017.

⁵⁴⁶ Kovách 2007: 219.

⁵⁴⁷ Hamvas 2014: 152.

következtetésre jutott, hogy „a projektosztály két részre szakadt, nem összetartó és nem egységet alkotó osztály, hanem hatalmi harcok folynak frakciói között.”⁵⁴⁸ Kémes 500 fő alatti lakosú település, a projektrendszerben kiemelkedő helyét évekig biztosította, hogy itt működött az Ős-Dráva Programhoz kapcsolódó helyi programiroda.⁵⁴⁹ Az iroda vezetője külső szakemberként került a település projektelitjének élére, de szakmai tapasztalatának és társadalmi tőkéjének köszönhetően szerves részévé vált a polgármester körül létrejött frakciónak. A projekt-elit másik „klikkje” a korábbi polgármesterhez kapcsolódott Kémesen, és a két társaság két különböző intézmény, az önkormányzat és az iskola körül szerveződött, vagyis a tagoltság a helyi politikai viszonyok mentén alakult ki.⁵⁵⁰ Hogy a projektek megvalósítása során felmerülő feladatok mégis együttműködésre készítették a két frakciót, az elsősorban a szűkös emberi erőforrásoknak volt köszönhető, hiszen összesen 8 ember alkotta Inhof vizsgálatai idején a kémesi projekt-elitet, s közülük is csupán két személynek voltak „igazi” projekt-tapasztalatai korábban. A közös cél, a pályázati források lehívása érdekében a helyi projekt-elit tagjai közvetítő szerepet töltek be, különböző tagok különböző szaktudást és más-más típusú társadalmi tőkét investáltak a projekt-tevékenységekbe, amelyek során az összekötő szerep, vagy ahogy ő nevezte, összekötő társadalmi tőke bizonyult a legjelentősebbnek, ami a helyi társadalom, a kormányzat és más intézmények közötti kontaktusokat kapcsolja össze. *„Egyértelmű, hogy minél nagyobb az effajta tőke, annál több forráshoz képes jutni a közvetítő, és annál több helyi lakost, civil szervezetet képes bevonni a projekttel kapcsolatos munkába, ami a forráselosztóknak egyébként is célja. Azáltal, hogy a csoport tagjai külső segítséget is igénybe vesznek, növelik társadalmi tőkéjüket és így a forrásokhoz jutás lehetőségét.”*⁵⁵¹ Ha ezt sikeresen teszik, nem csak biztosítani tudják saját egzisztenciájukat, de erősítik és emelik meglévő pozíciójukat a helyi társadalmi struktúrában, ami potenciálisan további gazdasági és politikai haszonnal egyaránt járhat.

Czibere Ibolya és Kovách Imre kutatásai alapján a forrásokhoz való hozzáférés vagy annak hiánya strukturálja a társadalmat, ezáltal a projektosztály kialakulása a helyi hatalmi viszonyokra is hatással van.⁵⁵² A megvalósítás mikro-szintjén tapasztalataim szerint nem mindenhol alakult át a helyi elit, de a megváltozott forráslehívási mód együttműködésre készítette a helyi elitet külsős projekt-elit tagokkal. A pályázatokról és projektekről való döntések nyomán és a projekttevékenységek során a korábbi helyi elit helyi projekt-elitté vált, és kiegészült a makroszinthez közelebb álló projekt-aktorokkal. Az ormánsági projekt-elit tagjai között egyaránt

⁵⁴⁸ Inhof 2013: 89.

⁵⁴⁹ Salamon Balázs: Az Ős-Dráva Programiroda bemutatása. Prezentáció, 2013. <https://prezi.com/wp0sq27v8sse/os-drava-programiroda-bemutatasa/> Letöltve: 2023.03.23.

⁵⁵⁰ Inhof 2013: 92.

⁵⁵¹ Inhof 2013: 87.

⁵⁵² Czibere – Kovách 2014.

találhatók más vidékekről ideköltözők és tanulmányaik után hazaköltözők, akik nem csak mint a kénesi példában, kívülről fölészervezett szakemberként, hanem leggyakrabban polgármesterként, pályázatíróként, helyi intézményvezetőként, a pályázati környezetben kulcsfontosságú LEADER csoportok tagjaiként töltenek be gazdaságilag is jelentős szerepet a térségben. Ezeknek a projektaktoroknak a helyi elfogadottsága nagy mértékben függ attól, hogy milyen mértékben tudják teljesíteni a velük szemben támasztott elvárásokat, azaz elegendő forráshoz jut-e általuk a település. A többségi helyi normáktól eltérő életmódjuk, eltérő preferenciáik miatt azonban a lokális társadalomba való befogadásuk vagy visszaintegrálódásuk még akkor is kétséges lehet, ha sikeres „projektgazdaságot” üzemeltetnek. Az egyik kistelepülés polgármestere beszélt például arról, hogy úgy érzi, a faluban nem fogadták be őket, de mivel pénzt és munkát tud számukra biztosítani a pályázatokkal, „kényszerből” megválasztják.⁵⁵³ Ez a polgármester a helyi projekt-elit vezetőjeként a település számára létfontosságú forrásokat tudott lehívni, egy alapítványt működtetve közösségi célokat is fel tudott mutatni a projektek megvalósítása során, emellett pedig saját gazdasági stratégiájában is jelentős mértékben támaszkodott a projektrendszerre, és egyéni felhasználásra is nyert támogatásokat. Több olyan település is volt a 2010-es évek közepén az Ormánságban, ahol vidékre költözött városi értelmiségiek kerültek vezető pozíciókba, az általam ismert esetekben azonban ez a privilegizált helyzet többnyire időszakosnak bizonyult, és mára ezekben a falvakban helyi származású polgármester regnál. Ormánsági polgármesterekkel és feleségeikkel folytatott beszélgetés alapján volt, ahol a pályázati források öncélú felhasználásának vádjá merült fel a kívülről jött polgármesterrel szemben, de volt ahol „csupán” az eredményességet ítélte elégtelennek a helyi társadalom. Ebben közrejátszott az is, hogy a legreménytelibb fejlesztési programok sem hoztak jelentős eredményeket a térség számára, ez pedig hozzájárult a helyi projekt-elit hitelvesztéséhez. Mindez arra enged következtetni, hogy a közös értékrend és a közös társadalmi bázis hosszú távon stabilabb erőforrást jelent a helyi politikában, mint a speciális projekt-tudás, illetve a legideálisabb, ha a helyi társadalom tud olyan vezetőt kitermelni, aki képes megfelelni a projektesített gazdaság kihívásainak, emellett pedig megfelelő a társadalmi beágyazottsága. Számos példa van erre is az Ormánságban, talán elég, ha a legnagyobb ormánsági település, Sellye polgármesterét említjük, aki egy betelepült református család és egy tősgyökeres ormánsági család leszármazottja, és a legnagyobb ormánsági település első embere már több mint 15 éve. Mára ő az ormánsági projekt-elit egyik legkiemelkedőbb alakja, jelenleg a Dél-Baranya Határmenti Települések Egyesületének alelnöke, korábban elnöke.⁵⁵⁴ Ez az Egyesület működteti egyúttal a

⁵⁵³ Kistelepülés polgármestere, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal, 2014.

⁵⁵⁴ Ez az Egyesület dolgozta ki a Helyi Vidékfejlesztési Stratégiát, amely keretrendszerét adja a térségbe érkező támogatásoknak, s amely alapján a következő célterületekre tudnak forrásokat lehívni: munkahelyteremtés a gazdaság- és turizmusfejlesztés a helyi örökség, táji adottság felhasználásával a fenntarthatóság alapelveinek figyelembevételével;

térségi LEADER Helyi Akciócsoportját (HACS) is, amely az állami és európai uniós források lehívásának legfőbb dél-baranyai szervezete.⁵⁵⁵

A LEADER, mint a térségi projekt-elitet tömörítő szerv, a kulturális és gazdasági élet működtetéséhez szükséges anyagi eszközök legfőbb redisztribútora. Az pedig hogy a normatív támogatások helyett pályázati úton lehet minden célt megvalósítani, önmagában hordozza a forráselosztás egyenlőtlenségének potenciálját. Ennek kapcsán Finta István végzett vizsgálatot a Magyar Falu Program első szakaszának megvalósulását követően, s eredményei azt mutatták, hogy a térségben a leginkább hátrányos helyzetű települések részesültek legkevésbé a nekik szánt támogatásban:⁵⁵⁶ *„nem hátrányos helyzetű járások települései kétszer nagyobb arányban részesültek támogatásban, mint a leginkább hátrányos, komplex programmal fejlesztendő járások települései.”*⁵⁵⁷ A Sellyei járás érdekérvényesítő ereje egy a helyi viszonyokat ismerő pályázati szakember véleménye alapján is alulmarad a Siklói járásával szemben: *„Hogy az erőviszonyokat értsük ugye [...] a Dél-Baranyai Határmenti Települések Egyesületében olyan iszonyatosan eltolódtak az arányok Siklós javára [...] A Sellyei Kistérség iszonyatosan lemarad. Pályázatban is,*

tudatos fogyasztást és életminőséget javító kampányok mentén történő vidékfejlesztés; egyedi adottságokat figyelembe vevő tartamos tájhasználati módszerek elterjesztése; mikro vállalkozások és önfenntartó családok hálózatosodásának, valamint a térségi együttműködések elősegítése; az ember teremtette tárgyi, szellemi örökség megőrzése, új tartalommal való megtöltése; a helyi közösségek újjáélesztése; a kulturális sokszínűség előnyeinek kihasználása; forrásateremtő, forráslelő képességek növelése. (DBHTE.)

⁵⁵⁵ A Dél-Baranya Határmenti Települések Egyesületének illetőségi területe nem illeszkedik a közigazgatási határokhoz, és a LEADER HACS által támogatható települések lefedik az Ormánság területét is. A LEADER közösség települései a következők: Adorjás, Alsószentmárton, Babarcszölös, Baranyahídvég, Beremend, Besence, Bisse, Bogádmindszent, Bogdása, Cún, Csányoszró, Csarnóta, Diósvizlő, Drávacsehi, Drávacsepely, Drávafok, Drávaiványi, Drávakeresztúr, Drávapalkonya, Drávapiski, Drávaszabolcs, Drávaszerdahely, Drávasztára, Egyházasharaszti, Felsőszentmárton, Garé, Gilvánfa, Gordisa, Harkány, Hegyszentmárton, Hirics, Illocska, Ipacsfa, Ivánbattyán, Kákics, Kásád, Kémes, Kemse, Kisasszonyfa, Kisdér, Kisharsány, Kisjakabfalva, Kiskassa, Kislippó, Kistapolca, Kistótfalu, Kisszentmárton, Kórós, Kovácshida, Lapánca, Lúzsok, Magyarbóly, Magyarmecske, Magyartelek, Márfa, Markóc, Marócsa, Márok, Matty, Nagycsány, Nagyharsány, Nagytótfalu, Okorág, Old, Ózdfalu, Palkonya, Páprád, Pécsdevecser, Peterd, Piskó, Rádfalva, Sámód, Sellye, Siklós, Siklósbodony, Siklónagyfalva, Sósvertike, Szaporca, Szava, Tésenfa, Túrony, Újpetre, Vajszló, Vejtí, Villány, Villánykövesd, Vokány, Zaláta.

(DBHTE, <http://www.dbhte.hu/index.php/dokumentumtar/category/16-leader-2011?download=244:leader-intezkedesi-terv> Letöltve: 2023.03.19.)

A LEADER felhívások által támogatható programok többnyire helyi adottságokra épülő, helyi néprajzi, építészeti, vallási, kulturális értékeket bemutató projektek, hagyományőrző, helyi identitástudatot erősítő, rendezvények, sportesemények, táji-, természeti, történelmi helyszínek, értékek megőrzését szolgáló programok. Emellett támogatható tevékenységnek minősül a helyi termék előállításához és gazdálkodási/építészeti tradícióhoz kötődő értékmegőrző felújítás, szakmai, beszállítói láncok, integrációk kialakítása, a növényi eredetű biomasszától eltérő helyi természeti erőforrások felhasználására irányuló megújuló energia előállítás és hasznosítás üzemi fejlesztése, területi védjegy kidolgozása; területi adatbázis kidolgozása; kulturális szervezeteket, helyi termékeket promotáló térségi rendezvény megvalósítása.

(DBHTE, <http://www.dbhte.hu/index.php/dokumentumtar/category/16-leader-2011?download=244:leader-intezkedesi-terv> Letöltve: 2023.03.19.)

⁵⁵⁶ Finta 2019, online: “A további részleteket nem boncolgatva, a politikai kapcsolatokat teljesen félretéve is szembevetendő lehet bárki számára, hogy pl. Villány, a híres borvidék városi jogállású központja részesült támogatásban, miközben az ország egyik leghátrányosabb helyzetű járásának – a Hegyháti járásnak – egyetlen települése sem nyert, egyetlen pályázatot sem. Valószínűsíthető, hogy Villány a viszonylag csekély összegű támogatást maga is elő tudta volna teremteni, az viszont biztos, hogy a Hegyháti járás településeinek 90%-a képtelen önerőből bármilyen érdemi fejlesztés megvalósítani.”

⁵⁵⁷ U.o.

*pénzelhozásban is, rettentően lemarad, és szinte Siklós elviszi, a Siklói kistérség. Na de hát ott vannak a borászok, ott vannak a vállalkozók, a gazdálkodók, turisztika. [...] a vidékfejlesztési részben, hogy van egy része, amit a helyi LEADEREK döntenek el, az rettentő nagy szabadság, de hát ez a szabadság.*⁵⁵⁸ A Sellyei járás települései közül ugyan kettő, Okorág és Hegyszentmárton részesült támogatásban, de térképre vetítve a támogatott településeket elmondható, hogy a leginkább vákuum-területként megjelenő, közvetlen Dráva-menti terület nem volt kedvezményezettje a Magyar Falu Program első szakaszának. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy számos más alap is biztosít forrásokat a komplex programmal fejlesztendő térségek számára, jóllehet ezek elosztásáról tudomásom szerint nem készült Finta Istvánéhoz hasonló elemzés.

A forráselosztás „társadalmasításáról” Czibere Ibolya és Kovách Imre is megállapították, hogy a projekttesedés általánossá válása markáns hatást gyakorol a gazdasági szereplők viselkedésmódjára, hatalmi relációira, az intézményi környezet működési mechanizmusára, a redisztribúció irányaira és mértékére.⁵⁵⁹ Miközben stratégiai szinten a vidékfejlesztési programok nagy része a hátrányos helyzet kiküszöbölésére irányul, a rendszer sajátosságai folytán meglátásaim szerint csak a pozitív diszkrimináció biztosítaná a hátrányos helyzetű és kisebb érdekérvényesítő erejű társadalmi rétegek azonos mértékű részesülését a rendelkezésre álló forrásokból. A projektekben részt vevő elit számára ez a szisztéma implicit módon egyfajta „*aranytojást tojó tyúk*”⁵⁶⁰ – mondta egy beszélgetőtársam, aki egyébként maga is a helyi projekt-elithez tartozik. A projekt-elit és a projektek hasznáiból kimaradók közötti viszonyra ez természetesen rányomja a bélyegét. A helyi diskurzus szerint a forráselosztás gyakran ismeretségek és érdekek mentén történik, s emiatt a vélekedés miatt a pályázatok elnyerése és megvalósítása kapcsán gyakran elégedetlenség vagy szkepticizmus tapasztalható a projektekből kimaradók részéről. Többször felmerült a társadalom alsóbb szegmenseinek képviselőivel folytatott beszélgetések során az is, hogy úgy vélik, a források elosztását és/vagy a programok irányítását, megvalósítását nem kompetens személyek végzik. Az alábbi interjúrészlet is ezt tanúsítja: „*Itt elkezdték, (...) hogy ilyen-olyan biogazdálkodás lesz... (...) És ugye, mondanom sem kell, hogy egy darabot nem szedtek le róla. (...) és az a baj, hogy olyanok csinálják, akik nem értenek hozzá.*”⁵⁶¹ Mivel a programok költségvetését csak a projekteket koordinálók látják át, a lokális társadalom részéről bizalmatlanság és szkepticizmus jellemző a források felhasználásával kapcsolatban is. Többször hangot adtak annak is, hogy úgy érzik, a felhasznált összegekhez mérten nem elég látványosak a projekteredmények. Hogy példával is illusztráljam, volt aki az anyagiak ésszerű felhasználását

⁵⁵⁸ Pályázati szakember, 2018

⁵⁵⁹ Czibere – Kovách 2014: 6

⁵⁶⁰ Sellye, 2017

⁵⁶¹ Sellyei lakos, 2018.

kérdőjelezte meg: „*Azt szoktam hallani, hogy ki van írva, hogy mennyi pénzt adtak erre, és hogy abból a pénzből 2-szer, 3-szor jobbat tudnának csinálni, mint amit ugye elkészítenek.*”⁵⁶²

Ezek a vélemények és vélekedések egy valamit biztosan tükröznek: a projekt-elit és a helyi társadalom közötti megfelelő kommunikáció hiányát. Tény, hogy évtizedek óta számos projekt zajlott le és hozzájuk kapcsolódóan rengeteg anyagi forrás érkezett az Ormánságba (is).⁵⁶³ Ha csupán a bárki számára elérhető települési honlapokat böngésszük is, rengeteg pályázatról és jelentős hozzárendelt forrásról értesülünk. Ám az ormánsági többség ezekről a fejlesztésekről vagy nem is tud, vagy az ő egyéni életében ezek a fejlesztések érzékelhető változást nem generáltak. Ilyen értelemben a redisztribúció folyamatából a helyi többség kívülrekedt. A fentiek alapján a projekt-elit az Ormánsághoz kapcsolódó legfontosabb erőforrások felett gyakorol elosztási jogot: anyagi forrásokat és munkát biztosít a projektek által, amelyek azonban legfőképpen a projekt-aktorok számára válnak elérhetővé és érzékelhetővé, s ez bizalmatlanságot és szkepticizmust szül a helyi társadalmakban, amit tovább mélyít az a tény, hogy a pályázati támogatásokért folytatott versenyben a legrászorultabbak hivatkozási alapul szolgálnak a források lehívásához, az eddig megvalósult fejlesztési és munkahelyteremtő programok pedig nem hoztak kielégítő eredményt a térség hátrányos helyzetének enyhítésében. Hogy a fejlesztési projektek nem hoznak kellő változást, az James Ferguson szerint a fejlesztési ipar rejtett mechanizmusainak általános velejárója. Ferguson kutatásai szerint a „harmadik világ”-beli Lesotho-ban több mint 200 fejlesztési projekt közül, amelyből 9 kifejezetten egy-egy térségre irányuló költséges agrárfejlesztési projekt volt, egy sem vezetett megfelelő eredményre, ennek ellenére újabb és újabb projektek indultak, amelyek újra és újra kudarcba fulladtak. Ferguson ezért úgy tekint a fejlesztési iparra, mint a (bürokratikus állam)hatalom gyakorlásának megerősítésére, kiterjesztésére, depolitizálására szolgáló gépezetre, amely a szegénységet tekinti kiindulási alapnak olyan beavatkozások elindítására, amelyek a szegénységre talán nincsenek hatással, más hatásai azonban – a rendszerből eredően – vannak, még akkor is, ha a tervezőknek nem ez a szándéka.⁵⁶⁴ A fejlesztési ipar a „fejlesztettek” passzivitása mellett fejlesztési aktorok tömegeinek ad munkát, ezáltal látens módon érdekeltté téve őket a rendszer fenntartásában. „A vidékfejlesztés gyakran nem éri el a célját” – idézte a szerző Williams megállapítását,⁵⁶⁵ és végül arra a következtetésre jutott, hogy a fejlesztési ipar a dél-afrikai országban tapasztaltakhoz nagyon hasonlatosan működik szinte mindenütt. Ferguson a paternalizmus visszaszorítását és az érintettek tervezésbe és megvalósításba való bevonását jelölte

⁵⁶² Sellye környéki lakos, 2018.

⁵⁶³ Ezek egy része a DBHTE koordinálásban zajlott, melyekről részletes információk érhetők el az Egyesület honlapján: <http://www.dbhte.hu/index.php/megvalosult-projektek> Letöltve: 2023.03.20.

⁵⁶⁴ Ferguson 2003: 255-256.

⁵⁶⁵ Ferguson 2003: 8-9.

meg jó iránynak annak érdekében, hogy a fejlesztési projektek célt érjenek.⁵⁶⁶ A helyiek bevonására, a közös tervezés és kivitelezés megvalósítására több hazai kutató is jó megoldásként tekint,⁵⁶⁷ amelyre lokális ormánsági példa a markóci pajtaépítés esete, amit a későbbiekben, a markóci önkormányzat stratégiájának elemzésénél részletesen ismertetek.

7.2 Önkormányzatok

Az önkormányzat a Sellyei járás több településén az egyetlen működő intézmény, fontosságát így szükségtelen hangsúlyozni. Egy sellyei pedagógussal készült beszélgetésből a mai helyzethez vezető „leépülési” folyamatot is megismerhetjük: *„Ugye először a postákat szüntették meg itt a környező falvakban, a posták után megszűntek az iskolák, az orvosról már ne is beszéljünk ugye, és most már megszűntek a kocsmák. Ez már az utolsó, ha egy faluban megszűnik a kocsmá is... Se iskola, se posta, se kocsmá, se bolt, se orvos, akkor arra a falura mi vár? Ez nagyon szomorú. Azért mindenki nem költözhet be a városokba. Rengeteg próbálkozás volt már itt az Ormánságban a rendszerváltás óta, de én igazán nem látom az eredményét, hogy ezt a tendenciát meg tudták volna állítani, tehát a kis falvak kihalását.”*⁵⁶⁸

Az önkormányzatok sajátos helyzetének és szerepkörének alakulását történeti és választójogi eredőkkel magyarázva Bódi Ferenc a rendszerváltást követő évtizedben a helyi tisztviselők és politikai szereplők státuszának megerősödését dokumentálta: *„a községi önkormányzatok testülete inkább vált a helyi elit exkluzív intézményévé, s lett egy szűkebb patríciusi csoport érdekhordozója, mint a szélesebb helyi társadalom fóruma.”*⁵⁶⁹ Ebből a viszonyrendszerből fakadóan a kistelepülések lakossága számos vonatkozásban tényleges függésbe került az önkormányzat intézményétől és a lokális politikai szereplőktől. Különösen megmutatkozik ez azoknak a hátrányos helyzetű lakosoknak esetében, akik alacsony szintű öngondoskodási képességük miatt a helyi közigazgatási szervtől remélnék segítséget napi megélhetésük és egyéni problémáik kezelése során. A kistelepüléseken gyakori, hogy az önkormányzat nem csak a közös érdekeltségű helyi célok megvalósításának, de az egyéni megélhetés biztosításának is vélt vagy valós felelősévé vált. Egy interjúalany így beszélt erről: *„Az van a fejekben, hogy az önkormányzatnak kötelessége eltartani az egyéneket vagy a családot. »Nem ad az önkormányzat segélyt!« Mondom, azt értsd már meg, hogy az önkormányzatnak nem az a feladata, hogy egyéneket lássson el, a köz javát kell szolgálnia, nem az, hogy a Józsi bácsit kell eltartsa. Próbáld meg a saját*

⁵⁶⁶ U.o.: 280-282.

⁵⁶⁷ Haraszti 2004; Lajos 2012; Lányi A. 2010a, 2010b.

⁵⁶⁸ Pedagógussal készült interjú részlete, Sellye, 2018.

⁵⁶⁹ Bódi 2020: 203.

lábadra állni!”⁵⁷⁰

Az önkormányzat mint intézmény kulcsszereplője legtöbb esetben a polgármester. Ragadics Tamás meglátásai is ezt támasztják alá: „*A kistelepüléseken jellemzően a legnagyobb helyi hatalom, legitimitás és presztízs a polgármesteri tisztséghez kapcsolható. A polgármester személye, alkalmassága, képességei, munkabírása, kapcsolatrendszere meghatározó a falu további sorsa, fejlődése szempontjából. A település első embere – az önkormányzat élén – kezdeményezhet, és foganatosíthat a helyi társadalom szervezettségét erősítő projekteket, illetve a települési közösséget építő rendezvények, programok sikeressége jelentős mértékben az önkormányzati támogatás és szervezés függvénye.*”⁵⁷¹ A személyes kompetenciák és az intézményi funkciók közötti kapcsolat terepi munkám során is megfigyelhető volt, és úgy tapasztaltam, hogy minél kisebb egy település, annál markánsabb a polgármester személyes befolyása, és minél kedvezőtlenebb helyzetben él a településen valaki, annál inkább érzékeli ezt. Egy közmunkás a polgármesterről beszélve így fogalmazta ezt meg: „*minden, ami az »önkormány«, az ő*”⁵⁷² – vagyis az önkormányzat állásfoglalása, stratégiája, tevékenysége a kisebb településeken lényegében azonos a polgármester személyes állásfoglalásával, stratégiájával, tevékenységével. Ebből az is következik, hogy az Ormánság aprófalvainak települési stratégiáiban mutatkozó eltérések jórészt a helyi vezetők habitus- és értékrendbeli különbségeinek köszönhetők.⁵⁷³

Az utóbbi évtizedekben a normatív központi támogatásokat is felváltotta a projektessé tett gazdasági szisztéma,⁵⁷⁴ amelyben az önkormányzatok nem csak koordinátorként és foglalkoztatóként, de a források lehívásában gyakran egyedül kompetens szereplőként tűnnek fel a kisebb településeken, s miközben igyekeznek megfelelni a lokális elvárásoknak, tevékenységüket össze kell hangolniuk más mezo-szintű intézmények és érdekcsoportok műveleteivel is. A szociális juttatások is a projektgazdaság részét képezik, azaz nem csak a fejlesztésekre, de a „segélyekre” is pályázniuk kell az önkormányzatoknak. A bogdásai polgármester a szociális tűzifa osztása kapcsán beszélt erről: „*igen, ha az önkormányzat megpályázza. Tehát ez egy pályázat után megy, és akkor amennyit megnyerünk, akkor az ki van osztva. [...]*”⁵⁷⁵ A különböző szociális támogatások, segélyek, alkalmi juttatások mellett az önkormányzat gyakorta kényszerül akár hitelezői szerepbe is az ormánsági kistelepüléseken: „*150 ezerben van a temetés, na most azért van úgy, hogy az önkormányzatnak kell eltemettetni. Fölvetetem vele a hitelt, aláíratjuk vele a hitelt, hogy részletbe’ letörleszti a temetkezést, segélyt kapnak. És akkor így az önkormányzat eltemetteti. Szinte majdnem*

⁵⁷⁰ Szaporca, 2012.

⁵⁷¹ Ragadics 2015: 143.

⁵⁷² Közmunkás nő, Sellye környéki település, 2014.

⁵⁷³ Lásd Pulszter 2014b; Vataščin 2014; Ragadics 2010.

⁵⁷⁴ Czibere – Kovách 2014: 1.

⁵⁷⁵ Bogdásai polgármester, 2018.

mindenkit.”⁵⁷⁶

Nem csak szociális jellegű és anyagi segítséget biztosítanak a rászorulóknak az önkormányzatok, hanem gyakran munkaadói szerepben is fontos funkciót töltenek be. A munkahelyhiányos térség legnagyobb foglalkoztatói közé tartoznak, leggyakrabban ők koordinálják a helyi közfoglalkoztatási programokat, amik a legtöbb embernek munkát adnak egy-egy településen. A közfoglalkoztatás sokszor a szociális segítségnyújtással is összekapcsolódik. Markócon, Marócsán, Bogdásán, de több más településen is természetbeni juttatásként szoktak osztani a helyi lakosoknak a közfoglalkoztatásban megtermelt zöldségekből.

Bogdása a Startmunka mintaprogram indulása óta résztvevője volt a mezőgazdasági programnak, 2015-ben miniszteri dicséretben is részesült az önkormányzat a közfoglalkoztatás rendszerében megvalósított lótarásért. A kutatás idején két lóva volt a településnek, amelyekkel többek között a mezőgazdasági program földterületeinek művelését (vetés, betakarítás, szénahordás, stb.) is végezték. Ingyenesen szállítottak házhoz fát is az arra igényt tartó helyieknek a közfoglalkoztatási program keretében tartott lovakkal, de a téli tüzelőt is kitermelték maguknak a közfoglalkoztatott dolgozók: *„Tavalyi évben úgy sikerült, hogy van nekünk egy árunk, földutunk, és az mellett volt ilyen puha tűzifánk, úgymond, kitermeltetem velük, 3 köbmétert mindenki hazavitt. Azt is lóval hordtuk be és ingyen, bérmentve.”*⁵⁷⁷ A lovak vásárlására a program biztosított keretet, valamint az állatok gondozása is közfoglalkoztatásban zajlott. A faluban térkögyártás, gombatermesztés és zöldségtermesztés is folyt a közfoglalkoztatási program támogatásával.⁵⁷⁸ Bogdása polgármestere 2010-től 2021-ig, haláláig Nagy Árpád volt, aki feleségével a település boltját is üzemeltette, és az önkormányzat tevékenységében is meghatározó volt a polgármester privát értékrendje és stratégiája.

Az önkormányzatok helyzetének általános jellemzője, hogy a makro- és mikro-szintet összekötő legáltalánosabb mezo-szintű szereplőként gyakran kényszerpályán mozognak, mivel a projektek, pályázatok szabta lehetőségek nem mindig igazodnak a helyi szükségletekhez. Egy térségbeli polgármester elmondása alapján a fejlesztési források meghatározott célokra érkeznek, miközben vannak olyan forráshiányos területek, amelyeket az önkormányzatok nem tudnak saját erőből kezelni: *„Most egy kicsit túlnyertük magunkat. Jó 200 millió fölött van (mármint a pályázatokon elnyert összeg – kieg. tőlem). [...] Ez mellett anyagi gondok vannak. 8 millió mínusz van a konyhánkon. Ezt nem tudom betömni ezekből a pályázatokból.”*⁵⁷⁹ 2009-ben Besencén

⁵⁷⁶ Sellyei járás egyik kistelepülése, polgármester, 2018.

⁵⁷⁷ Bogdásai polgármester, 2018.

⁵⁷⁸ Interjúrésztlet, Bogdása, 2018.

⁵⁷⁹ A Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal Településeinek egyik polgármestere, 2018

tenispálya létesült pályázati pénzből.⁵⁸⁰ A település akkori polgármestere, Ignác József,⁵⁸¹ aki a pécsi Gandhi Gimnázium egyik alapítója és munkatársa volt, minden lehetséges pályázaton elindította a falut⁵⁸² – így nyertek forrást egy tenispálya építésére és működtetésére egy olyan aprófaluban, ahol olyan elemi gondokkal küzdött a lakosság jelentős része mint hogy „*drága az ivóvíz; sokan hitelt vettek fel, majd munkanélkülivé váltak; többen eladósodtak.*”⁵⁸³ A tenispálya létrehozásáról és a besenceiek sportpályafutásának kezdetéről 2013-ban dokumentumfilm is megjelent „Besence Open” címmel Kovács Kristóf rendezésében, amely később bekerült a Roma Fotográfia Digitális Archívumának Filmográfiájába is. A film egyébiránt szintén pályázati forrásból valósult meg.⁵⁸⁴ Akadtak, akik a projekt kezdetén szkeptikusak voltak a tenispálya jövőbeni hasznát illetően: „*Aki építette a tenispályát, annak igaza volt, mert adtak neki rá pénzt, és hogyha adtak neki rá pénzt, akkor csinálja meg. De mér' ilyen hülyeségre adnak pénzt?*”⁵⁸⁵ Voltak azonban olyanok is, akik éltek a lehetőséggel és örültek, hogy megtanulhatták a „gazdagok sportját”, még ha az nem is segítette a megélhetési gondjaikon: „*Nem gondolok a hiteleimre, mert felszabadultam a tenisztől.*”⁵⁸⁶ A tenispálya kapcsán Besence országos ismertségre tett szert, és a helyiek közül sokan évekig – feltehetően a projekt fenntartási idejének lejártáig – valóban aktívan teniszeztek.⁵⁸⁷ Besence csupán egy példa a pályázati források felhasználhatósága és a valódi szükségletek közötti diszparitásra, de számos esetben tapasztalható, hogy a helyiek elsősorban a megélhetési lehetőségek javítására irányuló fejlesztéseket fogadnák szívesen.

A legtöbb településen az önkormányzatokhoz kapcsolódik a helyi rendezvények, közösségi alkalmak szervezése, és ezek sikeressége politikai tőkeként kamatozhat a továbbiakban. A bálók, falunapok, nőnap rendezvények, Mikulás-naphoz és karácsonyhoz kötődő ünnepi alkalmak a legjellemzőbbek, amelyek lehetőséget teremtenek a közösségi életben való részvételre. „*A szerencsés polgármesterek körül kialakult egy önkormányzati képviselőkből és aktív helyiekből álló*

⁵⁸⁰ Kovács Kristóf “Besence Open” - dokumentumfilm, 2013 <https://www.youtube.com/watch?v=oT9ZGAU1ico>
Letöltve: 2023.04.13.

⁵⁸¹ A polgármester egyebek mellett „az Országos Foglalkoztatási Alap dél-dunántúli programigazgatójaként jelentős pályázati háttérrel és szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkezik. Jelentős helyi fejlesztéseket eszközölt a szociális gazdaság programjainak keretei között: kertészetet létesítettek fóliasátrakkal, s a kereskedőkkel előre egyeztetve döntenek a megtermelt javokról (paprika, burgonya). A szomszédos falvak polgármestereivel egyeztetve a termelést kiterjesztették, külföldi exportra szállítanak. A megmaradt zöldséget a település lakói vihetik haza.” (Ragadics 2019a: 128.)

⁵⁸² Forrás: TKKI, 2015: https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/Ignacz_Jozsef_jezsuita_beszelgetes_meghivo.pdf
Letöltve: 2023.04.

⁵⁸³ Ragadics 2019a: 171.

⁵⁸⁴ ROFODIA 2019

⁵⁸⁵ Idézet egy helyi lakostól a “Besence Open” című dokumentumfilmből, 2013.

⁵⁸⁶ Idézet egy teniszező helyi lakostól a “Besence Open” című dokumentumfilmből, 2013.

⁵⁸⁷ A besencei tenispálya kapcsán az Index 2019-es cikke arról tudósít, hogy a pályát ma legfeljebb focizásra vagy lábtengóra használják. (Index 2019.)

mag, akik részt vállalnak a feladatokból”,⁵⁸⁸ illetve a térség civil szervezetei is rendszeresen megjelennek a szervezők között.

Az önkormányzatok mellett nemzetiségi önkormányzatok is működnek több településen. A Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területén Sellyén és Drávafokon horvát és cigány, Bogdásán, Kákicsón, Marócsán, Okorágon és Drávaiványiban cigány nemzetiségi önkormányzat működik.⁵⁸⁹ Nem felhőtlen azonban a viszony mindenhol a kisebbségi és többségi önkormányzatok között. Egy kisebb, Sellye környéki településen a pályázatok körüli rivalizálására volt példa terepmunkám idején a helyi önkormányzat és a nemzetiségi önkormányzat intézménye között. A település boltosa úgy látta, hogy kevés rendezvény van a településen, a meglévő programok megosztó jellegűek, és a kulturális és szabadidős programokon való részvételben is érezhető, hogy a két önkormányzat rivalizál:

„– Csak ezek az önkormányzati rendezvények. De az is külön van. Ugye van roma kisebbségi, meg van a nagy önkormányzat.

– Nincs olyan rendezvény a faluban, ahol mindenki ott van?

– Hát ő... végülis van. De az is olyan, hogy ők is eléggé másfelé mennek. Másfelé húz a két önkormányzat. Szóval ugye a roma kisebbségi meg a másik is. [...]”⁵⁹⁰

Törvényi előírás alapján a nemzetiségi önkormányzatok használhatják a települési önkormányzatok infrastruktúráját, így üléseiknek, rendezvényeiknek általában a helyi önkormányzati tulajdonú ingatlanok biztosítanak helyszínt. A nemzetiségi önkormányzatok ún. feladatalapú támogatásait a nemzetiségi közfeladatok ellátására, nemzetiségi médiatartalom-szolgáltatás támogatására, közművelődés-, közösségi és társadalmi részvétel fejlesztésére, hagyományos közösségi kulturális értékek gondozására és oktatásra fordíthatják – ez leggyakrabban hagyományőrző csoportok támogatását, a nemzetiség számára szervezett közös kirándulások szervezését, nemzetiségi bálók és kulturális rendezvények lebonyolítását jelenti a gyakorlatban. Szélesebb merítésű kutatásából Ragadics Tamás ugyancsak azt állapította meg, hogy a nemzetiségi önkormányzatok mindenekelőtt kulturális szervezői szerepet töltenek be a térségben.⁵⁹¹

Az önkormányzatok helyzetének általános áttekintése után a következőkben egy-egy alfejezetben a központi szerepet betöltő, városi rangú Sellye és a „harmadik utas” apró falu, Markóc önkormányzatainak tevékenységét mutatom be részletesebben. A választást egyrészt az anyag indokolta, másrészt Sellye éppen központi mivolta miatt a térség többi településére is kihat, a projektesített gazdasági szisztémában pedig a fejlesztések révén is irányító szerepet tölt be. Markóc

⁵⁸⁸ Ragadics 2019a: 123-124.

⁵⁸⁹ SVH é.n.

⁵⁹⁰ Sellye környéki boltos, 2018.

⁵⁹¹ Ragadics 2019a: 86.

a kutatás idején ugyan deklarálta alternatív utat kívánt bejárni az akkori polgármester egyéni preferenciáihoz illeszkedően, de meglátásom szerint korántsem tért el jelentősen a helyzete a többi hasonló ormánsági településétől, ahogy azóta sem tér el,⁵⁹² ezért a különutas törekvések ellenére is alkalmas az ormánsági kistelepülések körülményeiről való tájékozódásra. A két önkormányzat helyzetének bemutatásához az interjúk anyagán és a megfigyeléseimen túl elsősorban fejlesztési dokumentumokra és az azokból kibontott összefüggésekre támaszkodtam.

7.2.1 Sellyei önkormányzat

A térség legnagyobb települése, Sellye honlapjának bemutatkozó sorai szerint a város „*egy kellően nem méltányolt, ipari és mezőgazdasági szempontból is kiaknázatlan országrész, az Ormánság központja.*”⁵⁹³ Sellye egészségügyi, szociális, rendészeti és szolgáltatói intézményhálózatával ellátja a teljes járást, a városban működő intézmények és vállalkozások a térség foglalkoztatási központjává is teszik.⁵⁹⁴ A Sellyei Önkormányzat kulcsszerepet tölt be a térségben, mivel Sellye több közigazgatási egységnek (Közös Önkormányzati Hivatal, Járás) is központi települése, így módon a legnagyobb projektgazdasági szereplő az Ormánságban – amint erre lentebb részletesebben is kitérek majd – és a város fejlődési irányai kihatnak több tucat település életére. A sellyei önkormányzat jelenlegi tevékenysége és gazdasági stratégiája elválaszthatatlan a fentebb már említett polgármester személyétől, aki nem csak helyi, de térségi, megyei és regionális döntéshozó testületek tagja, és több mint 20 éve aktív résztvevője a sellyei közügyeknek.⁵⁹⁵ Nem csak a sellyei, de az ormánsági projekt-elitnek is vezető egyénisége. Személyes gazdasági stratégiáját tekintve iseredményes gazdálkodást folytat, egyike a sikeres helyi származású mezőgazdasági vállalkozóknak, akik, mint azt a vállalkozókat bemutató fejezetben ismertetni fogom, szintén nem függetlenek a projekt-gazdaságtól. A vele készült interjú alapján a térség legnagyobb problémáinak a hátrányos helyzetű lakosság nagy arányát, a munkahelyek hiányát, valamint azokat a történelmi-gazdasági hatásokat, legfőként a negatív demográfiai

⁵⁹² V.ö. Pulszter 2015.

⁵⁹³ SVH é.n.

⁵⁹⁴ SITS 2015, 19.

⁵⁹⁵ Nagy Attilát 2002-től Önkormányzati képviselőnek választották Sellyén, 2006-ban a Baranya Megyei Önkormányzat Képviselőjeként a pénzügyi bizottság elnöke lett. 2007-ben Sellye Város Polgármesterévé választották, majd ugyanebben az évben az Ormánságot nagyrészt felölelő Sellyei Kistérségi Többcélú Társulás Elnökének választották meg nagy támogatottsággal, valamint ekkortól a Dél-Dunántúli Regionális Önkormányzati Társulás Pénzügyi bizottsági elnöke, a Baranya Megyei Munkaügyi Tanács tagja. A 2010-es önkormányzati választásokon 75%-os támogatottsággal választották meg polgármesternek és ezt követően Kistérségi Elnöknek. 2012-óta a Sellyei Református Társegyházközség presbitere. 2013-tól ismét tagja a Baranya Megyei Közgyűlésnek és beválasztották területfejlesztési bizottságba. Jelenleg az Ormánságot érintő, a makro- és mezo-szintű gazdasági folyamatokat összekötő legfontosabb projektgazdasági szervezet, a Dél-Baranya Határmenti Települések Egyesületének alelnöke, korábban elnöke volt.

Források: https://mszp.hu/parttag/nagy_attila 2023.03.11.;

<http://www.dbhte.hu/index.php/egyesuletunk/kapcsolat/elnoekhelyettes> 2023.03.11.

folyamatokat látja, amelyek a mai helyzetéhez vezettek.

Sellye az egyetlen olyan település az Ormánságban, amelyen nem az önkormányzat a legnagyobb foglalkoztató, de így is jelentős munkaerőpiaci szereplőnek számít. A kutatás idején az önkormányzati hivatal mintegy 40, a kormányhivatal pedig mintegy 20 főnek adott állandó munkát a járási központban, és 5 főt foglalkoztatott az önkormányzat tulajdonában lévő, kommunális feladatokat ellátó cég, valamint 2017-2018-ban hozzávetőlegesen 140 fős létszámú közfoglalkoztatotti keretet tartott fenn a város. Bár a közfoglalkoztatási keret itt a legnagyobb létszámú az Ormánságban, és ahogy a polgármester fogalmazott, „jó, hogy van”⁵⁹⁶, Sellye esetében mégsem jelenik meg olyan súllyal, mint a kisebb településeken, ahol az önkormányzatok a legnagyobb foglalkoztató és a legközelebbi szociális segítő szerepébe kényszerültek.

A sellyei önkormányzat gazdasági stratégiájában jelentős szerepet játszanak a pályázati források, amelyek a város fenntartásához és fejlesztéséhez elengedhetetlenül szükségesek. Mindazokat a célokat, amelyek a település projekt-tevékenységeinek keretét jelentik, Sellye Integrált Településfejlesztési Stratégiája tartalmazza. Közigazgatási központ révén azonban nem csak saját célok, de a közelében fekvő, közös önkormányzati hivatalhoz tartozó települések, valamint a csaknem 40 települést magába foglaló Sellyei járás fejlesztési céljai is megjelennek a speciális térségi szerepet betöltő Sellye stratégiájában. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a város és a térség stratégiája önmagában nem értelmezhető, hiszen illeszkednie kell a makro-környezeti keretrendszerhez, elsősorban az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepcióhoz (OFTK). E szerint a koncepció szerint „*Sellye Magyarország funkcionális térségei közül a környezeti meghatározottságú, természetközeli gazdálkodás területeként jelölt ormánsági részterület északi szélén helyezkedik el, nem része sem az ország gazdasági-technológiai magterületének, sem pedig a kihangsúlyozottan turisztikai funkciójú területeknek. A városhálózati struktúra vonatkozásában az OFTK Sellyét nem sorolja azon települések közé, amelyek a jövőben a növekedés dinamikus térségeiként jelennek meg a hazai településszerkezetben.*”⁵⁹⁷ Miután a térségi és lokális fejlesztések az Európai Unió és hazai stratégiák és koncepciók által meghatározott célterületekre irányulnak, mindaddig, amíg a makro-szintű stratégiai célok között nem szerepel a térség bekapcsolása a gazdasági vérkeringésbe, a sellyei fejlesztési stratégiában megfogalmazott célkitűzések egy része inkább probléma-meghatározásnak vagy a potenciális lehetőségek számbavételének tekinthető, semmint a közeljövőben megvalósítható feladatnak. Saját terepi tapasztalataim, interjúim azt támasztják alá, hogy bár ez nincs feltétlen összhangban a makro-szintű fejlesztési elképzelésekkel, a helyi fejlesztési célok legalapvetőbb rétegét az infrastrukturális

⁵⁹⁶ Sellye polgármestere, 2018.

⁵⁹⁷ SITS 2018: 11.

fejlesztések képezik. Ezért az alábbiakban az Ormánság területi elzártságának megszüntetésére vonatkozó helyi tervekről és az ezt gátló tényezőkről szeretnék szólni. Ezt a problematikát Ragadics Tamás is felvetette a lokális problémaérzékelés és helyi célok elemzésekor. Eredményei alapján kérdéses, hogy a „*fejlesztési dokumentumok problémalátása hogyan konvergál a helyi szereplők fejlesztési elképzeléseivel*”.⁵⁹⁸ Polgármesterekkel készített interjúi alapján arra a következtetésre jutott, hogy „*a fejlesztési programok célrendszerével összevetve – az ormánsági települések polgármestereinek tervei [...] többségében infrastrukturális változást eredményeznek.*”⁵⁹⁹ A Sellyei Önkormányzat hosszú távú fejlesztési célkitűzései között is megjelent a földrajzi-közlekedési peremhelyzet okozta hátrányok mérséklése, és 2023-ig elérendő, középtávú stratégiai célkitűzésként szerepelt a külső és belső megközelíthetőség és elérhetőség javítása, amelyhez kapcsolódva kiemelt fontosságú célként jelent meg a 67. számú út meghosszabbítása és a Horvátország felé történő határnyitás, ezzel összefüggésben pedig a hazai és nemzetközi közúti megközelíthetőség javításával elérhető gazdaságélénkítés.⁶⁰⁰

Korábban már ismertettem, hogy milyen szerepet tölt be a Dráva mint határfolyó. A 2015-ben az európai migrációs válság hatására kibontakozó rebordering-folyamatok e határszakasz elzártságát tovább fokozták, és negatívan hatottak a korábban megindult horvát-magyar eurorégiós törekvésekre és fejlesztésekre. Azt is említettem, hogy Végh Andor, Pap Norbert és Reményi Péter vizsgálatának eredménye szerint a Drávamenti régiók legnagyobb problémája mind a horvát, mind a magyar oldalon a fizikai összeköttetés hiánya. Kardinalis kérdés tehát a Dráva átjárhatóságát és a két régió közötti közúti közlekedést biztosító hidak hiánya, ami „*nyilvánvalóan nem segíti az amúgy is hátrányos helyzetű magyarországi Ormánság és a hasonlóan elmaradott horvátországi Podravina fejlődését.*”⁶⁰¹ Ezzel egybecsengő véleményt olvashatunk egy 2015-ös szakmai módszertani felmérésben is, amely az Ős-Dráva Program kapcsán így fogalmazott: „*Baranya határ menti megye, ezért a szomszédos Horvátországgal való jó kapcsolat, a gazdasági együttműködések megteremtése és elmélyítése érdekében elengedhetetlen új határátkelők nyitása a térségben, ez is a program sikerének egyik tényezője.*”⁶⁰²

Ez a kérdéskör több mint 20 éve napirenden van az Ormánság kapcsán, 1999-ben került be először a fejlesztési dokumentumokba,⁶⁰³ 2001-ben képviselői felszólalás révén a parlament elé is

⁵⁹⁸ Ragadics 2019a: 87.

⁵⁹⁹ U.o.: 90.

⁶⁰⁰ SITS 2018: 19.

⁶⁰¹ Végh – Pap – Reményi 2021: 80.

⁶⁰² InNow Tanácsadó Zrt. 2015: 99.

⁶⁰³ 67-es főút fenntarthatósági vizsgálata 2009: 1.

került,⁶⁰⁴ 2 évtizeddel később a 2021-es Baranya Megyei Területfejlesztési Program társadalmi, gazdasági értékelése című fejlesztési dokumentum javaslatai között is szerepelt.⁶⁰⁵ 2009-ben a Magyar Természetvédők Szövetsége végzett megvalósíthatósági vizsgálatot a 67-es számú főút meghosszabbításáról és a határnyitásról, és azt a fejlesztést, amelyet mind a megyei, mind a térségi, települési stratégiák és a lokális közvélemény is hosszú ideje a felzárkózás egyik lehetséges eszközének, sőt, alapfeltételének tekintenek, épp a terület elmaradottságára hivatkozva vélte időszerűtlennek.⁶⁰⁶ A terület társadalmi, gazdasági helyzetét illetően a megvalósíthatósági dokumentum a következő megállapításra jutott: „*csupa olyan tényező, amin a közút mégoly nagyívű fejlesztése sem segíthet.*”⁶⁰⁷ A dokumentum elsősorban környezetvédelmi okokra hivatkozva utasította el az úthálózat fejlesztését és egy drávai átkelő létesítését, és a fennálló állapotot a természet védelme érdekében fenntartandónak értékelte.⁶⁰⁸ A vizsgálati anyag végül a következőket javasolta: „*a tervezett új nyomvonalú 67. sz. főút meghosszabbítására nincs kényszerítő szükség. Helyette viszont elodázhatatlan a Dráva-sík közúthálózatának kor színvonalán történő felújítása. A kapcsolódó drávai határátkelőhely megnyitása elleni érvek pedig súlyosabbak a mellette szólóknál. A dolgok jelen állása szerint azonban ennek a „null-megoldásnak” nincs realitása. Híd helyett személyforgalmat bonyolító kompátkelőt javasolunk [...]*”⁶⁰⁹ Ez a véleményezés 2009-ben, azaz jóval az előtt született, minthogy 2015-ben a déli magyar határ kiemelt jelentőségű védelmi vonallá vált volna a migrációs nyomás hatására. Egy olyan időszak szakvéleménye ez, amikor Horvátország még aspiránsként, Magyarország pedig Európai Unió tagállamként részt vett az INTERREG, határon átnyúló együttműködési és fejlesztési programokban.⁶¹⁰ Fontosnak tartom éppen ezért e

⁶⁰⁴ https://www.parlament.hu/naplo98/173/n173_108.htm Letöltve: 2023.03.22.

⁶⁰⁵ BMTF TGKE 2021: 91.

⁶⁰⁶ „*A beruházás elhúzódása, késése, az Ormánság felzárkóztatásának kérdései miatt indokolt.*” (67-es főút fenntarthatósági vizsgálata 2009:1.) A beruházástól remélt társadalmi és gazdasági hatásokat illetően a dokumentum így fogalmazott: „*A projekttel összefüggő dokumentumok ugyanazokat az unásig ismételt területfejlesztési paneleket tartalmazza: kitorési lehetőség, elzártság feloldása, kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok fejlesztése, beruházások és tőkeáramlás elősegítése, turizmusfejlesztés, munkahelyteremtés stb. Néhány kivételtől eltekintve azonban (mint a határátkelő esetében a közvetlenül a határ két oldalán fekvő területek egymásra találása, illetve a kapcsolattartás könnyebbé válása a horvát nemzetiségi falvak és Horvátország között) mindezeknek vajmi kevés közül van a valósághoz, sokkal inkább a minden eredetiséget nélkülöző önámítás kategóriájába tartoznak.*”(U.o.: 5.)

⁶⁰⁷ U.o.: 6.

⁶⁰⁸ „*És végül még egy súlyos érv mindenféle határátkelő nyitásával szemben: Drávaszabolcs és Barcs, azaz a Dráva 78. és 152. folyamkilométere között immár 90 éve semmilyen tranzitforgalom nem létezik. Ez a 74 kilométeres szakasz – egy Dráva méretű folyó esetében – európai unikumnak számít. Ezt a tényt meg lehet élni katasztrófa-ként is (mint ahogy teszik ezt a trendi területfejlesztéssel foglalkozók), és fel lehet fogni áldásként, amely tény önmagában is óriási (európai jelentőségű!) természeti érték, ill. természetvédelmi lehetőségek tárháza.*” (67-es főút fenntarthatósági vizsgálata 2009.: 14.) A dokumentum azzal érvelt emellett az álláspont mellett, hogy Nyugat-Európában a Rajna középső szakaszán – egy turisztikailag kiemelten frekvenciált helyen – szintén környezetvédelmi okokból nem engedélyezik a hidépítést (67-es főút fenntarthatósági vizsgálata 2009). Ehhez csupán annyi megjegyzést szeretnék fűzni, hogy a hivatkozott szakaszon a Rajna mindkét partján főútvonal halad végig, és több helyen kompátkelő üzemel, vagyis olyan jellegű elszigetelő hatása nem jelentkezik a folyónak, mint a Drávának az ország, egyúttal az Ormánság déli határán. (Google Map, 2023.)

⁶⁰⁹ 67-es főút fenntarthatósági vizsgálata 2009: 16.

⁶¹⁰ Pámer 2019: 151.

helyen is kiemelni, hogy Horvátország csupán 2023. január 1-től vált tagjává a schengeni övezetnek,⁶¹¹ vagyis a magyar déli határ egészen eddig az időpontig sérülékenyebb és magasabb rizikófaktort hordozó határként értelmezhető – ami magyarázatul szolgálhat az Ormánságot érintő makro-szintű stratégiai megfontolásokra és a határnyitás tervének elvetésére. 2009-ben Antal Zoltán munkaerő-piaci kitörési pontjait vizsgáló tanulmányában így fogalmazott: „*Úgy gondolom, mindenképpen az infrastruktúra – különösen a közúthálózat – fejlesztése a legelső feladat, mivel jelenleg ez a térség felzárkózásának szűk keresztmetszete*”.⁶¹² Úgy vélte, szükséges volna egy Révfülu környékén létesített határátkelő, amely növelni tudná a térség idegenforgalmi potenciálját, ugyanakkor úgy ítélte, hogy a határátkelő működése nem jelentene a várakozásoknak megfelelő gazdasági többletet, ennek okát pedig abban látta, hogy a Dráva mindkét partján az alacsony gazdasági aktivitás és a lakosság alacsony iskolázottsága jellemző.⁶¹³ Ragadics Tamás 2015-ös PhD értekezésében az Ormánság SWOT-analízisében a terület lehetőségeit összegezve ugyancsak számolt a közlekedési peremhelyzet felszámolásának előnyeivel: „*A térségben megépítendő új Dráva-híddal javulnak az Ormánság Horvátország felé irányuló gazdasági és társadalmi kapcsolatai.*”⁶¹⁴ A Magyar Természetvédő Szövetség vizsgálata óta eltelt 14 évben nem épült sem kompátkelő, sem híd, illetve a 67. számú út meghosszabbítása sem valósult meg..

Tovább elemezve Sellye fejlesztési alapdokumentumát, az úthálózattal kapcsolatos célok között a szerepel a térségi és helyi kerékpárút-hálózat fejlesztése, a gyalogút -hálózat fejlesztése, valamint útrekonstrukció és hiányzó útszakaszok kiépítése a városban, amelyek részlegesen meg is valósultak. További cél volt vonzó és fenntartható épített környezet, közterületek és infrastruktúra kialakítása, amelyek részlegesen ugyancsak megvalósultak.⁶¹⁵

A stratégiai célkitűzések között szerepelt a közszolgáltató intézmények fejlesztése, a helyi gazdaság támogatása és a munkahelyteremtés, és ehhez kapcsolódóan a foglalkoztatottság növelése.⁶¹⁶ Ez utóbbiak keretében új termelői piac létesült a városban, valamint a Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóság⁶¹⁷ (TEF) kezdeményezésére Sellyén az egykori sajtüzem helyén

⁶¹¹ EU Tanács Sajtóközlemény 2022.

⁶¹² Antal 2009: 210.

⁶¹³ U.o.: 208-209.

⁶¹⁴ Ragadics 2015: 167.

⁶¹⁵ Lásd Sellye város honlapján: <https://www.sellye.hu/palyazatok-beruhazasok> Letöltve: 2023.03.23.

⁶¹⁶ SITS 2018: 19.

⁶¹⁷ 2019. augusztusában hívta életre a Belügyminisztérium a Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóságot (TEF), amelynek feladata a Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégiával összhangban a társadalmi felzárkózás segítése, a mélyszegénység megszüntetése és az esélyteremtés képzési, szervezési és módszertani feladatainak ellátása és mentori támogatás biztosítása. A TEF budapesti központtal, 5 vidéki igazgatósággal (Székesfehérvár, Pécs, Miskolc, Debrecen, Kecskemét), 18 fejlesztési központtal és 4 kirendeltséggel létesült, melyek közül egy Vajszlón, az Ormánság második legnagyobb településén működik. „A TEF küldetésének tekinti egy olyan társadalomfejlesztő, esélyteremtő szerep felvállalását, amelynek révén a hátrányos helyzetű munkavállalók fokozatosan, lépésről-lépésre aktív munkaerő-piaci szereplők lesznek.” Lásd: TEF portál é.n.

létesült egy zöldségfeldolgozó üzem, amelyet 2022. tavaszán adtak át. Az üzemet azzal a céllal létesítették, hogy munkalehetőséget teremtsen Sellyén és a környező településeken élő hátrányos helyzetű munkavállalók számára. A Zöldségfeldolgozó üzem 17 fő, ebből 13 fő betanított munkás foglalkoztatását tervezte a TEF, kezdetben közfoglalkoztatási, később munkatörvénykönyv szerinti alkalmazásban. Vejtő, Hirics, Baranyahidvég, Nagycsány, Drávasztára, Drávaiványi, Besence, Piskó és Adorjás falvakban évek óta zajlik zöldségtermesztés a közfoglalkoztatás keretében mintegy 64 fő bevonásával, s most ennek kontinuitását biztosítja az újonnan létesített sellyei feldolgozó üzem a kistépüléseken megtermelt zöldségek hasznosításával. A program tervezte „*a termelő üzem kapacitásainak maximális kihasználtsága mellett a dolgozók kompetenciáit arra a minőségre emelni a közfoglalkoztatás ideje alatt, mely biztosítja a versenyipiaci körülményekhez harmonizáló juttatás és státusz megváltozását*”⁶¹⁸ – amihez szakmai támogatást a Gandhi Nonprofit Kft. nyújtott. A program a tervek szerint a második évtől kezdve hozhat piaci eredményeket.⁶¹⁹

A társadalmi felzárkóztatás elősegítése és az esélyegyenlőség javítása is a középtávú célok között szerepelt,⁶²⁰ ennek keretében a társadalmi felzárkóztatásban tevékenykedő szakemberek továbbképzését, munkakörülményeik javítását, valamint a felzárkóztatáshoz szükséges programok háttér-infrastruktúrájának megteremtését célozták.⁶²¹ Ehhez kapcsolódóan valósult meg a Sellyei Család és Gyermekegészségi központ infrastruktúra fejlesztése, a pedagógusok humán erőforrás fejlesztése, valamint a humán erőforrás-fejlesztés háttér-infrastruktúrájának megteremtése Sellyén és Drávaiványiban. Szintén középtávú stratégiai célkitűzés volt a fenntartható turizmus fejlesztése és a város versenyképes, akár országosan vagy nemzetközileg is jegyzett turisztikai célterületté tétele, melynek érdekében a legfőbb fejlesztési irányokként a Kis-rét és a Kastélypark turisztikai célú fejlesztését, a természeti értékek turisztikai feltárását és fenntartható hasznosítását, valamint városi rendezvényter létrehozását jelölte a dokumentum.⁶²² A város termálfürdőjének fejlesztése nem a turisztikai tervek között, hanem az egészség megőrző, sport- és rekreációs fejlesztések között jelent meg,⁶²³ miközben más településeken egy ilyen létesítmény meghatározó idegenforgalmi vonzerő. Sellye esetében azonban, „*kistérségi vagy járási szinten jelentős szerepet tölt be, helyi viszonylatban jelentős, de nem fejlődött úgy mint a Dél-Dunántúlon sok más fürdő.*”⁶²⁴

⁶¹⁸ Sellye Város képviselőtestületi ülésének jegyzőkönyvéből, 2021. március 11. Lásd: SV KT 2021.

⁶¹⁹ U.o.

⁶²⁰ SITS 2018: 20.

⁶²¹ SITS 2018: 20-21.

⁶²² SITS 2018: 20

⁶²³ Korábban a 2015-ös stratégia kulcsprojektként jelölte egy rekreációs központ kialakítását, amelynek célja komplex rekreációs központ létrehozása volt a városban a termálfürdő, a sportkomplexum és az itt található szálláshelyek, továbbá a járóbeteg ellátó központ bevonásával és fejlesztésével, a termálvíz gyógyvízzé minősítésével és a medencék fedett fürdővé alakításával (SITS 2015: 27), a 2018-as dokumentumban csupán a fent felsorolt turisztikai célok és a helyi gazdaság fejlesztése jelentek meg kulcsprojektként (SITS 2018: 29).

⁶²⁴ A sellyei fürdőt üzemeltető önkormányzati tulajdonú cég vezetője, 2017.

A Sellye Város honlapján közzétett dokumentumok alapján 25 olyan pályázat zajlott le a közelmúltban vagy van folyamatban jelenleg is, amelyek a Településfejlesztési Stratégiában megjelölt célok megvalósítására irányulnak.⁶²⁵ A pályázati programok nagy száma a kevesebb mint 2500 lakosú településen egy erős projekt-elit jelenlétét mutatja, amelynek tagjai aktív tevékenységet folytatnak az Európai Unió és hazai források eléréséért. Összességében elmondható, hogy a központi település önkormányzata a többi ormánsági önkormányzatnál sokkal inkább a projektesített gazdaság kihívásaihoz jól illeszkedő menedzser-szemléletű vezetést érvényesít. Közigazgatási szerepéből kifolyólag nem csupán saját településének, de a Közös Önkormányzati Hivatal és a járás településeinek érdekeit is képviseli egy közös cél, a fejlesztési források elérése érdekében, jóllehet a fejlesztések tényleges irányát a mindenkori makro-szintű keretrendszer határozza meg.

⁶²⁵ TOP-Plusz-2.1.1-21-BA1-2022-00001 Sellye Város Önkormányzatának épületenergetikai korszerűsítése
TOP-Plusz-1.2.1-21-BA1-2022-00035 Sellye, „Kispark” és környezetének fejlesztése
TOP-Plusz-1.2.1-21-BA1-2022-00036 Sellye Mátyás király utcaképezésének fejlesztése
TOP-Plusz-1.2.1-21-BA1-2022-00037 Sellye, Carolina tér fejlesztése
TOP-Plusz-1.2.1-21-BA1-2022-00038 Sellye város településképzésének fejlesztése
EFOP-1.4.2-16-2016-00018 Integrált térségi gyermekprogramok a Selyei járásban
EFOP-4.1.8-16-2017-00014 Sellye Városi Könyvtár informatikai fejlesztése
EFOP-3.9.2-16-2017-00034 Humán kapacitások fejlesztése az Ormánság szívében
EFOP-1.5.3.-2017-00029 Humán szolgáltatások fejlesztése az Ormánság szívében
EFOP-2.1.2-16-2017-00005 Sellye Járás integrált térségi gyermekprogramjának infrastrukturális fejlesztése
TOP-4.2.1-16-BA1-2017-00013 Sellye Család-és Gyermekjóléti Központ infrastruktúrájának fejlesztése
TOP-3.2.1-16-BA1-2017-00019 A selyei alapfokú oktatási intézményhez kapcsolódó épület energetikai korszerűsítése (Sportcsarnok korszerűsítése)
TOP-1.1.3-16-BA1-2017-00006 Piac és az ahhoz szükséges alpinfrastruktúra kialakítása Sellyén
TOP-1.4.1-16-BA1-2017-00009 Hátrányból előnyt: Ormánsági Tücsök Óvoda ellátási színvonalának emelése gyermekeink hátrányos helyzetének csökkentése érdekében (Óvodabővítés)
TOP-2.1.2-16-BA1-2017-00004 Élhetőbb, szebb, zölddebb város megteremtése az Ormánság szívében
TOP-2.1.1-16-BA1-2017-00001 Helyi ellátás, szolgáltatás, életminőség javítása az Ormánságban (Barna mezős rehabilitáció - volt sajtüzem területe)
TOP-3.1.1-16-BA1-2017-00010 Nyeregbe az Ormánságban (Közlekedés fejlesztés - Fürdő utca, kerékpársáv)
ÁROP-1.A.3-2014-2014-0022 Hátrányos helyzetű célcsoportok helyzetbe hozása a Selyei járásban
TÁMOP-2.4.5-12/3 „A rugalmasságot növelő helyi, innovatív kezdeményezések támogatása Sellye Városában (Önkormányzati szolgáltatásfejlesztések)
DDOP-6.2.1/K-13-2014-0002 Sellye Város Integrált Településfejlesztési Stratégiájának, Sportfejlesztési koncepciójának, a Selyei Körzet hulladékgazdálkodási tervének, Sellye Város Településfejlesztési Koncepciójának, Sellye Partnerségi tervének, és Az Ormánság környezetvédelmi programjának kidolgozása
KÖFOP-1.2.1-VEKOP-16-2016-00220 Sellye Város Önkormányzat ASP központhoz való csatlakozása (adminisztrációs rendszer fejlesztése)
Wifi4EU Sellye Város Önkormányzat WIFI4EU - az internetkapcsolat helyi közösségekben történő előmozdítása (Ingyenes internet elérhetőség biztosítása)
KKETTKK-CP-02 I. és II. világháborús emlékmű renoválása
Szabadtéri Sportpark létesítése
Magyar Falu Program (Sellye, Ifjúság úti gyalogjárda északi szakaszának felújítása, Sellye belterületi önkormányzati utak felújítása, Felelős állattartás - 2021)
Forrás: <https://sellye.hu/palyazatok-beruhazasok> (Letöltve: 2023.03.23.)

7.2.2 „Markóc, a »harmadik utas« falu”⁶²⁶

Kutatásom idején Markócon az önkormányzat volt az egyetlen intézmény, egyben a településen az egyetlen munkaadó: a közfoglalkoztatás rendszerint 10-14 embernek adott munkát, ami a kis lélekszámú faluban igen jelentősnek mondható. A település vezetősége a közfoglalkoztatási feladatok ellátása során is igyekezett érvényt szerezni azoknak a prioritásoknak, amelyek mentén a falu fejlesztési terve és gazdasági koncepciója felépült. E vonatkozásban az akkori polgármester értékrendje döntő befolyást gyakorolt az intézményi projektekre, így a falu valamennyi pályázati és operatív programjára. A település első embere kiemelten fontosnak tartotta a fenntartható, természetközeli, ugyanakkor ésszerű és biztos megélhetést jelentő gazdálkodási formák folytatását (ill. bevezetését), és a település menedzselésekor is ezek a szempontok határozzák meg a döntéseket. Őt idézve: *„egy faluban nem kell munkahelyeket teremteni, egy faluban a gazdálkodás lehetőségét kell megteremteni”*.⁶²⁷ Ennek értelmében központi kérdésként kezelte az ökológiailag is előremutató gazdálkodás kérdését. A pályázati tevékenységet is ez a szellemiség határozza meg, így Markóc az állami és Európai Unió forrásokat is igyekezett úgy hasznosítani, hogy a beruházások a környezeti adottságokhoz alkalmazkodjanak. Emellett a falu része volt egy határokon átívelő leendő programnak is, amely a Dráva-ártér vízviasszatartó tájgazdálkodásán alapul.⁶²⁸ A polgármesternek köszönhetően betekintést nyerhettem Markóc fejlesztési terveibe és néhány pályázati szakaszban lévő programba is, s a következőkben tereptapasztalataimmal kiegészítve ezek alapján igyekszem bemutatni a település önkormányzati stratégiáját.

2011-ben egy az Ormánság Alapítvány által elnyert TÁMOP pályázat lehetőséget nyújtott egy stratégiai fejlesztési terv kidolgozására. A „harmadik utas” markóci fejlesztési tervnek a közösségszervezésen és egy közösségi tér létesítésén túl kiemelt pontja volt a *„tájrehabilitáció, ezen belül a tájkép és a falukép javítása, a vízviasszatartó vízgazdálkodás rekonstrukciója, genetikai erőforrások (tájfajták, fajtagyűjtemény) védelme, fejlesztése”,* a *„helyi gazdálkodás rekonstrukciója komplex gyümölcsészeti programmal, legelő- és erdőgazdálkodással, házikerteket művelő önellátó háztartásokkal, népi mesterségek alkalmazásával”,* valamint egy ún. „szelíd turizmus” feltételeinek megteremtése.⁶²⁹ Nem a véletlen műve, ha a célkitűzések tekintetében hasonlóságot vélünk felfedezni az Ős-Dráva Program komplex céljaival, hiszen, mint korábban említettem, a markóci polgármester nevéhez és az Ormánság Alapítványhoz fűződött az Ős-Dráva fejlesztési program legelső koncepciója. Mindez azt mutatja, hogy ha a helyi projekt-elit társadalmi tőkésje és speciális

⁶²⁶ MFT 2011; MHUFP é.n. A markóci önkormányzat stratégiájának bemutatását v.ö.: Pulszter 2014b

⁶²⁷ Markóc polgármestere, 2013

⁶²⁸ Molnár–Mogyorósi–Leidinger 2012, Leidinger–Molnár–Mogyorósi 2013

⁶²⁹ Forrás: Markóc, a „harmadik utas” falu – fejlesztési terv

tudása elég jelentős, személyes preferenciáik nem csak mikro-, hanem mezo- vagy akár makroszinten is megjelenhetnek.

Markóc hatványozottan marginális helyzetét a falu megmaradása érdekében a település vezetője igyekezett a lehetőségekhez képest negatívnak ítélt állapotából pozitívumra fordítani – legalábbis a „Markóc, a »harmadik utas« falu” című fejlesztési programban ez állt: *„Mi, a falu lakói, hiszünk abban, hogy e többszörös hátrány előnnyé fordítható, ha a »szokásosan« hátrányos adottságainkat lehetőségként használva, azokra építjük hosszú távú fejlődésünket. Hisszük azt is, hogy a fejlődésünk feltétele elsősorban önmagunk megváltozása, és csak másodsorban a külső segítség. Erős közösséggé szerveződve, egymással együttműködve, magunkban és egymásban bízva, egészséges önbizalommal és büszkeséggel óriási erőink szabadulhatnak föl. Várható, hogy a jelenlegi hátrányaink közül sok magától is előnnyé minősül át, pusztán a külvilágunkban bekövetkező változások következtében (pl. energiaválság, élelmiszerbiztonság csökkenése, a környezet minőségének romlása, éghajlatváltozás, az energia, az élelmiszerek és a szolgáltatások árának hirtelen növekedése, pénzügyi instabilitás stb.). Ezekre a változásokra a táj karbantartásával, a gazdálkodásunkkal, az életmódunkkal és a külső kapcsolatainkkal föl kell, és lehet is készülni.”* E sorok jól mutatják, hogy egyes globális jelenségek milyen lokális hatással bírnak, s hogy a világméretű problémák miként transzformálódhatnak meghatározó kérdéssé a legkisebb települések hétköznapi világában is. Ez a környezetszemlélet az úgynevezett globális paradigmában⁶³⁰ értelmezhető: globalitás és lokalitás egyaránt hangsúlyosan befolyásolja a társadalom mikro-szintjén a mindennapi életet. A lokális cselekvési módokat nagymértékben a globális trendek határozták meg a kutatás idején: a falu vezetése a technokrata, növekedésfókuszú paradigmával⁶³¹ szemben egyensúlyra, fenntarthatóságra törekedett, s ezt a település hátrányos helyzetének előnyre fordításával kívánta elérni. A tervet meghatározta az az alapgondolat, hogy a recens állapotok mellett a falu életben maradása nem biztosított: *„Önrendelkező, gazdag és büszke faluból a külső hatalom által irányított, megtűrt szegény faluvá váltunk.”*⁶³² Ennek okaként a dokumentum többek között a termőföld, az ivóvíz, az élelmiszertermelés, és az energia feletti rendelkezés elvesztését jelölte meg, amelynek következtében a falu *„külvilágának teljes kiszolgáltatottságában vergődik.”* A markóci koncepciókban meghatározott „harmadik út” irányelveiben a (giddensi) harmadik utas politika elveire ismerhetünk a környezethez való viszonyulásban, a globalizáció és a lokalizáció kérdéseinek értelmezésében, valamint a társadalmi kérdésekhez való közelítésben.⁶³³ Lantos Tamás polgármestersége alatt sok vonásában mutatott

⁶³⁰ Eriksen 2006b.

⁶³¹ Ezzel kapcsolatban lásd: Vida 2012.

⁶³² Markóc fejlesztési terve, 2011: 3.

⁶³³ Giddens 1999.

rokonságot a falu koncepciója az „ökofalvak” létrejöttének alap gondolatával is, legfőként environmentalizmusa, a lokalitás globalitással szembeni preferálása és az ökológiai problémák krízisként való értelmezése miatt,⁶³⁴ és mert a markóci polgármester a drávafoki székhelyű Ormánság Alapítvány elnökeként kapcsolódott a Magyar Élőfalú Hálózathoz is.⁶³⁵ Ugyanakkor, amíg az ökofalvak társadalmi tőkéje az átlagosnál erősebb, s lakóik „*társadalmi, ökológiai és gazdasági fenntarthatóságra egyaránt törekednek*”⁶³⁶, addig Markóc esetében ezek a törekvések jobbra a polgármestert és családját jellemezték, s az ő társadalmi tőkéjük tartotta a települést a fenntarthatóságot és autonómiát célzó pályán.

Markócon deklarált cél volt a közfoglalkoztatás és a gazdálkodás-ösztönzés összekapcsolása, és ugyancsak fontos pontja volt a fejlesztési terveknek a gyümölcsészet. A gyümölcsfák, oltványok és dugványok gondozására és a környékbeli fajták gyűjtésére külön közfoglalkoztatotti posztot tartott fenn a település. Az önkormányzati tulajdonban lévő területeken mintegy fél hektáron telepítettek őshonos gyümölcsfákat kisebb parcellákon. A gyümölcsészeti munkákat a polgármester koordinálta. A fejlesztési célok alapján egyfelől fontos volt az ökológiai érzékenység, másfelől azonban ennél is fontosabb volt a gazdálkodás ténye és a megélhetés segítése. Tapasztalataim alapján a falu lakosságának nagy része nem preferálta a környezetkímélő technológiákkal és a rendszertől való függetlenedéssel járó életmódot, s ha alkalmaztak is környezetbarát eljárásokat például a veteményesben, azt nem annyira ökológiai megfontolásból, sokkal inkább a növényvédő szerek és műtrágyák magas árfekvése miatt tették. A konvencionális mezőgazdasági módszerek előnyben részesítése eredhet a helyi lakosság korábbi szociokulturális környezetéből is, hiszen a jelenben gazdálkodást folytatók többsége az egykori termelőszövetkezetek nagyüzemi mezőgazdasági technikáját, munkamódszereit interiorizálta. Hogy a településfejlesztési tervekkel mégis többnyire egyetértettek, az valószínűleg annak köszönhető, hogy a falu megmaradásának zálogát látták benne, és a mindennapi problémákra és megélhetési gondokra valamelyest enyhülést hoztak a fenntartható gazdaság jegyében nyert pályázatok és támogatások.

Drávafok, Bogdása és Markóc közös pályázatot nyújtott be évek óta a közfoglalkoztatási programra, s ennek köszönhetően a mezőgazdasági projekt keretében a három önkormányzatnak közösen lett traktora, krumplivetője, illetve ugyancsak pályázati támogatásból tudtak kutatásúratni a kölcsönbérletben művelt földekre. Markócon a település közterületeinek karbantartásán túl a közmunkások művelték az önkormányzat kertjét és az önkormányzati területen létesített fóliaházat, amelyben a település valamennyi háztartása számára neveltek palántákat, ők gondozták a

⁶³⁴ Farkas 2012:17.

⁶³⁵ U.o.: 21.

⁶³⁶ U.o.: 19.

gyümölcsfa-iskola facsemetéit, dugványait és oltványait, közmunkában zajlott a települést övező gyümölcsények kezelése és az őshonos gyümölcsök fajtagyűjtése is a környező településekről. Az önkormányzat által megműveltetett földek elvetése és gondozása ugyancsak az ő feladatuk volt. Azokon a településeken, ahol a közmunkások mezőgazdasági termelést is folytatnak, ez a foglalkoztatási forma többszörösen is szociális foglalkoztatásnak tekinthető. Egyfelől a közfoglalkoztatási programok állami keretből történő finanszírozása miatt, másrészt mert a bevett gyakorlat szerint a közfoglalkoztatásban termelt javakból az önkormányzatok szociális alapú támogatásként részesítik a helyi lakosokat, valamint a szociális étkeztetés intézményeihez juttatják a termények egy részét. Hogy Markócon ez miként működött a gyakorlatban, arról a közmunkások brigádvezetője így beszélt egy interjúban:

„Nekünk volt nem egész 1 hektár földünk, most, ez is ilyen kölcsönbérletbe, de mi hogy ott mit termeltünk meg, hihetetlen. Mondjuk az elején én sem gondoltam volna, azt mondtam hogy itt semmi nem lesz. [...] De nagyon-nagyon sok minden. Az egész falut elláttuk zöldségfélékkel. Talicskába 'horadtuk végig a... Kezdjük a paprika, paradicsom, zöldhagyma, aztán később a hagyma, vöröshagyma, mi volt, [...] fűszerpaprika. A káposzta, a karfiol, az uborka. Eszméletlen mennyiségű uborkát savanyítottunk meg a drávafoki konyhának. Tehát itt a falu igencsak kapott, rengeteg mindent kapott. [...] Igen, kiosztottuk, teljesen ingyen. Hát mint szociális támogatás. A munkások, ez mellett a köszöradomány mellett, mert azt kell hogy mondjam, mert 49 ezer forint az, az mellett körülbelül még ennek a felét biztos hogy hazavitték terményekbe', ez mellett adományoztam belőle, egy olyan alapítványnak, ahol beteg gyerekek vannak. [...] Zöldbabot, mindenki annyit rakott el még magának, amennyit akart. 200 méter hosszan volt uborkánk. Síkfőlián. Abból raktunk el három 60 literes hordóval savanyítani, és egy 30 literessel. A dolgozók közül, 7 nő volt, mindenki elrakhatott magának egy hordóval akár savanyítani. Vettünk kettő darab 400 literes hűtőládát az önkormányzatnak, a hűtőládák tele vannak. Uborka, gyalult tök. Mit raktunk még a hűtőládába? Zöldbab előfőzve, tehát amit csak lehetett, azt mi mindent betároltunk. [...] És ez mind mehet a drávafoki konyhára, mert közös a konyhánk. Tehát ott van az óvoda, iskola, a mi gyerekeink is oda járnak, és akkor oda, a három község (értsd: Markóc, Drávafok, Bogdása) így közösen termel a drávafoki konyhának. A tökszezonban a tököt gyalulva, bezacskozva küldtük a konyhának. Csak főzniük kellett. Na és akkor ez mellett, tehát akkor kapott a falu, a konyha, a jegyzőség dolgozói. El is adtam [...] harmincegynéhány-ezer forintot szedtem össze [...] ebből 15-ezerért csináltattam egy paprikadarálót, már a jövő évre gondolva, hogy ezt mi majd hasznosítani tudjuk, és kifizettem az összes szerszám élezését a másik 15 ezer forintból, az az 1-2 ezer forint, azt most pontosan nem tudom, azt meg ráköltöttem a munkásokra, hogy most kaptok kávé, cukrot, tejpót, és akkor ez a

*tiétek.*⁶³⁷

A közfoglalkoztatás mezőgazdasági irányultságán túl volt még egy kiemelt jelentőségű tevékenysége az önkormányzatnak, amely nem annyira a tényleges gazdálkodásban öltött testet, hanem a helyi lakosság gazdálkodási aktivitását hivatott elősegíteni: az önkormányzat által megmunkáltatott területek kiosztása a helyieknek. A vetésre előkészített földön 2014-ben a 21 markóci háztartás közül 16 kért területet. A helyiek meglátása az volt, hogy nem sokan gazdálkodnak Markócon, s az önkormányzat gazdálkodásösztönző programja nem tudott új szereplőket bevonni a mezőgazdasági munkát végzők és önellátásra termelők körébe. Ezzel szemben vizsgálataim azt mutatták, hogy a településen igen magas azok aránya, akik valamilyen mezőgazdasági termelést is folytatnak, egy részük pedig kizárólag az önkormányzat által biztosított földön termelt, tehát az ösztönzés végeredményben sikeresnek tekinthető.

A falu fejlesztési koncepciója hangsúlyozta a közösségteremtés jelentőségét is és egy közösségi tér megvalósításának szükségességét. Ebben a kérdésben közös célokat tudott megfogalmazni a település vezetősége és a helyi társadalom, és együttes munkával hozott létre a falu lakossága egy közösségi helyszínt. Markóc önkormányzatának nem volt adóssága, a kormány által finanszírozott adósságkonszolidációs intézkedésekre nem kellett igényt tartania, ezért a központi költségvetés terhére 2014-ben 1,5 millió forint támogatást kapott a település az államtól. Hogy Markócnak miért nem volt adóssága, arra úgy vélem, a település vezetőinek privát stratégiáiban keresendő a válasz: mind a polgármester, mind a helyi boltot vezető alpolgármester a saját háztartásuk gazdálkodási stratégiáiban alkalmazott attitűddel kezelték a település költségvetését is, és önkormányzati tisztségviselőként is a meglévő forrásokkal igyekeztek gazdálkodni, a kockázatokat pedig a lehető legkisebb mértékűre redukálni. Az adósságmentesség fejében kapott fejlesztési forrást a központi előírások szerinti építési és eszközbeszerzési célokra lehetett felhasználni – 2014. áprilisában tartott tájékoztatót erről a település első embere a markóci polgármesteri hivatalban a helyiek számára. Az ötlet, miszerint a támogatás összegét egy közösségi eseményeknek helyszínül szolgáló létesítmény létrehozására kellene fordítani, a polgármestertől származott, de elképzelései találkoztak a helyiek egyetértésével és a közösségi tér létrehozása a falu közös céljává vált. Mivel a kapott összeg a költségeknek csupán egy részét fedezte, a talpas pajtát idéző épület kivitelezése a helyi társadalom összefogásával és közös munkájával valósulhatott csak meg. A terveknek megfelelően az építmény 2014 szeptemberére, a falunapra el is készült. Csaknem minden markóci lakos kivette a részét a munkából, gyerekek, felnőttek egyaránt segítettek, aki másként nem tudott hozzájárulni, az süttött-főzött a dolgozóknak, az építkezés pedig szimbolikus dimenzióban is zajlott: a falunak épülő közösségi pajta, amely mára otthont ad a települési

⁶³⁷ Markóci közmunkás-brigádvezető, aki a kutatás idején önkormányzati képviselő is volt, 2013.

rendezvényeknek, a közös munka során létrehozása közben is a közösség épülését szolgálta. A helyi társadalom tervezésbe és megvalósításba való bevonása tehát jó megoldásnak bizonyult, s ezek alapján arra következtethetünk, hogy ez a módszer – a kezdetektől fogva közös gondolkodás és cselekvés – sikeres lehet más célkitűzések esetében is – ahogy ezt a szakirodalmi eredmények is alátámasztják⁶³⁸ A pajtaépítés jó alapot teremthetett volna a további közösségépítéshez, a közösségi tervezés és cselekvés azonban csupán erre az egy projektre korlátozódott.

Ragadics Tamás disszertációjában a polgármesterrel készült interjú alapján három problémát emelt ki a falu kapcsán: az akkor még működő Elcoteq miatti Pécsre ingázás árt a családoknak; a falu lakói között, a cigány családok és a termelők között széthúzás tapasztalható; illetve hogy a polgármester számára nehézséget jelent, hogy erős kezet, igazságot várnak tőle a helyiek.⁶³⁹ Meglátásaim szerint az Elcoteq-be vagy más távolabbi munkahelyre való bejárás több háztartásnak is biztos megélhetést adott, s jóllehet az otthon töltött időt meglehetősen lecsökkentette, a család ellátását jelentősen megkönnyítette, és a helyben egyetlen megoldásként elérhető közfoglalkoztatáshoz és kisvolumenű konyhakerti gazdálkodáshoz képest sokkal magasabb presztízsű munkát és jobb életszínvonalat jelentett. A második problémaként megjelölt széthúzás tapasztalataim alapján nem etnikus vonalak mentén, hanem érdekeltségek mentén volt megfigyelhető a településen, függetlenül attól, hogy a felek cigányok vagy nem cigányok voltak. A cigány családok – termelők szembeállítása azért is finomításra szorul, mert a termelőket Markócon nem lehet a nem-cigányokkal azonosítani, az egyik legnagyobb volumenben gazdálkodó család a településen ugyanis cigány származású család volt, akik az 1960-as évek óta laknak a településen, és azóta folyamatosan foglalkoztak földműveléssel, növénytermesztéssel, állattartással. Ami pedig a polgármester személyét illeti, úgy vélem, nem annyira erős kezet, inkább partneri viszonyt és segítséget vártak tőle. Nem kívánok ebből az egy példából messzemenő következtetéseket levonni, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a helyi elit szempontjai és érdekeltségei nem feltétlen felelnek meg a lokális társadalom elképzeléseinek, és nem biztos, hogy az ő általuk preferált irányok alkalmasak arra, hogy széles helyi társadalmi spektrumot képviseljenek. Ebből következően arra sem látok garanciát, hogy az ő prioritásaik alapján végbemenő fejlesztések hosszú távú eredményeket produkáljanak a helyiek tényleges akaratának figyelembevétele nélkül. Markóc kapcsán Ragadics Tamás is erre a következtetésre jutott: *„Annak ellenére, hogy a polgármester már hosszú ideje tevékenykedik ezen a területen, a helyi társadalom bevonása nem valósult meg kellő mértékben, s a célok tekintetében is megosztottság tapasztalható a településen.”*⁶⁴⁰ A közös célok és

⁶³⁸ Lásd például Haraszti 2004; Lajos 2012; Lányi A. 2010a, 2010b.

⁶³⁹ Ragadics 2015: 216.

⁶⁴⁰ Ragadics 2015: 157.

általában véve a „közösség” hiányát tapasztalataim szerint a markóci társadalom minden szegmense problémaként érzékelt. A közösség-kutatások szerint az „igazi közösségek” megszűnése az ipari forradalommal és a tőkés gazdasági-társadalmi rend kialakulásával hozható összefüggésbe, amely urbanizációs folyamatokat, valamint megnövekedett társadalmi és földrajzi mobilitást indikált.⁶⁴¹ Tereptapasztalataim alapján Markócon a „közösség” eltűnését nem csupán ezek a külső hatások, hanem egyrészt a munkaalkalmakon kívüli közösségi események hiánya és a helyi társadalmon belüli nézeteltérések, érdekütközések és az ebből adódó, gyakran évek óta lappangó konfliktusok okozhatták. E konfliktusok egy része családi és szomszédi perlekedésekre vezethető vissza, más részük összefüggésbe hozható az újabban beköltözöttek eltérő értékrendjével, a helyiekénél jobb érdekérvényesítő képességükkel, a lokális hierarchiában elfoglalt helyükkel, és az erőforrások elosztása feletti jogukkal. 2016-ban időközi választással polgármestert váltott a település. A helyi származású, a faluban kiterjedt rokonsággal rendelkező új polgármester, ha nem is a „harmadik utas” elvek nyomán, szintén nagy hangsúlyt fektet a közfoglalkoztatás keretében végzett mezőgazdasági tevékenység folytatására. Az utolsó (csoportos) terepmunka alkalmával tapasztaltak szerint továbbra is kiemelt szerepet kaptak a helyben előállított palánták és a zöldségtermelés, a növénytermesztés pedig időközben állattartással is kiegészült: a közmunka program keretében lovakat vásárolt a település, amelyeket szintén a közfoglalkoztatottak láttak el.

7.3 Egyházak ma

Miután a legfrissebb, 2022-es népszámlálás településsoros adatai e sorok írásakor még nem érhetőek el, a vallási megoszlás arányszámait csak 2011-es népszámlálási adatok alapján tudjuk áttekinteni.⁶⁴² Ezek alapján a római katolikus vallásúak aránya szinte minden településen jelentősen nagyobb a reformátusokénál.⁶⁴³ A Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területén vizsgált települések adatait együttesen nézve a római katolikusok aránya átlagosan 50,76%, a reformátusoké

⁶⁴¹ Farkas 2012:23.

⁶⁴² Selye összlakossága 2.757 fő, római katolikus 44,3%, református 20,3%, evangélikus 0,2%, görögkatolikus 0,3%, felekezeten kívüli 10,1%, 24,4% nem nyilatkozott. (A továbbiakban: római katolikus: róm.kat., nem nyilatkozott: n.ny.)

Drávafok 517 fő, róm. kat. 62,1%, református 24,9%, görögkatolikus 0,2%, felekezeten kívüli 6%, 4,5% n.ny.

Bogdása 279 fő, róm. kat. 45,3%, református 9,4%, evangélikus 1,1%, felekezeten kívüli 9,4%, 33,3% n.ny.

Kákics 227 fő, róm. kat. 49,5%, református 17,9%, felekezeten kívüli 5,5%, 25,2% n.ny.

Drávaiványi 198 fő, római katolikus 48,7%, református 11,6%, felekezeten kívüli 15,9%, 23,8% n.ny.

Sósvertike 177 fő, róm. kat. 83,2%, református 8,1%, felekezeten kívüli 6,4%, 2,3% n.ny.

Okorág 167 fő, róm. kat. 45,1%, református 23,8%, felekezeten kívüli 13,4%, 17,1% n.ny.

Marócsa 102 fő, róm. kat. 68,1%, református 28,6%, felekezeten kívüli 2,2%, 1,1% n.ny.

Markóc 66 fő, róm. kat. 40,6%, református 42,2%, felekezeten kívüli 15,6%, 1,6% n.ny.

KSH Baranya megye 2011. évi népszámlálási adatai: https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU Letöltve: 2023.03.15.

⁶⁴³ Kivéve Markócon, ahol néhány százalékkal nagyobb volt a statisztika szerint 2011-ben a reformátusok aránya, mint a katolikusoké.

pedig 20,75% volt 2011-ben. Ragadics Tamás adatai alapján a Sellyei statisztikai térségben összességében a lakosság 16%-a sorolta magát református vallásúnak, a katolikusok aránya pedig 58% volt.⁶⁴⁴ Amellett, hogy itt csupán 9 település arányszámait vettem össze egy statisztikai térség arányszámaival, a két adat eltérései abból is fakadhatnak, hogy míg jelen vizsgálat a néprajzi értelemben vett Ormánság településeire korlátozódik, Ragadics Tamás (és általában véve a térségre irányuló kutatások többsége) a Sellyei statisztikai térség településeit vette alapul. Ezek között olyanok is vannak, amelyekben a történeti időkben is magasabb volt a katolikusok aránya, hiszen nem tartoztak a református többségű néprajzi Ormánság települései közé. E tekintetben - mint több más vonatkozásban is – az Ormánság értelmezésének térbeli kiterjesztése azzal járhat, hogy romlanak az „Ormánság” megnevezéssel ma illetett térség mutatói, ezáltal a néprajzi magterület folyamatait is negatívabbnak értékeli a diskurzus a ténylegesnél. Nem azt állítom természetesen, hogy a néprajzi értelemben vett Ormánságban nem volna igaz a katolikus lakosság arányának növekedése, hiszen magam is kevesebb mint 21%-ra becsülöm az általam vizsgált településeken a reformátusok arányát – csupán ismételtelen fel szeretném hívni rá a figyelmet, hogy az általában vett mai ormánsági statisztikai adatok nem a néprajzi Ormánság statisztikai adatai. A szociológiai vizsgálatok által érintett és az Ormánsághoz sorolt települések etnikai és vallási összetételüket tekintve mindig is eltérő képet mutattak a néprajzi értelemben vett ormánsági falvaktól, s ezeknek a településeknek a bevonásával értelemszerűen nagyobb arányú lesz az eltérés, ha eleve nem református és nem magyar települések adataival bővülnek az arányszámok. Így az a pusztulás-narratíva, amely a néprajzi Ormánság, ha úgy tetszik „Ormánság” demográfiai diskurzusa kapcsán egy évszázada visszahat erre a területre, a szociológiai vizsgálatok által kiterjesztett Ormánság-fogalom nyomán még inkább „dramatizálódik”. Ugyanakkor az általam felsoroltakon túl olyan települések is vannak a néprajzi Ormánság falvai között, amelyekben kontrasztosabb a római katolikus – református lakosság aránya a statisztikai kistérség átlagos arányszámánál.⁶⁴⁵ Vannak olyanok is, ahol bár magasabb a kistérségi átlagnál a katolikusok aránya, de ezzel egyidőben a reformátusok aránya is magasabb,⁶⁴⁶ és vannak, ahol a statisztikai átlagnál kisebb kontrasztú arányszámokat találunk.⁶⁴⁷ Azok a települések azonban, amelyeket a statisztika a néprajzi magterület mellé az Ormánság kategóriába sorol, kivétel nélkül kiemelkedően magas római

⁶⁴⁴ Ragadics 2019a: 41.

⁶⁴⁵ Például Lúzsok (római katolikus 60,9%, református 12,3%), Piskó (88,3% – 9,3%), Kórós (65,5% – 10,2%), Páprád (60,5% – 12,1%), Sámod (64,9% – 14,1%), Hirics (54,4% – 8,4%). (KSH Baranya megye 2011. évi népszámlálási adatai: https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU Letöltve: 2023.03.15.)

⁶⁴⁶ Például Vajszló (római katolikus 59%, református 18,8%), Drávapiski (68,6% – 18,6%), Cún (59,2% – 19,2%), Tésenfa (68,9% – 23,8%), Kísszentmárton (65,7% – 22,9%). (KSH Baranya megye 2011. évi népszámlálási adatai: https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU Letöltve: 2023.03.15.)

⁶⁴⁷ Például Kemse (45,8% – 28,8%), Kémes (49,5% – 27,2%), Zaláta (55,6% – 27,4%), Vejti (53,3% – 29,9%), Kovácshida (47% – 20,9%), Magyarmecske (58,1% – 27,2%), Csányoszló (48,5% – 35,1%). (KSH Baranya megye 2011. évi népszámlálási adatai: https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU Letöltve: 2023.03.15.)

katolikus lakossági aránnyal bírnak – hiszen többek között eltérő vallásosságuk miatt nem voltak a néprajzi Ormánság részei, és ma is kritikusan alacsony a református lakosok aránya. Ilyen települések például Ózdfalu (római katolikus 84,8%, református 4,2%), Drávasztára (76,2% – 4,2%), Sumony (23,7%, – 1,7%), Felsőszentmárton (77,5% – 1,7%), vagy Alsószentmárton 95,2% római katolikus aránnyal.⁶⁴⁸ Ezek a települések a kistérségi statisztikát egyértelműen a római katolikusok arányának növelése irányába mozdítják. Mindazonáltal a református felekezetű lakosság református egyházhoz való kötődése a családi szocializáció által közvetített minták átadása során is évtizedek óta folyamatosan gyengül a néprajzi Ormánság településein, ahogy ezt egy interjúban a drávacsokei lelkész is megemlítette: *„a reformátusságnak ez az önfenntartása, hogy születnek a családban a gyerekek, lekonfirmált, a nagypapa helyére beáll presbiternek, egyházi adót fizet, építkeznek, ez élt ez a folyamat, de ez 30 év alatt megszűnt.*”⁶⁴⁹

Mindent egybevetve, a felekezeti viszonyokat illetően tehát a néprajzi Ormánság településein is sokat változott a kép az utóbbi száz évben – erre reflektál az alábbi interjúrészlet, amely a népesség kicserélődésére és templombajárási szokásaira is utal: *„...cserélődött a lakosság, és 90%, ez katolikus. De ahogy beszéltem én a katolikus pappal, hogy járjon ide ki, hát nem. Hiába jött, nem ment senki se. És akkor van egy pár család, aki Sellyére elmegy a katolikus templomba misére, aki tartja azért kicsit a vallást. Egy pár család, de a zöme nem jár.*”⁶⁵⁰

Drávacsoke az egyházi jelenlétet és az egyházi életet tekintve kedvezőbb helyzetben van a többi településhez képest, mivel református egyházi fenntartású általános iskola működik a faluban, és az iskolai élethez kötődően a gyülekezet aktívabb, mint a többi kistérségen. A Drávacsokei Csikesz Sándor Általános Iskola a második világháború előtt egyházi iskola volt, 1948-ban államosították, 2007-től pedig a református egyházmegye átvette a működtetését.⁶⁵¹ A tanulói létszám a fenntartó honlapján található adatok szerint összesen 105 fő,⁶⁵² ez alapján az átlagos osztálylétszám 13 fő. Az iskola felekezeti hovatartozástól függetlenül fogad tanulókat, így katolikus vallású gyerekek is járnak ide. A helyi lelkész a következőket mondta minderről: *„Olyan kicsi volt már az iskola, hogy bezárták volna, egy 60-70 fős iskolát az állam nem akart fenntartani. [...] Volt olyan, hogy 5 fő volt egy osztály. [...] Az iskola az megosztó, mert vannak, akik eleve nem hívő emberek, vagy ha azt hallja hogy Isten vagy templom, akkor inkább elviszem a gyerekeimet Sellyére. [...] viszont vannak olyan családok Vajszlóban meg a környékén, akiknek pont ez kell, és vannak*

⁶⁴⁸ KSH Baranya megye 2011. évi népszámlálási adatai: https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU Letöltve: 2023.03.15.

⁶⁴⁹ Drávacsokei lelkész, 2017.

⁶⁵⁰ Marócsai polgármesterasszony, 2018.

⁶⁵¹ 15 fő alatti osztálylétszámmal állami iskolaként nem volt biztosítva a működése, egyházi fenntartású intézményként ilyen korlátozásokkal nem kellett számolni.

⁶⁵² PRFK DCSS é.n.

*olyan gyerekek, akik onnan jönnek, és minőségben növekedtünk velük és nem csak mennyiségben.*⁶⁵³

Az egyházak vallási hovatartozástól függetlenül közös problémákkal küzdenek: komoly erőfeszítéseket kell tenniük a hívők közösséggé szervezése és megtartása érdekében. Hogy az egyházi vezetők mennyire tudják bevonni a vallási életbe a helyi és környékbeli lakosokat, az nagyban függ a személyes kvalitásoktól és a személyes ambícióktól is. Az Ormánságban nagy a fluktuáció mind a református egyház, mind a katolikus egyház szolgálatának ellátásában. Ismereteim szerint mindössze két olyan egyházi személy szolgál a területen, akik évtizedek óta itt élnek és dolgoznak: Egri József plébános, aki 1979 és 2012 között Vajszlón, 2012 óta pedig Sellyén szolgál, és Unger Károly, az imént már idézett dráfafoki lelkész, aki 1989 óta teljesít itt szolgálatot, családot is itt alapított, és akinek felesége volt kutatásom idején a helyi általános iskola igazgatója.

Dráfafokon az állandó gyülekezet 12-14 fős a gyülekezet, ami az ünnepekhez és iskolai rendezvényekhez kapcsolódóan sokszorosára növekszik alkalmanként.⁶⁵⁴ A dráfafoki lelkészi hivatal a Dráfafok - Kétújfalui Református Társegyházközség székhelye, az általa ellátott települések pedig Bogdása, Bürüs, Dráfafok, Kétújfalu, Markóc és Várad. A kisebb településeken rendszeres gyülekezeti alkalmak nincsenek, a markóci református templom például évente 1-2 alkalommal ad csak otthont jellemzően ünnepi jellegű vallási rendezvényeknek (falunapi istentisztelet, keresztlő, konfirmálás).

A Sellyei Református Társegyházközség 6 településből áll: Sellye, Drávaiványi, Sósvertike, Kákics, Marócsa, Okorág, valamint ide tartozik még a 70-esek évek végén Okorághoz csatolt Mónosokor, ahol a templom még áll, a falu azonban kihalt. A volt sellyei lelkész elmondása szerint a hét egyházközségben összesen mintegy 300 fő fizetett egyházfenntartói járulékot 2017-ben, az istentiszteleteket látogatók száma pedig ennél is kevesebb volt. *„Iványiban pár fő, Sósvertikén már nincs gyülekezet, Kákicson 3-4 fő, Marócsa, 2-4 fő, aki templomba is hajlandó eljönni, Okorág, 3-6 fő, aki szokott lenni, ott már megszűnt egyszer az istentisztelet-tartás, de két család az, aki eljövöget.*⁶⁵⁵ A gyülekezeti élet Sellyén a legaktívabb, ahol hetente több alkalommal is várják evangelizációs alkalmakra, istentiszteletre a tagokat, túrákat, kirándulásokat, gyülekezeti napokat szerveznek (például Pécsre a református levéltár kiállítására, Drávaiványiba, Dráfafokra), kézműves foglalkozásokat családi programokat szerveznek, gyülekezeti esteket tartanak.

Mindezek alapján a hitéleti tevékenységben ma a lakosság kis része vesz csupán részt, az

⁶⁵³ Dráfafoki lelkész., 2017.

⁶⁵⁴ Dráfafoki lelkész, 2017.

⁶⁵⁵ Sellyei lelkész, 2017.

egyházak ma a hitéleti tevékenységeiken és a vallásos közösségszervezés mellett legfőképpen jótékonyági és szociális segítségnyújtó szerepben jelennek meg, amit a térség társadalmi adottságai is indikálnak. Ragadics Tamás ezt a szeularizációs tendenciákra adott válaszként értelmezi, és úgy véli, „a karitatív munka segítségével az egyházak képesek megjeleníteni értékrendszerüket a társadalmi színtereken.”⁶⁵⁶ Az egyházak szociális segítségnyújtó tevékenysége azonban messze túlnyúlik a hagyományos karitatív akciókon és – a projekt-gazdaság kereteihez illeszkedve – gyakran a pályázati környezet biztosítja a segítő programok hátterét. Bár gyakori kritika a pályázatokkal szemben, hogy kevés érezhető és mérhető eredményt produkálnak, szerepük és jelentőségük vitathatatlan. A sellyei lelkész is megerősítette ezt egy vele folytatott beszélgetés során: „...ezek a pályázatok óriási lehetőségeket is jelentenek. A nálunk látható Tanoda is ilyen pályázat, ami egy felzárkóztatás a gyerekek számára. Vendégházakat sikerült létrehozunk, Biztos Kezdet Gyermekházat akarunk indítani...”⁶⁵⁷

A projektesített gazdaság non-profit szektorában az egyházakhoz és a hozzájuk kötődő civil szervezetekhez kapcsolható a legjelentősebb szociális, felzárkóztató, oktató-munka, ezért a következőkben az általam ismert legjelentősebb projekt-támogatott egyházi tevékenységeket szeretném ismertetni, amelyek a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településeit is érintik.

2017 januárjától Európai Uniós támogatásból indulva ma is működik Sellyén a Tanoda, amelynek fenntartója a Magyarországi Református Egyház Diakóniai Iroda. A Tanoda legfőbb tevékenysége, hogy iskolai sikerességük javításának érdekében rendszeresen felzárkóztató alkalmakat biztosít hátrányos helyzetű fiatalok számára. E munka keretében a szociális hátrányok kompenzálására a tantárgyi korrepetáción, felkészítésen, az alapkészségek és kiegészítő kompetenciák fejlesztésén túl egyéni fejlesztési tervek alapján tanulási motiváció erősítése és tanulásmódszertani felkészítés is zajlik, amely során a fenntartó együttműködik Sellye és a környék településeinek szakmai és civil szervezeteivel: az Oktatási Hivatallal, a tanulók iskolájával, a Református Társegyházközség gyülekezeti tagjaival, a Gyermekjóléti Szakszolgálattal és a Pedagógiai Szakszolgálattal.⁶⁵⁸ A közös munka célja a tanulók iskolai felzárkóztatása mellett a továbbtanulásuk és majdani munkaerőpiaci integrációjuk ösztönzése, ezért a program pályaorientációs modult is tartalmaz. A Sellyei Tanoda hétköznaponként 4 órában fogadja a gyerekeket, alkalmanként pedig szombaton is. 2017-től 2019-ig minden nap legalább egyszeri étkezést is biztosítottak a gyerekek számára.⁶⁵⁹ 2019-től a Tanoda állami támogatással működik, 5 pedagógus foglalkozik folyamatosan mintegy 30 gyerekkel, a gyerekek igényeihez igazodó

⁶⁵⁶ Ragadics 2016: 61

⁶⁵⁷ Sellyei lelkész, 2017

⁶⁵⁸ Diakonia, Sellyei Tanoda, é.n.

⁶⁵⁹ MRE Tanoda programok, é.n.

fejlesztési, felzárkóztató és pályaeintéző programokkal.⁶⁶⁰ Az intézmény fenntartása a Református Egyház feladata, az üzemeltetésben a sellyei és a csányoszrói lelkész is rendszeresen részt vesz. 2017-es ottjártamkor egy hétköznapi délután a sellyei lelkész és a sellyei református gondnok felügyelt a Tanodába érkező gyerekekre.

2018-ban kezdte meg tevékenységét Sellyén a Biztos Kezdet Gyerekház, szintén a Magyarországi Református Egyház Diakóniai Irodájának fenntartásában. Ez az intézmény hátrányos helyzetű, kedvezőtlen szociokulturális környezetben élő gyermekek óvodai beilleszkedését hivatott segíteni, nem csak a gyermekek fejlesztését célzó, de a szülők kompetenciáit erősítő programok megvalósításával. A Gyerekház *„a gyermek és a család sikeres társadalmi integrációja érdekében Sellyén is együttműködik a gyermekvédelem, a szociális szakma és az oktatási intézmények képviselőivel, így különösen a család-és gyermekjóléti szolgálattal, a család- gyermekjóléti központtal, az óvodával, védőnői szolgálattal.”*⁶⁶¹

2018-2022 között valósult meg a „Végtelen lehetőség - komplex felzárkóztatói modellprogram a sellyei járásban” című EFOP projekt a Magyar Máltai Szeretetszolgálat égisze alatt, a Katolikus Karitás - Caritas Hungarica irányításával a Széchenyi2020 Program keretében, az Európai Szociális alap támogatásával, a szociológiai értelemben vett Ormánság 38 települését bevonva a programokba.⁶⁶² A 4 éven át zajló prevenciós, ismeretterjesztő, felzárkóztató és közösségépítő programokat 9-11 fős szakmai munkaközösség koordinálta, akik a járás oktatási intézményeiben dolgozó óvodai- és iskolai szociális munkásokkal és a Sellye Város által működtetett Gyerekesély Program megvalósítóival is együttműködtek tevékenységük során. A projekt céljai között elsődleges fontosságú a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése és a helyi közösségek fejlesztése, amelynek érdekében a lakosság életesélyeit, életminőségét, mobilizációját növelő szolgáltatások fejlesztése, pótlása zajlott.⁶⁶³ A megvalósult tevékenységek jelentős része felzárkóztató, oktató, ismeretterjesztő program volt, emellett nagy hangsúly került a preventív és karitatív programelemekre, mint például szenvedélybetegségek prevenciója, iskolai bántalmazás megelőzése, közösségi mosás lehetőségének biztosítása, vagy például használati eszközök vagy

⁶⁶⁰ Parókia Portál 2019.

⁶⁶¹ Diakonia, Biztos Kezdet Gyerekház Sellye, é.n.

⁶⁶² A bevont települések: Baksa, Baranyahídvég, Besence, Bogádmindszent, Bogdása, Csányoszró, Drávafok, Drávaiványi, Drávakeresztúr, Drávasztára, Felsőszentmárton, Gilvánfa, Hegyszentmárton, Hirics, Kákics, Kemse, Kisasszonyfa, Kísszentmárton, Kőrös, Lúzsok, Magyarmecske, Magyartelek, Markóc, Marócsa, Nagycsány, Okorág, Ózdfalu, Páprád, Piskó, Sámód, Sellye, Sósvertike, Tengeri, Téseny, Vajszló, Vejtí, Zaláta. Az országban több helyen zajlott ugyanennek a projektnek a keretében felzárkóztató program, különböző egyházi kötődésű szervezetek pályázati koordinációjával: Baktalórántházi járásban a Baptista Szeretetszolgálat, a Cigándi járásban a Magyar Református Szeretetszolgálat, a Gönci járásban a Magyar Ökumenikus Segélyszervezet, a Kunhegyesi járásban a Magyar Máltai Szeretetszolgálat volt a megvalósító. Katolikus Karitás, Partneri kapcsolatok, é.n.

⁶⁶³ Katolikus Karitás, Végtelen Lehetőség, é.n.

fűtőberendezés kölcsönzése.⁶⁶⁴ A tényleges programtevékenységet helyzetelemzés és diagnózis felállítása előzte meg, és folyamatos szakértői jelenlét is kapcsolódott a projekthez, amelynek szakmai vezetője Dr. Boros Julianna,⁶⁶⁵ a Pécsi Tudományegyetem Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszékének oktatója, és a társadalmi és oktatási egyenlőtlenségek (kirekesztés, szegregáció, integráció, inklúzió) összefüggéseinek és a cigány népesség helyzetének kutatója volt.

A „Végtelen Lehetőség” programjainak egy része kísérleti, úgynevezett „pilot” jelleggel indult, a projekt lezárultával pedig egy újabb nagy egyházi irányítású fejlesztési program, a „Felzárkózó települések” keretében folytatódnak tovább,⁶⁶⁶ amelyet 2019 februárjában indított a kormány a Máltai Szeretetszolgálat irányításával. A pályázati rendszer egyik legnagyobb hátránya sok projekt esetében, hogy a pályázati támogatás lejárta után megszűnik az egyébként sikeres program és vele együtt a segítség. Ezt a tendenciát az egyházi segítő projektek esetében egyre inkább igyekeznek a fenntartók megelőzni, és forrásokat biztosítani az eredményes programok további működtetéséhez, amint a „Végtelen esély” projekt esetében a „Felzárkózó települések” program biztosítja a forrásokat a korábban megkezdett tevékenységek folytatására. Az egyházak állami szociális feladatokba való bevonásának jó példája ez a projekt, amelynek keretében, összekapcsolva a kormány szerveket és az egyházi intézményeket a projekt kapcsán a Szeretetszolgálat alelnöke miniszterelnöki biztosi pozíciót kapott.⁶⁶⁷ A fejlesztés 300 települést érint – ez közel 10%-a a magyarországi településeknek –, amelyek nagy része az ország észak-keleti és dél-nyugati vidékein, az évtizedek óta hátrányos helyzetű térségekként jelölt területein található.⁶⁶⁸ Az Ormánságban kifejezetten katolikus szervezetekhez kapcsolódik ez a projekt, országos viszonylatban azonban számos más vallási felekezet segítő csoportjai, egyesületei, alapítványai is részt vesznek a megvalósításban.⁶⁶⁹ A programok megvalósításának gyakori módja, hogy a projekt-

⁶⁶⁴ A projekt keretében megvalósult fejlesztő és segítő tevékenységek: Tanoda jellegű tevékenység, tanulást segítő felzárkóztatás, felkészítés, gyermekjátszó klub (vezetett fejlesztő célú és szabad játék, bábozás, stb.), szülő klub (mesélés, gyermekápolás, nevelés, stb.), „Mese délután”, „Kézművesek órája” - tematikus gyermekfoglalkozás. Családi nap - zenés, közösségi programok a gyermekek és szülők bevonásával, műsoraival, „Tudatos háztartás” - ismeretterjesztő klub a családoknak (olcsó háztartásvezetés, takarékoskodás, praktikus vásárlási, főzési tanácsok, pénzbeosztás, közösségi segítés, stb.). Kölcsönző: gyermekápoláshoz szükséges eszközök (babaápolási eszközök, gyógyászati segédeszközök) továbbá kályha. Közösségi mosási lehetőség, tetvességet megelőző és megszüntető program működtetése. Felnőtt klubok, prevenciós csoportok, klubok (fiataloknak és felnőtteknek), nyári napközis és bentlakásos táborok, rendezvények. Utazó Jelenlét Szolgáltatás: Játszóház programok, játszóbuszos szolgáltatás, Mobil Jelenlét Pont működtetés (kézműves fogl; ifi klub, játékok, filmklub, stb), családi-, gyermek-rendezvények, ügyintézés, kríziskezelés. Fejlesztő szolgáltatások: gyógypedagógus, fejlesztőpedagógus a Jelenlét Pontokon, fejlesztőpedagógus az óvodákban, logopédus a Jelenlét Pontokon, meseterapeuta, addiktológiai konzultáció, mediáció. (Katolikus Karitás, Akarom Program, é.n.)

⁶⁶⁵ Katolikus Karitás, Wittner-Besze Erika: Aki lélekben mindig borosjuli. é.n.

⁶⁶⁶ Bucher – Boros 2022: 41.

⁶⁶⁷ FETE Felzárkózó települések, Főoldal. é.n.

⁶⁶⁸ FETE Felzárkózó települések, A programban résztvevő települések és szervezetek. é.n.

⁶⁶⁹ U.o.: Magyar Máltai Szeretetszolgálat (38 településen), ADRA Adventista Szeretetszolgálat (1 településen), Baptista Szeretetszolgálat (12 településen), Don Bosco Szalézi Társasága (2), Görög Katolikus Egyház - Hajdúdorogi Főegyházmege (2), Hit Gyülekezete Roma Missziós Hálózata (3), Igazgyöngy Alapítvány (1), Jézus Társasága

gazda a lokális társadalmi viszonyokat ismerő helyi szakembereket von be a feladatok lebonyolításába, azaz együttműködik a közigazgatásilag illetékes állami szociális feladatokat ellátó intézményekkel, azok dolgozóival. Bucher Eszter és Boros Julianna a centralizált hazai fejlesztési gyakorlathoz képest a „Felzárkózó települések” program újdonságaként említik a lakosság és a helyi kulcsszereplők bevonását a tervezési folyamatokba, amelynek révén „*az alulról szerveződésben rejlő erőforrások és tőkék felszínre kerülnek, érvényesül a szubszidiaritás elve.*”⁶⁷⁰ Miközben magam is ezt tartom célszerű és működőképes irányznak, tapasztalataim alapján gyakran épp a személyes részvétel és személyes hozzájárulás elérése a legnehezebb,⁶⁷¹ azaz a legnagyobb kihívás a valódi partneri viszony kialakítása, és a valós helyi igények kiszolgálása. Miután kutatásom során egyértelművé vált, hogy mind a néprajzi, mind a szociológiai értelemben vett Ormánság helyi társadalmi munkahelyhiányt látja a legnagyobb problémának, az is kérdéses, hogy a fejlesztési programok céljait miként lehet összeegyeztetni a helyi lakosság preferenciáival. Ezt a meglátásomat támasztja alá Ötvös Mónika 2010-es évek eleji kutatása is, amely során azt állapította meg, hogy az Ormánságban élő „cigányok” integrációja akkor lehet sikeres, ha az összekapcsolódik a helyi adottságokat figyelembe vevő, pozitív perspektívát nyújtó munkahelyteremtő programokkal.⁶⁷²

Jellemző, hogy az egyházi segítő programok, még ha gyakran egyházi intézmények adnak is otthont nekik, nem öltenek vallásos jelleget, vagyis az ilyen jellegű programok az Ormánság vallási képét nem befolyásolják. Ragadics Tamás is arra a megállapításra jutott, hogy a hitélet szervezése és a szociális tevékenység kapcsán elért célcsoportok nem minden esetben fedik egymást.⁶⁷³ Sőt, sokkal inkább szociális segítőként, semmint hitéleti vagy erkölcsi vezetőként jelenik meg az egyház a térség mindennapjaiban, amit az alacsony gyülekezeti létszámok is alátámasztanak. Ennek okát a sellyei lelkész abban látta, hogy véleménye szerint „*nem vevők az egyházra, a tradicionális keresztyén értékekre az emberek.*”⁶⁷⁴ Az egyházak ugyanakkor a nem-hitéleti tevékenységük kiterjesztésével egyre inkább mindennapos szereplőivé válnak a projekt-települések hétköznapijainak, ezzel egy olyan folyamat résztvevői, sok esetben irányítói lesznek, amely a források elosztása feletti joggyakorlással ellensúlyozza az egyházak korábbi funkcióvesztését.

(Jezsuita Rend) (1), Kaposfői Szent Erzsébet Alapítvány (1), Katolikus Karitás (10), Magyar Bencés Kongregáció Pannonhalmi Főapátság (2), Magyar Pütkösdí Egyház Országos Cigánymisszió (1), Magyar Református Szeretetszolgálat (21), Miskolci Egyházmegye (1), Oltalom Szeretetszolgálat (2), Ökumenikus Segélyszervezet (11), Szent Ferenc Szegényei Alapítvány (2), Szent Márton Caritas Alapítvány (2), Tutor Alapítvány (4), Világítani Fogok Egyesület (1)

⁶⁷⁰ Bucher – Boros 2022: 41.

⁶⁷¹ 2019-től két éven át koordinátorként dolgoztam egy Somogy megyei település szociális, egészségfejlesztő és kulturális EFOP programjában.

⁶⁷² Ötvös 2013: 101.

⁶⁷³ Ragadics 2019a: 108.

⁶⁷⁴ Sellyei lelkész, 2017.

A vallásgyakorlás kapcsán több kutatás is kimutatta, hogy azok a fiatalok, akik rendszeres részvételen keresztül kerülnek kapcsolatba vallási szervezetekkel, egy „*többszereplős társadalmi kapcsolathálózat megbecsült tagjaivá válnak, és ezáltal magasabb társadalmi tőkével rendelkeznek, mint nem vallásos társaik.*”⁶⁷⁵ Az egyházak ormánsági szerepvállalásával és tevékenységével kapcsolatban ezek alapján feltételezhető, hogy a vallási intézmények és a hozzájuk kötődő szervezetek nem csupán pedagógiai és szociális segítségnyújtó jelleggel vesznek részt a térség hátrányos helyzetű lakosainak felzárkóztatásában, hanem mintegy a folyamat következményeként, ha nem is a vallásgyakorlás által, de saját hálózatuk bevonása és rendelkezésre bocsátása és a személyes jelenlét által magasabb társadalmi tőke megteremtésében is segítik a programjaikon résztvevőket. Ezáltal az egyházak tevékenysége ily módon is hozzájárulhat a társadalmi mobilitás növekedéséhez. Az ormánsági egyházi fejlesztési projekteknél szakmai megvalósítóként is résztvevő társadalomkutatók ugyanakkor továbbra is fontos kérdésnek tartják, hogy „*a történelmi egyházak közreműködésével megvalósuló kormányzati programok milyen mértékben reagálnak a helyi társadalom valós szükségleteire, ill. képesek-e tartós változásokat előidézni az itt élő emberek életében és gondolkodásmódjában, támogatva az öngondoskodási képességet fejlesztő attitűdöket, megalapozva egy magasabb szintű életminőséget, amely bázisa lehet a fontosabb társadalmi-gazdasági folyamatokból kiszoruló népesség integrációjának.*”⁶⁷⁶ Hogy a fent bemutatott fejlesztési programok valóban hozzájárulnak-e a társadalmi struktúra megváltozásához és érzékelhető javulást hoznak-e a „fejlesztettek” életébe, arra idővel talán választ tudnak adni majd a jövőbeli kutatások. Az is kérdéses továbbá, hogy a társadalmi felzárkóztatás sikere milyen módon hat a demográfiai folyamatokra, hiszen a korábbi trendek szerint elsősorban a magasabban képzettek és erősebb társadalmi és/vagy gazdasági tőkével rendelkezők hagyják el az Ormánságot.

7.4 Gazdaság, vállalkozások, munkavállalási lehetőségek

Lévén, hogy az Ormánság legnagyobb problémáját a helyi társadalom és a recens szakirodalom évtizedek óta a megfelelő megélhetést biztosító munkahelyek hiányában látja, érdemesnek vélem a munkaerőpiaci helyzet tükrében is megvizsgálni a társadalmi és gazdasági viszonyokat. Az Ormánságban és környékén kevés a helyi vállalkozó, a „jól menő” cégek ugyanakkor – mint bármely más gyümölcsöző vállalkozás –, sikeresen alkalmazkodtak az EU-s piaci környezethez, és élnek a pályázati és támogatási lehetőségekkel: tendereket nyernek, fejlesztik

⁶⁷⁵ Nagy Gábor Dániel Coleman kutatásaira hivatkozik ezzel kapcsolatban. Nagy G. 2017: 55.

⁶⁷⁶ Ragadics – Boros – Bucher 2022: 181.

üzemeiket és telephelyeiket, és nem utolsó sorban sokan közülük, kiváltképp a nagyobb foglalkoztatónak számító ipari cégek, részt vesznek az Európai Szociális Alap és hazai központi költségvetési előirányzat által dotált munkahelyteremtő programokban. Ez utóbbiakat tekintve, a hozzájárulások és kedvezmények jelentős mértékének (pl. akár 70-100%-os bértámogatás és/vagy járulékkedvezmények) köszönhetően a térség munkáltatói motiváltak a támogatott célcsoport⁶⁷⁷ foglalkoztatásában. 2013-tól kezdődően az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának második pillére, a vidékfejlesztés hat prioritása között szerepel a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem segítése a gazdasági fejlődés előmozdításával,⁶⁷⁸ és bár a hazai előirányzatok elméletileg ebbe az irányba hatnak, a gyakorlatban a hátrányos helyzetű munkavállalók mégsem tudnak kilépni kedvezőtlen helyzetükből. A munkahelyteremtő támogatott tenderekben résztvevő foglalkoztatók ugyanis csupán a támogatási és fenntartási időszak lejártáig érdekeltek a hátrányos helyzetű munkavállalók foglalkoztatásában, hiszen ezt követően a további foglalkoztatás a bérköltségek tetemes növekedését okozná a vállalatoknak. Ez érdekellentétet szül a munkavállalók és munkáltatók között, és a munkaerőpiaci folyamatokat a makro- és mezo-szintű szereplők prioritásai sokkal inkább áthatják, mint a mikro-szintű szereplők érdekei. Hogy a gyakorlatban ez mit jelent, és mekkora jelentősége van Sellye környékén a támogatott foglalkoztatásnak, azt jól szemléltetik a Helyi Emberi Erőforrás Fejlesztési Terv foglalkoztatási helyzetet bemutató sorai: „*A Sellyei járás az egyedüli Baranyában, ahol a 2016-os őszi adatokat vizsgálva egyetlen egy új – nem támogatott – álláshely bejelentés sem történt a munkaadók részéről.*”⁶⁷⁹ Elmondások szerint a támogatott foglalkoztatás rendszerének sajátosságai és visszasságai miatt bevett gyakorlat, hogy a hátrányos helyzetű dolgozókat – a támogatott bérminimumon – többnyire a támogatott időszak erejéig foglalkoztatják, akik így ismét munkakeresővé válva közfoglalkoztatottként vagy egy következő támogatott foglalkoztatási programban kedvezményezett munkavállalóként kaphatnak újra esélyt a munkavállalásra.⁶⁸⁰

A támogatott foglalkoztatás mellett az álláskereső képzése is hosszú ideje működő foglalkoztatáspolitikai gyakorlat, és a Baranya Megyei Munkaügyi Központ szinte folyamatosan indít támogatott képzéseket a legkülönbözőbb szakterületeken.⁶⁸¹ Interjúalanyaim tapasztalatai szerint ezek a képzések részleges eredményeket hoznak. A támogatott tanfolyamokat kifejezetten álláskereső számára szervezik, akik a képzés ideje alatt pénzbeli juttatást is kapnak. Ez 2017-ben a

⁶⁷⁷ Általában álláskereső, hátrányos helyzetű személyek és inaktívak, valamint a közfoglalkoztatásban dolgozók foglalkoztatásához kötik a programok a támogatásokat.

⁶⁷⁸ Jámbor 2014a: 56-64.

⁶⁷⁹ HEEFT 2017: 41.

⁶⁸⁰ A Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó egyik település polgármesterével folytatott beszélgetés alapján, 2018.

⁶⁸¹ 2014-ben Baranya megyében mintegy 80 támogatott képzésre várták az álláskeresőket. Bővebben lásd a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat programját (NFSZ 2014).

közfoglalkoztatotti bérnél kicsivel magasabb bevételt jelentett: „*eddig a közmunkában kaptunk 54-et, vagy a tanfolyam alatt kaptam 60-at, 58-at. [...]*”.⁶⁸² A képzéseken való részvétel azonban csekély mértékben segít a foglalkoztatási problémákon, és nem tudja kitölteni az elsődleges munkaerőpiaci állások hiányát. Előfordul, hogy a tanfolyam elvégzése után szembesülnek a résztvevők azzal, hogy végzettségük nem biztosítja, hogy szakmájuknak megfelelő állást találjanak a Sellyei térségben. Az alábbi interjúrészlet is egy olyan példát mutat be, ahol a szakmát elvégző személy maga sem volt tisztában azzal, hogy nehéz lesz a környéken álláshoz jutni:

*„Elvégeztem a cukrász tanfolyamot jeles bizonyítvánnyal, imádtam csinálni [...] és nem tudom csinálni, mert egyszerűen háznál nem csinálhatom, mert megbüntetnek, mert az már feketemunka. Ha kiváltom, nem éri meg, mert akkor ilyen előírás, olyan előírás és nincs rá pénzem, hiába. Adnak nekem három milliót. Mondjuk nekem már nem, mert én már öreg vagyok ehhez, csak a fiataloknak adnak. A másik meg az, hogy járjal be hova? Hol van legközelebb cukrászüzem? Pécsen. Hogyan járjak be? Nincs közlekedés, nem tudok beérni 6 órára Pécsre.”*⁶⁸³

Az egyik kistélepülés polgármesterének elmondása alapján 3 tanfolyamon is részt vehettek a közfoglalkoztatottak a közelmúltban: indult vagyongőr, pék, valamint raktáros – targoncavezető képzés. Ez utóbbira két jelentkező is volt a faluból, a megszerzett tudásukat azonban a polgármester szerint nem tudják alkalmazni, mert nincs megfelelő munkalehetőség a környéken ilyen posztra.^{*684} A tanfolyamok elvégzése után a megszerzett tudás kamatoztatására az egyetlen lehetőség a vállalkozóvá válás volna, de sem elméleti, sem gyakorlati ismereteik nincsenek egy vállalkozás indításával és üzemeltetésével kapcsolatosan, s meglátásom szerint az ehhez szükséges anyagi forrásokon túl sok esetben egyéb kompetenciák, mint például a vállalkozói hajlandóság, vállalkozói attitűd is hiányoznak. A leghátrányosabb helyzetben lévő ormánságiak számára az egyedüli megoldás így sok esetben a közfoglalkoztatás marad:

„–... hogy ha el is megy és van tanfolyam, attól még itt munkahely nem lesz sajnos. Tehát egyszerűen annyira, megszűnt úgymond, a Vízársulat, aki 650 fővel volt, [...] a sajtüzem, az erdőszet is lecsökkent, az ÁFÉSZ is. Tehát minden szépen összezsugorodott. És [...] elvárják, hogy akkor vagy Szigetvárra, vagy Pécsre, plusz 2 óra, plusz 3 óra útidővel járjanak el akármilyen műszakba. Na most ezt megteheti az, aki egyedül nevel, kiskorú gyereke van? Nem teheti meg. [...] – Pontosan ezért vagyok közmunkás.

– Ami miatt egyszerűen nem megy, nem megy. Hozzanak munkahelyet ide, ne az embert vigyék.”^{*685}

Gyakran már a képzés elvégzése is nehézségekbe ütközik, mivel egyes támogatott képzések

⁶⁸² Egykori közmunkás, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területe, 2017.

⁶⁸³ U.ő., 2017.

⁶⁸⁴ Kistélepülési polgármester a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területéről, 2018.

⁶⁸⁵ Részlet három közmunkással készült interjúból. 2018, Sellye.

esetében az elméleti és a gyakorlati oktatás is a megyeszékhelyen zajlik, ami a kedvezőtlen tömegközlekedési viszonyok miatt a kisebb ormánsági településeken élők számára megnehezíti a tanfolyamon való részvételt.

A 2013-ban meghirdetett mezőgazdasági Startmunka mintaprogramok is kiegészültek kötelező képzéssel: háztáji állattartást (1 év), háztáji növénytermesztést és tartósítást (1,5 év), illetve háztáji növénytermesztést és állattartást (2 év) lehetett tanulni, és ezek a képzések helyben zajlottak. Az oktatás elméleti és gyakorlati modulra tagolódott, és (legalábbis elvi szinten) igazodott *„a célcsoport speciális igényeihez (alapfokú iskolai végzettség hiányában is elsajátítható, szövegértési nehézségekkel küzdők által is használható tananyag, gyakorlatban szerzett munkatapasztalatra épülő elméleti oktatás). Az oktatás szervezésekor figyelembe vételre kerültek a helyi adottságok és igények is (talaj-és éghajlati viszonyok, helyi hagyományok).”*⁶⁸⁶ Terepmunkám során magam is részt vehettem egy ilyen képzési alkalmon, ennek tapasztalata szerint azonban az oktatás kevésbé jelentett a helyi viszonyokra szabott képzést. A közfoglalkoztatottak elmondása alapján az elméleti edukáció számottevő új ismerettel nem gyarapította korábbi gazdálkodási tudásanyagukat. Több eredménnyel járt a gyakorlati modul, amelynek során egy gazdálkodásban jártas, a közfoglalkoztatottak számára régóta ismert szakember segítette munkájukat, akinek iránymutatásait és az általa megismertetett módszereket sikeresen alkalmazták a későbbiekben a mezőgazdasági tevékenységek során.⁶⁸⁷ Az elméleti oktatás ütemezését illetően úgy vélem, célszerűbb lett volna a mezőgazdasági szezonon kívül, akár tömbösítve megtartani a képzést, hogy a képzésen való részvétel ne hátráltassa a közfoglalkoztatásban végzett tavaszi mezőgazdasági munkákat. Összességében az volt a benyomásom, hogy eredményre vezetőbb lett volna olyan speciális szaktudással rendelkező oktatót alkalmazni, aki a felnőttoktatás, azon belül is az adott csoport sajátos pedagógiai szükségletei szerint járt volna el az oktatás során, a tananyagot pedig érdemes lett volna a célkitűzéseknek megfelelően a helyi sajátosságra és a képzésben részt vevők igényeire és kompetenciáira szabni.

Összegezve a támogatott képzésekkel kapcsolatos saját tapasztalataimat és a beszélgetőtársaim által elmondottakat, úgy gondolom, a képzéseket minden értelemben érdemes lenne közelebb hozni a képzettekhez: lakóhelyük közelében, szakmailag a célcsoportnak megfelelő módszerekkel lebonyolítani, bevonva és motiválva őket a tanulásra, olyan tudást bocsátva a rendelkezésükre, aminek később tényleges hasznát vehetik akár privát életükben, akár munkahelyi környezetben. A kutatás során megismert formában a támogatott képzések csupán részben töltik be funkciójukat: kevésbé eredményezik a térség hátrányos helyzetű munkavállalóinak felzárkóztatását

⁶⁸⁶ N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről: 5.

⁶⁸⁷ Pulszter 2014b.

és a munkaerőpiaci helyzetre sem gyakorolnak jelentős hatást, azonban a programokban résztvevő oktatók és szervezők foglalkoztatása révén így sem elhanyagolható a szerepük.

Visszatérve a vállalkozásokra: az ormánsági kistelepüléseken általában egy-két vállalkozás működik, de nem ritka, hogy a leghátrányosabb helyzetű falvakban bolt vagy kocsmá sem üzemel, és egyre kevesebb olyan egyéni vállalkozó van, aki a klasszikusnak számító szakmunkák területén tevékenykedne. A térségre fokozottan jellemző szakemberhiány több interjúban is szóba került. *„Itt két szakember volt akik normális számlaképes szakemberek voltak. [...] az ács, de ő már nyugdíjas, a másik aki volt, a gázszerelő, [...] ő meg öngyilkos lett tavaly. A másikat meg lerobbantak nagyon. Nincs villanyszerelő, nincs kőműves, semmi nincs a faluban. Volt fodrász is.”*⁶⁸⁸ Ennek oka egyrészt az idősebb iparosok kiöregedése, kihalása, másrészt a fiatalabb generációk elvándorlása. *„Hogy mondjam, az ismerőseim között, akik fiatalok és jó szakemberek, azok között 70% inkább elment nyugatra. Ausztria, Németország, Anglia, ott is még rokonom is dolgozik, fiatal srác.”*⁶⁸⁹ A térségben jelenlévő szakképzett munkások többsége inkább cégeknél helyezkedik el az önálló vállalkozói lét kockázatainak vállalása helyett.

Statisztikai összesítések alapján a baranyai járások közül hosszú évek óta a Sellyei járásban található a legkevesebb vállalkozás. 2010-ben a Sellyei Kistérségben 1821 regisztrált vállalkozást tartottak számon, ebből 1572 egyéni vállalkozást, melyből 1052 östermelőként volt bejegyezve. Ennek azonban csak a töredéke volt ténylegesen működő vállalkozás: 2011-es adatok szerint 417 darab,⁶⁹⁰ 2016-ban 418 db.⁶⁹¹ Függetlenül a vállalkozás méretétől és profiljától, a munkáltatók részéről gyakori panasz, hogy nem találnak megfelelő helyi alkalmazottakat. *„Nehéz találni embert, de az nem csak az én tapasztalatom. Van egy jóbarátom, itt állattenyésztéssel foglalkozik, szabadtartású szarvasmarha, mezőgazdaság. Van neki 100 hektár vagy 150 hektár földje. Nem talál embert aki etesse a marhákat. De ugyanez a jellemző, dinnyével már kevesen foglalkoznak, egyre kevesebb. Tavaly volt aki Vajszlóban abbahagyta az eprezést, mert nincs, Mohácsról hoztak embereket epret szedni, holott akkora munkanélküliség van, közmunkások nem akarnak dolgozni, vagy én nemtom.”*⁶⁹² De nem csak szomszédos területekről, hanem az elmondások alapján akár Romániából is jönnek munkások az Ormánságba. Egy interjúalany konkrét példát is említett ezzel kapcsolatban: *„...van egy erdőmérnök gyerek, aki nagyon keményen foglalkozik csemete termesztéssel, nagyon magas szinten űzi, dolgozik az erdészethél és mellette maszek izéje van neki, csemetekertje. [...] ...mondok egy számot 10 hektár, baromi nagy munkaerőigénye van neki. Azt*

⁶⁸⁸ Lelkésszel készült interjú részlete, Drávafok, 2017.

⁶⁸⁹ Lakatos végzettségű egykori bányamunkással készült interjú részlete, Sellye, 2018.

⁶⁹⁰ KSH, Működő vállalkozások száma 2011.

⁶⁹¹ BaPa, 2017: 70.

⁶⁹² Vendéglátóipari vállalkozóval készített interjú részlete, 2018.

hiszi, hogy van munkaerő? Hát tavaly vagy tavalyelőtt még azok voltak. (Megj.: mármint közmunkások, alkalmi munkavállalással) Megyünk arra el tegnap ezzel a jóemberrel, akivel együtt dolgoztunk, azt mondja nézd meg, román autó, román rendszámú autó, ott szedik a csemetét. [...] Romániából hoz be melósokat ide, hogy a csemetét szedjük ki. Isten bizony mondom, na, nem viccelek, itt nem talál munkaerőt arra, hogy a csemetekertjében lévő munkákat elvégeztesse, hanem romániai melósok dolgoznak nála.”⁶⁹³

Az, hogy a helyi munkaerőpiaci keresleti és kínálati oldal egymással szemben támasztott elvárásainak gyakran nincs közös halmaza, és a munkavállalók (látszólag vagy ténylegesen) „*nem akarnak dolgozni*”, meglátásom szerint több tényezően múlik. Az alacsony képzettségen, a jellemzően alacsony bérezés miatti motivátlanságon túl személyes sérelmek, konfliktusok éppúgy szerepet játszhatnak, mint kommunikációs problémák, vagy a munkahelyre és onnan hazautazás megszervezésének nehézségei. Mindezek közül a legjelentősebb tényezőnek a bérezés színvonala bizonyul, és magasabb bérekért a rossz tömegközlekedési lehetőségek ellenére is többen eljárnak távolabbi településekre dolgozni. Több száz ormánságinak adott munkát az Elcoteq pécsi gyára, amelynek 2011-es megszűnése után sokan kényszerültek más lehetőség után nézni, és sokan el is hagyták a térséget. Ragadics Tamás kritikai hangokat is említett „*az Elcoteq térségben betöltött szerepe kapcsán: a 12 órás műszakok, a hosszú utazással töltött idő teljesen kiszakította a falusi közösségből és a családi körből, a családtagok mindennapi életéből a foglalkoztatottakat; a megkeresett minimálbér pedig kevés volt ahhoz, hogy a munkavállalók kilépjenek a szegénységből, vagy jobb közlekedési feltártságú és előnyösebb munkaerő-piaci helyzetű településre költözzenek.*”⁶⁹⁴ A hosszú munkaidő és az utazással töltött idő, az alacsony kereset, a kimerültség és mindezzel összefüggő reménytelenség jellemző ma is a környékbeli üzemekben dolgozók körében, ám sokan nem látják a gyári munkán kívül más alternatívát, hogy megélhetésüket biztosítsák. Markócon is voltak, akik Pécsre ingáztak dolgozni – tapasztalatom alapján olyanok, akiknek nem volt kiskorú gyermekük. Család, gyerek mellett azonban nem mindenki vállalja Pécsre a bejárást és a több műszakos munkarendet. Interjúalanyaim elbeszélései alapján a munkaadók is előnyben részesítik a helyi, vagy közelebről bejáró dolgozókat, és az ormánsági kis falvak munkavállalóit a köztudottan nehézkes tömegközlekedési viszonyok miatt nem szívesen alkalmazzák. Még a Kelet-Ormánság településeiről, például Szaporcáról sem könnyű eljutni a megyeszékhelyre: „*Most ha Pécsre föl is vesznek, eleve nem tudok bejárni. Mert nincs úgy közlekedés. Mert oda, hogyha el is tudnák menni, műszakozni. Mivel jövök haza? Vagy mivel megyek be hatra mondjuk? Saját házunk mellett menjünk be albérletbe? De akkor se biztos, hogy el tudunk helyezkedni. Most még, ami volt,*

⁶⁹³ Részlet egy nyugalmazott agrármérnökkel készült interjúból, Sellye, 2017.

⁶⁹⁴ Ragadics 2015: 55.

az Elcoteq az is megszűnt. Úgyhogy itt, ez az alvidék, ez teljesen meg van löve. Közmunka.⁶⁹⁵ Több beszélgetőtársam is beszámolt a közlekedési peremhelyzetből adódó nehézségekről, amelyek akadályozzák őket a munkavállalásban és a munkabajjárásban: „...mindjárt azt kérdezik, hogy hol lakik, be tud járni?”⁶⁹⁶ Még a közelebbinek számító desztinációk esetében is gyakori indok az elutasításra a bejárás megoldatlansága: „Mielőtt fölvettek ide közmunkára, Harkányban mindenhol bent voltam, minden szállodában, minden presszóban, amit el tudsz képzelni, mindenhol. Siklóson is. Máshova nem tudok bejárni. Hiába megyek én Pécsre, hiába is vennének föl. De föl se vesznek. Megkérdezik, hol lakok, ennyi. [...] A bejárás miatt. De hiába is mondom, hogy nem kérek útiköltséget, hogy térítsenek, akkor se. Mert Harkány-Siklós körzetében megoldják.”⁶⁹⁷ Bár a közlekedési viszonyok valóban jelentős hátráltató tényezőt jelentenek, feltételezhető, hogy elhelyezkedési esélyeiket emellett befolyásolja az Ormánság híre is, valamint az a tény, hogy az ormánsági munkavállalók többsége korábban dolgozott már közmunkásként. A közfoglalkoztatottakhoz számos negatív sztereotípiát kötődik, hogy a legfontosabbakat említsük: cigányok, nem dolgoznak, lopnak – ezekről a róluk szóló fejezetben részletesen is szólok a későbbiekben. Jövedelmi viszonyaik miatt ráadásul vannak olyanok, akik szegényesebb viseletet engedhetnek meg csak maguknak, ami ugyancsak negatív megítélés alá esik a többségi társadalom szemében, és egy sor előzetes feltételezést szül, amelyek egymásra rétegződve rontják a munkavállalási kilátásokat.⁶⁹⁸

Az Ormánság egész területén általános jelenség, hogy – főként a rosszabb közlekedési helyzetben lévő kistelepülésekről – a szomszédos településeken, vagy legfeljebb néhány községnyire igyekeznek munkát találni a helyiek. Mindezekkel együtt többen állnak alkalmazásban a megyeszékhely nagyobb foglalkoztatóinál és naponta ingáznak:

„ – ...az bejár a Hauniba és keres olyan 200 körül, az tűrhető fizetés és a vonatbérletének az egy részét fizeti a cég. Mert hát drága a vonat is, innét Pécsre elmenni 800 forint durván. (1)

– Hány kilométer ez?

⁶⁹⁵ Közfoglalkoztatott nő, Szaporca, 2012.

⁶⁹⁶ Közfoglalkoztatott férfi, Szaporca, 2012.

⁶⁹⁷ Közfoglalkoztatott nő, Szaporca, 2012.

⁶⁹⁸ A szegényes ruházattal kapcsolatos konnotációkról saját tapasztalatra is szert tehettem a terepmunka alatt 2014 februárjában. Elmentem autóval elintézni valamit Pécsre, majd Pécsről visszafelé Markócra tartva megálltam az egyik éppen útba eső nagy áruháznál, és bementem, hogy bevásároljak. Mivel nem akartam felesleges ruhákat vinni és feleslegesen öltözködni sem, olyan ruhában mentem, amit nem sajnáltam a fóliaházi és kerti munkák során. Nem voltam rongyos, se koszos. Hosszabb időre készültem vissza a faluba, ezért viszonylag sok mindent vettem, ráadásul nem csak magamnak, hanem pár dolgot megbízásból is vásároltam néhány brigádtagnak, olyasmiket, amiket nem kapnak meg helyben, vagy csak nagyon drágán. Nagy kiszerezésű étolaj, mosópor, ilyesmik. A pénztárnál felpakoltam mindent a szalagra és vártam a soromra. Amikor sorra kerültem, a pénztárosnő végigmért, majd megkérdezte tőlem: „Lesz ennyi pénz a kártyáján?” Először nem is értettem, miért kérdezi, amikor megértettem, akkor azonban megszegényenítve éreztem magam. Feltételezem, hogy fel sem merült volna a kérdés, hogy ki tudom-e fizetni, amit a szalagra halmoztam, ha a szebbik kabátom vagy a jobbik cipőm van rajtam.

– 50-60. Szentlőrincen át kell szállni. (1)

– Átszállással?

– Igen. (1)

– És sok busz megy arra? Vagy lehet mondjuk ingázni?

[...]

– Megy reggel, délbe este. (2)

– Van nagyon sok csak az a gond, hogy spórolnak és vannak ilyen falujáró buszok, hogy mire elér az ember Pécsre két óra, bemennek ilyen kis falukba. (1)

– És ennek ellenére van olyan aki megpróbálja hogy ingázik napi szinten vagy heti szinten?

– Van, van. (1)

[...]

– ...aki bejár Pécsre annak számolni kell azzal hogy eleve három óra elmegy az utazással, három óra csak az utazással. [...] Hát hogyne. Akit mondtam, a Hauniba dolgozik, van hogy reggeles, 4 órakor megy a vonat. Hajnali négykor. És akkor 6 órakor kezdődik a műszak, 6 órától 2-ig és 4-re ér haza. Az már 12 óra. (1) ”*⁶⁹⁹

Tésits Róbert 2009-ben megjelent tanulmányában arról számolt be, hogy a térség egészéből 20-30 ember járt Pécsre a gépgyártással foglalkozó egyik legnagyobb dél-dunántúli céghez, a Hauni Hungária Kft-hez dolgozni, és ugyanekkor létszámmal jártak a megyeszékhely különböző kereskedelmi nagyáruházaiba (Tesco, Metro).⁷⁰⁰ Mintegy tíz évvel később egy általam készített interjú során is megerősítést nyert, hogy a legtöbben Pécsre járnak dolgozni. Beszélgetőtársam ugyanakkor arról is beszámolt, hogy fordított irányú ingázás is van a megyeszékhely és a járási központ között: a speciális szaktudást és/vagy végzettséget igénylő munkakörök betöltésére Pécsről Sellyére is járnak dolgozni munkavállalók: „Aki nem sellyei, hanem Sellye környéki, az mondjuk Sellyére be kell hogy jusson, az már problémásabb ügy, de Sellyéről be lehet érni busszal is, mondjuk ilyen 8 óra környékére, vonattal meg még hamarabb. [...] Egy óra a vonatút, a busz, az mondjuk az több, mert van olyan busz, ami bejár egy-két zsáktelepülésre is, az másfél lehet kb. Én szerintem sokan eljárnak Pécsre is dolgozni, akik megtehetik, meg akik veszik a fáradságot, hogy bejárnak, és azon kívül akik Sellyén maradnak azok nagyrészt valószínűleg sellyeiek, illetve Sellye környéke, Sellye közvetlen vonzáskörzete, az a pár település, akik itt vannak, azok dolgoznak itt Sellyén. De járnak ki Pécsről is. Mondjuk ezt a közigazgatásban tudom mondani, hogy járnak ki, mert az önkormányzatnál van pécsi dolgozó, illetve az Agrokémia Zrt-be is, ami egy vegyipari cég. [...] Ott például vannak vegyészek között is meg közgazdászok között is, akik Pécsről járnak ki. [...]

⁶⁹⁹ Két nyugdíjassal készített interjú részlete, Sellye, 2018.

⁷⁰⁰ Tésits 2009: 421.

Van aki helyi, de egy ekkora településen nyilván nem lehet 3, 4 , 5 vegyész egyből lekasztani....”⁷⁰¹

A tömegközlekedés alternatívájaként a közelebbinek számító nagyobb városokban (Siklós, Szigetvár) működő gyárak, üzemek eléréséhez ún. munkás buszokat biztosítanak a cégek saját alkalmazottaiknak, de elmondások alapján a sokat emlegetett Elcoteq is vállalta az ormánsági munkások utaztatását – amivel a környékbeli személyszállító cégeknek is munkát biztosítottak. 2013-ban állami támogatással, a szabad vállalkozói zóna⁷⁰² kedvezményeit igénybe véve bővítette üzemét egy az Ormánság szomszédságában, Sellyétől mintegy 30 kilométerre fémmegmunkálással foglalkozó üzem, és az új munkahelyek egy részét ormánsági munkavállalók töltötték be, betanított munkásként, céges buszjáratok biztosítása mellett. A tömegközlekedésnél ugyan jobb megoldásnak bizonyulnak a céges járatok, mégis nagy áldozatot követel a munkabajárás a rosszabb közlekedési helyzetben lévő kistelepülések lakóitól. Egy 30 kilométeren belül lévő telephelyre egy ormánsági faluból mintegy másfél órát kell utazniuk a munkavállalóknak, mire minden munkatársukat felveszi a busz és a munkahelyre szállítja – a munka végeztével pedig ugyanennyi az út hazafelé is. *„4 műszak van, [...] éjjel nappal mennünk kell, és 12 órát tartják az embereket...[...] Plusz másfél óra minimum az út.”⁷⁰³* Egy egykori közmunkás interjúalany azonban a nehézkes bejárás ellenére is örült egy ilyen munkalehetőségnek, gyári munkásként ugyanis a közmunkás bérnek csaknem a dupláját (száz ezer forint körüli összeget) lehetett a 2010-es évek közepén keresni.⁷⁰⁴

Az egyik Sellye környéki település polgármestere úgy vélte, a közmunkások zöme nem alkalmas hosszabb távon arra, hogy akár magasabb fizetésért is eljárjon elsődleges munkaerő-piaci állásban dolgozni:

„– És ott mennyit keresnek ezek az emberek? Tehát abból meg lehet élni?

⁷⁰¹ Önkormányzati tulajdonú, kommunális feladatokat ellátó cég vezetőjével készült interjú részlete, Sellye, 2017.

⁷⁰² A rendelkezés értelmében 1202 település került szabad zónás kategóriába, amely azt jelenti, hogy a magyarországi települések több mint egyharmada terület- és gazdaságfejlesztési, valamint foglalkoztatáspolitikai szempontok alapján hátrányos helyzetű településnek minősül. A foglalkoztatás-bővítés, az új munkahelyek teremtésének ösztönzésére a foglalkoztatáspolitikáért felelős miniszter által a Gazdaság-újraindítási Foglalkoztatási Alap foglalkoztatási alaprész központi keretének terhére meghirdetett pályázat alapján a szabad vállalkozási zónákban működő, valamint betelepülő vállalkozások, az alaptámogatáson és a kiegészítő támogatásokon kívül - az éves pályázati felhívásban meghatározott formában, támogatási mértékben - többlettámogatást igényelhetnek. Ez számottevő fejlesztési, beruházási, adópolitikai, foglalkoztatáspolitikai kedvezményeket és adóalap csökkentő tényezőket jelent a szabad vállalkozási zóna által kínált lehetőségekkel élő cégeknek. (27/2013. (II. 12.) Korm. rendelet a szabad vállalkozási zónák létrehozásának és működésének, valamint a kedvezmények igénybevételének szabályairól.)

⁷⁰³ Korábban közfoglalkoztatott, a beszélgetés idején gyári munkásként dolgozó nő, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területe, 2017.

⁷⁰⁴ Egy korábban közfoglalkoztatott, a beszélgetés idején gyári munkásként dolgozó nővel készített interjú alapján, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területe, 2017.

– Változó. Most, hogy ha évekig 40-et meg 50-et kap, most akkor kap egyszer 120-at, akkor mi lesz? Semmi! Akkor egy napot tovább van a kocsmában, és akkor elfelejt visszamenni dolgozni. De ez a legrosszabb eset. Van kivétel, aki már 2 hónapot kibírt, vagy hármát.”⁷⁰⁵

Vannak azonban olyanok is, akik akár hetekig tartó távollétet is vállalnak a jobb megélhetés biztosítása érdekében, és távolabbi városokba is elmennek dolgozni. Egy interjúalany például egy másik megye megyeszékhelyén dolgozott korábban panelházak felújításán, korszerűsítésén: „Nekem nincs semmi szakmám, én izé, állványépítő voltam. Tehát függőhídon, meg hőszigetelő voltam. Függőhíd építése, állványépítő, úgy dolgoztam. [...] Hát x városban az xy cég, azon keresztül egy alvállalkozónak voltam, aki jó barátom is, és azon keresztül. Akkor még működött ez a panelprogram. Ez megszűnt már évekkel ezelőtt. Most hozzák vissza januártól. Akkor lehet, hogy tudok menni megint vissza. Ezelőtt egy, mikor dolgoztam én ott? Egy 6 éve. Egy olyan 6-7 éve. Akkor egy ilyen napi 10, napi 8-at kerestem. 8 alatt nem kerestem. Inkább ilyen 12-13-ra jöttem ki. Segéd munkásként. Úgy, hogy be voltam jelentve.”⁷⁰⁶ A baráti, ismerősi hálózatnak több más esetben is jelentős szerepe volt az álláskeresés sikerességében, azaz a „gyenge kötések ereje” az Ormánságban is fontos faktornak bizonyul a megélhetés megteremtésében.⁷⁰⁷

A foglalkoztatáspolitikai helyzetre általánosságban véve jellemző, hogy az Ormánság lakosságának jelentős része alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, ami gyakran megnehezíti, ellehetetleníti számukra az elsődleges munkaerőpiacon való sikeres szereplést, illetve a szakképzés nélkül végezhető munkák alacsony bérszínvonala miatt sokan a „dolgozó szegény”⁷⁰⁸ kategóriában rekednek. A támogatott képzések részleges eredményeket hoznak, „valódi” munkahelyek híján pedig a támogatott foglalkoztatás álláshelyei és a 30-50 kilométerre lévő üzemek jelentenek munkalehetőséget a helyiek számára. Az ormánsági munkásokat (is) foglalkoztató helyi vagy környékbeli cégek a munkaerőpiaci helyzet sajátosságai ellenére is jelentős szerepet töltenek be a térségben.

7.4.1 Mező- és erdőgazdasági vállalkozások

A gazdaság szerkezetében a 2010-es évek közepén meghatározó volt a mezőgazdaság 70%-os aránya, és ezeknek a vállalkozásoknak többsége is jellemzően családi vállalkozás volt.⁷⁰⁹ A 1990-es években még jelentős volt az önfoglalkoztató mezőgazdasági vállalkozási forma, ez azonban a 2000-es évek közepére szinte teljesen felszámolódott. 2012-ben Sellyén a helyben

⁷⁰⁵ Polgármester, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településeihez tartozó falu, 2018.

⁷⁰⁶ Részlet egy közfoglalkoztatottal készült interjúból. 2013, Markóc.

⁷⁰⁷ Lásd Granovetter 1973.; 1974.

⁷⁰⁸ Brown – Schafft 2019: 215.

⁷⁰⁹ SITS, 2015.

működő vállalkozások több mint fele a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat területén volt érdekelt, de ezek a vállalkozások jellemzően forráshiányosak voltak, igen kevés tőkeerős cég volt közöttük.⁷¹⁰ Ha a járási adatokat összesítve tekintjük, a Sellyei járásban 2013-as adatok szerint „*a vállalkozások közel 99%-a kisvállalkozás, melyek jellemzően családi vállalkozások, alkalmazott nélkül, vagy kevés alkalmazottal. Mindez sérülékennyé, a külső hatásoktól nagyban függővé teszi a térség gazdaságát.*”⁷¹¹ Ami a magas agrárérdekeltségi arányt illeti: sokkal inkább tükrözi az ipari szektor hiátusát, semmint a mezőgazdaság eltartókéességét: számos termelő kis volumenben termelt, elsősorban saját fogyasztásra, a mezőgazdaság így sokak számára nem jelentett jövedelemszerző tevékenységet.⁷¹² A technológiai újítások következményeként a mezőgazdasági vállalkozások munkahelyteremtő potenciálja egyre kisebb, vagyis míg korábban évtizedekig a mezőgazdaság adott munkát a legtöbb ormánságinak, ma a térség munkaerőpiaci helyzetének javításában a nagyobb mezőgazdasági vállalkozások gazdaságaik bővítése ellenére is egyre csekélyebb szerepet játszanak. A térség egyik nagy foglalkoztató cégének vezetője is úgy látja, nem csak az a probléma, hogy kevés az üzem, de ezek egyre nagyobb fokú automatizálása is oka annak, hogy nincs a környéken elegendő munkahely: „*A mezőgazdaságban is, ahogy itt mondtam, nagy árbevételt fog elérni, de teljes automatizálás mellett, kevés élőerő foglalkoztatásával. Jó, de ez nyugaton is így van... Húsfeldolgozók, ugye, [...] meg az autógyárak, minden automatizálva vannak, mert ha nem, akkor nem lehet tartani a versenyt, meghalnának.*”⁷¹³ Az interjúk alapján egy nagyjából 100 hektáros terület műveléséhez egyetlen embert elegendő alkalmaznia maga mellé a tulajdonosnak, és a jelenleg jól működő mezőgazdasági üzemek zöme legfeljebb a legmunkaigényesebb feladatokra keres alkalmi vagy szezonális munkásokat. A gépesítés szerepét több más interjúalany is kiemelte. „*Most, az az igazság, hogy ezek a nagy gépek nagyon-nagyon sok kézimunkát megcsinálnak. Több száz emberét, egy nagy gép. Hát egy olyan nagy gép az több 100 hektárt elvégez egy maga. Most azért a TSZ idejében voltak olyan kis MTZ-k, hát ott annak tized részét tudta felszántani, mint ez a nagy gép. [...] Ugye annak vannak gépjei, egy pár nagy gép, egy-két kombajn és kész. Nem kell hozzá, csak egy-egy sofőr, egy-egy traktoros. Mind gépek végzik el. Azért a gépek kiszorították ugye a kézi munkát, ma mindenhol, úgy üzemekbe is, vannak olyan gépek már, hogy több 10 embernek a munkáját elvégzik. Egy-két óra alatt.*”⁷¹⁴

Minél korszerűbb egy vállalkozás, annál kevesebb emberi munkaerőre van szükség a működtetéséhez. Marhatartás esetében például „*100-200 állatot el tud látni 2-3 ember a modern*

⁷¹⁰ SITS, 2015: 75.

⁷¹¹ SITS, 2015: 73.

⁷¹² Ragadics 2015: 55; Reményi 2009: 146-147, 154.

⁷¹³ Építőipari vállalkozás vezetőjével készült interjú részlete, Sellye, 2017.

⁷¹⁴ A Sellyei Közös Hivatal egy településének polgármesterasszonya, 2018.

technológiáknak köszönhetően, a nyári időszakban pedig legelőn vannak az állatok.”⁷¹⁵ A korszerű gépek nem csak lecsökkentik a munkaerőigényt, de akár pontos adatokat is szolgáltatnak, amik növénytermesztés esetén például a vadkár mértékét mutatják, vagy jelzik, hogy hol milyen tápanyagban szegényebb a termőföld, ezáltal segítve a gazda munkáját:

„Most a kombájnba beraknak egy kártyát szépen, és leolvassa, azt hogy mittudomén van egy húsz hektáros tábla, learatja. [...] A kombájn még itt elment máshova dolgozni, az adatok az én táblámból bementek Szigetvárra, és ott, amikor végzett a koma a munkával, tehát a területet megmondta pontosan, hogy 20 hektár, 20 egész 2 tized hektárt learatott, és megmutatta ezt a hozamtérképet, hogy hol mennyi volt a termés. Mittudomén, 35 mázsátú' 17 mázsáig mozgott a termésátlag. [...] Ahogy haladt a kombájn, mérte tulajdonképpen a terménynek az átfolyását. Abban a pillanatban innen, Szigetváron már rögzítették, hogy hol mennyi volt. A végén kiadták a térképet, a hozamtérképet odaadták nekem, és megnéztem. És tudtam, hogy elég nagy vadkár volt, mert ez egy vadkáros terület volt, és tudtam pontosan, meg nem mondtam volna sohasem, hogy mennyi volt a vadkár, mert a vadkárt megbecsülni, olyan isten nincs a földön, aki azt pontosan megmondja, hogy az adott területen mennyi vadkár van. [...] Ehhez technika kell.”⁷¹⁶ A technikai újdonságok nem csak a munkaerő csökkentéséhez járulnak hozzá, de a termelés hatékonyabbá tételével a bevétel növekedéséhez is. Az Ormánság mezőgazdaságának technikai fejlesztésében szerepet játszott egy angliából Kémesre települt gazda is: „De nagyon jó volt, hogy ő jött ide gazdálkodni, mert tanultak tőle a helyi gazdák. Tehát a Rába Steigerből kiszálltak és megnézték, hogy ő mivel művel, és ő komoly technológiát hozott.”⁷¹⁷

A nagyobb földterületet használók esetében a vállalkozás pénzügyi egyensúlyának biztosításában minden esetben jelentős szerepet játszik a makro-szintű folyamatok bemutatásánál említett területalapú támogatás, valamint a korszerűsítést és fejlesztést segítő pályázatok szerepe: az interjúk alapján ez a támogatás egyharmadát vagy akár felét is kiteheti a bevételeiknek. Lovas Kiss Antal a Bihari régióban végzett vizsgálata alapján azt találta, hogy a mezőgazdasági termelőket, illetve gazdasági stratégiáik alakulását jelentősen befolyásolja a támogatási rendszer: a termeléstől független területalapú támogatás egyrészt biztonságossá és rentábilissá teszi a gazdálkodást, másfelől azonban a dotáció feltételül szabott szabályozások nyomán versenykorlátozó, piactorzító és a termelés hatékonyságát fékező hatása is van.⁷¹⁸ Ormánsági megfigyeléseim is alátámasztják mindezt, miközben ugyanis a támogatások biztosítják sok esetben a működés és fejlesztés alapját, az igénybevételekhöz betartandó előírások korlátot szabnak a növekedésnek és a

⁷¹⁵ Marhatartó telep tulajdonosával készített interjú részlete, Sellyei járás, 2018.

⁷¹⁶ Nyugdíjas agrármérnökkel készített interjú részlete, Sellye, 2018.

⁷¹⁷ Polgármester, Sellye, 2018.

⁷¹⁸ Lovas Kiss 2004.

versenyképességnek: „...az Európai Unió rendszerét a dotáció tartja fent, így van, éppen ez, amit mondtam, hogy annyira drágán termelünk, [...] hogyha extenzíven művelem a legelőt, úgy ahogy mondjuk egyébként AKG szerint – tehát van ez az agrár környezetgazdálkodási program –, mondjuk kellene, vagy természetvédelmi előírások szerint kellene, akkor hektáronként egy anyát plusz a szaporulatát tudom tartani. Tehát ez azt jelenti, hogy 40, maximum 50 anyát tudok tartani ezen a legelőn. Ha intenzíven gazdálkodhatnék ezen a legelőn, akkor 40 hektár legelőn 150 anyát lehetne tartani.”⁷¹⁹

Ezzel szemben a mezőgazdasági kisvállalkozások fejlődésének inkább az szab gátat, hogy a területalapú támogatások magasan tartják a föld árát, ezért a kistermelőknek nem könnyű saját földhöz jutniuk, és legtöbbször bérelt földeken zajlik a termelés.⁷²⁰ Egy Sellye környékén néhány hektáron gazdálkodó vállalkozó beszélgetésünk során arról számolt be, az előrehaladott birtokkoncentráció épp azoknak a tevékenységét akadályozza, akik helyben szeretnének kisüzemi mezőgazdaságból megélni, míg a nagyobb volumenben gazdálkodók és az ún. „outside owner” földbirtokosok élvezik a támogatási rendszer előnyeit:

„...itt nem lehet földet vásárolni. Tehát nem jutsz a földhöz hozzá, mert ilyen-olyan földekben, most nézd meg, gabonákat termelnek olyan homokos földekben, hogy ha nem lenne a hektáronkénti 50-100 ezer forintos támogatás, akkor otthagynák. Mert nem lenne értéke. [...] Életszerűtlen amit csinálnak, a támogatásokból tartják fenn magukat. Ez nem működőképes. [...] Most itt a reálértéke egy hektár földnek, itt 800 ezer forint, ilyen 10 aranykoronás földek, nem nagy aranykorona értékű földek. Ha nem lenne állami támogatás, akkor egyből 800 ezerből 200 ezer lenne. Mert értéktelen lenne a föld. Ugyanúgy, ahogy 10 évvel ezelőtt 150 ezerért osztották ki hektárját. Ugye nagy érdekek fűződnek ahhoz, hogy itt állami támogatások legyenek, hát azért számold ki, hogy akinek van ezer hektár földje, vagy számolj csak száz hektár földet, ne csinálj vele semmit, csak parlagolsz, hát jelentsd be hogy parlagolsz, évente kétszer menj rá, szártépőzd le, számold ki. Itt a falvakat végigjáród, a környéküket végigjáród, akkor van helyenként 1-2-3 ember, aki az egészet lebirtokolja. [...] Helyiek is. (Település nevét mondja) is van például 3-4-5 olyan ember akinek van 300 hektár földje, de tudok olyat is akinek ezer hektár van. [...] Vannak 2-3 száz hektáros gazdák, akik valóban gazdálkodnak, de ha nem lenne az állami támogatás, akkor padlót fognának egyből. Meg van ugye, aki csak nyereszkedik rajta.”⁷²¹

A térségben néhányan a Fiatal Gazda Pályázat keretében kezdtek önálló gazdálkodásba. Egy

⁷¹⁹ Marhatartással foglalkozó vállalkozóval készített interjú részlete, Sellyei járás 2018.

⁷²⁰ A Sellyei járásban 2016-os adatok alapján 1 hektár szántóföld átlagosan 1.003.400,- forintba került, az országos átlag 1.200.792,- forint volt, ugyanebben az évben 1 hektár szántó bérleti díja országos átlagban 49.400 forint volt. (KSH 2016, Mezőgazdasági termőföldárak és bérleti díjak, 2016.)

⁷²¹ Sellye környéki gazdálkodóval készített interjú részlete, 2018.

dinnyetermeléssel foglalkozó fiatal gazda elmondása alapján a 12 millió forintos vissza nem térítendő támogatás az első egy-két évben nagy segítséget jelentett, a továbbiakban azonban bővíteni szükséges a vállalkozást, hogy rentábilis maradjon a termelés. Interjúalanyom esetében a külföldi munkavállalás alternatívája volt a hazai gazdálkodás, s a pályázat elnyerése miatt jött haza. Beszélgetésünk harmadik éve foglalkozott főállásban dinnye- és epertermesztéssel részben saját, részben bérelt földeken, néhány hektáron. A szükséges palántákat is ő állította elő – mindezt családi segítséggel, olykor 1-2 fő napszámos alkalmazásával. A gazda a megtermelt gyümölcsök értékesítését is maga szervezte, Szentlőrinc, Szigetvár, Mohács térségében bérelt elárusító helyeket, ahol ottani eladókat foglalkoztatott. A vállalkozás elindításánál és a munkák során előnyt jelentett számára, hogy szülei is dinnyét termesztettek a környéken, így voltak már tapasztalatai a termelésben, illetve nem elhanyagolható tényező, hogy a családtagok munkahely mellett, szabadidejüket áldozva segítettek neki. Ahogy a gazda testvére fogalmazott ottjártamkor: „ő a főállású, a családnak meg ez a hobbija.”⁷²² Ugyanakkor nem csupán a hozott, de a szerzett tudás is szerepet játszott a fiatal vállalkozó gazdálkodása sikerességében: új technológiákat, új termelési módszereket alkalmazott, aminek köszönhetően jelentősen nőtt a terméshozama, sőt, az eper termesztéssel új profilt is képviselt szülei gazdálkodásához képest. Általános jelenség volt a kutatás idején, hogy a dinnyések eperrel bővítették a termékpalettát, így egyrészt szezonhosszabbítást értek el, másrészt a megélhetésük kevésbé függött egy esetleges kedvezőtlen dinnyeszezontól. A piaci értékesítésre történő gyümölcskertészettel foglalkozó mezőgazdászok a magas élömunka-igény miatt jellemzően csupán néhány hektáron gazdálkodtak: „Kertészkedésbe azért nem kellene ezer hektárok. 10 hektár bőven elég, hogy belerokkanj.”⁷²³

A dinnyetermesztés néhány évtizede még széles körben elterjedt volt az Ormánságban, a „vajszlói dinnye” ma is márkánév. Zentai János⁷²⁴ és Ragadics Tamás szerint Hevesből⁷²⁵ érkeztek az első dinnyetermelők az Ormánságba. Zentai 1964-ben a Kémes és Zaláta termelészövetkezeti földjein termelő dinnyésekről közre is adott egy tanulmányt. Interjúalanyaim emlékei alapján Sellyére Szabolcsból jöttek dinnyések a Kádár-korszakban. Amennyiben Sellyére valóban szabolcsi termelők érkeztek, érdemes lenne a dinnyetermelők és a korábbi szabolcsi betelepítések esetleges kapcsolatát megvizsgálni. Az 1980-as évektől kezdődően évekig a térség legjellemzőbb mezőgazdasági tevékenységévé vált a dinnyetermelés.⁷²⁶ A kutatás idején már csak néhány család foglalkozott a környéken dinnyével, legfőként olyanok, akiknek családon belül rendelkezésre állt a

⁷²² Fiatal gazda testvére, Sellyei járás, 2018.

⁷²³ Fiatal gazda, Sellyei járás, 2018.

⁷²⁴ Zentai J. 1964.

⁷²⁵ Ragadics 2019a:102.

⁷²⁶ Dr. Máté Gábor információja alapján már az 1740-es évekből van adat ormánsági dinnyeskertek létre.

szükséges munkaerő a termeléshez, vagy akik szervezni tudtak maguknak szezonális munkásokat a dinnyeszezonra. A fiatalabb generációk számára azonban már nem jelent vonzó tevékenységet a dinnyetermelés, és a termelés egyre kevésbé rentábilis egy interjúalany szerint:

„– XY. Az öreg X-ék hozták először Sellyére, apósom. [...] Őket követve. Az emberek őket követték, tudod? Még akkor itt nem volt Sellyén dinnye. Úgy mondom, hogy Baranya megyében akkor nem volt még, akkor kezdték el. (...)

– És ti tervezitek továbbadni a gyerekeiteknek?

– Ezek a gyerekek már nem olyanok, amilyenek mi voltunk. [...] A dinnyét szeretik megenni, nincsen erről gond. De tudod a mai fiatalok nem azon nőnek föl, hogy hogyan kapáljunk, hogyan ültetünk, hogyan szedjük, hogyan adjuk el meg ilyenek. Ezek már nem olyanok, ezek a mai fiatalok.

[...] Meg hát én tudom milyen a munka. Én ebben nőttem föl. Kinek van kedve reggeltől estig a tűző napon dinnyét szedni, dobozolni. [...] Hát ez kiegészítő, a munka után csinálták az emberek a dinnyét. Itt más nem láttál Sellyén, csak a (fólia?), fehér, mint a hó. Annyi dinnye volt, mindenhol csak fóliát láttál. Minden, amerre mentél, csak fólia volt. Most semmi nincs már. Annyira sok a befektetés, tudod, jön a jég, jön ez, jön az, elviszi, nem tudják, nem lesz olyan jó, nincs akkora ára. Hát az is változott, tudod. És az emberek a sok pénzt belefektetik, nem jön vissza. A következőben már nem tudnak mit tenni, tudod. Akkor nekik már nincs amit befektessenek, mer ugye mínuszba ment. [...] Itt nagy dinnyeföldek voltak Sellyén. Ma már csak kevesen csinálják. Sellyén 3 család van, akik még foglalkoznak dinnyével. Nekünk is van dinnyeföldünk. (Város nevét mondja) a malomnál szoktuk árulni. A 2 hold földünkön napszámosokkal dolgozunk. ”*⁷²⁷

Más ormánságiak szerint is jellegzetes látványt nyújtott a fóliától fehérlő határ Drávafoktól Kémesig.⁷²⁸ Egy interjúalany a termelés technikai részeteiről is mesélt:

„...amikor én általános iskolás voltam, abban az időben jártak ide Szabolcsból családok dinnyézni. Dinnyeszezonra jöttek el, én szerintem ők voltak az első dinnyések az Ormánságban, és az itteni emberek tőlük lesték el. Szerintem a klíma miatt, másabb a klíma mint Szabolcs-Szatmár megyében, homokos terület, dombos is kicsit, azt kedveli a dinnye. A palánta-termeléshez meg régebben mindig úgy volt, hogy itt vannak olyan humuszos földek, azáltal hogy itt valamikor árterület volt, vannak ilyen lápos terület, és mentek ki az emberek és onnan hozták a fekete földet és az volt a dinnyepalántának az alapja. Fóliába nevelték a palántát, és ilyen tápkockákban neveltük a palántát, dinnyéztem én is valamikor, még 91-től egy darabig, meg sok minden mást is csináltam. Általános iskolás koromban mentünk ki nekik segíteni, és akkor utána itt nagyon elterjedt a dinnyezés, volt amikor itt több száz család is dinnyével foglalkozott. Szatmárból két család szokott

⁷²⁷ Vendéglátásban dolgozó nő, Sellye, 2018.

⁷²⁸ Dr. Máté Gábor közlése alapján, 2023.

jönni, és azok csináltak itt, mondjuk amire én emlékszem, ilyen 30-40 hektár dinnyét. Hát a TSZ-től béreltek földeket és akkor mindig megbeszéltek, hogy na, jövőre az a föld kell. Hát ők nevelték meg annak idején a palántát, meg akkor abban az időben még volt, amikor ilyen magról volt vetve. Olyan is volt. Hát olyat csináltunk mi is, olyan helyre vetetett, csak már új technológiával, fóliával, a fólia jobban felmelegítette a földet. ”*729

Elmondások alapján az 1980-as évek második felében és a 90-es évek elején volt a dinnyetermesztés virágkora Sellye és Vajszló környékén. Nem csak a termesztés, hanem a napszám is jövedelmező volt és jól fizetett szezonális munkalehetőséget jelentett:

„– Na most akkor én nyugdíjba mentem ’88-ban, akkor voltak a legnagyobb dinnyések. Tudja a dinnyésvilág mit hozott nekem?

– Mit hozott?

– Annyi pénzem nekem az életemben nem volt, mint akkor.

– Mennyi dinnyét termesztettek?

– Én? Semennyit.

– Semennyit? Akkor hogy lett belőle pénze?

– Mindennap mentem napszámba 4.000-ért, 3.000-ért. ”*730

A termesztőknek ugyanakkor számos anyagi és fizikai áldozattal járt a gyakran munkahely mellett végzett dinnyézés, viselniük kellett a termeléssel járó kockázatokat is, és saját erejüket a végsőkig kihasználva jártak értékesíteni a termést:

„– 89-ben kezdtünk el dinnyézni. 89-ben rábeszéltek a barátok, hogy kezdjünk el mi is dinnyézni és akkor elkezdtünk dinnyézni, úgy, hogy saját magunk neveltük a palántát, itt volt a nagy fóliasátor, amit ugye, már előző évben el kell kezdeni hozzákészülni, meg minden, anyagilag is. Akkori jövedelemhez képest kemény befektetés volt, meg hát az borzasztó nagy áldozat, fizikai áldozat ugye, minden éjjel fűteni ugye, és akkor bérelt földbe dinnyéztünk. Első évbe (?) mindjárt ekkorikák voltak a dinnyék, megfogott egy jégverés ugye, és akkor szerencsénkre volt még biztosítás rá, az kihúzott bennünket a csápából, meg még sokat el tudtunk adni, azt akkor kezdtünk egy kicsit fölfele menni a dinnyébü’ meg a fizetésbü’... [...] ...azok a 90-es évek azok kegyetlen dolgok voltak.

– Minden-minden cserélődött, váltakozott...

– A dinnye miatt vettünk kisteherautót, akkor később majd már az is kicsinek bizonyult, [...] nagybani piacra 3-400 IFA dinnye volt benn egyszerre, és eladóztuk, reggelre eladtuk. Ritka volt hogy nem adtunk el egy piac alatt, igaz, anya?

– Az is rettentő fárasztó volt, mer’ megszedtük, megrakodtuk a kocsit, megtisztálkodtunk, tettünk

⁷²⁹ Vendéglátós vállalkozó, Sellye, 2018.

⁷³⁰ Nyugdíjas nő, Sellye, 2018.

magunkhoz pénzt meg minden, és indulni Pestre Sellyéről, ott eladózni, és akkor még az éjszaka vagy hajnalban hazaérni, úgyhogy a hullafáradtság határáig.

– Hétfőn meg menni köll dolgozni. Hát a nagybani piac éjjélkor nyitott. Vége volt a munkaidőnek, kimentünk, megszedtünk egy ifa dinnyét, fölpackoltunk, megfürödtünk, puff, megálltunk Szentlőrincen vagy Dunaiúvárosnál, megvacsoráztunk és úgy mentünk föl. Odaértünk a piacra és igyekeztünk eladózni, hogy ha egy mód van rá, azért hazaérjünk a munkába. Hülye egy dolog volt. Volt olyan hét, hogy hét napból ötször voltam Pesten. Rengeteg minden volt, mindig az volt a lényege, hogy több lábon álljunk, mer' egy lábon áll az ember, azt kirúgják alóla, akkor fekszik. Vége. [...] Inkább 3 lábon álltunk, tehát, volt amikor, mondom, méhek is voltak, dinnye is volt, meg még munkahely.”⁷³¹

Mára jelentősen lecsökkent az ormánsági dinnyések száma, és mint feljebb említettem, jellemző, hogy a dinnyetermelés mellé – feltehetőleg a rentabilitás fokozására és a szezon hosszabbítására – epertermesztés társul, ahogy az alábbi interjúrészlet is mutatja:

„– Az öcsém az is vállalkozó, dinnyézik. Az is ad egy pár embernek munkát. [...] Ő meg a falusi jegyző csinálja 10-12 hektáron.

– De ő termeli is?

– Persze.

– A palántákat is ő csinálja?

– Ő, ő.

– Epret is?

– Azt is. Saját földjén csinálja.”*⁷³²

A szocializmus éveiben a dinnyezés a második gazdaság ágaként volt jelen a térség mezőgazdaságában, jellemzően kiegészítő keresetként termeltek dinnyét az ormánságiak és tevékenységüket utóparaszi gazdálkodásként lehet jellemezni. Több egykori dinnyező is beszámolt róla, hogy gyermekei továbbtanulásának anyagi fedezetét és a háztájizásból és paraszti jellegű gazdálkodásból való kitörés alapját a dinnyezés segítette megteremteni. A mai dinnyetermelők között van, aki munka mellett családi vállalkozásként folytatja a termelést, vannak azonban olyanok is, akik főállásban mezőgazdálkodásból élnek. A növénytermesztéssel foglalkozó vállalkozások közös jellemzője az erős szezonális, ami a térség munkaerőpiaci keresletében is megjelenik. Bevett gyakorlat, hogy az idénymunkákra egyszerűsített foglalkoztatás keretében ma is „napszámba” vesznek fel munkásokat. Amint fentebb már említettem, munkaadói oldalról (nem csak a mezőgazdaságban) gyakori panasz, hogy egyre kevésbé találnak helyi munkaerőt, ezért vagy távolabbról szerveznek munkavállalókat, vagy igyekeznek családi erőforrásokkal megoldani a

⁷³¹ Nyugdíjas házaspár, Sellye, 2017.

⁷³² Nyugdíjas férfi, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település, 2018.

munkavégzést.

Ami a mezőgazdasági termelők profilját illeti, zömében intenzív szántóföldi művelést folytatnak, kisebb számban ökológiai alapokon nyugvó gazdálkodást. Utóbbihoz tartozik például a markóci polgármester, aki néhány hektáron hagyományos gyümölcsfajták mentését és szaporítását végzi, vagy a sellyei polgármester, aki 100 hektáros vegyszermentes gazdaságában gyógynövényeket és juhokat tart: *„Én a saját példámat mondom, nekem 100 hektár van, bőven elég. [...] Én azt gondolom, hogy ez az, ameddig, amittől már érdemes, és amennyit még lehet úgy, hogy másra is jut még idő. Az szomorú különben, hogy a termelési kultúra korlátozódott arra az intenzív növénytermesztésre, ami általános Magyarországon, ez a szántóföldi vegyszer alapú szántóföldi gazdálkodás. Én nem ilyen gazda vagyok, én nem használok semmilyen vegyszert, se műtrágyát, igen. Én ökológiai gazdálkodást csinállok és csak gyógynövényeket termeszték. [...] Ökológiai gyepet tartok fönt 46 hektárt [...] ezek régi legelők. [...] Nekem birkáim vannak, őshonos magyar fajta, cigaja. Meg van valamennyi suffolk, ez angol fajta.”*⁷³³

Ugyancsak ökotudatos gazdálkodást folytat egy 2011-ben alapított sellyei extenzív húsmarha-farm, amely mára országos ismertségre és számos elismerésre tett szert. A gazda helyi származású, felsőfokú agrárvégzettséggel rendelkezik. 2018-ban, beszélgetésünk idején mintegy 80 hektáros területen gazdálkodott a farmot üzemeltető pár, akik a főváros menedzser- és művészvilágát hagyták hátra a marhatartás kedvéért. Saját foglalkoztatásukon túl még egy embernek tudtak munkát adni a telepen. A meglévő területeik közel fele kaszáló volt, 40 hektárt pedig legelőként, mégpedig az egykori ártéri gazdálkodás mintájára fás legelőként hasznosítottak. Egyfajta „alkalmazkodó állattartást” valósítottak meg, amelynek lényege, hogy *„...az állatoknak az igényeit vesszük elsősorban figyelembe, és mi igazodunk az állatokhoz, nem az állatok hozzánk...”*⁷³⁴ A vállalkozás honlapján olvasható bemutatkozás szerint céljuk *„olyan kultúrtáj létrehozása a legelőterületen, mely építő jellegű lehet a környezetre és a helyben élőkre nézve egyaránt... és persze olyan minőségi tenyész és hízóállatok nevelése, melyek exportképesek lehetnek, így megélhetést biztosítanak...”*⁷³⁵ Az évek során a vállalkozás saját márkájú, szója és karbamid-mentes borjúnevelő és hizláló keverékkel is piacra lépett, valamint a mára egyik legrangosabb szakmai rendezvénynek, a Húsmarha Szemináriumnak is a farm gazdája volt a megálmodója. A tenyészet állatai az évek során számos szakmai versenyen szereztek előkelő helyezéseket, a gazda pedig oktatóvideók és közösségi oldalakon terjesztett élő videó bejelentkezések során bárkivel szívesen megosztja tapasztalatait és tudását, sőt gyakorlati tanácsadásban is részesíti a természetközeli

⁷³³ Polgármester, Sellye, 2018.

⁷³⁴ Marhatartással foglalkozó mezőgazdasági vállalkozó, Sellye, 2018.

⁷³⁵ Mozsi Major portálja é.n.

gazdálkodás iránt érdeklődőket. A farmot üzemeltető pár tevékenységével mintaként jár a természetközeli gazdálkodást preferáló gazdatársak előtt, modelleként jelennek meg a hazai gazdatársadalomban, és munkásságuk példát mutat, hogy „*hogyan találhat vissza a városba szakadt ember a természethez és eleink tudásához*”.⁷³⁶ A példával elől járás, a modell-szerep felvállalása és a tudásátadás igénye gyakran jelenik meg az ökotudatos lét legáltalánosabb válaszaként a fenntarthatósággal kapcsolatos társadalmi és gazdasági kérdésekre, mindez pedig egyfajta rendszer- és modernitás-kritikával is társul.⁷³⁷ A sellyei extenzív marhafarm tulajdonosa ugyancsak nagy hangsúlyt fektet a természetes folyamatok és az ember gazdasági tevékenységének harmonizálására és ezzel párhuzamosan a megszerzett tapasztalatok átadására, valamint kezdeményezője és aktív résztvevője a gazdálkodói és fenntartható gazdálkodással kapcsolatos társadalmi diskurzusnak, így ma ő az „alkalmazkodó állattartás” egyik legfőbb hazai aktora.

A Sellye környéki gazdálkodóknak van egy csoportja, akik a rendszerváltás előtt többnyire középvezető vagy vezető beosztásban dolgoztak a környékbeli intézményekben, üzemekben, állami szövetkezeteknél – nem feltétlen termelőszövetkezetnél –, magasan kvalifikáltak és/vagy kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkeznek. Mindegyikük ormánsági származású, érzelmi szálakkal is kötődik a földhöz és az állatokhoz, s ennek a szeretetét általában gyerekként tanulták meg a szülői, nagyszülői, dédszülői (paraszti) gazdaságban. Ezek a gazdálkodók 50-100 hektárt vagy nagyobb területeket művelnek modern eszközökkel, piaci, gyakran nemzetközi értékesítésre, a makro-környezeti támogatásokat is kihasználva. Gazdálkodói attitűdjük ugyan a paraszti gazdálkodásban gyökerezik, az önálló döntéshozatali mechanizmus is éppúgy sajátjuk, mint az egykori (utó)paraszti gazdálkodási formáknak, azonban a gazdálkodás célja és módja miatt, valamint a projektgazdasági keretben történő működés miatt megítélésem szerint mégsem lehet a paraszti gazdálkodáshoz mérni, a paraszti polgárosulás vagy az utóparasztság fogalmi keretébe beilleszteni. Az alábbiakban egy hosszabb részletet közlök az egyik ilyen gazdálkodóval készült interjúból, amely jól példázza a földhöz való kötődés gyökereinek eredetét és a gazdálkodás belső motivációit:

„Itt születtem, [...] itt nőttek föl, akkor itt Siklóson jártam gimnáziumba, utána meg Gödöllőn az Agrártudományi Egyetemet végeztem el, és akkor onnan az egyetemről kikerülve egyenesen Drávafokra kerültem a TSZ-be. Tehát agrármérnök a végzettségem nekem. [...] és mikor nyugdíjba mentem, már előtte is volt egy kis saját gazdaságom, [...] és most is, mituddomén egy 60 hektár szántóföldön, 15-20 hektár erdővel gazdálkodok, meg egy kis legelővel, egy nagyon minimális. Ezt a szakmát továbbra is csinálom, saját gépeim vannak, tehát munkagép, erógép, [...] meg van egy emberem, aki a munkákat effektíve elvégzi az én irányításom mellett. Meg aztán elég

⁷³⁶ Mozsai Major portálja é.n.

⁷³⁷ Farkas 2012; 2014; 2018.

sok embernek, többek közt (XY)-nak is, annak is van egy kis gazdasága, valamennyi földterülete, amit örökölt itt a nagypapámu', aztán annak is segíték itt néha-néha, hogy mit csináljon, hogy csináljon, de van Drávafokon egy ilyen 110-120 hektáros kis gazdaság, meghalt az illető férfi, aki ezt csinálta, azoknak is segíték most már egy olyan 4 éve körülbelül, szakmai segítséget adok nekik. [...] ...hogy hogyan kerültem ebbe, még annyit el lehet mondani róla, hogy az én dédnagyapám az drávaiványi volt. Ott volt ő ilyen parasztember, és gyerekkoromban én sokat jártam oda Drávaiványiba hozzájuk. Nagyon szerettem én a lovakat, főleg a lovakat, de az állattenyésztés közel állt mindig hozzám. [...] Tehát innen indult gondolom én az egész mezőgazdaságnak a szeretete, meg az iránta érzett szimpátiám. Valószínű, hogy ott szereztem ezt magamnak. [...] De hát itt is, amikor középiskolás voltam, előtte is meg később is, voltak ilyen paraszt ismerőseim, azokhoz jártam állandó jelleggel. Amikor a szabadidőm engedte, akkor mindig odajártam hozzájuk, sokat segítettem, fölültünk a lovaskocsira, kimentünk a mezőre, búzahordás volt és a többi, és a többi, tehát azok a paraszti munkák, szántás, vetés, minden. Nagyon érdekelt ez az egész.”⁷³⁸

A növénytermesztésen és állattartáson túl a térségben a legfőbb agrárgazdasági ágazat az erdőgazdaság. Noha az Ormánságban jelentős erdőgazdálkodás folyik, a környék erdősültsége 30% körüli, és vadban is gazdag a terület, munkaerőpiaci szempontból az utóbbi évtizedekben az erdőgazdálkodásnak csökkent a szerepe. A tájegységi fővadász ennek okát a szektor strukturális átalakulásában látja: „...a vadászat, mint olyan, a hátrányos helyzetű Ormánságot nem segíti előre, azt nem kell keresni. A vadászat és az erdészet SEM [kihangsúlyozta]. [...] ...én magán erdő gazdaként is azt látom, illetve az erdőgazdaság dolgozójaként is azt látom, hogy az erdőgazdaság sem az a kategória, ami... mindent kiszerveztek. Mindent kiszerveztek. A fa kihordását, kitermelését, mindent kiszerveztek. Gyakorlatilag az erdőgazdaság nem alkalmaz, csak erdészeket, ami kötelező. Régebben az erdőgazdaság egy olyan munkaerő felszívó egység volt, hogy szerintem 5-ször ennyi ember dolgozott az erdőgazdaságnál, mint ma, lehet, hogy keveset mondtam.”⁷³⁹ A kiszervezett munkákat ma vállalkozók végzik, akik azonban összességében még így is fontos munkaerőpiaci szereplőnek számítanak a járásban. Vannak külön fakitermelésre és vannak külön erdőművelésre szakosodott vállalkozók, mert mindegyik munkafolyamatnak más a speciális gépszükséglete és más-más tudás is szükséges hozzájuk. „Van egy fővállalkozó, és mondjuk van neki 5-6 embere, [...] megmondjuk, hogy mi a munka, ezt kell megcsinálni, ennyiért. Jó? Jó. Kiviszi az embereit és megcsinálja.”⁷⁴⁰ A nehéz fizikai munkára alkalmas férfiak szinte mindig találnak munkát a

⁷³⁸ Nyugdíjas agrármérnök, gazdálkodó, Sellye, 2017.

⁷³⁹ Tájegységi fővadászsal készült interjú részlete, Sellye, 2018.

⁷⁴⁰ Erdészeti dolgozóval készült interjú részlete, Sellye, 2018.

fakitermelőknél, de még tudással és tapasztalattal is nagyon veszélyesnek számít ez a munka. „...volt egy halálos baleset, és nem találtak helyette, az még nálam is idősebb, a legtapasztaltabb favágó volt. [...] Hát most álltunk két napot egy sérülés miatt. A kollégának sikerült úgy elvágnia a lábát, hogy végül is ő most úgy néz ki, nagyon csúnya volt, én kötöttem be, majdnem rosszul lettem, a fűrész nagyon csúnya dolgokat tud csinálni, itt hátul elég rendesen egy 15 cm-es ilyen széles seb volt, spriccelt a vér, hú, rossz rá gondolni, hál' istennek megműtötték, [...] jól van, este megyünk érte [...]. Én nekem is volt már csúnya balesetem, [...] 2004-ben engem is lecsapott egy fa, koponyasérülésem voltam, beszakadt a koponyám..”⁷⁴¹

Annak ellenére, hogy veszélyes és nehéz munka, a fizetések csupán a közmunkához és a gyári munkához mérten magasak a fakitermelő szakmában. A vállalkozók a kutatás idején évek óta nem realizáltak bevételemelkedést, miközben a költségeik jelentősen növekedtek. Az imént idézett interjúalany szerint sok munkavállaló nem megy el hozzájuk annyi pénzért dolgozni, amennyit a vállalkozás fizetni tudna nekik. „...az Erdészeti 7-8 éve nem emelt normálisan vállalkozói díjakat, és nem tudunk annyit fizetni, amennyiért őneki (mármint a munkavállalónak) vonzó lenne. Hát itt egy embernek annyit kellene keresnie, mint amennyit keresek én legalább, de annyit én nem fizetek azért. Én csinálom a munkát, meg én nem 6 órát dolgozom. [...] De mi csak ebből élünk, és egyre nehezebb. Mikor elkezdtek 93'-ba, adtak köbjéért 1.000 Ft-ot, most emeltek valamennyit, de eddig 4.000-ért volt, akkor 30 Ft volt a gázolaj, most 430. Úgyhogy nem olyan egyszerű.”⁷⁴²

A mezőgazdasági, erdőgazdasági munkák nemcsak szezonálisak, de ki vannak szolgáltatva az időjárási körülményeknek is. „Mi csak környékbeliekkel dolgoztatunk. [...] Ha most olyan időjárási viszony van, hogy eső volt előtte, eső lesz utána, de most jó és száraz minden, akkor S.O.S.-be, na akkor most éjjel-nappal, mert van hogy 24-órának a gépek is, a vállalkozók, mert akkor egy hét alatt megkeresik azt, amit két hónapig állni fognak, mert jön az esős időszak és nem tud dolgozni. Most majd jön a lehűlés jövő héttől, most van olyan vállalkozó, aki 24 órában dolgoztatja a gépét, aki szállítja ki az anyagot, mert most még tudja, és ki tudja mi lesz jövő hét végén. Ez ilyen sajnos.”⁷⁴³ Vannak olyan vállalkozók, akik a kieső időszakokra is fizetnek a munkásaiknak, de vannak, akik egy minimális létszámmal dolgoznak állandó jelleggel, és csak a munkák tényleges idejére keresnek plusz embereket.

A dotációs rendszer az erdőgazdaságra is kihat. Az alábbiakban egy erdőgazdálkodással is foglalkozó vállalkozóval készült interjú részletét közlöm, amelyből kitűnik, hogy a feljebb már említett Európai Unió támogatásoknak milyen hatása van a hazai gazdasági folyamatokra, illetve

⁷⁴¹ Állami erdőkezelővel szerződésben lévő fakitermelő vállalkozó, 2018.

⁷⁴² U.ő., 2018.

⁷⁴³ Erdészeti dolgozóval készült interjú részlete, Sellye, 2018.

hogy milyen előnyöket jelent egyetlen nyertes pályázat a támogatottaknak:

„Egyre több egyébként a magán erdő Magyarországon. 2005-ben volt egy Európai Unió próbálkozás, ami a Magyarország erdőszázalékot eléggé megemelte, az volt a címe, hogy Mezőgazdasági Területek Erdősítésére Szolgáló Pályázat, pénzt lehetett nyerni. Mi is akkor csináltuk a mi erdeinket, jellemzően azokon a területeken, amik mezőgazdasági termelésre kevésbé vagy egyáltalán nem voltak alkalmasak. Ezeket a szántókat és legelőket mi elerdősítettük, akkor kaptunk rá egy 20 éves programot. [...] Meg voltak szabályozva, hogy mik azok a paraméterek, ami alapján meglehet valósítani és akkor ezt kifizették, illetve az 5 éves ápolást kifizették és az úgynevezett jövedelem pótló támogatást is kifizetik, ez folyamatos egyébként, most kezdik átadogatni. 2004-től 2010-ig mentek ezek a pályázatok, és utána annyira elment a földek ára, a piaci értéke, már nem volt érdemes elerdősíteni ezeket a területeket, de addig azért ment. Itt sok erdő alakult ki azért.

[...]

– A pályázatnál a fenntartási munkát is el lehet számolni?

– Az első 5 évben igen. És utána 10 éves korában át kellett adni. [...] Mi a sajátunkat 2007-ben csináltuk és 2017-ben át kellett adnom, átment mindegyik és ugye 20 évig ezeket a jövedelem pótló támogatásokat kifizetik, helyel-közzel viszonylag pontosan kiszokták fizetni. Volt, amikor egy fél évet csúsztak, de kifizették. Ma már olyan ára van a termőföldnek, hogy nem tudna az Európai Unió annyit kifizetni. Akkor volt nagy lendület, akkor sokan csinálták, ma már nem.”*⁷⁴⁴

A földtulajdon és a pályázati információk együttes megléte több mezőgazdasági szereplőt is „helyzetbe hozott”: „... van olyan család, akinek kétszáz hektára van, fiatalos, csemetés.”⁷⁴⁵ Ennek az értéke önmagában talán még nem számottevő, de „az Unió nagyon sok pénzt adott azért, hogy ő azt betelepítse, és 10 évig évente nagyon sok pénzt kapott azért, hogy ő azt ápolja. [...] Néhány családnak nagyon jó megélhetést ad...”⁷⁴⁶

A tulajdonviszonyok alakulása, a pályázati támogatások rendszere és az információkhoz való hozzáférés egyenlőtlensége kontrasztosabbá tette nem csak a gazdasági, de a társadalmi viszonyokat is, és közvetett módon, azáltal, hogy az agrárszektor munkaerőpiaci felvevőereje jelentősen lecsökkent, hozzájárult a negatív demográfiai folyamatokhoz. Összességében a fentiek alapján úgy tűnik, a tulajdonviszonyok alakulása nem csak a pénztőke meglétével, de a társadalmi tőkével és a projekt-gazdaság információihoz való hozzáféréssel is összefüggést mutat. A mezőgazdasági vállalkozók körében jellegzetesnek mondható a szocializációs meghatározottság, a

⁷⁴⁴ Erdőgazdával készült interjú részlete, Sellye, 2018.

⁷⁴⁵ Sellyei polgármester, 2018.

⁷⁴⁶ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2018.

családon belüli gazdálkodási előzmény. A területalapú támogatási rendszer erős birtokkoncentrációt indikált/indikálj, a birtokmegosztás mellett pedig a technikai újítások és mezőgazdasági munkák idényjellege is hozzájárultak, hogy az agrárszektor ma nem jelent meghatározó munkáltatói szegmenst az Ormánság munkaerőpiacán.

7.4.2 Ipari vállalkozások

Ipari vállalkozások tekintetében nem túl jók a sellyei járás mutatói, a nagy munkáltatók között azonban még így is ők vannak többségben, hiszen mint láttuk, a mezőgazdaság munkahelyteremtő képessége a gépesítés előrehaladtával egyre csökken. A térség munkaerőpiaci fejlesztéseit koordináló Baranya Paktum a járásból két vegyipari céget, egy építőipari céget, egy varrodát és egy élelmiszer feldolgozással foglalkozó céget tart számon, mint nagyobb foglalkoztatót, s velük konzultációt is folytattak a paktum stratégiájának kidolgozása során.⁷⁴⁷

Az ipari szektorban ugyancsak a rendszerváltás volt az egyik nagy mérföldkő, amely elemi változásokat hozott a szocialista gazdasági szisztémához képest. Nigel Swain megállapításai szerint a külföldi forrásokhoz való hozzáférés a vidéki vállalkozások számára elsődleges fontosságúvá vált, és az EU-s országok, ha nem is közvetlen befektetéssel, de az olcsó kelet-európai munkaerő használásával és a kevésbé szigorú környezeti standard kihasználásával stimulálták a folyamatokat, például Magyarországon is a nők – jellemzően – ruhaipari és könnyűipari foglalkoztatásával. Számos munkavállaló úgy részesült idegen tőkéből, hogy külföldön vállalt munkát, s ebben a társadalmi tőke hálózatok játszottak nagy szerepet. Swain szerint ugyanakkor csak kevesen tudták ezt a tőkét később valódi gazdasági tőkére váltani, például hazatérve vállalkozást indítani. A többség számára ez csupán a bevételsterzés egy módja maradt, és a munkaerő egyszerű árucikké vált. Swain úgy véli, a munka efféle kommodifikációját nem mindenki érezte meg, voltak ugyanis, akik meg tudták ragadni a kínálókozó lehetőséget és a történelem formálóivá váltak, a múlt örökségét képesek voltak használni a jövő felépítésére, saját javukra tudták alakítani a tényezőket, s nem munkaerejük eladásából kellett megélniük.⁷⁴⁸

A térségben működő legnagyobb építőipari cég vezetőjével készült interjú is alátámasztja, amit Bourdieu óta már sokan sokféleképp elmondtak: a kapcsolati tőkének éppúgy hangsúlyos szerepe lehet a sikeres gazdasági stratégiák kialakításában, mint a gazdasági tőkének.⁷⁴⁹ Az alábbiakban egy hosszabb interjúrészletet közlök, amely példaszerűen illusztrálja, hogy milyen tényezők befolyásolták a rendszerváltáskor és az azt követő időszakban a piaci sikerességet:

⁷⁴⁷ BaPa, 2017.

⁷⁴⁸ Swain 2013: 96-97; Pulszter 2018b.

⁷⁴⁹ Bourdieu 2005.

„Engem 86-ban neveztek ki vezetőnek, és a rendszerváltásig voltam vezető ott. És akkor utána meg váltottam. [...] jöttek az új szelek, és úgy gondoltam, mivel elég széles kapcsolatrendszerem volt, ismertek a megyében mindenhol, elsősorban a sport révén, és úgy gondoltam, hogy megpróbálom a saját lábamon. És 91-ben elindult. Jöttek utánam az emberek, olyan értelemben könnyű volt, nem kellett csapatot szervezni, merthogy innen is eljöttek az emberek, a víztársaság is volt még, de ő is kínlódott már, nem tudott szerkezetet váltani, profilt váltani kellett volna, [...] a tanácsrendszer szétesett, és akkor amikor én erre a privát útra léptem, akkor jöttek az emberek utánam. Tehát innen is, meg a költségvetési üzemtől is. És akkor szerencsém volt abban az időben, mert elég komoly fejlesztések voltak a mezőgazdasági szakközépiskolában. [...] Fejlesztések voltak az iskolánál, fejlesztések voltak a kollégiumnál, úgyhogy tálcán kaptam a lehetőséget. Akkor még nem volt közbeszerzési törvény sem, árajánlatokat kértek, de egyszerű ajánlatokat, és sikerült ezeket a munkákat a széteső cégek, pécsi cégek között megszerezni, és mondom, a háttérrel az biztosítva volt, mert mindenki jött utánam, az emberek. Csak a technikai eszközöket kellett beszerezni, [...] gépeket, igen, gépeket. Hát az építőipar elég igényes, tehát gépeket. Kézzel csinálni nem sok mindent lehet. Hát lehet, [...] de a hatékonyságát nem lehet összehasonlítani gépi munkával. Úgyhogy így alakult. Hát azok az építőipari cégek mind felszámolódtak, a termelőszövetkezetek megszűntek, ott is volt ugye építőipari része, a saját beruházásait ugye valamikor a TSZ-ek is a saját embereikkel, meg a fenntartás-felújításokat elsősorban ugye a saját építőipari részlegeikkel csinálták, tehát az is felbomlott. Még előtte felszámolódott az építőszövetkezet, az ami kimondottan lakásépítéseket csinált, itt a környéken Harkányban, Siklóson. [...] Tehát ilyen sok építőipari cégből maradtunk mi egyedül, ugye mikor rendszerváltás után, amikor nehéz helyzetbe kerültek ugye, tulajdonviszonyok megváltoztak, önkormányzat lett, és ez valahogyan ügyesen meg lett játszva, úgyhogy akkor mi maradtunk fenn egyedül és volt elég sok feladatunk, munkánk. [...] Akkor kezdődtek ezek a törpevízmű-építések is, [...] az Ormánságban alig volt pár település ahol vezeték víz volt. Az egy nagy program volt. [...] Meg jöttek akkor az iskolák felújítása, a kis községekben is orvosi rendelők, művelődési házak felújítása, később már a nagy iskolák, Sellyén az iskolabővítés, meg Pécsen is, meg Szentlőrincen. Ezen a vidéken azért mi csináltuk ezeket, az önkormányzati beruházásoknak nagy részét. Nem mindent, de nagy részét. [...] Mai napig így van.”⁷⁵⁰

A makrokörnyezet változott időközben, így ma a cég a pályázati keretekhez igazodva működik. 2017-ben 80 fő körüli létszámmal dolgoztak, de a cégvezető elmondása szerint a 2000-es évek elején 150 főt is foglalkoztattak évente. A vállalat két oldalról is él a támogatási rendszer nyújtotta lehetőségekkel: saját működési feltételeinek javítására is használt pályázati forrásokat

⁷⁵⁰ Építőipari vállalkozás vezetőjével készült interjú részlete, Sellye, 2017.

(telephelyfejlesztésre, technológiai korszerűsítésre is nyert pályázatokat az elmúlt 10 évben), másrészt a tevékenysége során elvállalt munkák nagy része pályázati úton nyert felújítási és beruházási lehetőség, amelyekben a cég kivitelezőként vesz részt. Ha csak a helyi munkákat tekintjük, az utóbbi években óvodabővítés, iskolafejlesztés, sport és multifunkciós szabadidős létesítmény építése, oktatási intézmény energetikai korszerűsítése, piactér kialakítása, szociális intézmény infrastrukturális fejlesztése célú támogatott projekteken vett részt.

Sellyén található Magyarország egyik vezető vegyipari készítmény gyártója, a térség egyik nagyfoglalkoztatója. Fő profilja szerves vegyületek, hatóanyagok szintézise, növényvédőszer (gyom-, rovarirtók, gombaölőszerek) gyártása és kiszemelése, fagyálló hűtőfolyadékok és szélvédőmosó folyadékok gyártása. Az Agrokémia története annyiban mindenképp hasonló a fent ismertetett építőipari vállalatéhoz, hogy a rendszerváltás után ez a cég is sikeresen adaptálódott a szabad piac körülményeihez, így 1992 óta zártkörű részvénytársaságként működik és sikeres pályázatok révén több projekt támogatója volt az elmúlt időszakban többek között technológiai és épületenergetikai fejlesztések, valamint márkaépítés kapcsán.⁷⁵¹ A cég terepmunkám idején külföldi tulajdonban volt.⁷⁵² A fent bemutatott két vállalatnál egy 2017-es fejlesztési dokumentum nagyobb foglalkoztatóként még egy hasonló profilú vegyipari céget, egy élelmiszer-feldolgozással és kereskedelemmel foglalkozó Kft-t, valamint egy külföldre értékesítő varrodát tartott számon.⁷⁵³ 2002-ben Sellyén Ipari Park jött létre, amely sokáig üresen állt,⁷⁵⁴ és bár mára otthont ad néhány létesítménynek, köztük az egyik legnagyobb és legkorszerűbb hazai naperóműnek is,⁷⁵⁵ a sellyei önkormányzat továbbra is érdekelt és motivált partnernek bizonyulna a befektetők fogadásában.⁷⁵⁶ A polgármester a velem folytatott csoportos beszélgetésünk során is beszélt arról, hogy a város örömmel adna helyet további munkahelyteremtő kezdeményezéseknek.⁷⁵⁷

Az ipari szektor számarányát tekintve szinte elenyésző, de erre a szektorra is jellemző, hogy a sikeres vállalkozások a projekt-gazdaságba ágyazottan, pályázati támogatások segítségével működnek és/vagy fejlődnek. Ipari foglalkoztatóként fontosak még az Ormánság környékén működő gyárak, üzemek, amelyek azonban az ingázás nehézségei miatt – amint erről már szót ejtettünk – kisebb számú ormánsági munkavállaló számára jelentenek lehetőséget.

⁷⁵¹ Forrás: <https://agrosellye.hu/> Letöltve: 2023.04.04.

⁷⁵² Önkormányzati tulajdonban lévő kommunális cég vezetőjével készült interjú alapján, Sellye, 2017.

⁷⁵³ HEEFT 2017: 41.

⁷⁵⁴ Ragadics 2015: 54.

⁷⁵⁵ Forrás: <https://solartech.hu/sajat-naperomuvunk/> Letöltve: 2023.04.04.

⁷⁵⁶ HEEFT 2017: 42.

⁷⁵⁷ Sellyei polgármester, 2018.

8 A társadalmi és gazdasági folyamatok mikro-szintje – Helyi társadalom, migrációs folyamatok

Mielőtt az egyes kategóriák elemzésére rátérnék, néhány statisztikai jellegű adattal vázolni szeretném, hogy melyek azok a „száraz” tények, amelyekből a térség vizsgálatakor kiindulhatunk. Az alábbi táblázatokban a Nyugat-Ormánságból a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településeinek lakosságáról, etnikai és vallási megoszlásáról hozok alapvető információkat, a kelet-ormánsági Bóközből pedig Szaporca adatait ismertetem. Ezek azok a települések, amelyeket ténylegesen vizsgáltam, és amelyek társadalmáról saját anyagok is rendelkezésemre állnak.⁷⁵⁸ Az alábbiakban közölt, lakosságszámra, etnikai, vallási megoszlásra vonatkozó adatok a Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási adatain és a KSH Helyiségnévtár adatbázisán alapulnak.

Lakónépesség változása (2011–2022)			
Település	Lakónépesség (fő) 2011	Lakónépesség (fő) 2022	Változás (%)
Selye	2.757	2.337	-15,23
Drávafok	517	464	-10,25
Bogdása	279	229	-17,92
Kákics	227	175	-22,90
Drávaiványi	198	146	-26,26
Sósvertike	177	150	-15,25
Okorág	167	136	-18,56
Marócsa	102	73	-28,43
Markóc	66	56	-15,15
Szaporca	240	228	-5

Forrás: KSH. Saját szerkesztés.

Összességében áttekintve a fentieket, azt állapíthatjuk meg, hogy a lakosság száma 2011 és 2022 között mindegyik településen csökkent, a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó településeken 18,88%-kal. A kelet-ormánsági Szaporcával összehasonlítva a Nyugat-Ormánsághoz tartozó településeken jóval nagyobb fogyás történt a vizsgált időszakban. Az arányszámok a

⁷⁵⁸ Az adatsorok a 2011-es népszámlálás eredményeit mutatják, lévén, hogy ennél frissebb nyilvános településsoros adatok a disszertáció írásakor még nem érhetőek el a 2022-es népszámlálás eredményeiből. A lakosságszámra vonatkozóan 2022. január elsejei a legutolsó ismert adat, amit minden településnél közölnek. Az etnikai hovatartozást illetően a többes identitások miatt a százalékos megoszlás átfedéseket is rejt, ezért a végösszeg több lehet 100%-nál.

Forrás: https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_02 és <https://www.ksh.hu/apps/hntr.main> (Letöltve: 2023.07.23)

települések méretével nem mutatnak összefüggést, jóllehet a legnagyobb mérvű lakosságfogyást a legkisebb lakónépességű falvak egyike, Marócsa adatai mutatják.

A lakosság nemzetiségi megoszlása (%), 2011.										
	magyar	cigány	horvát	német	szerb	örmény	román	bolgár	szlovák	nem nyilatkozott
Sellye	86,4	3,2	7,8	1,2	-	-	-	-	-	13,3
Drávafok	81,2	26,8	24,9	1,4	0,6	0,2	-	-	-	1,6
Bogdása	76,1	24,3	2,9	-	-	-	0,4	-	-	23,9
Kákics	98,6	18,8	0,9	0,9	-	-	-	-	-	1,4
Drávaiványi	86,8	69,3	0,5	-	-	-	-	0,5	-	13,2
Sósvertike	99,4	15,0	6,9	2,3	-	-	-	-	-	-
Okorág	86,6	29,9	3,0	0,6	-	-	-	-	0,6	11,6
Marócsa	100,0	39,6	-	-	-	-	-	-	-	-
Markóc	100,0	23,4	-	1,6	-	-	-	1,6	-	-
Szaporca	94,8	6,4	-	-	-	-	0,4	-	-	5,2

Forrás: KSH. Saját szerkesztés.

A fenti számok alapján annyi biztosan megállapítható, hogy a magyar identitás túlnyomó többsége mellett a cigány identitás játszik jelentősebb szerepet a vizsgált településeken, valamint a horvát kisebbség van még jelen hangsúlyosan a térségben. Az átfedések megoszlásáról nincsenek adataink, de terepi tapasztalataim alapján a cigány–magyar identitás kettőssége fordul elő leggyakrabban együtt, és ezt követi a horvát–magyar identitás gyakorisága. A cigány mellett a horvát etnikai identitás nagyjából azonos súllyal jelenik meg a központi helyzetű Sellye esetében is, bár az összlakossághoz mérten alacsony arányszámmal.⁷⁵⁹ Mindkét nemzetiség rendelkezik saját önkormányzattal a településen. A markóci nemzetiségi megoszláshoz fűződően szeretném megjegyezni, hogy sem bolgár, sem német nemzetiséghez tartozó lakóról nem volt tudomásom terepi munkám során, s a helyiek is csupán két etnikai kategóriát különböztettek meg a lokális hétköznapi beszédben: a cigányt és a magyart. A terepmunka és az interjúk során a statisztikában szereplő többi nemzetiségi kategória sem került említésre a helyiek részéről egyik településen sem, ám ez a kis számú adatfelvételnek éppúgy betudható, mint az etnikai identitás szituatív voltának.

⁷⁵⁹ KSH 2011 Népszámlálás.

A lakosság felekezeti megoszlása (%), 2011.						
Település	római katolikus	református	evangélikus	görögkatolikus	felekezeten kívüli	nem nyilatkozott
Sellye	44,3	20,3	0,2	0,3	10,1	24,4
Drávafok	62,1	24,9	-	0,2	6,0	4,5
Bogdása	45,3	9,4	1,1	-	9,4	33,3
Kákics	49,5	17,9	-	-	5,5	25,2
Drávaiványi	48,7	11,6	-	-	15,9	23,8
Sósvertike	83,2	8,1	-	-	6,4	2,3
Okorág	45,1	23,8	-	-	13,4	17,1
Marócsa	68,1	28,6	-	-	2,2	1,1
Markóc	40,6	42,2	-	-	15,6	1,6
Szaporca	52,8	24,9	0,4	0,4	9,9	10,7

Forrás: KSH. Saját szerkesztés.

A rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk igazán jól körvonalazni sem a vallási, sem az etnikai képét a településeknek, de a társadalom rétegződése szempontjából ma nem is ezek a markerek mutatkoznak jelentősnek. Az elemzés mikro-szintjét képező társadalmi kategóriák hosszas mérlegelés után hibrid-megoldásként, részben a „hivatalos” társadalomrétegződés-modelleket, részben a vizsgált társadalom saját kategóriát, részben pedig az általam megfigyelt társadalmi határokat figyelembe véve születtek. A valóságban ezek nem feltétlenül feleltethetők meg a „hivatalos” kategóriáknak, nem is feltétlen választhatóak el teljesen egymástól, és nem lehet – és nem is célszerű – egyöntetű kategóriákként kezelni őket, mégis megpróbálom felvázolni azokat a társadalmi vizsgálati egységeket, amelyek a hétköznapi élet során elkülöníthetők valamelyest, legalább elvi szinten, vagy amennyire közös történetiségük, sorsuk, értékrendjük, vagy éppen érdekérvényesítő erejük mentén differenciálódnak, vagy ahogy a közbeszédben maguk az ormánságiak elkülönítik őket.

A helyi társadalom szereplőinek történeti múltja alapján megkülönböztetek tősgyökeres ormánságiakat és (több alkategóriába sorolt) beköltözőket, valamint horvát származásúakat, akik történetileg hosszú idő óta a néprajzi Ormánság közvetlen környezetében éltek/élnek. Egy olyan csoportot is bemutatok, amelynek tagjai nem az Ormánságban élnek, de alakítói az ormánsági valóságnak. Bemutatok a megélhetési stratégiáik, lehetőségeik alapján elkülöníthető kategóriákat is, noha világos, hogy nem lehet egyértelműen tisztán gazdálkodókról, tisztán vállalkozókról vagy tisztán közfoglalkoztatottokról beszélni, a kutatás során azonban ezek a kategória-határok differenciáló erejűnek bizonyultak a helyi társadalomszerkezetre nézve. Ismét hangsúlyozni szeretném, hogy ezek pusztán vizsgálati és elemzési egységek. Az ormánsági társadalom

szerkezetét közös történet, közös lehetőségek, közös érdekek mentén kialakult kategóriákban volt legcélszerűbb megragadnom. Ezek alapján ma a lokális társadalmat a néprajzi Ormánság településein tősgyökeres ormánságiak, horvátok és beköltözők együttesen alkotják, akiknek felső társadalmát a korábban már említett, Valuch féle hármás rétegződés⁷⁶⁰ szerint egyértelműen a helyi elit, alsó társadalmát pedig a közmunkások, álláskeresők és munkanélküliek alkotják. A társadalmi közép értelemszerűen az e két kategória közöttieket jelenti, azonban nem tudok egyértelmű választ adni arra, hogy kik tartoznak ide, de meglátásaim szerint a helyi társadalmi struktúra nem feltétlen egyezik a Valuch-féle tipológiában felsorolt kategória határokkal. Lokális viszonylatban a „hivatalos” rétegződésmodellben az alsó társadalomhoz sorolt kisvállalkozók például az Ormánságban mind az én tapasztalataim alapján, mind pedig saját elhatárolódásaik alapján sokkal inkább tartoznak a vizsgált társadalom középső rétegéhez. Ugyancsak problematikus az elsődleges munkaerőpiacon dolgozók besorolása, a helyi viszonyok között ugyanis az alacsony bérezésű munkások is érzékelhetően magasabb státuszúak a közfoglalkoztatott–álláskereső–munkanélküli kategóriánál. A társadalmi valóság ennél nyilvánvalóan még sokkalta árnyaltabb, azonban a főbb tagolódásokat az alábbiakban részletezett határok mentén véltem felfedezni.

8.1 A mai Ormánságiak

8.1.1 Tősgyökeres ormánságiak

A terepen tapasztalt belső csoportképzés alapján tősgyökeres - vagy ahogy idős ormánságiak mondják, „törzsgyökeres” ormánságinak az számít, akinek felmenői a második világháborút megelőző időszakban az Ormánságban, pontosabban a néprajzi értelemben vett Ormánságban éltek, és Kiss Géza Ormányságának képviselői, a Dráva-menti – dél-baranyai református magyar népi kultúrát hordozó társadalomnak a részei voltak. Egyszerűbben szólva a mai tősgyökeresek egykori református ormánsági családok ma is az Ormánságban élő leszármazottai. Nehéz lenne megbecsülni, hogy hány emberről van szó, az azonban bizonyos, hogy a történeti és demográfiai folyamatok hatására számuk egyre kisebb. Értékrendjük sok tekintetben azonos a hagyományosnak mondott paraszti értékrenddel: fontos szerepet játszik benne a föld, az állattartás, a gazdálkodás szeretete, az öngondoskodás igénye, az önellátásra törekvés, és valamiféle erkölcsi kötelességtudat, az örökség továbbvitelének szükségesség, amely a szülőföldhöz, szülőfaluhoz, vagy sok esetben a szülői házhoz köti őket. Sokan közülük idős koruk ellenére is – ha csak kis mértékben is, de végeznek ház körüli gazdálkodást, konyhakertet művelnek, csibét keltetnek, palántát nevelnek saját szükségletükre. Noha a tősgyökeresek is differenciáltak vagyoni helyzet, iskolai végzettség, és

⁷⁶⁰ Valuch 2015: 125-126.

egyéb szempontok alapján, általánosságban elmondható róluk, hogy azt az „ormánsági” világnézetet és tudást, amiben gyermekkoruktól kezdve a családjukban szocializálódtak, egész életükben integrálni próbálták valamilyen módon a hétköznapijaikba. A tősgyökeres Ormánságiak a szüleiktől, nagyszüleiktől látott megoldási stratégiákat a legtöbb esetben fundamentális erejű alapnak tekintették, és saját életvezetési stratégiáik kialakítása során jelentős mértékben merítettek belőle – nem feltétlen gazdasági megfontolásból, hanem hagyománytiszteletből. A legtöbben nem csak a háztartás és a gazdaság körül dolgoztak. Végzettségüknek és lehetőségeiknek megfelelően a környékbeli vállalatoknál, szövetkezeteknél vállaltak munkát, emellett jellemzően háztáji termeléssel foglalkoztak. Jóllehet számos tekintetben alkalmazkodtak a megváltozott életkörülményekhez, fontosak maradtak számukra a tradíciók, és büszkék szellemi örökségükre. Terepmunkám során én magam is megfigyelhettem, de több interjúban említették beszélgetőtársaim is, hogy ezek a most már idős emberek gyakran 70-80 évesen is ellátják a házat, a kertet, kaszálnak, vetnek, napestig a gazdasági feladatokkal tevékenykednek.⁷⁶¹

Az általam megismert tősgyökeresek gyakran fontos pozíciókat töltenek be a falvak kulturális és szellemi életében, bár ezek a pozíciók inkább szimbolikusak, semmint különösebb gazdasági vagy egyéb előnyökkel járnának. Ilyen pozíciók például a közbizottsági tisztség, vagy különböző egyházi tisztségek ellátása. Szaporcán például az általam megismert idős népművész asszony a helyi presbitérium tagja volt, ő gondozta a templomot, és ő volt a harangozó is. Emellett, mint az ormánsági népi kultúra nagykövetéhez, hozzá irányították a helyiek a néprajzi örökség és kulturális értékek iránt érdeklődőket, és házában fogadta a szótteseből rendezett kis kiállításon az érdeklődőket. Markócon is egy idősebb asszony volt a templom gondnoka, és bár ő maga nem végzett népművészeti tevékenységet, egy külön kis házat szentelt egy néprajzi gyűjtemény kialakítására, amelyben a helyi és szomszédos falvakból származó népi relikviákat, a paraszti gazdálkodás eszközeit, egykori hétköznapi használati tárgyakat és az átalakuló paraszti világ írásos dokumentumait gyűjtötte össze és mutatta meg a látogatóknak. Az ő esetében a „kisház” létrehozása nem csak a felmenők és a múlt tiszteletének megtestesülése volt, hanem kapaszkodó egy betegségből való kilábalás során: elmondása alapján ennek a gyűjteménynek a gyarapítása és a kiállítás berendezése adott értelmet mindennapjainak. A helyi választási bizottságnak is hosszú ideje ő volt az elnöke.

Vannak, olyan tősgyökeresek, akik „csupán” életvezetésükben, háztartásuk és gazdaságuk vezetésében őrzik az Ormánság tradícióit, és értékrendjükben a munkának, a paraszti értelemben vett munkának, azaz a földdel és az állatokkal való foglalkozásnak nagy presztízse van. „*A földet*

⁷⁶¹ Drávafoki lelkésszel készült interjú, 2017; Markóci boltossal készült interjú, 2014.

*használni kell – ez éppen olyan alapelv, mint az, hogy kenyeret nem szabad kidobni!*⁷⁶² – írta Chris Hann a paraszti világnézetéről, s úgy vélte, a föld használata kapcsán nem állt ettől messze a szocialista világszemlélet sem, amelyben a legfőbb cél az volt, hogy legyen termés. A háztáji gazdálkodás ezért is válhatott a paraszti mentalitás mentsvárává a kollektív gazdálkodás évtizedeiben. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy mennyivel más hozzáállást követel például ma a parlagoltatás, amelynek során lényegében a nem-művelésért területalapú támogatást kap a földtulajdonos. Ha csupán abból indulunk ki, hogy minden döntés mögött a nagyobbik jó és a kisebbik rossz választása áll, azt kell mondjuk, semmivel, hiszen míg korábban a termés hozott hasznot, ma gyakran az jár nagyobb előnnyel, ha nem termelnek. Hogyha azonban úgy tekintünk a gazdálkodásra, a saját célra végzett mezőgazdasági munkára, mint ami értelmet ad az emberi életnek és nem csak a megélhetéshez járul hozzá, de a hasznosan, munkával eltöltött időt sikerélménnyel, jutalmazza, akkor nagyon is más: *„Aki ismerte azt, hogy milyen a saját falud öröme, a saját termés öröme, az már kihalóban van. Apám még a TSZ indulása előtti évben is földet vett.”*⁷⁶³ A „hagyományos” falusi társadalomban ez a mentalitás presztízst is biztosított. Vagyis az eltérést nem a döntések mechanizmusában, hanem a különböző stratégiákhoz kötődő normák érvényesülésében kell keresnünk. A gazdálkodói attitűd, a paraszti tradíciókban gyökerező habitus mára nagyrészt eltűnt, amihez a szabadidő ideájának tényerése is hozzájárult: *„Háztáji gazdálkodás – az egy letelepedett, helyhezkött életmód. Már nem ilyenek vagyunk, akarunk menni. Milyenek vagyunk? El kell menni az Adriára, mert a Balaton már nem jó, meg Görögországot is meg kell nézni. Egy olyan életvitellel, ahol a tehenet reggel is meg este is fejni kell, te ne álmodozzál Görögországról.”*⁷⁶⁴ Ebben a megközelítésben a gazdálkodás már nem értelmet ad az életnek, hanem megnehezíti azt, kényszerű kötöttséget jelent. A tősgyökeres ormánságiak számára azonban a paraszti jellegű munka, az önálló, önellátásra törekvő attitűd ma is érték. A „hagyományos” értékrendet közvetítő tősgyökeres Ormánságiaknak közös jellemzője többnyire az is, hogy sohasem hagyták el hosszabb időre az Ormánságot, vagyis itt élték le az életüket. Számarányukat tekintve, mint már említettem, nehéz lenne becslésekbe bocsátkozni, azonban jól érzékelhető, hogy egyre kevesebben vannak. Ahogy a sellyei lelkész fogalmazott: *„...az ormánsági emberekből van a legkevesebb ezekben a falvakban.”*⁷⁶⁵

Vannak néhányan olyanok is, akik ugyan régi ormánsági családból származnak, de életük során felülírták a városi élet mintái a paraszti jellegű mentalitást, a gazdálkodás szeretetét, a földhöz való ragaszkodást, és bár visszakerültek szülőföldjükre, ma itt élnek, életmódjukban és

⁷⁶² Hann 2005: 33.

⁷⁶³ Sellye környéki nyugdíjossal folytatott beszélgetés részlete, 2014.

⁷⁶⁴ Tősgyökeres ormánsági család leszármazottja, 2017.

⁷⁶⁵ Sellyei lelkész, 2017.

értékrendjükben nem a „hagyományos” ormánsági mintákat követik. Így bár származásuk alapján tősgyökeresek, mégsem játszanak olyan szerepet a helyi társadalomban, mint a paraszti értékrend alapnormáit továbbvivők, akik, mentalitásukban is képviselik a „rég” Ormánságot.

8.1.2 Horvátok

A kategóriaképzés során fejtörést okozott számomra, hogy a horvátokat a mai ormánságiak alá sorolt külön kategóriaként, vagy a beköltözők között jelenítsem-e meg, ám végül előbbi megoldás mellett szolt az a tény, hogy a ma Ormánságként értelmezett területen a horvátok a néprajzi Ormánság tematizálódása idején saját falvaikban már hosszabb ideje jelen voltak.⁷⁶⁶ A klasszikus etnográfiai területet övező falvak horvát származású lakossága nem tekinthető egységesnek, ami történeti okokra vezethető vissza. Általában véve közös jellemzőjük a római katolikus vallás, de betelepülésüket illetően és az általuk beszélt dialektus tekintetében is vannak eltérések horvát kötődésűek között. Kitanics Máté disszertációja alapján a horvátok Dráva mentére irányuló migrációja a 18. század második felében zárult le,⁷⁶⁷ „*Őrtilostól egészen a Barcs alatti Drávakeresztúr, Szentborbás, Tótújfalú, Lakócsa négyszögig terjedő sávban [...] a „kaj” nyelvterületi zónából érkezők telepedtek le. Ugyanakkor [...] a Mura menti Tótszentmártontól egészen a Dráva menti Drávakeresztúrig húzódó, egybefüggő „kaj” dialektust tömörítő sávnak a déli része már a „kaj” és a „što” dialektus (Felsőszentmárton, Potony, Drávasztára, Révfallu) egymásba fonódott, átmeneti területe*”⁷⁶⁸. Már ezt megelőzően, a török idők folyamán is jelen volt a szláv népesség a Drávamentén.⁷⁶⁹ A 17. század végén, 18. század elején még kisebb létszámú horvát népesség volt található a ma horvát falvakként ismert településeken is, de az 1770-es évekre Potony, Tótújfalú, Lakócsa, Szentborbás, Drávaszentmárton (Felsőszentmárton), Révfallu és Drávasztára falvakban túlsúlyba kerültek a Szlavóniából áttelepülő horvát ajkúak.⁷⁷⁰ Kitanics a Lexicon Locorum adatai alapján a horvát településekhez sorolta Drávafokot is,⁷⁷¹ amely azonban más források szerint és a kutatási hagyományok nyomán a néprajzi Ormánsághoz tartozó település volt, református magyar többséggel,⁷⁷² és magam is ekként tekintem.

⁷⁶⁶ Tény, hogy cigány etnikumú lakosok jelenléte is adatolt a 18. századból is (Nagy P. 2019: 120-121.), azonban a horvát vagy a magyar falvaktól eltérően saját közigazgatási területük nem lévén társadalmilag és gazdaságilag ténylegesen láthatóvá csak az 1960-as évektől váltak, ezért őket ebben az elemzésben célszerűnek láttam a beköltözők közé sorolni.

⁷⁶⁷ Kitanics 2014: 101.

⁷⁶⁸ U.o.: 102.

⁷⁶⁹ U.o.: 104. Kitanics Máté e helyen egy történeti érdekességről is beszámol: az Ormánsággal szomszédos nyugati területen, Szentborbás térségében 8 katolikus délszláv falu lakossága is áttért a református hitre az 1630-as években, a század közepén azonban rekatolizáció zajlott le körülükben.

⁷⁷⁰ U.o.: 112., a Lexicon Locorum adataira hivatkozva.

⁷⁷¹ U.o.

⁷⁷² Lásd pl. Kiss G. 1937: 10.; Zentai 1966: 78.

Életmódjukat tekintve a természeti adottságoknak megfelelően az ártéri haszonvételek jelentős szerepet játszottak a horvátok megélhetésében is, ám Sokcsevits Dénes adatai szerint a tájhasználatváltással összefüggő lehetőségek szűkülése miatt nagy számban vándoroltak ki az 1800-as évek második felében Amerikába. A 19. században a Dráva menti horvátok körében a földművelés, a sertésenyésztés, a halászat, illetve a hajózás, hajó vontatás voltak jellemző tevékenységek.⁷⁷³ A trianoni békeszerződést követően hazájukat anyaországuktól államhatár választotta el. „*A két világháború közötti nemzetiségi politika nem kedvezett a hazai horvátságnak sem*”,⁷⁷⁴ és bár a második világháború után kulturális téren, elsősorban az anyanyelvi oktatás terén sok eredményt értek el, a Jugoszláviával szemben megromlott politikai viszony érzékenyen érintette az egész Drávamentét, és a Rákosi rendszer éppoly súlyosan kihatott a horvátok parasztságra is, mint a magyarra.⁷⁷⁵ Az Ormánságban a horvát települések fekszenek a Drávához legközelebb, így a szigorúan őrzött határsáv létesítése ezeket a falvakat kivétel nélkül érintette, de nem maradtak ki a később tárgyalt kitelepítésekből sem, ahogy a kollektivizálás által katalizált, városokba irányuló migrációban is érintettek voltak. Összességében a rendszerváltásig, sőt, azt követően is ugyanazt az utat járták be a horvát nyelvű falvak, mint a néprajzi Ormánság falvai.

A szocialista vidékpolitika következtében a hagyományosan horvát falvak (Drávakeresztúr, Drávasztára, Felsőszentmárton, Révfalu) lakói közül sokan a közeli városokba vagy kisebb centrumokba költöztek, így növekedett meg jelentősen például Sellye és Drávafok horvát népessége. A szociológiai Ormánság területén az Országos Horvát Önkormányzat adatai alapján ma 6 településen működik horvát nemzetiségi önkormányzat, ezek közül Sellyén mintegy 200 fő, Felsőszentmártonban 685 fő, Drávafokon 120, Drávasztárán 175 fő, Drávakeresztúron 37 fő, Vajszlón pedig 30 fő önmagát horvát nemzetiségűnek valló lakost tartottak számon a 2010-es évek elején.⁷⁷⁶ A horvát nemzetiségi önkormányzatokról az önkormányzatokat tárgyaló fejezetben már volt szó, és említésre került, hogy amint általában a nemzetiségi önkormányzatok, a horvát kisebbségi önkormányzatok fő tevékenységi köre is a nemzetiségi identitás megőrzését segítő, közösségteremtő és kulturális rendezvények szervezése, hagyományőrző programok támogatása. Anyaországi kapcsolataik révén ez a tevékenységük gyakran nemzetközi jelleget is ölt. „*A horvát tradíciókkal rendelkező településeken erősebb a hagyományokhoz való kötődés*”⁷⁷⁷ – írta Ragadics Tamás disszertációjában, s ezt csupán annyival egészíteném ki, hogy Felsőszentmárton, ahol a legtöbb horvátok él, e tekintetben kiemelkedik a többi horvátok lakta település közül is. Ezt

⁷⁷³ Sokcsevits 1998.

⁷⁷⁴ U.o.

⁷⁷⁵ U.o.

⁷⁷⁶ Országos Horvát Önkormányzat portálja, é.n., az összlakosságszámból következtetve feltehetően 2011 és 2014 közötti lakosság alapján.

⁷⁷⁷ Ragadics 2015: 89.

erősítették meg saját tapasztalataim, valamint az interjúalanyokkal folytatott beszélgetések is. Egy Drávafokra beköltözött interjúalany is a felsőszentmártoniak hagyományörző tevékenységeit említette mintegy etalonként, amelyhez hasonló hagyományápoló aktivitást látna szívesen saját falujában is: *„az volt bennem, hogy biztos lesznek majd itt falunapok, kulturális alkalmak, ahol az Ormánság, a régi klasszikus Ormánságnak legalább az öltözete, ruházata, folklór, vagy szokások vagy valami, ami, dal, néptánc, beszéd, készség, akármi, meg fog jelenni, de hát ebből semmi nincs. Ebből semmi nincs sajnos, úgyhogy Felsőszentmárton egészen más, [...] ott a néphagyomány, a népművészet, a kultúra az még ugyanúgy megvan. Olyan értelemben, amikor falunapok vannak, mert akkor ott van egy kórus, beöltöznek, [...] és akkor horvátul ugye énekelnek. Na most én ezt vártam itt, hogy valami megjelenik majd az Ormánságból, hogy majd beöltöznek bklába, csizmába a fiatalok vagy valaki, de ez sajnos nincs.”*⁷⁷⁸

A horvát származásra, bár sokan magyarosították nevüket, a családnevekből lehet valamelyest következtetni (pl. Kovácsevics, Kovácsovics, Gergics, Greguricz, Barics, Matoricz, Szilovics, Orlovics, Pavlekovics), és ezek alapján tereptapasztalataim azt mutatják, hogy a horvát nemzetiségűek jól érzékelhetően képviseltetik magukat a vizsgált települések helyi társadalmának közép-felső szegmenseiben. Szabó Lilla és Ragadics Tamás közelmúltbeli vizsgálata is azt mutatta, hogy a horvátok Drávafokon egyértelműen a lokális társadalom felső rétegéhez tartoznak: *„Horvátnak lenni a településen tehát egyfajta presztízst jelent, emiatt sorolható a horvát etnikai csoport a helyi elithez.”*⁷⁷⁹ A horvátok az általam megismert vállalkozók között is markánsan jelen vannak, több nagyobb vállalkozó is köreikből került ki, de kisvállalkozóként is megtalálhatóak az Ormánságban, és nem csak a horvátok lakta településeken. Noha származásuk alapján külön kategóriát alkotnak a helyi társadalomban, a néprajzi Ormánság településein lakó horvátok és a térség zömében horvátok lakta falvai kapcsán nem szokás etnikai alapú vagy térbeli elkülönülésről beszélni. Érzésem szerint esetükben azért nem tematizálódik ez szegregációként, mert életmódjuk azonos a „nem-cigány” életmódot folytatókéval, azaz a velük-mellettük élés nem hordoz társadalmi feszültségeket a többi ormánsági számára.

8.1.3 Beköltözők

Az alábbiakban a beköltözöttek főbb (vizsgálati) kategóriáit és a helyi társadalomban ma betöltött szerepét szeretném röviden felvázolni. Fentebb említettem már Kiss Z. Géza adatait, amelyek alapján az „ösnéességnek” tekintett református magyarok aránya már a 19. század folyamán jelentősen csökkent, s ezt nem csupán a népességfogyás, hanem a térségbe betelepülő

⁷⁷⁸ Drávafoki lakos, 2017.

⁷⁷⁹ Szabó – Ragadics 2019: 74.

csoportok demográfiai hatásai okozták.⁷⁸⁰ Történeti és gazdasági tényezők miatt ma a beköltözők teszik ki mind a szűken, mind a tágan értelmezett Ormánság lakosságának döntő többségét, ezért a helyi társadalom összetételének és szerkezetének megismeréséhez fontosnak tartom a róluk szerzett ismereteimet is összegezni.

8.1.3.1 Betelepített reformátusok

Bár már korábban is érzékelhetőek voltak a negatív demográfiai folyamatok, Kopasz Gábor kutatásai alapján a nagy gazdasági világválság nyomán csúcsosodott ki – különösen a Dunántúlon – a népességfogyás, amit központi válaszként állami és egyházi szervezésű telepítésekkel igyekeztek enyhíteni. Az Országos Református Szeretetszövetség 1933-34. évi jelentése szerint „*az egykés falvak lakatlan házaiból árvaházakat akarnak létesíteni, hogy oda elhagyott gyermekeket, mintegy 1.000 árvát lehessen áttelepíteni*”⁷⁸¹, örökbefogadási programot is hirdettek és szolgálgyenyeket is telepítettek. 1939 őszéig csaknem ezer fő telepedett át ennek köszönhetően az Alföldről Baranyába. A szervezett telepítési akciók mellett az itteni lelkészek alföldi lelkészekkel felvéve a kapcsolatot, önálló telepítéseket is szerveztek, amelyek során sokgyermekes családokat telepítettek át többek között Sellyére, Dráwapiskibe, Lúzsokra, Tésenfára és más településekre.⁷⁸² A sellyei református presbiteri jegyzőkönyv feljegyzései is erről tanúskodnak: „*1938. esztendőben a telepítések folytatódnak, Tunyogról hozott telepeseket a lelkész. Vitéz Bede Fazekas Ödön századoshoz Pataki Nagy Péter jött 7 gyerekével, ide telepítettük még Szabó Bertalant 4 gyerekével...*”⁷⁸³ A sellyei lelkész elmondása alapján az akkori sellyei lelképásztor el is utazott Szabolcsba és nagycsaládokat keresett, hogy sok gyerekkel költözzenek ide, illetve itt is volt példa adoptáció céljából történő telepítésre is. A betelepítések történetének feltárása további kutatást igényelne, amely érdekes adalékkal szolgálhatna például a szabolcsi telepések és a helyi emlékezet szerinti Szabolcsból érkező első sellyei dinnyetermelők esetleges kapcsolatára – rokoni vagy baráti szálak megléte esetleg magyarázatul szolgálhatna rá, hogy miért épp Szabolcsból és miért épp Sellyére érkeztek a beszélgetőtársaim által említett dinnyések.

Drávafokra Kiss Géza közvetlen hatása révén került át egy család,⁷⁸⁴ miután a „*debreceni református kollégium egyetemi internátusának bennlakó diákjai 1938. március 28-án házi teaestély keretében határozták el, hogy önkéntes adakozás révén gyűjtést indítanak abból a célból, hogy egy sokgyermekes családnak a Dunántúl egykés vidékére való áttelepítésével, mintegy szimbolikus tettel*

⁷⁸⁰ Kiss Z 1989: 60.

⁷⁸¹ Kopasz 1982: 16-17.

⁷⁸² U.o.

⁷⁸³ Egyházi jegyzőkönyv, Sellye - a sellyei lelkész által rendelkezésre bocsátva, 2017.

⁷⁸⁴ Kopasz 1982: 19.

mutassák meg a magyar társadalomnak azt az utat, amely a legalkalmasabbnak látszik az egykezés megfékezésére. A teaestélyen Kiss Géza kákicsi lelkész, néprajztudós is előadást tartott: az Ormányság és a magyar tragédia címen, amely további buzdítással hatott az ifjúság elhatározására.”⁷⁸⁵ Kiss Z. Géza is írt az alföldi telepítésekről, ám ő nem csak Szabolcs vármegyét említette: „Az elnéptelenedő « egykés» házak fogadták be a két háború között az Országos Református Szeretetszövetség Szabolcsból és más alföldi megyékből hozott telepeseit.”⁷⁸⁶ A helyi emlékezet szerint egyébiránt már az első világháború idején is voltak ilyen betelepítések.⁷⁸⁷

A betelepített alföldiek hasonló értékrendet képviseltek a tősgyökeres ormánságiakkal, emiatt könnyebben integrálódtak a helyi társadalomba, és a visszaemlékezések szerint hamar megbecsültséget szereztek. A közel száz év alatt az idekerült reformátusok ugyanazt képviselték, éppoly mentalitás jellemezte őket, és később is döntően ugyanúgy érintették őket a politikai és gazdasági változások, mint a tősgyökeres ormánságiakat.

8.1.3.2 Határon túli magyarok

Az első világháború után nem csak az Ormányságban, de országszerte népességhiány mutatkozott, annak ellenére, hogy ebben az időszakban az elcsatolt területekről tömegesen telepedtek át az államhatáron kívül rekedt magyarok az új határon belüli magyar területekre.⁷⁸⁸ Az 1940-es években a Drávától délre eső területekről érkeztek magyarajkú beköltözők, akik jellemzően a jugoszláv partizánok elől menekülve hagyták el otthonukat és költöztek a határ biztonságosabb oldalára. Egy interjúalanyom édesapja például a Markóctól légvonalban nagyjából 10 kilométerre fekvő Budakócról (Budakovac) menekült el, ami a második világháborúig többségében magyarok lakta település volt. „...hát én abba születtem bele, hogy édesanyám egy ősrégi református dinasztiának volt a lánya, édesapám meg onnan származott Horvátországból. Mikor én születtem (1946), apámnak még nem volt magyar állampolgársága. [...] sose tudták meg, hogy a nagybátyámat ki verte félholtra ott – ez után jöttek át az egész család, ő a Dráván jött csónakkal, a nagynénémék, azoknak volt fogatuk, menekültek, de nem csak ők. Egy bátyjának a lánya maradt ott a házban, akinek szerb volt a férje. Szétszóródtak, apám Sellyén volt jódarabig.”⁷⁸⁹ Sellye mellett a déli területekről a partizánok által elűzött magyarok többek között Bogdásán, Markócon, Vörösi-pusztán kerestek menedéket.⁷⁹⁰ Kiss Z. Géza adatai alapján a II. világháború után felvidéki

⁷⁸⁵ U.o.: 18.

⁷⁸⁶ Kiss Z 1989: 61.

⁷⁸⁷ Sellyei lelkész elbeszélése alapján, 2017.

⁷⁸⁸ Kopasz 1982: 16.

⁷⁸⁹ Nyugdíjas nő, Markóc, 2017. Édesapja 1951-ben kapta meg a magyar állampolgárságot.

⁷⁹⁰ Jegyzetelt beszélgetés dr. Máté Gáborral, akinek ormánsági rokonságában horvátországi területekről menekülők és Szatmárból betelepítettek egyaránt vannak. Velence, 2023.

magyarokat és bukovinai székelyeket is fogadtak az Ormánságban.⁷⁹¹ A közlések alapján a világháborúk és határhúzások miatt menekülők többségében szervesültek az Ormánság társadalmába, sokuk leszármazottai ma is itt élnek. A Délszláv háború a határ közelsége miatt az ormánsági lakosság számára is fenyegetést jelentett: „*Félelmetes volt. Láttuk, hogy mennek a gépek.*”⁷⁹² Az 1990-es években a déli szomszédban zajló harcok ismét menekülési hullámot indítottak el, amelynek következtében az Ormánságba is kerültek határon túli magyar családok.⁷⁹³ Szabó A. Ferenc összességében néhány ezer főre becsüli a Horvátországból menekült és Magyarországon letelepedett határon túli magyarok számát, akik részben a határmenti régiókban, részben szétszórta az országban találtak új otthonra, fiataljaik között pedig éppúgy megtalálható a Nyugat-Európába irányuló migrációs trend, mint a befogadó magyar társadalomban.⁷⁹⁴

8.1.3.3 Vidékre költözők

Az Ormánságba irányuló migráció újabb csoportját képezik azok a városból vidékre költözők, akiket a segítő szándék, a vidéki romantika, különféle zöld-gondolatok, vagy az önellátás víziója vonzott a térségbe, ahol városi életüket részben vagy egészen feladva idejük nagy részét töltik. Magas közöttük az értelmiségiek és a vidékfejlesztési ambícióval rendelkezők aránya, és az is jellemző, hogy a vidékre költözés kezdeti körvonalainak és a gazdálkodási ambícióknak sok esetben csupán töredéke realizálódott az idők során. Általános jelenség, hogy a helyi átlagnál képzetesebb városból vidékre költözők előbb-utóbb a lokális vagy akár a regionális projekt-elit köreibbe kerülnek. Az általam megismert „új vidékiek” a helyieknél jóval kiterjedtebb társadalmi tőkével rendelkeztek, képzettségük és ambícióik révén mindannyian részt vettek a források lehívásáért folyó szakmai folyamatokban, ki szakértőként, ki pályázatíróként, ki pedig projektgazdaként. Több településen volt hosszabb-rövidebb ideig polgármester is egy-egy ilyen beköltöző, a helyi társadalomba való integrálódásuk azonban eltérő normarendszerük miatt többnyire részlegesnek és időlegesnek bizonyult. A vidéki idill után vágyó, ideológiai megfontolásból beköltözők ormánsági tartózkodása egy interjúalany szerint is csupán átmeneti jelleget ölt a legtöbb esetben: „*Azok már elmentek, mert azt hitték, hogy kolbászból van a kerítés. Azok kiszorultak a lakásból és itt olcsón megkapták, csak mellé nem kapott munkahelyet, mint mondjuk Pécsen, és akkor itt hagyták. [...] Hát páran voltak, de öreg korára mondjuk az (az illető nevét mondja) is visszaköltözött Pestre.*”⁷⁹⁵

⁷⁹¹ Kiss Z 1989: 61.

⁷⁹² Nyugdijas nő, Markóc, 2014.

⁷⁹³ Órszigethy 1997: 30.

⁷⁹⁴ Szabó A. 1997: 201.

⁷⁹⁵ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2018.

Vannak azonban olyanok is, akik hosszú távon, évtizedekig is az Ormánságban maradnak, maradtak. Terepmunkám során olyan értelmiségi családdal is megismerkedtem, amelyben a szülők elkötelezettek voltak a vidékfejlesztés iránt, és a segítő szándék a vidéki idill utáni vágygal párosulva hozta őket az Ormánság egyik kistelepülésére. Férj és feleség egyaránt egyetemet végzett, a férj a fejlesztési iparban dolgozott, a feleség kulturális közmunkásként helyezkedett el a faluban. A polgármester baráti köréhez tartoztak, 3 gyerekük volt, a legnagyobb fiú egyetemista, öccse, a középső gyerek kovácsmesterséget tanult, húguk középiskolás volt. Pályázati forrásból tartottak tehenet, lovat, tartottak baromfit is a tojáshaszonért, konyhakertet próbáltak művelni, igyekeztek a helyi társadalomba is beilleszkedni, de előzetes elképzeléseikhez képest a vidéki élet más volt, mint amit olvasmányélményeik alapján vártak. *„Persze hát nem olyan, de még mindig vonzóbb életforma, mint egy városi-belvárosi”*⁷⁹⁶ A feleség elmondása alapján korábban férjével együtt részt vett több fejlesztési programban az Alföldön, de azzal szembesült, hogy a tervek és a valóság nem mindig mutatnak egy irányba.⁷⁹⁷ 2017-ben a férj már nem élt velük. A legnagyobb gyerek otthonról dolgozott egy németországi cégnek, mellette testvéreivel egy számítógépes játék fejlesztésén dolgoztak, amiből nagyobb bevételt reméltek. Az anya munkanélküli ellátásban részesült és a háztartást vezette. Az anya a felnőtt gyerekekkel első találkozunk után 10 évvel is a faluban lakott. Időközben a szomszédos házat is megvásárolták, vagyis a vidéki életre való berendezkedésük hosszú távúnak tekinthető.

Az Ormánságban maradók között voltak olyanok is, akik származásuk révén helyi kötődéssel rendelkeztek, Ormánságba költözésüket pedig hazaköltözésként élték meg – nem csak ők maguk, de a helybeliek is. Tartósan maradni tudtak azok a „városiak” is, akik szakmai kvalitásaiknak megfelelő munkát, pozíciót és tisztességes megélhetést tudtak elérni helyben – például alapítványi keretek között működő projektek megvalósításával és/vagy a lokális társadalom érdekében végzett forráslelő tevékenységek felvállalásával. A helyi elithez csatlakozva ma ők alkotják az ormánsági társadalom felső szegmensének egy részét. Markócon több olyan ház is volt, amit fővárosi értelmiségiek vettek meg, akik időszakosan be is költöztek, majd elsősorban a munkalehetőségek hiánya miatt visszakerültek a városba. Volt olyan ház is, amelyet tulajdonosa alapítványi célokra vásárolt és újított fel – ezt az ingatlant nyaranta táboroztatásra használták.

A szocializmus éveiben egy másfajta értelmiségi beköltözés is lezajlott: az újonnan alapított termelőszövetkezetek, kereskedelmi és ipari egységek, közszolgáltatások vezető rétegének jelentős részét adták olyan szakemberek (például gyógyszerész, agrónómus), akik hosszú távú munkalehetőség révén kerültek az Ormánságba. Ezek az emberek – egykori pozícióiknak,

⁷⁹⁶ Vidékre költöző értelmiségi nő, 2014.

⁷⁹⁷ U.ő., 2017.

képzettségüknek és társadalmi kapcsolathálójuknak köszönhetően – jellemzően a rendszerváltást sem élték meg olyan törésként, mint az ormánsági társadalom többsége. Ők többnyire ma is sikeres gazdasági stratégiákat folytatnak és a jelenlegi társadalomszerkezet felső szegmensében foglalnak helyet.

8.1.3.4 „Cigányok”

A beköltözők talán legközismertebb csoportját a „cigányok” alkotják. Hogy miért is használom idézőjelesen a kifejezést, arra az alábbiakban igyekszem részletesen is magyarázattal szolgálni. A hétköznapi diskurzusban a cigány mint etnikai kategóriát jelölő terminus gyakran összemosódik a társadalom peremén élők életmódjának, a szegénység kultúrájának differenciálatlan értelmezésével, azaz a „cigány” szó egyszerre hordoz etnikai és életmódbeli jelentéstartalmakat. Noha a cigány etnikum az ormánsági etnikai térképnek évszázadok óta jelenlévő tényezője volt, igazán láthatóvá a falvakba való betelepítésük révén lettek. Az 1960-as évek elején telep-felszámolási program indult Baranyában, és az 1961-es helyzetfelmérést követően a Baranya Megyei Tanács 1962-ben határozatot hozott, amelyben *„elrendelte, hogy állapítsák meg a megyében állami tulajdonban lévő üres házak számát és ezeknek a környékbeli cigány lakossággal történő betelepítését”*.⁷⁹⁸ Egy év alatt 180 cigány család jutott Baranyában házhoz/lakáshoz.⁷⁹⁹ A markóci terepmunka során megismert cigány családok is az 1960-as években kerültek a faluba, amikor a Révfallu melletti, Zokoga pusztá néven ismert cigány települést központi irányítással felszámolták, területét TSZ-kezelésbe adták. Az addig a Dráva-menti cigánytelepen élő lakosoknak államilag szervezett munkát biztosítottak a szövetkezetekben, őket magukat pedig a környékbeli településekre telepítették, kedvezményes hitelekkel támogatva házvásárlásukat.⁸⁰⁰

A 60-as években betelepített cigányok mellett számos újabban betelepült „cigány” van jelen a térségen, akiknek közös jellemzője, hogy többnyire kedvezőtlen gazdasági és szociokulturális helyzetük révén sodródtak az Ormánságba. A legnagyobb létszámban évtizedek óta azok a „cigány” családok költöznek ide, akik anyagi helyzetükből kifolyólag nem engedhetnek meg maguknak frekvenciáltabb lakóhelyet. A térség negatív demográfiai folyamatainak következményeként sok ház áll üresen és vár új tulajdonosra. Az országos viszonylatban alacsony árak a társadalom alsó rétegei számára jelentenek elsősorban vonzerőt. 2018-ban egy sellyei interjúalany arról számolt be, hogy a városban meglehetősen sok az eladó olcsó ingatlan: *„69 ház van eladó itt. 3-5 millióért lehet*

⁷⁹⁸ Füzes 2005: 139.

⁷⁹⁹ U.o.

⁸⁰⁰ Több, Markócon, Sellyén, Marócsán készült interjú alapján. 2013-2018.

családi házat venni.”⁸⁰¹ Meglátásom szerint ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a térség „cigányok” lakta területté vált a 20. század közepétől. A „cigányügy” kapcsán azt is érdemes megemlítenünk, hogy a fokozottan hátrányos helyzetű Ormánságban a beköltözők gazdasági kitörésének nagyon kevés lehetősége volt.⁸⁰²

A cigány lakosság kiemelkedő aránya miatt legtöbbször emlegetett Gilvánfán, – a néprajzi Ormánság határain kívül eső településen – 2011-ben a vallási megoszlás a következő volt: római katolikus 21,8%, felekezeten kívüli 77,4%, a nemzetiségi statisztika szerint pedig a lakosság 100%-a magyarnak, 56,3% cigánynak vallotta magát. A szintén cigány szegregációs településként számontartott Hirics és Lúzsok⁸⁰³ Gilvánfához hasonló statisztikai adatokkal rendelkezik. Hiricsen a lakosság 97,9%-a vallotta magát magyarnak, 45,6%-a cigánynak, a vallási megoszlást tekintve pedig a magukat római katolikus valláshoz tartozónak sorolók a válaszadók 54,4%-át, a református valláshoz tartozók pedig 8,4%-át tették ki a lakosságnak. Lúzsok esetében a magukat magyarnak vallók aránya 95,5%, a cigány nemzetiségűek statisztikai aránya 12,3%, a római katolikusok aránya 60,9%, a reformátusoké 12,3%. Amint ezek az adatok is alátámasztják, a vallási hovatartozás és az etnicitás mutatóinak együttes értelmezéséből arra lehet következtetni, hogy nem állja meg a helyét az a feltételezés, miszerint a református lakosság nagyjából azonos a magyar lakossággal ezeken a településeken, illetve hogy a római katolikusok magas aránya a cigány lakosság arányait tükrözné: etnikai identitás és vallási hovatartozás tehát nem feleltethető meg egymásnak. Trend-szerűen továbbra is érvényesül, hogy a cigány és a horvát nemzetiség általában a katolikus valláshoz kötődik, az etnicitás azonban mégsem köthető adekvát módon valláshoz, és mint láttuk, a magyar identitás gyakran társul más nemzetiségi identitással is, illetve a nem-válaszolók aránya mind az etnicitás, mind a vallási hovatartozás vonatkozásában több településen is meglehetősen magas volt. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy egyrészt a statisztikai adatok nem (vagy méginkább: sem) jelentenek biztos támpontot az etnikai határok meghatározásához, másrészt a vallási alapú megoszlás nem tükrözi az etnikus viszonyokat. Emellett az is jellemző, hogy az önbesoroláson alapuló hovatartozást sok esetben felülírja a kívülről jövő kategorizálás. Az etnikai határok meglehetősen képlékenyek és szituatívak, egymásra rétegzettek, ezért egyértelműen nem jelölhetők ki.

⁸⁰¹ Nyugdíjas mezőgazdasági gépész, Sellye, 2018.

Az interjúzások óta eltelt időben az árak megsokszorozódtak, és ez az Ormánság ingatlanpiacára is kihatott. Markócon nemrégiben kelt el egy részben felújított, fürdőszoba nélküli parasztház 3 millió forintért. Az aktuális ingatlanhirdetéseket böngészve a jobb közlekedési helyzetben lévő Drávafokon ennyiért legfeljebb erősen felújítandó állapotú házhoz lehet hozzájutni, míg a jobban karbantartott ingatlanokért az eldugottabb falvakban 5-10, a frekvenciáltabb településeken 10-20, Sellyén és Vajszlón pedig akár 30 millió forint körüli összeget is kérhettek 2023 tavaszán.

⁸⁰² Füzes 2005: 143.

⁸⁰³ Ragadics 2019a: 50.

Vataščin Péter a 2011-2012-es kemsei antropológiai terepmunkáján tapasztaltak alapján a következőket írta: „Rendkívül fontos vonásnak tartom, hogy a vezetőségen kívül gyakorlatilag a helyi lakosság minden csoportjában – jelentse ez a baráti csoportot, a vállalkozókat, a település közösségi életéből kimaradókat vagy a normák ellen vétőket – jelen vannak a helyiek által cigánynak vagy cigány származásúnak tartott emberek. Ez a szempont azért lényeges, mert a szakirodalomban is gyakran előfordul az a szempont, miszerint a »cigánykérdés szegénységkérdés« [...], tehát a szegénység mint közös sors integráló erőként lép fel cigányok és magyarok között. [...] »Itt a kisebbségi ember is ugyanolyan, mint az összes többi [...] Itt akkor viccet csinálunk, hogy most cigány vagy nem cigány. Ott van a Csoki, a Feri bátyja, a Kopasz meg én. Mi úgy vagyunk, hogy a Csoki meg a Feri azok fekete testvérek, a Kopasz az csak a félvér testvérük, én meg a fehér testvér vagyok. Tehát így szoktunk is egymásnak köszönni, hogy szevasz fekete testvérem.« Cigány–magyar problémákról tehát nem beszélhetünk Kemse esetében, és az sem jellemző, hogy a témát etnikai kérdésként az egymás közti beszélgetések során megemlítenék.»⁸⁰⁴

Az általam végzett terepmunka során sem jelentkezett etnikai jellegű konfliktus. A vizsgált mikrotársadalmi társadalmi szerkezeti elrendeződése azonban nagy vonalakban mégis mutatja az etnicitás és a gazdasági helyzet és társadalmi státusz összefüggéseit, és a beszélgetések során az is világossá vált, hogy a cigányokat gyakran azonosítják a helyi társadalom alsó rétegével. Hogy a társadalmi struktúra valóban követ-e etnikai mintázatot, illetve hogy cigányok-e a cigányok, arra a következőkben megpróbálok választ adni.

Az Ormánságról alkotott kép és ormánsági önkép szempontjából egyaránt meghatározó az országosan ismert „Ha az Isten hátranézne...” című, szociográfiaként aposztrofált kétkötetes Moldova-kötet.⁸⁰⁵ Ez a közelmúlt legnagyobb hatású könyve, amely az Ormánsággal kapcsolatos közbeszédet tematizálja, s amely visszahat az ott élők önképére, identitására. A kutatás során Moldova írása többször is visszatérő hivatkozási alap volt beszélgetőtársaim számára, amikor a lakóhelyükről, az ormánságiak életéről, lehetőségeiről érdeklődtem. Kétlem, hogy a helyi értelmiségiekén kívül sokan kezükbe fogták volna, mégis mindenki tud róla, gyakran előkerült mint nagy igazságokat összegző „szentírás”, és a szociológiai értelemben vett Ormánságot segített egy mondattal jellemezni:

„– Lehetne a mi környékünkön is sok mindent csinálni, de úgy látszik, ez tényleg, ahogy írta annak idején a Moldova, ez az Isten háta mögött van.

– És olvasták azt a könyvet egyébként? Tehát, hogy ismerik a helyiek maga szerint a könyvet?

⁸⁰⁴ Vataščin 2014.

⁸⁰⁵ Moldova 2008.

– *Nem. Nem, pedig volt belőle botrány...*”⁸⁰⁶

A könyv, amint a címe is sugallja, lesújtó képet fest az Ormánságról. A kötet a cigányokkal kapcsolatban (is) felvonultat és elmélyít egy sor sztereotípiát, számomra mégis fontos tanulsággal szolgált: egy táj és egy társadalom összetett problematikáinak megismeréséhez és megértéséhez sokkal árnyaltabb szegénység-fogalommal és etnicitás-terminussal kell közelítenünk.

Az Ormánságban a makrokörnyezet elvárásainak, azaz az Európai Unió irányelveknek és nemzeti terveknek megfelelően stratégiai cél a cigányoknak nevezettek hátrányainak felszámolása, és hivatkozási alappá válnak az etnikai különbségek. Hadd idézzem fel, miként fogalmazott például a korábban már bemutatott 2012-es Ormánság Program: *„Jelenleg a gyenge infrastrukturális ellátottsággal rendelkező aprófalvas térségben nagyon magas a munkanélküliség, és az alacsony életszínvonalból, a foglalkozási lehetőségek hiányából adódóan igen jelentős az elvándorlás. A lakosság jelentős része roma.”*⁸⁰⁷ A program által javasolt megoldási lehetőségek egyike volt *„a roma lakosság képzése, jövedelemtermelő munkához juttatása, önellátásra való képességének megteremtése”*⁸⁰⁸. Mindez azt sugallta, hogy az egyik fő probléma az, hogy a lakosság jelentős része roma – mintha rájuk, csakis rájuk lenne jellemző az alacsony képzettség, a megélhetési gondokkal való küzdés, vagy hogy nem képesek magukat ellátni. Holott meglátásom és számos más kutatás tapasztalata szerint a romák, vagy ahogy az ormánsági romák magukat is nevezik, cigányok *„nem alkotnak egységes közösséget, és nem írhatók le egységes etnikus kultúrával, miközben a cigányokról szóló domináns diskurzusokban a hazai cigányság egységes etnikumként, illetve etnicizálva jelenik meg.”*⁸⁰⁹

Az Ormánságban élő cigány etnikumon belül egyébiránt beás, oláh és romungró kategóriákat különböztetnek meg a kutatók.⁸¹⁰ Nagy Pál szerint a terület földrajzi fekvésének köszönhetően a megyében magas a délszláv nevű cigányok aránya.⁸¹¹ *„Vezetékneveik részben megegyeznek azokkal a délszláv nevű teknővájókkal, akiket ma muncsánoknak mondunk, de semmiképpen sem sorolhatunk a beások közé minden ilyen nevű személyt, mert a megélhetési módjaik kovácsolás, muzsikálás, paraszti munka, pásztorkodás, napszámosság, sőt rézművesek is voltak közöttük.”*⁸¹² Már a 18. század végén több helységben is éltek a térségben vezetéknévük alapján beás cigányok, akik *„parasztok módjára öltözködnek (communi rusticarum more), paraszti*

⁸⁰⁶ Fakitermelő vállalkozó, Sellyei járás, 2018.

⁸⁰⁷ NVS 2012: 108.

⁸⁰⁸ NVS 2012: 108-109.

⁸⁰⁹ Nagy P. 2014: 390.

⁸¹⁰ Boros – Bucher 2020: 11, 21.

⁸¹¹ Nagy P. 2019: 120.

⁸¹² Nagy P. 2019: 120-121.

*munkából (rusticanis laboribus), zenélésből, napszámosságból élnek.*⁸¹³ A néprajzi Ormánsághoz tartozó mai Drávaiványiból 1775-től datálva a családnevek alapján 7 beás cigány családról is van adat, akik paraszti munkából éltek, közülük egy családfő feltehetően ács volt, aki keresetét zenéléssel egészítette ki.⁸¹⁴ „Az összeírás szerint a cigányok gyermekeiket paraszti módon nevelik, a helyi parasztok módjára is öltözködnek és a házak sorában laknak. Más évekből nincs róluk rovatos összeírás, bizonyára elköltöztek. A helyükön 1786-ban római katolikus cigányokat találunk, akik se nem iparosok, se nem muzsikusok. Az uradalomnak árendával, robottal és porcióval szolgálnak.”⁸¹⁵ Egy 1777-es forrás alapján „zingari valachi”-nak, vagyis oláh cigánynak nevezett teknővájó cigányok Drávaiványiból a Somogy megyei Váradra költöztek, majd hamarosan visszatértek Baranyába. „Ezek a cigányok fából edényeket, rostákat, kanalakat, teknőket, szórólapátokat és más hasonlókat (*alia id genus fabricarunt*) készítettek. A cserjések és az erdők szélén vesszőből és faágakból kunyhót (*tugurium*) építettek, ketten pedig a falu szélén kezdetleges házat. A Dél-Dunántúlról ez a teknővájó telep (...) jelenleg ismert legkorábbi leírása, ha mégoly szerény és csak néhány családra vonatkozik is.”⁸¹⁶ – írta Nagy Pál. Bár ezek csupán kiragadott és töredékes adatok, és tudjuk, hogy az összeírások gyakran egyaránt oláh cigányként jelölték az oláh és beás cigányokat is,⁸¹⁷ arra azonban mindenképpen elegendő bizonyítékkal szolgálnak, hogy a 18. század során már éltek ezekben a falvakban cigányok. Életmódjukat tekintve egyaránt találunk jellegzetes „cigány” és „nem cigány” életvitelt folytatókat, ezért talán nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy a társadalom, éppen úgy, ahogy ma, akkor sem kizárólag származási alapon vagy etnikus tulajdonságok alapján tagolódott. A recens viszonyokat illetően tereptapasztalataim azt mutatták, hogy napjainkban a társadalom réteghatárai, az életvezetési stratégiák, a mindennapi döntések, szövetségek és konfliktusok nem etnikai vonalak mentén, hanem szociális különbségek és eltérő érdekek nyomán alakulnak ki.⁸¹⁸ Erre a következtetésre jutott az ugyancsak az Ormánság társadalmát vizsgáló Ragadics Tamás is disszertációjában: „a kistelepülési társadalmakon belüli határok nem a cigány és nem cigány csoportok között húzódnak, sokkal inkább az öngondoskodásra képtelenné vált, leszakadó népesség szegregálódása jelent veszélyt.”⁸¹⁹ Etnikus identitás és gazdasági stratégiák kapcsolatát vizsgálva Eriksen úgy találta, hogy demokratikus társadalmakban „az uralkodó elit általában igyekszik elkendőzni társadalmi elkülönültségét és zártságát”, míg nem-demokratikus társadalmakban „a gazdasági és politikai hatalmat egyaránt markában tartó uralkodó elit fontosnak

⁸¹³ U.o.: 121.

⁸¹⁴ U.o.: 123.

⁸¹⁵ U.o.: 124.

⁸¹⁶ U.o.: 143.

⁸¹⁷ U.o.: 31.

⁸¹⁸ V.ö. Pulszter 2015: 8-9.

⁸¹⁹ Ragadics, 2015: 163.

*tartja az etnikai különbség hangsúlyozását és a saját normáit igyekszik az egész társadalom normájává emelni.*⁸²⁰ Eltekintve a demokratikus – nem demokratikus kérdéskörtől, úgy vélem, az elit-csoportok kétféle lehetséges hozzáállása, mint döntés, éppen úgy az adott körülmények között legoptimálisabb döntés, a haszonmaximalizáció terméke, mint bármely más stratégia. Makroszinten a „roma-probléma” ma már nem önmagában, hanem a szegénység problémakörének részeként jelenik meg – ami mindenképpen jó iránynak tekinthető, közelebb visz a szegénység sokrétűségének felismeréséhez és nem fedl el a tényleges szociális helyzetet egy mindenért felelőssé tehető „jolly-joker” etnikai kategóriával.⁸²¹

Az Ormánság többetnikumú terület, főként magyar, cigány és horvát származású népesség alkotja lakosságát, s bár valójában nem lehetséges etnikai alapokon társadalmi határokat húzni, az mégis megállapítható, hogy a helyi társadalom alsó szegmensében felülreprezentált a cigány népesség. Az Ormánság gazdaságilag meghatározó szereplői között több a nem-cigány, mint a cigány – ám ezt elsősorban az eltérő státusz, neveltetés, életvezetési minta hozadékának tartom, az etnicitás kérdését pedig legfőként a hatalom és kirekesztés aspektusában vélem vizsgálhatónak, és Sárkány Mihályt idézve, úgy gondolom, hogy *„az etnikainak látszó sajátosságok szélesebb gazdasági-társadalmi folyamatok [...] alakulásának eredményeként válnak jellemzővé.”*⁸²² Erdélyi kutatásai alapján Szabó Árpád is Töhötöm arra a következtetésre jutott, hogy nem lehet etnicitás és gazdasági magatartás között egyenes megfelelést feltételezni,⁸²³ vagyis a társadalom szerkezetét nem etnikus kategóriák viszonyai tagolják, még akkor sem, ha kimutatható, hogy egyes társadalmi rétegekben egyes etnikumok alul-vagy felülreprezentáltak. Nem csupán a származás vagy az etnikus hovatartozás dönti el, hogy az egyén mely társadalmi réteghez tartozik vagy fog tartozni: közrejátszik ebben számos szociokulturális körülmény, s nem utolsósorban az a társadalmi és gazdasági tőke, amelyhez az egyénnek hozzáférése van – vagy amihez nem jut hozzá, azaz amiből kirekesztetté válik. Ladányi János és Szelényi Iván csenyetei cigányok között végzett vizsgálatának eredményei ma is releváns fogódzót jelentenek a társadalmi rétegződés vizsgálatában, és a társadalom alsó szegmensének etnicizálására, „cigányosítására” is magyarázattal szolgálnak: *„Az underclass etnicizálása annyit jelent, hogy a társadalmi tudatban egybemosódik az etnicitás és a szegénység: ha valaki szegény, akkor eleve nagyobb valószínűséggel feltételezik róla, hogy cigány is, és fordítva, ha valaki sikeres, gyakran nem gondolják, hogy roma is lehet. Az underclassba szorultakkal „cigányul” bánnak, s ezért nagyon valószínű, hogy az így kezelt emberek egy része*

⁸²⁰ Sárkány 2014: 421.

⁸²¹ A 2011 óta érvényben lévő Magyar Nemzeti Felzárkózási Stratégia például célterületei között jelöli a szegénységben élők, köztük a romák társadalmi és munkaerő-piaci integrációját. (MNFS é.n.)

⁸²² Sárkány 2014:429.

⁸²³ Szabó Á. 2010: 269.

előbb-utóbb »cigányként« is fog élni és viselkedni.»⁸²⁴ A cigányokhoz tartozás tehát értelmezhető folyamatként is: egyesek a társadalom többi szereplőjének szemében cigánnyá válnak, míg mások kivonódnak a cigány kategória alól. Az etnikai határok ilyen megközelítésben nem objektívek. Változóak, és szituatívak, kialakulásukat tekintve külső és belső konstrukció nyomán egyaránt létrejönnek, és bár az így konstruált kategóriák nem feltétlenül alkotnak azonos tartalmú halmazokat, mégis „szerepet játszanak a kulturális és gazdasági határvonalak kialakításában.”⁸²⁵ E ponton az etnicitás kérdése is kapcsolódni látszik a haszonmaximalitás elvéhez, hiszen a csoporthoz való tartozás végső soron döntések és következményeik sora. „Ha a racionális döntések elméletét vesszük, amiben minden egyes cselekvő bizonyos erőforrásokat és érdekeket irányít bizonyos erőforrásokban vagy eseményekben, a társadalmi tőke egyfajta erőforrás lesz, ami a cselekvő rendelkezésére áll”,⁸²⁶ abban pedig számos teoretikus és kutató egyetért, hogy ez az erőforrás igen jelentős befolyásoló tényező az egyén sikeressége, vagy éppen sikertelensége szempontjából.⁸²⁷ Nagy Gábor Dániel tanulmányából emelek ki ezzel kapcsolatban egy fontos gondolatot: „Igen lényeges, hogy a társadalmi tőke nem csupán az egyén szintjén értelmezhető, illetve értelmezendő, hanem a közösségek, csoportok, network-ök, azaz a társadalmi hálózatok különböző szintjein is. A társadalmi tőke magas szintje kooperációhoz vezet, és normák kialakulását eredményez.”⁸²⁸ Hozzá kell tennem, úgy gondolom, hogy a társadalmi tőke nyomán kialakult kooperáció jellemezhet egyaránt alacsonyabb vagy magasabb státuszú csoportokat is, az egyén társadalmi pozíciója azonban nem csak a kooperáció meglététől, hanem társadalmi kapcsolatainak minőségétől, és érdekérvényesítő erejétől is függ. Mező Barna hajdúböszörményi vizsgálatai kapcsán Ladányi és Szelényi nyomdokain járva az underclass jelenségéről így írt: „...az underclass etnicizálódása miatt az etnicitás és a szegénység a társadalmi tudatban összemosódik, ha valaki szegény, feltételezik, hogy cigány is, és fordítva, ha sikeres, nem is gondolják, hogy roma lehet...”⁸²⁹ Nem csak a szegénység fogalma itatódott át azonban etnikus tartalommal, de minden olyan tevékenység is, amely eltér a „hagyományosan” elfogadott normáktól. Ennek a mechanizmusnak köszönhetően bármilyen életvezetési stratégia, szokás vagy tett könnyen etnicizálttá válik, amely nem elég jó, nem elég sikeres, nem elég erkölcsös a beszélő szerint. Jól példázza ezt Ragadics Tamás elemzésében egy polgármester megnyilvánulása, aki a helyi problémák meghatározásakor megkülönböztette a cigány családokat a termelőktől,⁸³⁰ miközben a faluban évtizedek óta gazdálkodással foglalkozó

⁸²⁴ Ladányi – Szelényi 2004: 18

⁸²⁵ Sárkány 2014f

⁸²⁶ Nagy G. 2017: 16, Coleman-re hivatkozva.

⁸²⁷ Nagy G. 2017: 13-44, Bourdieu, Coleman, Cox, Putnam, Stone társadalmi tőke elméleteire hivatkozva.

⁸²⁸ U.o.: 17

⁸²⁹ Mező 2014: 17.

⁸³⁰ Ragadics 2015: 216.

cigány család is élt. Ugyanez a polgármester egy interjújában a következőket mondta: „*Van a cigány lakosság, akikre az a jellemző, hogy nagyon változatosak, vannak hitványak, és vannak nagyon pozitív szerepet betöltők.*”⁸³¹ Annak ellenére tehát, hogy tudvalévően nem alkotnak semmilyen szempontból homogén kategóriát, egy gazdálkodást preferáló szemszögéből mégis „cigány” jelzővel illetődnek azok, akik nem gazdálkodnak. Egy másik, ugyancsak nem-cigány beszélgetőtárral készült interjúrészlet segítségével a prostitúcióval kapcsolatban hozok erre a fogalmi összemosódásra példát:

„ – ...volt itt olyan, amelyik vett egy autót beleültettek két csajt és futtatta, mit tudom én a kettős autópályán valamelyik parkolóban és élt, mint Marci Hevesen.

– És kik mennek ki?

– Hát vannak itt ilyen jóállású cigánylányok, tudod...

– Csak cigányok?

– Nem mondanám. Tehát ez így nagyon le lenne szűkítve a téma. Csak azt látod, hogy düledező ház, megjön Mercivel... ”*⁸³²

Hasonlóképpen a lopással kapcsolatban is megfigyelhető, hogy cigányokra vonatkoztatott tevékenységként értelmeződik:

„Amikor megélhetési falopásról beszélünk, nem tudom, hogy (XY) elmondta-e, de vannak olyan erdők Harkány alatt, amiket biciklivel eltoltak a ...a...a... Comedy Centralban volt egy érdekes megfogalmazás, de nem jut eszembe, és nem akarom a cigányságot rossz színben feltüntetni... mindegy. Tehát kerékpáron eltoltak fél köbméterenként, de nem azért, mert nem tudta otthon begyűjtani a kályhát, hanem mert jött a kamionos és az udvarából már, ugye nem ő lopta, ő megvette attól az embertől a fát. Hektárokat elloptak, hektárokat. Az megélhetési bűnözés, kérdezem én?”⁸³³

A bűnözés és a megélhetési bűnözés a szegénységhez gyakran társított fogalmak, és a cigány és szegény fogalomtársításhoz hasonlóan nemritkán meglehetősen differenciálatlanul és reflektálatlanul használatosak a domináns diskurzusban. „Az Ormánság helye és lehetőségei” című kötet bűnözésföldrajzi sajátosságokat ismertető fejezetének záró gondolataként a következőket olvashatjuk: „*A térség problémái (szegénység, munkanélküliség, az erodált társadalmi szerkezet, az etnikai homogenizáció stb.) – kölcsönhatásban egymással – tovább rontják a helyzetet. A jövőkép meglehetősen borús. Amíg az előbb ismertetett tényezők nem változnak, addig a kistérség bűnügyi képe is marad a jelenlegi, azaz a Sellyei kistérség megmarad az ország egyik »legbűnösebb«*

⁸³¹Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2013..

⁸³² Nyugdíjas mezőgazdasági gépész, Sellye, 2018.

⁸³³ Sellye, 2018.

területének.”⁸³⁴ Néhány oldalt visszalapozva arról olvashatunk, hogy a Sellyei kistérségben történt bűnesetek száma alapján kedvező arányszámot kapunk, ám ez csupán azért van így, mert „*az itteni bűnelkövetők elsősorban nem saját kistérségükben tevékenykednek*”⁸³⁵ – további információt azonban nem kapunk erre vonatkozóan. Az idézett záró kijelentést megelőzően arról tudósít a szerző, hogy a térség leggyakoribb bűnesetei a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények, az összes bűnügy mintegy 70-75%-át ezek jelentik, és ezek „*döntő hányadát a megélhetési bűnözés teszi ki*”.⁸³⁶ Értelmezésemben a megélhetési bűnözést a megélhetési lehetőségek nehézségei indikálják, emiatt a „legbűnösebb” jelzővel illetni egy terület lakosságát talán azért sem szerencsés, mert tovább erősíti az Ormánságról kialakult, gyakran indokolatlan mértékben negatív és sztereotipikus képet. A Sellyei kistérségről 2019-ben a Rendőrség Zsaru Magazinjában megjelent egy cikk, amelyben a Sellyei Rendőrőrs parancsnoka arról nyilatkozott, hogy a lakosság nem él kellő mértékben a vagyonvédelmi lehetőségekkel: „*A lakásokat sajnos még mindig nem a kellő módon védik az itt lakók. A bűnmegelőzési tevékenységre továbbra is nagy figyelmet fordítunk. A kaput és az ajtókat még sokan kulcsra sem zárják, a tolvajok ezt kihasználva is követnek el vagyon elleni bűncselekményeket – fogalmazott.*”⁸³⁷ A cikk arról is tudósít, hogy „*a bűncselekmények száma folyamatosan csökken, tíz év alatt évi 550-600 ügyről 200 körüli ügyszámra esett vissza.*”⁸³⁸ Vataščin Péter 2011-2012-ben Kemsén végzett terepmunkáján azt tapasztalta, hogy a településen élők biztonságérzete magas. Volt olyan vállalkozó, aki köztudottan éjjelre is nyitva hagyta a kapuját, más slusszkulcsot és pénztárcát hagyott aggodalom nélkül az autóban. „*A terepmunka kezdetén az egyik kemsei kisfiú a főút mellett felejtette a kerékpárját, ami aztán öt napon keresztül folyamatosan ott volt, amíg újra nem használta – a helyiek, látva, hogy felfigyeltem rá, napokon keresztül visszatértek a kérdésre, illetve ketten azt is bizonygatták, hogy a kerékpáromat nem szükséges lekötöm a faluban.*”⁸³⁹ – írta a résztvevő megfigyelés során tapasztaltokról. Bár a szakirodalom alapján sokkal rosszabb közbiztonsági helyzetre számítottam, a kemseihez hasonlóan nyugodt volt a helyzet saját terepmunkáim alkalmával Markócon is, ahol szintén rendszeresen hagyták a helyiek a házat kulcsra zárás nélkül, és a kapu elé támasztott kerékpárokat sem volt szokásuk lezárni, függetlenül attól, hogy a lokális társadalomnak mely szegmenséhez tartoztak. Voltak olyanok, akik kisebb munkahelyi lopások miatt gyanúba keveredtek, például maszek munkájához szüksége volt

⁸³⁴ Vati 2009: 599.

⁸³⁵ U.o.: 593.

⁸³⁶ U.o.: 595-596.

⁸³⁷ Rendőrségi magazin 2019.

⁸³⁸ U.o.

⁸³⁹ Vataščin 2014.

egyszer valakinek a fűnyíróba benzinre, amit az önkormányzati készletből szerzett be,⁸⁴⁰ vagy voltak, akik más kertjéből szedtek le zöldséget, ezek a lopások azonban nem voltak rendszeresek, nem voltak nagy értékűek és a helyiek biztonságérzetére nem hatottak károsan. Az is tény, hogy mindketten kis lélekszámú településen⁸⁴¹ kutattunk, és a társadalom mérete köztudottan befolyással bír a közösségi kapcsolatokra, a bizalmi viszonyokra, így a közbiztonságra is.

Visszatérve az életmód etnicizálódásának kérdéskörére, Messing Vera és Molnár Emília eredményei azt mutatják, hogy *„a megélhetési stratégiák jellemzően nem etnikusak: a cigányosnak tételezett tevékenységeket egyáltalán nem csak a cigányok végzik. Eközben a nem cigánynak tekintett alkalmazkodási minták egyaránt jellemzik a cigány és nem cigány szegényeket.”*⁸⁴² A különböző minták és megoldási stratégiák, magatartási formák, mint láttuk, az ormánsági közbeszédben azonban etnicizáltan jelennek meg, és a domináns diskurzusban nem-cigány – cigány határok mentén látszik megoszlan a jó és a nem jó, az elfogadott és a normától eltérő viselkedés, életmód. Eszerint minden, ami „normális”, az nem-cigány, és minden, ami nem felel meg a normának, az cigány. A normák szerinti etnicizálódás folyamatában kizárólag a normák számítanak, az etnikus jegyek, pl. bőrszín, egyáltalán nem játszanak szerepet. Ahogy Ladányi János és Szelényi Iván fogalmazta: *„A legsikeresebben asszimilálódott cigányokat és a »nem cigány életmódot élő« félcigányokat a többségi társadalmak gyakran nem tekintik cigánynak.”*⁸⁴³ Magam is megfigyelhettem, hogy egy cigány származású férfiról, aki korábbi alkoholista életével felhagyva a közösségi és kulturális élet egyik legaktívabb tagjává vált, szinte védőn mondta egy, a külsős projekt-elithez tartozó nem-cigány, hogy: *„Az XY nem cigány.”*⁸⁴⁴ Terepi tapasztalataim alapján ezért egyetértek Nagy Pál szavaival: *„Az együttélés és annak konfliktusai, még ha etnicizáltan értelmeződnek is, a szociális konfliktusok és a társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek rendszerében érthetőek meg.”*⁸⁴⁵ Az Ormánságban is megfigyelhető, hogy a „cigány” egyszerre jelent etnikai kategóriát, valamint a „cigány életmóddal” azonosított, de egységes etnikai vonásokkal nem jellemezhető alsó társadalmi réteget. E két fogalom a cigányokról folytatott diskurzusokban gyakran összemosódik.

Ladányi János és Szelényi Iván szerint egy folyamatos klasszifikációs küzdelemről van szó

⁸⁴⁰ A legközelebbi benzinkút 12 km-re Sellyén, vagy a 14 km-re lévő Kétújfaluban van, ezen kívül az Ormánságban még Vajszlón, 22 km-re Markóctól található egy töltőállomás, amelyek csak az autóval rendelkezők számára tűnnek kis távolságoknak, tömegközlekedéssel azonban félnapos programot jelent a megközelítésük és a hazaút. A “maszek” munkára indulónak nem volt autója terepmunkám idején.

⁸⁴¹ Kemse 56, Markóc 63 fős lakosságú volt a vizsgálatok idején a KSH Helyiségnévtárának adatai szerint.

⁸⁴² Messing – Molnár 2011: 78.

⁸⁴³ Ladányi – Szelényi 2010: 150.

⁸⁴⁴ Külsős projekt-megvalósítóval folytatott beszélgetés, Pécs, 2019.

⁸⁴⁵ Nagy P. 2014: 390-391.

valójában, s ezzel magyarázható a cigánynak nevezettek kirekesztésére való többségi törekvés.⁸⁴⁶ Az etnikai különbségtétel során a többségi társadalom normáihoz való igazodás mértékétől függően sorolódik valaki cigány vagy nem cigány kategóriába. A marginális csoport integrálódott tagjait a többségi társadalom saját tagjának tekinti a továbbiakban, míg a „normálisan integrált” társadalomból ilyen vagy olyan okok miatt tartósan kihullókat a többségi társadalom gyakran szimbolikusan is megkülönbözteti, ezzel is a „marginális társadalomban” való integrálódásra kényszerítve őket. A szerzőpáros szerint ily módon jön létre az a „cigány életforma” történetét végigkísérő folyamat, amelyben a „szimbolikus befogadás, illetve különbségtétel” az - egyébként szintén szimbolikusan kijelölt - etnikai határok átlépését eredményezi. Tehát az, amit „cigány életmódnak” szoktak nevezni, sem nem állandó, sem pedig csak a cigányokra jellemző életmódnak nem tekinthető. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az „ősinek” és „génekből hordozottnak” tekintett életmód nemcsak állandóan változik, hanem maga is a „nem cigánynak” tekintett életmódokkal való interakcióban termelődik újra, illetve alakul át.⁸⁴⁷

A 64 fős Markóc faluban a statisztika szerint a lakosság nemzetiségi megoszlása 2011-ben a következő volt: 15 fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek, 49 fő magyarnak.⁸⁴⁸ 2014. január 1-i adatok szerint a község lakossága 63 fő, amelyből egy fő roma.⁸⁴⁹ Nehéz megítélni, hogy a statisztikák mennyire helytállóak. Különböző szituatív identitás-megnyilvánulások során ugyanazok a személyek egyes esetekben magyarként, más esetekben cigányként definiálják önmagukat, így érthetővé válik, hogy míg az egyik felmérésen 15 fő vallja magát cigánynak, egy más feljegyzés 1 főt regisztrál. A terepmunkán tapasztaltak azt mutatják, hogy a vegyes házasságok nyomán gyakran nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy ki melyik nemzetiséghez tartozik, a kettős identitások és a haszonmaximalizációs elv érvényesülése nyomán változó szituatív önbesorolás jellemzi a helyi társadalom tagjait. Ki kérdezi, miért kérdezi, milyen vonatkozásban kérdezi – ennek megfelelően alakul a válasz. Sem a hétköznapi gazdasági, sem a kulturális dimenziókban nem jelentős azonban az etnikai hovatartozás kérdése, a helyi viszonyokat más társadalmi tényezők, így például a kapcsolati tőke kiterjedtsége és minősége, a pénztőke megléte, erőssége vagy hiánya sokkal markánsabban befolyásolják. Ladányi és Szelényi eredményei szerint *a „cigánynak és nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat”*⁸⁵⁰, és saját megfigyeléseim is azt igazolták, hogy az ormánsági társadalom alsó és felső szegmensében egyaránt vannak cigány és nem-cigány származású személyek, családok. A

⁸⁴⁶ Ladányi – Szelényi 2010: 152.

⁸⁴⁷ U.o.: 152.

⁸⁴⁸ KSH 2011.

⁸⁴⁹ Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2014. január 1. Településsoros adatok.

⁸⁵⁰ Ladányi – Szelényi 2010: 150.

cigányok a társadalmi struktúrában elfoglalt helyük alapján különbözőek, képzettségüket tekintve is vannak különbségek, normáikat, megélhetési stratégiáikat nézve is sokfélék. Vannak, akik nem fektetnek hangsúlyt cigány származásukra, sőt, nem-cigánynak tekintik önmagukat, míg mások alkalomadtán kihasználják az etnicitásban rejlő lehetőségeket, és szívesen hozakodnak elő cigány mivoltukkal. Például rendőri igazoltatás esetén nem ritka, hogy a méltatlankodás etnikai keretben jelenik meg: „*azért mert cigány vagyok?*”⁸⁵¹ Általános tapasztalatom volt ugyanakkor minden vizsgált településen, hogy az interjúalanyok szerint helyben nincsenek etnikai problémák, illetve hogy a saját településen élő cigányokról kedvezőbb véleménnyel voltak beszélgetőtársaim, mint a más falvakban élőkről.

„– *A hétköznapi életben van ennek jelentősége, hogy valaki cigány vagy nem cigány?*

– *Itt nincs, szerintem.*”⁸⁵²

A legelrettetőbb példaként többnyire Gilvánfát emlegették, ahol a legmagasabb a cigányok statisztikai aránya, de gyakori volt, hogy más falvak, vagy akár más térségek esetei kerültek elő negatív példaként a cigányokkal kapcsolatban. Jellemző, hogy a korábban, évtizedekkel ezelőtt betelepült cigányokkal szemben sokkal kevesebb fenntartással élnek a nem-cigányok, mint az újabban érkezőkkel szemben, akik gyakran nem is maradnak sokáig egy-egy településen. Havas Gábor az 1990-es évek elején folytatott a cigány csoportok és egyének helybenmaradását és migrációját is vizsgáló kutatást, amelynek eredményei alapján a dél-baranyában lakó beások migrációs hajlandósága nagyobb volt a más térségekben élőkhöz képest.⁸⁵³ A magasfokú fluktuációt az interjúk során nyert információk is megerősítették, és a nem-cigányok szemében a magas migrációs hajlandóság leginkább gyökértelenséget jelez, amint arról egy interjúalany is beszámolt. „*Nagyon sok idős meghalt, a házat el nem lehet adni, illetve el lehet adni, de potom pénzért. És sok hát öö, roma származású család jön ide, és akkor itt van 3 hónapig fél évig, egy évig, és akkor hutty, így mennek tovább. Ugye minden családban van 1-2-3 gyerek, az iskolában is szó szerint ma még találkoztunk, holnap ő már nincs itt. [...] ...ezeknek se gyökere nincs, se értékrendje.*”⁸⁵⁴ Egy másik beszélgetés során is a gyökértelenség, valamint a dologtalanság került szóba a „cigányokkal” kapcsolatban: „*Itt abszolút gyökér nélküli emberek élnek és léteznek, akiknek minden mindegy alapon zajlik. [...] Ezek az emberek nem hogy nem integrálódnak, de hozzászoktak ahhoz hogy nem kell dolgozni viszont ugyanannyi szavazata van bármelyiküknek mint bármelyikünknek. [...] Más mentalitású és gondolkodású [megj.: mármint a klasszikus Ormánsághoz képest] népréteg tölti meg a falvakat, nagy fokú tudatlanság, abszolút mának élés. [...] A jelenlévők [mármint a pillanatnyilag*

⁸⁵¹ Interjúrészlet, 2012.

⁸⁵² Kistelepülési boltos, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területe, 2018.

⁸⁵³ Havas 1999.

⁸⁵⁴ Drávafoki lakos, 2017.

jelenlévő ormánsági lakosság] egy részére az jellemző hogy ők semmit nem akarnak, vagy minél kevesebb munkával.”⁸⁵⁵ E ponton hadd idézzek Zsinka Flóra írásából, amelyben a „szegénység kultúrájának” értelmezési keretei kapcsán azt állapította meg, hogy „amikor a társadalom a szegénységben élőket hibáztatja »rossz« döntéseikért, az iskolai előremenetel iránti közömbösségükért, »észszerűtlen« pénzkezelésükért, akkor megfélemedezik arról, hogy ezek a beállítódások adott társadalmi pozíció feltételeihez való alkalmazkodás következményeként alakulnak ki. És ebből a szemszögből nézve attitűdjeik nagyon is racionálisak, abban az értelemben, hogy megfelelnek a boldogulásra való valóságos (objektív körülményeik által valószínűsített) esélyeiknek.”⁸⁵⁶ A szegénység kultúrája tehát a szóban forgó „népréteg” részéről egyfajta adaptáció a fennálló lehetőségekhez, amelyhez a hétköznapi diskurzusban etnikus köntösben megjelenő kirekesztési mechanizmusok kapcsolódnak.

Az térségbe újonnan beköltöző „cigányok” rendszerint kedvezőtlenebb megítélés alá esnek a 60-as években betelepítettekénél, amit a hozzájuk társított lopásokkal és a rájuk jellemzőnek vélt dologtalansággal indokolnak a legtöbbször. „A beköltöző romák lopnak, ez nem volt régen jellemző. A cigányok ugye régebben éltek a hagyományos cigány mesterségekből. Bementek a faluba, ott eladták a termékeiket és nem volt gond. Úgyhogy ez ilyen feszültségeket kelt a még megmaradt magyar lakosság és az újonnan beköltözött romák között. Rengeteg a konfliktus ezért.”⁸⁵⁷ Egy másik interjúban a becsületesség és a munkavállalás jelent meg a normalitás mércéjeként: „...ha végigmentek, látod, van becsületes is. Tehát aki magvazásból, meg egyébből, dolgozik, ismerem, mert tanítottam a fiát, meg satöbbi. Tehát, az tényleg hajt, mint az állat.”⁸⁵⁸ Az egyik kistelepülés polgármestere a vele készült interjúban arról beszélt, hogy a központilag betelepített cigányok a többségi normák szerint dolgoztak és gazdálkodtak: „Na de, azért a 60-as években azok a régi cigány emberek azért dolgoztak, dolgoztak. Ott hízót tartottak, meg baromfia volt neki, meg ismerte, itt a sarkon, ennek, ugye ott is kihalt, ledőlt ez a háza. Hát annak olyan kertje volt, hogy magyar ember megirigyelte volna, cigány ember volt.”⁸⁵⁹

Mindenki ismer olyan cigányokat is, akik „normálisan” élnek, a cigány megnevezés mégis pejoratív értelmű megbélyegző gyűjtőnévvé vált, és ahogy fentebb láttuk, olyan fogalmakkal kapcsolódik nagyon gyakran össze, mint dologtalanság, lustaság, lopás, prostitúció, alkoholizmus, igénytelenség, a mának élés. Ezek a jelenségek valóban léteznek az Ormánságban is, de korántsem kötődnek etnicitáshoz. Ami az alkoholizmust illeti, még csak társadalmi réteghez sem tudom kötni,

⁸⁵⁵ Sellyei lakos, 2017.

⁸⁵⁶ Zsinka 2022: 138.

⁸⁵⁷ Sellyei pedagógus, 2018.

⁸⁵⁸ Nyugdijas pedagógus, Sellye, 2018.

⁸⁵⁹ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2018.

bár az kétségtelen, hogy hozzájárul a lecsúszás veszélyéhez és gyakori, hogy a rossz helyzetben lévők napi rendszerességgel isznak. Terepmunkám során a közfoglalkoztatottak körében is tapasztalhattam, hogy vannak, akik munkavégzés előtt-közben is fogyasztanak alkoholt, fontosnak tartom azonban kihangsúlyozni, hogy a súlyos alkoholfüggőség és az ezzel összefüggő munkahelyi kihágás a nem-cigány közmunkások között volt jellemzőbb. Erre részletesebben a közmunkások helyzetét bemutató fejezetben fogok kitérni. Az alkoholproblémák, ahogy az underclass jelenség sok más jellemzője, a probléma-megoldó képesség gyengeségét jelzik. A kilátástalanság, a rendelkezésre álló megoldási stratégiák elégtelensége gyakran rendszeres italozáshoz vezet, ez a minta pedig éppúgy „átöröklődhet”, és újratermelheti a fennálló viszonyokat, mint bármely családi minta, amely a későbbi életutat befolyásolja. Erről az életmódspirálról beszélt egy interjúalany is, aki munkájából kifolyólag gyakran látja a kedvezőtlen helyzetben lévők hétköznapjait:

„És azt látom, hogy a szegénységben emésztik magukat az emberek, de nem az van, hogy próbáljanak fölülkerekedni ezen, hanem saját magukat emésztik azzal, hogy nekiáll inni. és akkor csöves lesz, tehát igénytelen, lecsúszott lesz. Minden nap részeg, alkoholista lesz. [...] Tönkreteszi a szervezetét teljesen. [...] Hazajön apuka, ha ő is részeg, elveri anyukát, vagy éppen fordítva, teljesen mindegy. A gyerek mit lát? Nap mint nap agressziót lát, nem kell hogy verje, elég ha kiabálnak. Látja, hogy az apja minden nap részeg, nem dolgozik, lopja a napot, mittomén. [...] És akkor elkezd ő is úgy élni. [...] És akkor benne van ebbe a körbe, és... [...] a legfontosabb a családi minta. Persze vannak, akik ki tudnak szakadni, de az a kisebbik. [...] Elindulnak a lejtőn, elkezd inni, nem foglalkozik azzal, hogy ő próbálja megoldani a problémáját, mástól várja a megoldást. [...] Benne van ebben a malomkerékben, az ő gyerekei már abszolút nem kapnak mintát, és akkor csak az van, hogy amikor kap egy kis pénzt, elmegy kártyázni, elmegy a kocsmába... ”⁸⁶⁰

Az ormánsági társadalom közép- és felső rétegeihez tartozó cigány családok értékrendjében – a nem-cigányok közép- és felső rétegeinek stratégiáival megegyezően – a biztos megélhetést adó állandó munkavállalás és az iskoláztatás, a végzettség nagyon fontos helyen szerepel. Ha az idősebb generációnak nem is volt lehetősége továbbtanulni, ők a saját gyerekeiket, a mai 30-50 éveseket igyekeztek kitaníttatni, szakmát adni a kezükbe. Jó példa erre az egyik kistelepülésen az a cigány származású család, amely a falu egyik legjómódúbb családjának számít. Az idős szülők 60-s évek beli beköltözésüket követően mindketten a helyi TSZ-ben dolgoztak, annak megszűnése után saját eszközöket, gépeket szereztek be és folytatták a gazdálkodást, amelyben nagy szerepet játszott, hogy a férj rendelkezett növényvédélm vizsgával és traktoros végzettséggel. Mindhárom gyermekük középfokú végzettséget szerzett és szakmájában (vízvezeték-szerelés, vendéglátás, erdészet) el tudott helyezkedni. A szülők a kutatás idején nyugdíj mellett saját maguk és fiaik

⁸⁶⁰ Szaporcai lakos, 2012.

családjai számára mezőgazdasági termelést végeztek, a férj a földdel és állatokkal kapcsolatos munkákat látta el, a feleség a háztartás és a család mindennapi ellátása mellett a konyhakertet művelte, s úgy vélte: „*az embernek mindig talpon kell lennie, ha akar valamit.*”⁸⁶¹ Nem ők az egyetlen sikeresen integrálódott család, minden vizsgált településen voltak olyan cigány származásúak, akik a többségi normák szerint irányították életüket, és gazdasági stratégiáik, megoldási mintáik azonosak a nem-cigányokéval. Ők a helyi társadalom szemében lényegében kivonódtak az etnikai diszkriminációval övezett és alacsony presztízsű „cigány” kategória alól, s ha cigányokról kérdezősködtünk, rendszerint a cigánynak feltételezett (vagy inkább: minősített), „cigány életmódot” folytató marginális helyzetű családokról vagy egyénekről meséltek az ormánságiak. Ha „normális” cigányokról szerettünk volna valamit megtudni, arra külön rá kellett általában kérdezni.

„– *És olyan cigány családok vannak, vagy voltak, akik sikeresen integrálódtak ebbe az új rendszerbe? Mármint, hogy munkát kaptak, elköltöztek és lehet róluk tudni, hogy úgy kikecmeregtek ebből a helyzetből?*

– *Igen, igen! Van egy kettő család is azért. Most nem lehet azért egy kalap alá venni őket mert vannak. Vannak azért olyan roma családok, hogy tényleg, kocsijuk van nekik, dolgoznak, elmennek máshová dolgozni.*

– *Itt a faluban is vannak olyanok?*

– *Vannak, három családom van ilyen, hogy itt élnek normálisan.*

– *Ők nem járnak közmunkára?*

– *De járnak, de az egyik Sellyére jár, a másik... na, mindjárt, nem jár azért, mert a, ide az építőipari Kft., oda viszik, oda járnak két család. És az minden nap azért elmegy kerékpárral be. Bekerékpározik, este munkaidő után haza. Az előtt le a kalappal, az olyan ember előtt.*”⁸⁶²

A megbélyegzett etnikai kategóriából való kilépés egyik módja a házasság révén megvalósuló társadalmi mobilitás, ami a sikeres társadalmi integráció szempontjából meghatározónak bizonyul az Ormánságban. „...*a cigány és magyar lakosság teljes mértékben [...] összekeveredett házasság révén.*”⁸⁶³ – mondta egyik legelső beszélgetésünk alkalmával a markóci polgármester. „...*nálunk is egyre több a roma származású gyerek. Meg hát a fél roma, mert ez is jellemző, magyarok és romák összeházasodnak és családot alapítanak.*”⁸⁶⁴ – mondta egy sellyei pedagógus. Terepmunkám során magam is azt tapasztaltam, hogy egyáltalán nem ritkák a vegyesházasságok, ami növeli a többes identitást magukénak vallók számát, egyúttal a származási

⁸⁶¹ Zokogai származású nő, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település, 2014.

⁸⁶² Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal egyik kistelepülésének polgármestere, 2018.

⁸⁶³ Részlet a markóci polgármesterrel készített egyik interjúmból, 2013..

⁸⁶⁴ Pedagógus, Sellye, 2018.

alapon húzott határokat összemosza. Ugyanakkor a nem cigány életmódot folytató cigányokat a továbbra is marginális helyzetben lévő családtagjaik, rokonaik irigysége kísérte, annak ellenére is, hogy a jobban boldogulók lojálisak maradtak rokonságukkal szemben, és rendszeresen segítséget nyújtottak számukra. Előfordult, hogy sikeres gazdasági stratégiáikat elismerés helyett a hozzátartozók úgy értékelték, hogy elfelejtették származásukat, és „*most próbálják az urat adni*”,⁸⁶⁵ vagyis a sikeres integráció a származási körből való kirekesztési mechanizmusokat indított el.

8.1.3.4.1 Térbeli elkülönülés

A cigányok szegregációja és az etnicitás térbeli megjelenése helyett a fentiek tükrében érdekesebb lehet a marginalizálódottak elszigetelődéséről beszélni, s úgy tapasztaltam, hogy jellemzőbb a koncentráció, mint a tényleges elhatárolódás. Vannak olyan települések, amelyeken nagyobb számban élnek szegények, köztük cigányok, és van, ahol kisebb az arányuk, de ezt sokkal inkább gazdasági helyzetükkel tudom összefüggésbe hozni, semmint származásukkal. Kovács Katalin már az 1980-as évek végén is „szegény eredetű csoportok”-ról beszélt a leszakadó falvak lakosait illetően,⁸⁶⁶ azonban máig is gyakori, hogy ezeket a „csoportokat” a cigányokkal azonosítja a diskurzus. A közbeszédben cigánynak minősített alsó szegmens tagjainak az infrastrukturálisan rosszabb helyzetben lévő településeken való nagyobb arányú megjelenése alapvetően abból adódik, hogy ezeken a településeken a legalacsonyabbak az ingatlanárak az Ormánságban, ezért ezek a legelérhetőbbek a rossz anyagi körülmények között élők számára, akik így a perem peremére szorulnak. Egyes településeken belül is vannak azonban különbségek, és jellemzően azok az ingatlanok a legolcsóbbak, amelyek legkevésbé vannak közműhálózatra kötve. Ragadics Tamás önbesoroláson alapuló statisztikai adatokat összevetve azt állapította meg, hogy „*a leszakadó ormánsági kistelepüléseken magasabb arányban vannak jelen a cigány identitásúak.*”⁸⁶⁷ Ennek okát én egyértelműen az anyagi lehetőségek szabta keretekben látom, és ezt támasztják alá egy 2009-es fejlesztési tervdokumentum sorai is, amely szerint a Sellyei kistérségben „*2004-ben 546 lakásba nem volt bekapcsolva a vezetékes ivóvíz, ezáltal a közüzemi ivóvíz-hálózatba bekapcsolt lakások aránya 90,2%, ez az érték 2006-ra is csupán egy százalékos emelkedést mutatott. A vezetékes vízellátás hiánya egyébként a településen belül elkülönülő alacsony státuszú népesség jelenlétének biztos infrastrukturális indikátora is.*”⁸⁶⁸ Ebből is jól érzékelhető, hogy az „underclass” koncentrációja nem etnikai határok mentén, hanem szociális helyzet függvényében történik. Nem

⁸⁶⁵ Zokogai származású nő a sikeresebb stratégiát folytató testvéréről és annak családjáról, 2014.

⁸⁶⁶ Kovács K. 1988: 71.

⁸⁶⁷ Ragadics 2019a: 52.

⁸⁶⁸ Sellyei kistérségi tervdokumentum, 2009: 5.

csak a víz és gáz-közművek elérhetősége, de az egyre inkább alapvető szolgáltatásnak minősülő internet-elérés is jelzi egy-egy település helyzetét, és a kisebb ormánsági falvak ebben a vonatkozásban is marginális helyzetűek. 2009-ben egy országos reprezentatív felmérés szerint a háztartások 46%-a rendelkezett internetelőfizetéssel,⁸⁶⁹ míg az Ormánság tekintetében ez az arány 1,3% volt. „...internet előfizetések számát tekintve óriási lemaradás tapasztalható (13) [1000 lakosra vetítve 13, kiegészítés tölem] köszönhetően a jövedelmi és képzettségi viszonyoknak, illetve a szélessávú internet kiépítetlenségének. A kistérség településeinek közel egyharmadán a műszaki feltételek sem adták a csatlakozáshoz.”⁸⁷⁰ Ezekon a településeken amellet, hogy a közművesítés meglehetősen alacsony szintű, nincsenek helyben elérhető intézmények, legfeljebb heti/havi rendszerességgel megjelenő különböző kihelyezett közszolgáltatások, több helyen nem üzemel bolt vagy kocsmá sem, és jellemzően rosszak a tömegközlekedési lehetőségek is.

„A különbség óriási! A két falu között is, Falu-falu, főleg, ha lejön valaki a városból, akkor azt mondja, hát ez ugyanolyan falu, mint a másik falu, de még a falu-falu között is óriási a különbség. Sőt azt mondom, hogy a szomszéd falu és Szaporca között óriási a különbség. Gondolok itt Tésenfa, de Drávapiski, Cúnról nem is beszélek. Az aztán tényleg a világvége. [...] Kémesen, ami szinte összeépült Szaporcával, nagyon közel van, 1 km a központ, ott van orvos, takarékszövetkezet, önkormányzat [...], körjegyzőség, gyógyszertár, védőnő. És ez nem egy utolsó szempont. [...] [Körös községről mondja a következő:] Leszakadt, teljesen leszakadt. Nincsen infrastruktúra. Nincsen szennyvíz, nincsen gáz. Egyedül vízvezeték van, meg áram. És kifűjt.”⁸⁷¹

A fentiek alapján úgy vélem, nem megalapozatlan azt gondolni, hogy a leghátrányosabb helyzetű, leszakadó településeket – származásuktól függetlenül – elsősorban azok választják leginkább lakóhelyül, akiket bizonytalan egzisztenciális körülményeik és/vagy pillanatnyi lehetőségeik erre kényszerítenek. Az, hogy ez etnikai szegregációként tűnik fel, összefüggésben van a kirekesztés mechanizmusaival, és azzal, hogy a szegénység fogalma átetnicizált fogalom, és mint a fentiekben láttuk, a cigány mint etnikumnév gyakorta összemosódik a többségi normáktól eltérő életmódot folytatók megnevezésével.

8.1.3.5 „Hollandok”

Az Ormánságba újabban beköltözők között önálló kategóriaként kezelem a helyiek által „holland” megnevezéssel jelölt külföldieket, akiknek közös jellemzője, hogy hollandul beszélnek, származási országukat tekintve azonban Hollandián kívül Belgium és Luxemburg lakói is

⁸⁶⁹ Nemzeti Hírközlési Hatóság internetelérési felmérése 2009: 7.

⁸⁷⁰ Sellyei kistérségi tervdokumentum, 2009: 5-6.

⁸⁷¹ Szaporcai lakos, 2012.

képviseltetik magukat a magyarországi – és ormánsági – ingatlanvásárlók körében. Ezért amikor „hollandokról” beszélek, e három ország polgárait értem e megnevezés alatt, éppúgy, ahogy az Ormánság helyi társadalma különbségtétel nélkül használja rájuk a „holland” elnevezést.⁸⁷²

A közvélekedéssel ellentétben a hollandok nem a tengerszint emelkedésétől tartva vásárolnak ingatlanokat hazánkban. Robert Kemkers megállapítása szerint Magyarország vonzereje számukra az elérhető ingatlanárak és alacsony megélhetési költségek mellett elsősorban a kellemes klímában és a magyar kistelepülések térszerkezetében: a házakhoz tartozó, a Benelux-államokhoz viszonyítva tágas kertekben rejlik, Baranya pedig az alacsony népsűrűség és a hegyes-dombos táj miatt válhatott a legkedveltebb desztinációvá.⁸⁷³ Egy 2008-as adat szerint a megye településeinek csaknem felében volt legalább egy „holland” tulajdonú ingatlan.⁸⁷⁴ A „hollandok” száma az Ormánságban valószínűleg néhány száz főre tehető, aminek elsődleges oka a Dráva-menti táj vonzereje, amin az elmaradott infrastrukturális és gazdasági fejlettség sem ront, *„hiszen így az árak is alacsonyak, ami mindig vonzó egy olyan nép fiainak szemében, amelyik a skótoknak is leckéket adott takarékoságból.”*⁸⁷⁵ A „hollandok” jelenlétének okaként az ingatlanok alacsony árfekvését egy interjúalany is megemlítette: *„Olyan nyugdíja van, másfél millió, kétmillió, hogy kéthavi nyugdíjából megvesz itt egy házat. Itt Felsőszentmártonban például vett holland házat hárommillió forintért, az volt az első: miért ilyen olcsó? Hát most, ha te két havi fizetésedből tudnál venni házat, nem azt mondanád, hogy olcsó?”*⁸⁷⁶

A tartósan itt élő vagy Magyarországon második otthonnal rendelkező Benelux polgárok pontos számát nem ismerjük, a 2000-es évek végén óvatos becsléssel országosan 5.000 fő körüli létszámot publikált a PTE Földrajzi Intézetének munkatársa, Robert Kemkers,⁸⁷⁷ ám az azóta eltelt két évtized alatt ez a szám minden valószínűség szerint növekedett. Általános trend, hogy ezek a háztulajdonosok aktív éveikben főként nyaranta tartózkodnak baranyai kisbirtokaikon, nyugdíjas éveikre azonban végleg itt kívánnak letelepedni.⁸⁷⁸ Egy interjúalany beszámolója szerint Sellyén is van olyan, aki az év nagyobbik részét nem az Ormánságban tölti, a huzamosabban itt tartózkodó hollandok pedig többnyire nyugdíjasok, így a térség gazdasági életébe fogyasztóként, vásárlóként kapcsolódnak be leginkább:

„– Most egy-két holland van, aki vett.

– És velük milyen a kapcsolat?

⁸⁷² Kemkers 2009: 2-7.

⁸⁷³ U.o.: 3-4.

⁸⁷⁴ U.o.: 9.

⁸⁷⁵ U.o.: 10.

⁸⁷⁶ Nyugdíjas mezőgazdasági gépész, Sellye, 2018.

⁸⁷⁷ Kemkers 2009: 7.

⁸⁷⁸ Kemkers 2009: 13-14.

– *Hollandokkal?*

– *Hollandokkal.*

– *Alig vannak itt. Itt az utcában van egy, amelyik megvett egy ilyen lerobbant házat, hát én nem láttam egy évben háromszor. Mert ha itt van, vagy itt lakik, akkor innen is vásárol, tudod. Világot lát. De vannak itt Szigetvár környékén olyan faluk, ahol a hollandok közösséget alkotnak. [...]*

– *És megtanulnak magyarul?*

– *Van olyan, amelyik megtanul törve. De a legtöbbnél ilyen közreműködő tolmács van.*

– *S a hollandok közül nincs olyan, aki itt alapítana vállalkozást?*

– *Hát ezek mind nyugdíjasok.*”⁸⁷⁹

A drávafoki lelkész elmondása alapján egyéni kvalitásaiktól függ, hogy a holland házvásárlók részt vesznek-e a közösségi életben. Vannak, akik nyitnak a helyiek felé, és vannak, akik nem.⁸⁸⁰ Vataščin Péter 2011-2012-ben Kemsén végzett antropológiai terepmunkája alapján a kemseiek és a faluban időszakosan tartózkodó holland házaspár viszonyáról úgy vélte, a hollandok tudatosan törekedtek jó kapcsolatra a helyiekkel. Igyekeztek valamiféle reciprocitást fenntartani velük, például hollandiai használt ruhákat hoztak a felnőtteknek, játékokat a gyerekeknek. „Az ajándékozás során a legkínosabban arra ügyelnek, hogy az ne tűnjön »jótékonykodásnak« (charity). [...] A házaspár hosszú távú terveit között szerepel a Kemsére való költözés, de ezt csak a gyermekeik felnőtté válása után látják reális célnak.” Kemsén 4 ház volt külföldieké Vataščin Péter kutatása idején, két ház holland, kettő pedig belga tulajdonban.⁸⁸¹

Drávafoki, csányoszrói és markóci adataim alapján a holland ingatlantulajdonosok munkát, jellemzően informális munkát adnak a helyieknek, akik időközönként kertgondozást, fűnyírást, vagy más alkalmi jellegű munkákat, például favágást, fahordást vállalnak külföldi megbízóiknál, ez azonban nagyon keveseknek jelent jövedelemforrást.

Összességében véve a hollandok többnyire időszakosan vannak jelen ormánsági birtokaikon, a lokális társadalomba részlegesen vagy egyáltalán nem integrálódnak, helyi társadalmakban mintaadóként és munkaadóként van leginkább szerepük. A hollandok mellett egy-egy svájci, spanyol, ukrán és angol beköltözőről volt tudomásom az aktív terepmunkám idején: „*A mi falunkba van egy holland is. Meg van egy svájci gyerek.*”⁸⁸²

⁸⁷⁹ Nyugdíjas mezőgazdasági gépész, Sellye, 2018.

⁸⁸⁰ Drávafoki lelkész, 2017.

⁸⁸¹ Vataščin 2014.

⁸⁸² Nyugdíjas mezőgazdasági gépszerelő, Csányoszró, 2018,

8.2 Életstratégiák és társadalomszerkezet

Vizsgálatom alapján arra nem vállalkozhatok, hogy a teljes társadalmi spektrumot pontról pontra beazonosítsam, vagy hogy a hivatalos rétegződésmodellek ormánsági adaptációját részletezzem. Arra azonban igen, hogy az általam megismert legjellemzőbb „csoportokat” ismertessem. Valuch Tibor *felső társadalomhoz* sorolt szereplői közül a „*kiugróan magas jövedelmű vezető beosztásúak, politikusok, nagyvállalkozók/ nagytulajdonosok, topmenedzserek és értelmiségiek –, valamint a jómódúak – középvállalkozók, felső vezetők*”⁸⁸³ az Ormánságban egy szűkebb réteget alkotnak. A *társadalmi közép*hez tartozó „*magasan képzett, átlag feletti jövedelemmel rendelkező értelmiségiek, középvezető beosztásúak, valamint a stabil megélhetéssel rendelkező hivatalnokok, tisztviselők, közalkalmazottak, a stabil közép- és kisvállalkozók, jól kereső szakmunkások, akiknek jövedelme, kiegyensúlyozott fogyasztói magatartást tesz lehetővé, sőt változó mértékű megtakarításra is képesek*”⁸⁸⁴, szintén egy kisebb szegmensét képviselik a helyi társadalomnak. A helyi viszonyok között hozzájuk, a társadalmi középhez sorolhatók „*a beosztott, alacsony(abb) képzettségű hivatalnokok, közalkalmazottak, az önfoglalkoztató, létükért küzdő egyéni és kisméretű cégeket birtokló – mikro – vállalkozók, a rendszeres jövedelemmel és munkahellyel rendelkező, gyakran minimálbéres/zsebbe fizetett alkalmazottak, félig képzett fizikai foglalkozásúak, a minimálbért meghaladó nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok*”⁸⁸⁵ Az ormánsági társadalom legnépesebb, alsó részét képező *marginalizáltak* közé megítélésem szerint „*a képzetlen, alacsony jövedelmű munkások, a rendszertelenül foglalkoztatottak, a tartósan munkanélküliek, a foglalkoztatásból tartósan kiszorult, önmagukat feketemunkából fenntartók, a minimálnyugdíjból, rendszeres szociális segélyekből élők, a gettósodó településeken/településrészekén élő, tartósan mélyszegények tartoznak, akiknek a fogyasztását a hiány, a mindennapi létfenntartás küzdelme és az állandó anyagi gondok határozzák meg*”⁸⁸⁶ A társadalomnak ezt a szegmensét közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek alkotják legfőként.

Mivel a helyi viszonyrendszert a foglalkozási csoportok szerint képzett kategóriarendszer nem teljesen tükrözi, ezért célszerűnek tartottam a fenti tipológiát kiegészítendő közös értékrend, közös lehetőségek, közös gazdasági stratégiák alapján vizsgálni a lokális társadalmat. Ezek a kategóriák is csupán konstruált vizsgálati egységnek tekinthetők, és bár a Valuch féle tipológia⁸⁸⁷ szerint történő hierarchikus besorolásuk látszólag kézenfekvőnek tűnhet, a valóságban azonban nem alkotnak egységes stratégiával leírható „csoportokat”. Sokkal inkább jellemző a különböző

⁸⁸³ Valuch 2015: 125-126.

⁸⁸⁴ U.o.

⁸⁸⁵ U.o.

⁸⁸⁶ U.o.

⁸⁸⁷ Valuch 2015: 125-126.

kategóriák egymásba fonódása, s ehhez társul még, hogy a lokális társadalomszerkezetben elfoglalt hely időben is változó lehet. Még a kutatás jelenkori időmetszetében is változott sokak helyzete, ha úgy tetszik megélhetési stratégiája. Hogy néhány példával szemléltessem: volt, aki felsőfokú képzettséggel hivatalosan közfoglalkoztatotti státuszban volt, emellett polgármesterként a helyi elit tagjaként tevékenykedett, miközben projekt-gazdasági keretek közötti gazdálkodást is folytatott. Volt, aki értelmiségi végzettsége dacára ugyancsak közmunkásként részt vett a kertészeti tevékenységekben. Volt olyan is, aki középfokú végzettséggel rendelkezett, első találkozásunk alkalmával közmunkás brigádvezető volt, néhány év múltán pedig több műszakos gyári munkásként dolgozott egy közeli városban, a saját célra történő kisvolumenű gazdálkodás pedig mindvégig jellemző tevékenysége volt. Ennek ellenére – a tendenciákat figyelembe véve – az alábbiakban az életstratégiák négy jellemző kategóriáját fogom vázolni, így a következőkben „közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek”, „vállalkozók”, „gazdálkodók” és „helyi elit” társadalmi helyzetéről, összetételéről, stratégiáiról és egymáshoz való viszonyáról értekezek.

8.2.1 Közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek

Az iménti címben három megnevezés szerepel: közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek, s ezeket megélhetési lehetőségeik nagyjából azonos köre és a közjogi kategóriák időszakos összecsúsztása miatt, valamint a rendszerből adódóan a közfoglalkoztatotti és az álláskeresői státuszok folyamatos váltakozása miatt egyetlen közös gyűjtőkategóriaként kezelem. Ezt a döntésemet indokolja az is, hogy kutatásom idején a közfoglalkoztatottak jogilag egyúttal regisztrált álláskeresők is voltak, illetve a rövidebb közfoglalkoztatási programok végeztével a következő közfoglalkoztatási program indulásáig rendszerint munkanélküliekké váltak. Az Ormánságban a Közfoglalkoztatási Program a kutatás idején szervesen kapcsolódott a Nemzeti Vidékstratégia rendszeréhez, s minden visszasságával, negatívumával és pozitívumával együtt – az elsődleges munkaerőpiac nyújtotta megoldások híján – kiemelt jelentőséggel bírt a foglalkoztatás problémáinak megoldásában. A makro-szintű tényezőket ismertető fejezetben már említett Vidékstratégia a vidéki szegénység és vidéki munkanélküliség kezelése kapcsán az egyik legfontosabb feladatnak „*a vidéki lakosság számára olyan foglalkoztatási – akár közfoglalkoztatási – és jövedelmi lehetőségek*”⁸⁸⁸ biztosítását tekintette, amely révén a célok szerint lehetőségük nyílik az érintetteknek a felzárkózásra és ezáltal a szegénység továbbgyűrűzésének megakadályozására.⁸⁸⁹ Korábbi fejezetekben már szó esett róla, hogy milyen jelentős szerepe van a közfoglalkoztatásnak. Mivel a környékben elsődleges munkaerőpiaci álláshelyek nem állnak rendelkezésre a helyzet

⁸⁸⁸ NVS 2012: 12.

⁸⁸⁹ U.o.

kezelésére, a közfoglalkoztatás hangsúlyos foglalkoztatáspolitikai eszközzé vált, és a legáltalánosabb munkaviszonynak tekinthető az Ormánságban és ezen belül a sellyei térségben is. A korábban idézett statisztikai adatok mellett az interjúkból nyert információk is ezt igazolták. *„Elmondom nektek, hogy közmunkából élnek meg az emberek, [...] aki szerencsés, annak van munkahelye, aki szerencsés. Akinek van képzettsége. [...] máskülönben nem lennék ebben a munkahelyben, amiben vagyok [...]. És akkor sok embernek nincsen semmilyen fajta képesítése, csak a 8 általános, és itt a közmunkában sínylődnek. És nem tudnak ebből kikökkenteni sehova, és kénytelenek. Az idősebbje, az meg már azért, mert vagy alkoholista vagy, vagy, vagy olyan családi körülményekben van, ahol már nem tud kilépni belőle, és csak, csak a közmunka marad neki, és semmi más. Mondom, a többiek meg elmentek, ugye, külföldre dolgozni, az öregek elhalnak, nagyon sok az üres ház.”*⁸⁹⁰

Terepmunkáim során jól érzékelhető volt, hogy minél kisebb egy település, annál markánsabb a közfoglalkoztatás szerepe. A vizsgálataim idején 64 főt számláló Markócon a falu 21 háztartásából 9 volt érintett a „közmunkában”, az aktív korú lakosság csaknem egyharmada dolgozott 2013-14-ben ebben a támogatott foglalkoztatási rendszerben, s többek számára évek óta ez jelentette az egyetlen meghatározó jövedelemforrást.⁸⁹¹ A közfoglalkoztatás a benne résztvevők számára kényszerű választást jelentett: *„...semmi sincs más helyette.”*⁸⁹² A haszonmaximalizáció elve szerint döntve, *„...a közmunka arra jó, hogy helybe' nincs munka, akkor mégis van valami.”*⁸⁹³ Gyakran lehetett hallani – nem csak közmunkásoktól –, hogy a korábbi számos munkahely megszűnése vezetett a jelenlegi helyzethez: *„nézd, hogy ha ez se volna akkor mit csinálnának? Hát hova menne dolgozni? [...] Itt hajnalonta csak úgy suhantak a nagy buszok, vitték az építőipari munkásokat, ezeket a szakképzetleneket főleg.”*⁸⁹⁴

Számos tanulmány fogalmazta már meg azt a véleményt, miszerint a közfoglalkoztatás nem vezet vissza a munka világába, s ezt közfoglalkoztatott beszélgetőtársaim is így látták. Aki nem tud állandó megélhetéshez jutni, az gyakran szorul újra- és újra a támogatott foglalkoztatásra, ezért (is) magas a közmunkában „bennragadtak” aránya. A társadalmi kategóriák határait konstruáló helyi normarendszer egyik alapvető sarokköve a tisztességes megélhetést biztosító munka – amelyhez a kirekesztettek, köztük a közfoglalkoztatottak hozzáférése szociális hátrányaik és beszűkült lehetőségeik okán meglehetősen csekély. Az általam megismert közmunkások között volt olyan, aki

⁸⁹⁰ Közfoglalkoztatottak vezetője, Sellye, 2018.

⁸⁹¹ Pulszter 2014b.

⁸⁹² Közmunkás brigádvezetővel készült interjú, Markóc, 2014.

⁸⁹³ Részlet három közmunkással készült interjúból, 2018, Sellye.

⁸⁹⁴ Nyugdíjas nő, Markóc, 2014.

közel 20 éve nem talált más munkát a közfoglalkoztatáson kívül. „*Innen már nincs kiút.*”⁸⁹⁵ – mondta egy interjúban, és arról is beszélt, hogy korábban TSZ-ben dolgozott állatok mellett, a szövetkezet megszűnése után is eljárt dolgozni, takarított, de egészségi állapota megromlott, és a helyben végezhető közmunka maradt számára az egyetlen munkalehetőség, amiért az alacsony bér ellenére is hálás. Kifejezetten örült például annak is, hogy a mezőgazdasági programoknak köszönhetően lehetősége nyílt egész éven át közfoglalkoztatottként dolgozni, nem csak az év egy részében, mint a korábbi programokban. A 2013-ban megismert markóci közmunkások közül heten folyamatosan közfoglalkoztatottak a faluban. Ketten időlegesen kiléptek a közfoglalkoztatásból, de időközben újra visszatértek, ketten elköltöztek. Az egykori csapatból egy fő 2018. őszén betegségben elhunyt. Az azóta belépett közmunkások valamennyien olyan háztartásból érkeztek, amelynek tagjai korábban is dolgoztak már közmunkásként. Ez a „bennragadás” más településeken is jellemző, például a járási központban, Sellyén: „*Ezek az emberek mindig vissza-vissza kerülnek ide, szóval itt állandó létszám van. [...] Koruknál fogva nem tudnak elsősorban elhelyezkedni. [...] Akik elrugaszkodnak belőle, azok amúgy is csak ideiglenesen voltak a közmunkában, akik meg bennragadnak, azok lassabb munkavégzéssel nem akarnak vagy nem tudnak máshol megfelelni.*”⁸⁹⁶ A meglehetősen magas „bennragadási arányt” más kutatás is igazolni látszik, különösen a rosszabb közlekedési helyzetben lévő kistelepülések esetében,⁸⁹⁷ és gyakori, hogy a nyílt munkaerőpiac helyett az újabb közfoglalkoztatási program indulása jelenti a következő munkaviszonyt az érintettek számára.⁸⁹⁸ Az elsődleges munkaerőpiacra kilépők aránya mindössze 10% körül alakul,⁸⁹⁹ a célként megjelölt tranzitjelleg ily módon nem érvényesül kellőképpen. Noha magas volt a „bennragadási” arány, megismertem olyanokat is, akik motiváltak voltak a nyílt munkaerőpiac magasabb bérei miatt, és folyamatosan próbálkoztak biztosabb megélhetési forrást, állandó munkahelyet szerezni, és legalább időszakosan találtak a közfoglalkoztatási bérnél magasabb juttatással járó munkát.

Általános jelenség, hogy az alacsony jövedelem kiegészítésére sok közfoglalkoztatott napszámot vagy valamilyen kiegészítő munkát vállal. Az alacsony közfoglalkoztatotti bérszínvonal mellé társul az is, hogy a közmunkaprogramok egy része nem biztosít egész éven át tartó foglalkoztatást, a két támogatott programban való részvétel közötti időszakokra pedig a megélhetést nem biztosító álláskeresői járadékra jogosultak a közfoglalkoztatásban addig résztvevők. Aki mezőgazdasági programban dolgozik éven át, gyakran annak is szüksége van a közmunkásbért

⁸⁹⁵ Közfoglalkoztatott nő, Markóc, 2017.

⁸⁹⁶ Önkormányzati tulajdonú kommunális Kft. vezetője, Sellye, 2017.

⁸⁹⁷ Koltai 2018: 7.

⁸⁹⁸ Bacsik 2012: 103.

⁸⁹⁹ Bakó et al. 2014: 57-58.

kiegészítő munkákra. Ezek az alkalmi lehetőségek általában fizikai munkák, többnyire olyanok, amelyek nem igényelnek különösebb előképzettséget: kapálás, kaszálás, favágás, fa hordás, rövid ideig tartó munkák, szezonális jellegű mezőgazdasági napszámos munkák, amelyek általában egyszerűsített foglalkoztatás keretében zajlanak. Vannak olyan közmunkások, akiknek megélhetésében ez a fajta munkavállalás is fontos szerepet játszik. *„November, december, január, február, ez a négy hónap van, ami nálam ilyen lájtos. De amúgy általában nem szoktam itthol lenni. Végzek a munkával, én kész, én estig, sötétedésig. [...] Kaszálás meg favágás, veszélyes fa vágás. A múltkor 5 nap alatt megkerestem itt a havi fizetést. [...] És akkor nem kell itt bohóckodni napi kétezerért. Kétezer-párszáz forint. Jó ez, mert az ember tényleg itt van a családjával, meg minden, de ebből nem lehet egy családot fönntartani.”*⁹⁰⁰ A munkavégzés során a munkavezetők általában igyekeznek rugalmasan kezelni a munkaidő beosztását, és hallgatólagosan vagy akár nyíltan is támogatják, de legalábbis nem akadályozzák brigádjuk tagjait, hogy az adódó plusz munkalehetőségekkel élni tudjanak, ezáltal kiegészítsék a közfoglalkoztatásból származó csekély jövedelmüket: *„Az a szerencsénk hogy, olyan főnökünk van, hogy úgy csinálja a munkát, hogy el tudjunk menni még maszekolni is. Dolgozunk 6-tól 2-ig jó esetben, és akkor kettő óra után nyáron én akár még el tudok menni még plusz dolgokat csinálni. [...] Mondjuk most nyáron történt. Lehet, hogy télen 2 hónapig vegetálsz huszonhárom vagy huszonnyolc ezer forintból. [...] Most az a mákunk, hogy rohadt sokan, mindenki kimegy Angliába, Németbe. [...] De nekünk ez rohadt jó, mert most az van, hogy reggel hattól este tízig lehet dolgozni nyáron például. Mert most, most van meló. Most azér’ van, én ennek örülök.”*⁹⁰¹ Lantos Tamás az „Út a munkához” elnevezésű közfoglalkoztatási program kézikönyvéhez írt cikkében ugyancsak megfogalmazta, hogy a munkanélküliség nem jelent munka nélküliséget, hiszen az alacsony jövedelmi szintet kiegészítendő a legtöbb közmunkás, álláskereső vagy munkanélküli saját célra végzett gazdálkodást vagy bér munkát folytat: *„Markóc 76 fős település, 15 regisztrált munkanélkülivel. A regisztráltság azonban közel sem azonos a munkanélküliséggel. (értsd: a tényleges munka nélküliséggel – kiegészítés tőlem.) Van köztük, aki gazdálkodik, van, akit többé - kevésbé rendszeresen valamilyen vállalat „feketén” alkalmaz, vannak, akik a pénzüket napszámosként keresik meg, és vannak, akik a munka helyett a segélyeket választják, a segély mértékéhez igazítva kiadásait (és ezzel az életszínvonalukat).”*⁹⁰² Terepi tapasztalataim alapján a közmunkások döntő többsége napszámot vagy kisebb alkalmi munkákat vállalt a közfoglalkoztatás mellett, az idősebb, rosszabb egészségi állapotban lévők pedig munkavállalás helyett otthon végzett mezőgazdasági munkával és/vagy saját

⁹⁰⁰ Interjúrészet egy közfoglalkoztatottal készült beszélgetésből, Sellyei járás, 2013.

⁹⁰¹ Részlet három közfoglalkoztatottal készült interjúból, Sellye, 2018. Az összeg feltehetően az álláskeresői járadékra utal.

⁹⁰² Lantos 2009.

célra folytatott gomba- és gyógynövénygyűjtéssel igyekeztek költségeiket csökkenteni.

Ami a többször emlegetett „fekete” foglalkoztatást illeti, beszélgetőtársaim szerint jellemző, hogy az informális vagy fél-formális munkalehetőségek többnyire alkalmi és szezonális jövedelempótlást jelentettek a kiegészítést keresőknek. Az interjúkban elhangzottak szerint voltak a térségben olyan „...vállalkozók, akik feketén foglalkoztatnak [...]”.⁹⁰³ Az informális foglalkoztatás és a dotációs rendszerben való részvétel vagy abból való kimaradás között is fedezhetünk fel összefüggést: meglátásaim szerint a pályázati részvétel fehériti a gazdaságot azáltal, hogy azok a vállalkozások, amelyek állami vagy Európai Unió pályázati támogatások kedvezményezettjei, nem vállalják fel a bejelentés nélküli foglalkoztatás kockázatát, hiszen ezzel jelentős bevételi forrásokat tennének kockára.

Az általam megismert közfoglalkoztatottak úgy gondolták, hogy a közmunka számos visszasságot szül. Megalázóan kevésnek tartották a bérüket, és úgy érezték, nincsenek emberként sem megbecsülve. „*A faluban lenézik a „közhasznúakat, csak a munkájuk kell.*”⁹⁰⁴ – mondta egy markóci közfoglalkoztatott nő (saját magukra, közfoglalkoztatottakra értve), s úgy vélte, a faluban sokan azért nem vetik el a kertjüket, mert a közmunkában termelt zöldségekből minden markóci lakos részesül, ezért nem vesződnek saját kerttel. „*A közmunkás is ember!*”⁹⁰⁵ - mondta egy másik közmunkás nő egy beszélgetés során. A markóci brigádvezető szerint a média is felerősíti a sztereotípiákat: „...*ugye itt a tv, rádió, ez megy, hogy a közmunka a legalja nép. Ez tévedés! Ez a legalja munka!*”⁹⁰⁶ Miért érezhetik hogy lenézik őket? Mert a helyi társadalomban alacsony státuszt képviselnek? Mert alacsony presztízsű munkákat végeznek? Az alacsony képzettségük miatt? Mert keveset keresnek? A rossz körülményeik miatt? A szegényesebb viseletük miatt? Mert a szegényeket cigánynak tartják? Talán mindez együtt. Él egy közkeletű elképzelés arról, miszerint a közmunkások többnyire cigányok, tehát a társadalom alsó szegmensének etnicizálása a közfoglalkoztatás kapcsán is megfigyelhető jelenség. Markócon egy közmunkás brigád dolgozott vizsgálatom idején a településen. A brigádvezető nőn kívül 7 nő és 5 férfi volt érkezésemkor állományban, egy férfi érkezett új tagként időközben a brigádba, akinek a nagyanyja évek óta itt dolgozott. A nők közül ketten voltak 50 év alattiak, a férfiak közül négyen. Markócon az öt férfi közfoglalkoztatott közül kettő volt cigány származású, az összesen nyolc nő közül három fő. Ugyancsak általános vélekedés, hogy ezek az emberek képzetlenek – ez azonban ebben a formában nem feltétlen igaz. Mégis, ha megkérdezzük valakit, hogy kik a közmunkások, nagyjából ezt a választ fogjuk kapni: „*Van egy ilyen lecsúszó réteg, ilyen szegényebbek, meg, ugye úgy mondom,*

⁹⁰³ Interjúrészlet, közfoglalkoztatott, Selleyi járás, 2018.

⁹⁰⁴ Feljegyzés egy közmunkással folytatott beszélgetésből, Markóc, 2014

⁹⁰⁵ Közfoglalkoztatott nő, Markóc, 2014.

⁹⁰⁶ Brigádvezető, Markóc, 2013

hogy cigányok majdnem. Iskolázatlanok.”⁹⁰⁷

Heves megyei kutatási tapasztalatai alapján Csehné Papp Imola és Mikáczó Andrea megállapították, hogy a közfoglalkoztatásban résztvevők nem jellemezhetők egységes vonásokkal, életkoruk, végzettségük, motivációik, munkakeresési aktivitásuk és számos más tényező tekintetében is különböznek.⁹⁰⁸ Saját tereptapasztalataim mindezt megerősítették. A közfoglalkoztatottak közös vonásaként egyedül azt tudnám említeni, hogy valójában egyiküknek sem volt más lehetősége, ezért dolgoztak mindannyian közmunkásként, ezáltal a közfoglalkoztatottakra sokkal inkább jellemző a közös „sors”, mint a közös tulajdonságok halmaza. Voltak olyan háztartások, ahol csak közfoglalkoztatásból származó jövedelemből éltek, de a legtöbb, általam megismert esetben, ha a család egy-egy tagja közfoglalkoztatottként dolgozott is, más családtag vagy családtagok az elsődleges munkaerőpiacon vállalt (többnyire gyári/fizikai) munkából származó jövedelemmel rendelkeztek. Mindezt példákkal is illusztrálva, az alábbiakban néhányuk helyzetét röviden összefoglalva szeretném ismertetni:

Brigádvezető

A brigádot kutatásaim idején vezető nő középfokú végzettséggel rendelkezik, bőripari munkás volt fiatalabb korában Pécsen, azt követően Sellyén dolgozott egy pékségnél, majd 2012-től 3 éven át közfoglalkoztatottként dolgozott, támogatott képzésben is részt vett, de nem sikerült a szakmájában elhelyezkednie. A közmunka után egy közeli város ipari üzemében vállalt munkát. Férje cigány származású, évtizedekig döntőfűrészesként dolgozott egy fakitermelő vállalkozásnál, amíg egészségi állapota engedte, 2017-től pedig a helyi közfoglalkoztatás keretében helyezkedett el. Fiuk erdészeti középiskolában tanult, érettségit szerzett, majd külföldön vállalt munkát. A család korábban állattartással is foglalkozott, de a közeli tejsarnok megszűnte után felhagytak vele. Saját fogyasztásra és a tojáshaszonért baromfit tartanak, valamint szintén saját fogyasztásra konyhakerti növényeket termelnek.

Egyedülálló közfoglalkoztatott nő

50 év feletti, cigány származású nő, általános iskolai végzettséggel. Korábban a TSZ-ben dolgozott, egészségi állapota megromlása után került a közfoglalkoztatás rendszerébe, ami a kutatás idején több mint 20 éve jelentette számára az egyetlen bevételi forrást. Két gyermeket nevelt fel egyedül, lánya egyetemét végzett, fia vendéglátóipari szakközépiskolát, mindkettő a falutól távol talált munkát és megélhetést. Konyhakertet művel, valamint gyógynövényeket gyűjt saját

⁹⁰⁷ Nyugdíjas mezőgazdasági gépész, 2018.

⁹⁰⁸ Csehné Papp – Mikáczó 2018: 33.

fogyasztásra.

Háromgyerekes közfoglalkoztatott nő

50 év körüli, egyetemi végzettségű nő. Családjával a vidék iránti elkötelezettségből költöztek az Ormánságba. Résztvevő megfigyelésem idején tehenet és lovat tartottak (később a teheneket eladták), tojáshaszonért baromfit tartottak és kis méretű konyhakertet műveltek. Férjétől időközben különvált, három felnőtt gyerekükkel ő maradt a falusi házban.

Egyedülálló közfoglalkoztatott férfi

Huszonéves férfi, mezőgazdasági gépszerelő végzettséggel, kisnyugdíjas nagymamájával élt egy háztartásban. Végzettségének köszönhetően mezőgazdasági jellegű munkalehetőségei voltak, a Fiala Gazda Pályázaton is indulni szeretett volna, több helyen dolgozott, végül mégis a közfoglalkoztatási programban helyezkedett el. Otthoni gazdálkodást nem folytatott a kutatásaim idején. Jövedelemkiegészítő jelleggel alkalmi munkákat szokott vállalni.

Kétgyerekes közfoglalkoztatott férfi

Általános iskolai végzettséggel rendelkező huszonéves férfi, házas, két kicsi gyerekkel (kutatásom idején felesége otthon volt a gyerekekkel). Jövedelemkiegészítő jelleggel „maszek” munkákat vállalt, kertgondozást, favágást, korábban huzamosabb ideig dolgozott építőiparban is. Családjával együtt egy háztartásban élt nyugdíjas édesanyjával és tartósan beteg fivérével. Állatokat nem tartottak. A faluban ők művelték az egyik legnagyobb háztáji kertet, saját szükségletüket szinte teljes mértékben megtermelték zöldségféléből.

Közfoglalkoztatott házaspár

50 év körüli házaspár a felnőtté válás küszöbén álló gyerekekkel, kutatásom idején mindketten hosszabb ideje a helyi közfoglalkoztatás keretében dolgoztak. A férfi legmagasabb végzettsége érettségi, alkoholproblémái miatt hagyta ott a munkáját. Felesége általános iskolai végzettségű. Saját szükségletre és a tojáshaszonért baromfit tartottak és konyhakertet is műveltek a kutatás ideje alatt. Fiuk fakitermelő vállalkozónál dolgozott éven át, időközben ő maga is vállalkozást alapított.

Közfoglalkoztatott nő

30 év körüli nő, résztvevő megfigyelésem idején közfoglalkoztatott volt, az azóta eltelt időben a körjegyzőségen helyezkedett el irodai munkára. Férje a kutatás idején egy közeli mezőgazdasági nagyvállalkozó méhészeti alkalmazottjaként dolgozott, később főállású

polgármester lett. Egy lányuk van, aki Pécsen tanult tovább.

Úgy vélem, ebből a néhány esetből is látható, hogy a közfoglalkoztatottként dolgozók nem alkotnak egységes jellemzőkkel leírható kategóriát. A közmunka nem választás, sokkal inkább kényszer számukra.

A közmunka hatékonyságát illetően általános vélekedés, hogy a programban zajló munka töredékes, eredményeit tekintve gazdaságtalan, piaci mércével mérve nem hatékony. A terepen folytatott beszélgetések alapján polgármesterek, foglalkoztatottak, közfoglalkoztatottak, inaktívak egybehangzó véleménye az volt, hogy a közfoglalkoztatásban végzett munka kevésbé produktív, mint a „napszámban” vagy saját célra végzett munka, s ennek legfőbb magyarázatát valamennyien az alacsony bérezésben látták.⁹⁰⁹ Tapasztalataim szerint az az elgondolás is általános a domináns diskurzusban, hogy a közmunkások nem dolgoznak. „...nem hajlandó dolgozni. Tehát nézze meg, akármerre megyek, én nem tudom, Markócon mit csináltak, ha ott ült köztük, akkor maga is ült velük nagyon sokat, biztos vagyok benne, de hát én nem hiszem, hogy azok azért ugráltak, mert maga ott volt velük, vagy akkor most össze szaggatták az istrángot. Valószínűnek tartom, hogy amerre megyek, beülnék az autóba most és elmennék három faluba, valahol, ahol munka van, ott a melósoknak a 90%-a, azt most lekopogom magának, hogy ül és nem csinál semmit.”⁹¹⁰ Azt, hogy a közfoglalkoztatottak nem csinálnak semmit, nem tudom megerősíteni, mert minden nap volt érdemi munkavégzés, amíg a közmunkás brigáddal voltam, és ennek a munkának eredményei is voltak. Fűtötték a fóliaházat, rengeteg magról nevelt palántát termesztettek, temérdek zöldséget termeltek meg, sárgarépát, petrezselymet, krumplit, uborkát, hagymát, paprikát, paradicsomot, káposztát, tartósítottak is belőle, amiből a falu lakói és a drávafoki közétkeztetést biztosító konyha is kapott. Megtisztították a falu határában felnőtt bozótost, a település közterületeit karbantartották. Az árokparttól a temetőig mindent a közmunkások gondoztak és a brigád minden kiosztott feladatot elvégzett. Az azonban kétségkívül elmondható, hogy rugalmas volt az időkezelés, és a munkatempó is kényelmes volt. „Rettenetesen rossz tempóban haladnak, ha közmunkáról van szó.”⁹¹¹ – mondta egy munkavezető, s hasonlóképpen nyilatkozott a polgármester is a közfoglalkoztatottak munkavégzéséről: „...hogya napszámba megy, egész máshogy dolgozik.”⁹¹² Nem ritka eset, hogy valaki jó munkás hírében áll, a közfoglalkoztatás során azonban nem teljesít úgy, mint napszámban vagy saját célra történő munkavégzés esetében. Közmunkás tapasztalataim szerint hátráltatták a munkavégzést a hosszas munkakezdő „szertartások” (dohányzás, közös kávézás, közös reggelizés,

⁹⁰⁹ Pulszter 2015: 17.

⁹¹⁰ Nyugalmazott agrármérnökkel és nejével készült interjú részlete, Sellye, 2017.

⁹¹¹ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település közmunkás brigádvezetője, 2014.

⁹¹² Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2014.

bevásárlás intézése, egymás bevárása), valamint a munka közben többször tartott hosszabb-rövidebb szünetek, üresjáratok is. Terepmunkám során a következő feljegyzést írtam ezzel kapcsolatban: „*azt látom, hogy aki dolgozna, pl. cigiszünetben vagy ha kávéznak, azt leállítják, hogy most ne dolgozzon*”, s egy a brigádban dolgozó beszélgetőtársam is megerősítette ezt a vélekedésemet: „*meg is kell állni, mert engem is kiutáltak két éve, amikor én többet dolgoztam.*”⁹¹³

Mindez erősíti a közfoglalkoztatásban végzett munkák – és nem csak a mezőgazdasági programban végzett munkák – alapvetően negatív megítélését, és különösen azt a közvélekedést, miszerint a közmunkások nem csinálnak semmit. Egy települési program munkavezetője a következőképp reagált erre a toposzra: „*...aki azt mondja, hogy a közmunkás az csak ül, meg nem csinál semmit. Jöjjön oda ki, én mindig azt mondtam, nevesítse. Tehát én soha nem szeretem az általánosítást, azzal minket is, a vezetőket is minősít, hogyha azt mondja, hogy nem dolgoznak a közmunkások. [...] hogyha egyébként is a hivatalokba' is megtehetik azt, hogy kimehetnek dohányozni, és ott nem számolják, hogy hányszor 15-20 percet tölt el, és tulajdonképpen effektív munkát nem végez, akkor megkérdezem, hogy a társadalomnak melyik okoz nagyobb kárt. Mert ő meg nem 54 ezer forintért ücsörög ott.*”⁹¹⁴

Ugyancsak általános a közbeszédben a közmunkás lét és az alkoholizmus összekapcsolása. Több interjú, beszélgetés és saját tapasztalataim alapján, szinte minden közmunkás brigádban vannak olyanok, akik alkoholproblémákkal küzdenek. Tapasztalataim szerint is előfordult, hogy a függők munkavégzés előtt–közben is fogyasztottak alkoholt, Markócon például az akkor még működő helyi boltot gyakran munkaidőben is felkeresték a közmunkások alkoholos italért. Terepmunkám alatt két ember kapott fegyelmit italozásért, illetve ezzel összefüggésben munkaidő alatti lógásért. A fegyelmit kaptak egyike sem volt cigány származású, és az az ugyancsak alkoholfüggő sem cigány etnikumú, aki a feszült légkör miatt felmondott a fegyelmi ügyeket követően. Nem azt állítom ezzel, hogy cigány közfoglalkoztatottak nem voltak érintettek az alkoholfogyasztásban, azt azonban biztosan állíthatom, hogy Markócon a nem-cigány közmunkások között voltak a legsúlyosabb alkoholfüggők. Az italozást több, más településről való beszélgetőtársam is problémaként említette. El szeretném oszlatni azonban azt a közhiedelmet, hogy minden közmunkás alkoholfüggő volna, mert tapasztalataim ezt nem támasztják alá, ahogy a dohányzás sem volt mindenkire jellemző azok közül, akiket megismerhettem.

A kutatás idején érvényben levő szabályzás alapján, ha a munkarend ellen vétő embereket el is távolították a közfoglalkoztatási programból, a rendszer sajátossága folytán előbb-utóbb visszakérültek. Ahogy a járás egyik településének polgármestere fogalmazott: „*Azért kell a*

⁹¹³ Interjúrészlet, közfoglalkoztatott, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település, 2014.

⁹¹⁴ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település munkavezetője, 2018.

közmunkát megtartani, mert van egy olyan, azt mondom, most településenként 10-15 ember, akit nem lehet elküldeni sehova. Tehát az itt fog maradni, kaszálni fog, söprögetni fog, a települést rendezi, ahogy.”⁹¹⁵ Hasonlóan látta a járási központ egyik közfoglalkoztatottja is: „Most itt durván 140 fős a közmunka, én úgy gondolom, hogy ennek a ¾ része erre alkalmas, annak a negyednek tök mindegy, hogy hol lenne, annak kampó-néró.”⁹¹⁶

Az alábbi táblázatban a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó településeken zajló közfoglalkoztatási programokban résztvevők számának alakulását követhetjük végig a 2013 és 2022 közötti időintervallumban. Az adatok jól mutatják, hogy a legtöbb településen felére vagy még nagyobb arányban csökkent a közmunkások száma – ez egyúttal azt jelenti, hogy a helyben központilag biztosított munkahelyek száma drasztikusan csökkent.

Közfoglalkoztatásban résztvevők átlagos havi létszáma (fő)	2013. év	2014. év	2015. év	2016. év	2017. év	2018. év	2019. év	2020. év	2021. év	2022. 01 - 10. hó
Bogdása	36	42	48	44	38	28	23	22	21	16
Drávafok	57	78	84	84	61	46	38	32	25	22
Drávaiványi	24	40	38	40	38	29	27	27	25	20
Kákics	35	48	45	37	35	26	23	23	23	21
Markóc	10	14	15	15	14	12	9	8	7	5
Marócsa	16	20	16	17	14	15	14	13	14	10
Okorág	24	31	34	40	33	27	32	24	21	16
Sellye	174	170	171	192	160	125	112	104	94	71
Sósvertike	31	56	60	62	52	43	40	43	31	30

Forrás: <http://kozfoglalkoztatatas.bm.hu/archiv/> Letöltve: 2023.03.21.

A közfoglalkoztatási program kereteit a kormány 2015. novemberétől fokozatosan redukálta. A „Közfoglalkoztatásból a versenyszférába” program bevezetésével elhelyezkedési juttatást biztosítottak azoknak a közfoglalkoztatottnak, akik a piaci szférában munkaviszonyt létesítenek. „A program célja, hogy a kellő motivációval, szakképzettséggel rendelkező, munkára kész és képes személyek ne a közfoglalkoztatásban vegyenek részt, hanem a versenyszférában helyezkedjenek el, ezzel is elősegítve a teljes foglalkoztatás elérését.” A versenyszférában való elhelyezkedést célzó program országosan 12 ezer fő közfoglalkoztatottat érintett.⁹¹⁷ A közfoglalkoztatásban részt vevők létszáma ennek megfelelően az utóbbi években jelentős

⁹¹⁵ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2018.

⁹¹⁶ Közfoglalkoztatottakkal készült interjú részlete, Sellye, 2018.

⁹¹⁷ Közfoglalkoztatásból a versenyszférába é.n.

mértékben csökkent, amelyet a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településeinek vonatkozásában az alábbi táblázatban foglaltam össze. Kérdéses azonban, hogy egy olyan térségben, ahol a munkahelyek hiánya évtizedek óta kritikus probléma, találnak-e az elsődleges munkaerőpiacon állást a közfoglalkoztatásból kilépők/kiesők, esetleg a közfoglalkoztatás leépítése nem járul-e hozzá még inkább a társadalmi kontrasztok erősödéséhez és/vagy az Ormánságból való elvándorlás növekedéséhez.

8.2.2 Vállalkozók

A vállalkozói szegmens általam megismert tagjai összességében véve kedvező státuszú helyet foglalnak el a lokális társadalmi struktúrában. Általános közös vonásuk, hogy kiterjedt kapcsolati tőkével rendelkeznek, (kisebb-nagyobb) gazdasági potenciállal bírnak, tagjaik közül többen helyi viszonylatban magas pozíciókat töltenek be, szocializációjuknak és egyéni habitusaiknak köszönhetően képesek felismerni és megragadni a lehetőségeket, alkalmazkodni tudnak a mindenkori gazdasági-politikai helyzet teremtette környezethez. Naprakész információkkal rendelkeznek saját szakterületükön, tudásukat használva képesek kiaknázni a kínálkozó lehetőségeket és rugalmasan tudnak reagálni a gazdasági környezet változásaira. Jóllehet a jelenlévő vállalkozások méretét, jövedelmezőségét, profilját tekintve meglehetősen nagy a szórás, ezekre a szereplőkre általában véve jellemző, hogy a járás kedvezőtlen mutatói mellett, ellenére, vagy olykor épp annak köszönhetően rentábilis gazdasági stratégiákat tudnak folytatni.

Az alábbiakban olyan vállalkozásokról összegzem ismereteimet, amelyek méretük és a vállalkozók személyes jelenléte miatt a települések mindennapi életének szerves részei, „társadalmi beágyazottság”⁹¹⁸ jellemzi őket, és tevékenységük a térség mikro-folyamataiba illeszkedik: ezek az ormánsági településeken működő, többnyire egyszemélyes vagy családi erőforrásokon alapuló kisvállalkozások. Ezeknek a kisvállalkozásoknak a profilja igen szerteágazó, de jelentős részük a vendéglátás és kereskedelem terén működik.⁹¹⁹

A kisebb településeken működő kereskedelmi egységek, kisboltok, dohány értékesítő helyek, kocsmák, bár sokszor látszólag monopol helyzetben vannak, a nagyobb települések olcsóbb árfekvésű üzleteinek elszívó hatása és a fogyatkozó lakosságszám miatt nincsenek könnyű helyzetben. Emellett több mozgóbolt is járja a falvakat – a pékárutól kezdve hús, zöldség-gyümölcs, ásványvíz, üdítőitalok, alkoholos italok, liszt, cukor, kávé, teák, csokik, fagyalt, lekvárokon

⁹¹⁸ Hornyák - Ragadics 2013: 141.

⁹¹⁹ A térségben üzemel a Coop kereskedelmi láncnak is néhány élelmiszerüzlete, de jellemző, hogy térben ezek a boltok (is) a nagyobb lélekszámú településeken koncentrálódnak. Míg például a Coop Sellyén 4 üzletet tart fenn, addig a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó többi településen összesen egyet, Drávafokon. Sellye közvetlen környezetében a többi településen a boltokat – ahol vannak – kisvállalkozók üzemeltetik.

keresztül a papíráruig, gázpalackig mindent lehet mozgóárusoktól kapni –, s ez ugyancsak a helyi kisboltok forgalmát gyengíti. Ezeknél a mozgóboltoknál terepmunkám idején szívesen vásároltak a markóciak is – már aki nem volt hitelre szorulva. A lakosság jelentős részének nehéz megélhetési körülményei miatt jellemzően kicsi a térség vásárlóereje, amit egyes üzletek úgy próbálnak meg pótolni, hogy hitelbe is adnak termékeket. Nem minden boltos, és nem mindenkinek ad hitelbe, de mégis létező jelenségről beszélünk, ami az érintettek napi megélhetését befolyásolja. Ez egy speciális viszonyrendszert hoz létre a hitelbe is árusító boltosok és a legszegényebbek között: az alacsony jövedelemszint miatt sokak fizetésének nagy része elfogy a rezsiszámlák kiegyenlítésével és az előző hónapban felhalmozott bolti adósság törlesztésével, így hamarosan újra hitelbe kénytelenek vásárolni. Egy kistelepülés boltosával is beszélgettünk arról, mit is jelent a „fizetésnap” az Ormánságban:

„– Markócon volt bolt, tudom mit jelentett a fizetésnap, vagy amikor megjött a közmunkás bér. Ti ezt ugyanígy érzitek?

– Persze.

– És mit csináltak, ha tíz nap múlva, öt nap múlva elfogy?

– Öt nap múlva elfogy, akkor... akkor hitel vagy ilyesmi, de ennyi.

– De akkor ebből nem tudnak kiszállni soha?

*– Nem, mert ahogy van valakinek is akárhol hitele, azt megadja, vagy csak ad bele valamennyit és utána már jön a következő. Szóval ez így folyamatosan van, ebből nem tudnak kijönni.”*⁹²⁰*

Ez a gyakorlat kölcsönös függést alakít ki, amelyben a vásárlók a hitelezés fejében hajlandóak a magasabb helyi árat megfizetni a termékekért, a kereskedő pedig hónapról hónapra anyagi kockázatot vállal az esetlegesen le nem törlesztett hitelekért is. Ezeknek a vállalkozóknak ez a praxis ugyanakkor a vállalkozás létfenntartását biztosítja. A kutatás idején így volt ez Markócon is: több mozgóbolt is járt a faluba, és mindegyik olcsóbb árfekvésű volt a helyi boltnál, hitelbe azonban csak a helyi boltosnál lehetett vásárolni.⁹²¹ A 2013-ban megjelent, az ormánsági kiskereskedelmi vállalkozások működését vizsgáló tanulmányában Hornyák Miklós és Ragadics Tamás kérdőíves felmérés eredményeként ugyancsak beszámolt a kistelepülési boltokat jellemző magas árszintről, a mobilis lakosság városi vásárlásának szokásáról, a mozgóboltok jelentette konkurenciáról, illetve említették a hitelbe vásárlás problematikáját is.⁹²² Ugyanezeket a körülményeket írta le Ragadics Tamás 2015-ös disszertációjában is,⁹²³ és sok vonatkozásban olyan

⁹²⁰ Kistelepülési boltossal készült interjú részlete, 2018.

⁹²¹ 2014-ben a markóci boltban 1 db zsemle 40 forintba került, miközben a fogyasztói átlagára 19 Ft volt. (KSH 2014, Fogyasztói átlagárak.) A bolt ma már nem működik.

⁹²² Hornyák – Ragadics 2013: 140-141.

⁹²³ Ragadics 2015: 123-125.

következtetésre jutott, amelyek egybevágóan az általam tapasztaltakkal. A mozgóboltok kapcsán ő így fogalmazott: „Nem fizetnek helyi adót, s az üzlethelyiség fenntartása helyett csupán a gépkocsi költségei hárulnak rájuk, így nagyobb megtérüléssel tevékenykedhetnek. Az elaprózódott településszerkezet és az alacsony vásárlóerő kedvez a mobil szolgáltatások elterjedésének. Megítélésük a falusi népesség körében vegyes: egyesek szerint tönkreteszik a helyi kereskedőket, mások – jellemzően az alacsonyabb jövedelműek – előnyösnek érzik jelenlétüket, mert kedvezőbb áron kínálják termékeiket a kisboltoknál. A mozgó árusok megadóztatása (a helyi kiskereskedelem védelmében) nem merült fel egyetlen önkormányzat esetében sem: szerepük túl nagy a leszakadó rétegek ellátásában.”⁹²⁴ Nem állnak ugyan rendelkezésemre adatok sem a falusi boltok bérleti költségeiről, sem a mozgóboltokkal kapcsolatos fenntartási ráfordítások nagyságáról, mindentől függetlenül azonban úgy vélem, a mozgóboltokat üzemeltető vállalkozások, egyéni vállalkozók éppúgy a vidéki térségek vállalkozói rétegének tagjai, mint a helyi kisboltok. A mozgóboltosok, hasonlóan a paraszti világ vásáros körzeteihez, egy-egy térséget fednek le szolgáltatásaikkal, így ha nem is helyi vállalkozók, a szolgáltatási területük a székhelyük/telephelyük közelében van. Az Ormánságot járó mozgóboltok közül többet ormánsági vállalkozók üzemeltetnek, például a sellyei pékség vagy a drávaiványi élelmiszerboltos mozgóboltja is járja az ormánsági falvakat kenyérral, pékáruval, illetve zöldség-gyümölcs félékkel és alapvető élelmiszerekkel. Jellemző az is, hogy a közeli városok vállalkozói viszik házhoz a Dráva-mentére termékeiket. Távlabbi területeket ellátni valószínűleg nem is volna kifizetődő számukra. Úgy vélem, ezek a vállalkozások nem csak a lakosság ellátása tekintetében, de vállalkozói öngondoskodásuk és munkahelyteremtő potenciáljuk miatt is jelentős szerepet játszanak a vidék gazdasági életében, adóterheik növelése pedig a térség amúgy is tőkeszegény vállalkozói rétegének gyengítését jelentené.⁹²⁵ A mozgóboltok jelentését a különböző áruházláncok, „multik” piaci részesedésének növekedésére adott válaszként tudom leginkább értelmezni, amit a mozgóboltot (is) üzemeltető kisvállalkozások életben maradásához szükséges stratégia részeként látok – még akkor is, ha ezzel a szabadpiaci versenyben a mobilitással élni tudók miatt hátrányba kerülnek a fix helyen árusító kisboltok. Azokon a településeken pedig, amelyeken semmilyen más kereskedelmi szolgáltatás nem elérhető, a lakosság ellátásában a mozgóboltok pótolhatatlan szerepet játszanak:

⁹²⁴ Ragadics 2015: 124.

⁹²⁵ Mivel iparüzési adót minden vállalkozás a telephelye szerinti önkormányzat felé fizet, ugyanezt az érvelést („mi ide adózunk”) lehet hallani például azoktól a kereskedőktől és vendéglátóktól, akiknek működési helyén fesztiválokat, alkalmi rendezvényeket tartanak, amelyek rendszerint valamilyen vásárral és/vagy gasztronómiai kínálattal egészülnek ki, ahol az árusok, büfések legtöbbször nem helyi vállalkozók. Ugyancsak érdemes figyelembe venni, hogy a mozgóboltok megjelenése nem korlátozódik a hátrányos helyzetű térségekre. A helyi kiskereskedőkre gyakorolt bevétel-elszívó hatása sem Ormánság-specifikus jelenség. Akár Balaton-parti településeken is rendszeresen járnak a falvakat mozgóárusok, jellemzően ugyanolyan széles kínálati spektrummal (fagyalt, gázpalack, zöldség-gyümölcs, hentesáru, állateledel, stb.), akár az Ormánságban.

„– Akkor se kocsmá, se bolt?

– Nincs. Mozdóárus jár, két kocsi, bejár a gázos, bejár a zöldséges, havonta kétszer, gázos is kétszer.

– Havonta kétszer?

– Hetente kétszer, elnézést. Hetente. És akkor így nem hiányzik. ”*⁹²⁶

A kisboltok ugyanakkor nagy szerepet játszanak a lakosság helybentartása szempontjából is, és ezt a funkciót a mozgóboltok nem tudják betölteni. A munkába járók rendszerint munkaidő előtt és után bonyolítják a vásárlásaikat, és ha van rá lehetőség, a helyi boltot részesítik előnyben például a pékáru és tejtermékek beszerzésére. Számukra azok a települések, ahol van helyben működő kereskedelmi egység, élhetőbbnek számítanak, mint ahol csupán mozgóárusok látják el a lakossági szükségleteket:

„– Drávapiski, ott még bolt sincs.

– Tehát nekünk az azért jelent valamit, hogy itt hogyha elmegyek reggel 6 órakor, akkor már nyitva van a bolt, van friss kenyér, tej, sorolhatnám, ami a napi szükségletnek a kellékei, [...] de két bolt is van a faluba’, és ha még esetleg a kocsmá nyitva van, akkor a boltot is igénybe tudják venni, és ez óriási dolog. Tehát én azt mondom, hogy ilyen nincsen sem Vajszlón, sem Sellyén, sehol, hogy...

– Tényleg. Tehát este 10-ig ha akarnék valamit a boltból, azt biztos, hogy meg tudom szerezni, reggel 6-tól este 10-ig.

– [...] és ez nem egy utolsó dolog. ”*⁹²⁷

Azokon a településeken, ahol működik bolt és kocsmá is, a két tevékenység gyakran kapcsolódik egymáshoz, és nem ritka, hogy azonos személy üzemelteti őket. Megfigyelhető az is, hogy ahol kocsmá nem üzemel, a bolt az alkoholárúsítás révén átveszi annak bizonyos funkcióit, és az a közösségi élet, amelynek szokványosan a kocsmá ad otthont, a bolt előtti terekre tevődik át. A boltot, kocsmát üzemeltető vállalkozók sok esetben képviselőként, alpolgármesterként, polgármesterként is részt vesznek a település életében, ami például egy közfoglalkoztatott és a boltos között az egyszerű vásárló-kereskedő (és adós-hitelező) viszonyon túl munkavállaló-munkaadó viszonyt is teremt. Szaporcán 2012-2013-ban végzett kutatásom idején a faluban két kocsmá működött, az egyikhez vegyesbolt is társul – a bolttal kiegészült vendéglátóegység tulajdonosa és üzemeltetője a falu akkori alpolgármestere volt. A hétköznapi társadalmi élet szinte kizárólag erre a szintérre korlátozódott, az ivó gyakorlatilag a település (egyetlen) közösségi intézményévé vált.

Ahol a családi erőforrások adottak, ott egy ormánsági falusi bolt mozgóbolttá is kinőheti

⁹²⁶ Kistelepülés polgármestere, Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területe, 2018.

⁹²⁷ Interjúrészlet, Szaporca, 2012.

magát. A Sellyei Közös Hivatalhoz tartozó egyik kistelepülésen van például olyan vállalkozás, ahol a helyi boltos a kocsmáros is egyben, emellett pedig a környékbeli településeket járó mozgóboltot üzemeltet. Ezt a vállalkozást férj, feleség és fiuk működtetik. A hét minden napján dolgoznak, boltjukat reggel 6 órától este 7-ig, nyári időszakban este 8 óráig tartják nyitva. A nyitvatartási idő, a termékkála és az árukínálat összefüggéseit illetően Hornyák Miklós és Ragadics Tamás azt állapították meg, hogy *„az alacsony bevétellel rendelkező családok általában csak alapvető élelmiszereket vásárolnak, ezért a kisboltok vezetői – a veszteség elkerülése miatt – csökkentik kínálatukat, visszafogják a nyitvatartási időt, s emelik az árakat.”*⁹²⁸ Megfigyeléseim és boltosokkal folytatott beszélgetéseim alapján a nyitvatartási idő csökkentése nem jellemezte általánosan a kistelepülési boltokat. Míg egy településen csökkentett nyitvatartási idővel üzemelt az egyetlen kiskereskedelmi üzlet, más településeken éppen hosszabb nyitva tartással álltak a vásárlók rendelkezésére, mint a környékbeli nagyobb boltok. A nyitvatartási időt megfigyeléseim szerint inkább az befolyásolta, hogy a bolt üzemeltetésével járó feladatokat egy vagy több személy látta-e el, valamint a kocsmabolt kapcsolódás révén az italméréssel is foglalkozó egységek rendszerint hosszabb nyitvatartási idővel dolgoztak. Az árukínálatot illetően is változó tapasztalataim voltak. Minden település más adottságokkal rendelkezik, és egy üzlet kínálatát alapvetően a kereslet – még ha az oly kevésbé tűnik is fizetőképessé – határozza meg. Így például egy olyan településen, ahol kevés gyerek él, nagyobb az alapvető élelmiszerek aránya, más településen a gyerekek és a fiatalság jelenlétét a bolt kínálat is tükrözi, és az üdítőitalok, a csokoládé és chips-reklámok szinte teljes spektruma megtalálható a polcokon. Interjúkészítés közben is csokoládéért, üdítőitalért jöttek vásárlók az egyik ilyen üzletbe.

„– Mennyire jellemző ez? [...] Nyilván látom, hogy tele vagytok csokival, ez az, amit vesznek?

*– Igen, főleg a chipsek, az nagyon megy. Ha vesznek is, akkor nem olyat, hogy rendes étel, hanem különböző csoki, cukor. Úgyhogy jól látjátok, hogy szinte csak azt. Ugye a gyerekeknek is...”*⁹²⁹

Zöldség- és gyümölcsfélékből ezzel szemben az általam látott kistelepülési boltokban szerény volt a kínálat, ezeket a termékeket jellemzően inkább mozgóboltosoktól vásárolták a falusiak, ahogy ezt a mozgó-boltot is üzemeltető kereskedő is megerősítette.

A kis volumenűnek számító vállalkozások financiálisan többnyire magukra vannak utalva, esetleg vállalkozói hitelek segítik őket, de pályázatokban közel sem vesznek részt olyan arányban, mint a nagyobb vállalkozások. Támogatásokhoz, pályázati forrásokhoz jellemzően csak közvetve jutnak hozzá, amennyiben például egy támogatott szervezet pályázatában megvalósítóként, beszállítóként szerepelnek. Egy Sellyén működő vendéglátóhely a tulajdonosnak és feleségének

⁹²⁸ Hornyák – Ragadics 2013: 140-141.

⁹²⁹ Kistelepülési boltossal készült interjú részlete, 2018

adott vizsgálataim idején állandó munkát, rajtuk kívül két fő alkalmi munkavállalását biztosította. A vállalkozó elmondása szerint a nyereség nem lenne elegendő egy teljes munkaidős egész éves alkalmazott bérére. *„Én azért tudok így fönn lenni, mer ennyit dolgozok, és besegít a család. Ha felveszek egy szakácsot, az nekem 3 millió mínusz. Most ha azt levonom az üzleti nyereségből... Ehhez nagyon sokat kell tennem és ezért naponta 15-16 órát kell dolgoznom. [...] Volt 10 lakodalom egy évbe ezelőtt négy és fél éve, most két lakodalmam van beírva, múlt évben 3 volt, előtte 5.”*⁹³⁰

A térség lakosságának jövedelmi viszonyai a kiskereskedelmi és vendéglátóipari üzletekre vannak közvetlenül a legnagyobb hatással. Az imént már említett vendéglátóhely tulajdonosa elmondta például, hogy korábban, amíg több munkahely volt a térségben, sokkal nagyobb arányú volt a lakosság éttermi fogyasztása is, és kiszámíthatóbb anyagi körülményeiknek köszönhetően többet engedhettek meg maguknak az ormánsági emberek: *„'90 körül még el tudtam adni napi 100 liter sört, '95 körül lement heti két hektóra. [...] Voltak cégek. Voltak a TSZ-ek, mindenhol voltak a TSZ-ek, valóban úgy volt, itt kétszer terítettünk, annyian jártak ide ebédelni. Agrokémia, Vízársulat, Dráva-menti Áfész, volt még valami vasas szövetkezet, sajtüzem, fűrészüzem, volt mozi.”*⁹³¹

Összességében a jelenlévő kisvállalkozói réteg sokrétű ugyan, közös vonásuk azonban, hogy ha nehézségek és saját munkaerejük fokozott igénybevétele árán is, de tudnak alkalmazkodni a változó körülményekhez, keresik a lehetőségeket, sok mindenben kipróbálják magukat, valamint hajlandóak kockáztatni. Többségükre az is jellemző, hogy a vállalkozás mellett más jövedelemmel is rendelkeznek, vagy esetenként mezőgazdasági termeléssel egészítik ki a vállalkozásból származó bevételeiket. Ami a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket illeti, ezek a vállalkozók a lokális társadalom középső, vagy még gyakrabban felső szegmensébe sorolhatók.

8.2.3 Gazdálkodók

Attól függően, hogy az önellátás és az értékesítés súlya miként alakul, alapvetően két nagy gazdálkodói csoportot lehet elkülöníteni. Eszerint vannak inkább önellátásra termelő és vannak jellemzően piaci értékesítésre termelő gazdaságok. Az alábbiakban gazdálkodók címszó alatt döntően a saját szükségletre termelőkről lesz szó, olyan gazdálkodókról, akiknek életstratégiájában fontos szerepet tölt be a kertművelés, a kisüzemi gazdálkodás. A fenti két nagy csoporton belül Kovách Imre kategorizálása alapján összesen hat alcsoport létezik: tradicionális önellátó kisüzem, szabadidős önellátó kisüzem, középparaszt vegyesgazdaságok mintájára szervezett paraszti típusú

⁹³⁰ Vendéglátóipari vállalkozó, Sellye, 2018

⁹³¹ U.ő., 2018

kisüzem, illetve az inkább értékesítésre termelő integrált félüzem, integrált vállalkozás és szabadpiaci vállalkozás.⁹³² Ha a paraszti jelző már nem is adekvát, a Kovách Imre által elkülönített kategóriáknak nagyjából ma is megfeleltethetők a gazdálkodási formák. Valamennyi típusú gazdálkodásra találhatunk példát az Ormánságban is, azzal a kiegészítéssel, hogy az utóbbi évtizedekben a rendszerváltást követő változások és a földhasználathoz kapcsolódó Európai Unió és állami támogatások nem csak a birtokszerkezetre, de a gazdálkodási gyakorlatra is kihatottak. (Ezekről a hatásokról a mezo-szintű folyamatok tárgyalásánál részletesebben is kitérek, illetve a támogatási rendszer kereteit a makrokörnyezet bemutatásánál ismertetem.) Ennek eredményeként nem lehet csupán önellátás és értékesítés viszonyában vizsgálni a gazdálkodást, mert a gazdálkodási tevékenységhez kötődő haszonvételnek ma már gyakran jelentős részét képezik a pályázati úton elérhető anyagi források és juttatások még a kisvolumenű gazdaságok esetében is, amint erről egy interjúalany is beszámolt: *„Meg hát tudod ki él meg? Aki pályázik. Pályázik pályázatról pályázatra. Még nekem is van olyanom [mármint pályázati pénz - kiegészítés tőlem], pedig én vén vagyok már, ki vagyok szorulva mindenhunnan. De még mindig működik a világ, akinek van csak ekkora darab erdeje. [ujjával mutatja, hogy picurka, körömnnyi területre gondol] Mire nem lehet? Mindenre lehet [pályázni].”*⁹³³

Miközben magam is használom a Kovách által alkalmazott önellátás kifejezést, szeretném egyértelművé tenni, hogy az „önellátás” valójában inkább „önellátásra való termelés” vagy „önellátásra való törekvés” értelemben szerepel. Laki Lászlóval egyetértve úgy vélem, hogy a falusi háztartások nem képesek saját élelmiszer-szükségleteik megtermelésére; egyrészt azért, mert a gazdálkodást folytatók többségénél igen kis volumenű mezőgazdaságról van szó,⁹³⁴ másrészt a történelmi és gazdasági átalakulásokkal együtt járó életmódváltozások miatt az önellátás lényegében megvalósíthatatlanná vált. Hozzá kell tennünk ehhez, hogy az önellátás a hagyományosnak tekintett – és hallgatólagosan vagy nyíltan önellátónak vélt – paraszti gazdálkodásnak sem volt teljes mértékig sajátja.⁹³⁵ Ugyancsak használom a „háztáji” terminust is, ennek jelentéstartománya azonban nem azonos a szocialista éra háztáji gazdálkodásával. A szocializmus évtizedeiben a háztáji a „második gazdaság” alappillére volt, az állatkihelyezések, a táppal való ellátás és a piacok biztosításának révén speciálisan a termelőszövetkezethez kapcsolódott. Ahogy Kovách Imre fogalmazott: *„a háztáji kezdetben az önállóan gazdálkodó birtokos parasztok előtt igyekezett vonzóbbá tenni a szövetkezeti gazdálkodást”,* majd *„bár ezt a gazdaságpolitikai vezetés nyíltan kevésbé hangsúlyozta, pótolnia kellett a megszűnt paraszti*

⁹³² Kovách 1988: 78-83.

⁹³³ Nyugdíjas nő, Markóc, 2014.

⁹³⁴ Laki 1997: 14.

⁹³⁵ Molnár M. 2000: 494.

magángazdaságok termelésének egy részét”, s „a munkaerő lekötésének egyik eszközeként az állami gazdasági dolgozók élelmiszer-önellátását kívánták elősegíteni illetményföldek kiutalásával és az állattartás támogatásával.”⁹³⁶ A paraszti mentalitás mentsváráként a háztájizás jelentett némi önállóságot a gazdálkodó vidéki lakosságnak, még akkor is, ha tudjuk, hogy ez a fajta gazdálkodás nem individuális döntéseken alapult.⁹³⁷ „...az öntudatos, a döntéseit vállaló, a mezőgazdasági termelés minden szakaszához és területéhez egyformán jól értő paraszt nemkívánatossá és elfogadhatatlanná vált (...). Éppen ezért a hatalom »átképezte« a parasztokat”.⁹³⁸ Ez csak később, a rendszerváltást követően vált valójában érzékelhetővé, napjainkra pedig országos méretű problémává, mivel sokak megoldási készlete és mentalitása szocialista jellegű maradt, azaz hiányként élik meg a központi iránymutatás megszűnését, és nincsenek megfelelő kompetenciák önálló gazdálkodási tevékenység menedzselésére.⁹³⁹ A szocializmus éve alatt érvényét veszítette az a megoldási mintakészlet, amelyet a falu társadalmáról és gazdaságáról beszélve hagyományosnak tartunk – a hagyományos terminus minden problematikájával –, mivel „megszűnt a gazdasági önellátás, átalakult a társadalmi és a politikai szerkezet hierarchiája, és megingott a gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetet újratermelő hagyományos értékrendszer”.⁹⁴⁰ Laki László szerint a háztájit is a hagyományos gazdálkodás elvei és szellemisége (önellátás, több lábon állás, ún. maradék-elv, amely a felesleg piacra vitelét jelenti) határozták meg kezdetben, majd a 80-as évekre lényegében önálló ágazattá nőtte ki magát és sokak számára meghatározó jövedelemmé vagy jelentős jövedelemkiegészítővé vált. A háztájij integrációk kialakulása és működése, az értékesítésre való termelés, az árutermelés előtérbe kerülése és intenzívebbé válása érdekében bevezetett szakmai újdonságok alkalmazása vállalkozói mentalitás nélkül tehát elképzelhetetlen lett volna, jóllehet a hagyományoktól sem szakadt el teljesen.⁹⁴¹ A kistermelésben ily módon egyszerre volt jelen az önellátás tradíciója és az árutermelővé válás lehetősége. A központi irányítás a centralizálással azonban nem csak a tulajdonviszonyokat, de a paraszti gazdálkodás idő- és tér-szerkezetét is felülírta, ellehetetlenítve a tapasztalaton alapuló sok-generációs gazdálkodói mintákat. A szocialista tervgazdálkodás a paraszti gazdasági ütemezéstől nagy mértékben eltért, amellyel szemben az 1950-es évek elején az ormánsági parasztok még ellenállást mutattak,⁹⁴² majd a 80-as évekre itt is

⁹³⁶ Kovách 1988: 40-41.

⁹³⁷ U.o.

⁹³⁸ Szabó Á. 2002: 27.

⁹³⁹ U.o.

⁹⁴⁰ Szombati 2008: 19.

⁹⁴¹ Laki 1997: 5.

⁹⁴² „Csöme Mária a baromfi és a tojás beadásról hogy most a legnehezebb teljesíteni a beadást mert mindenki a baromfiát megültete és így semit nembirnak teljesíteni míg meg nem nőnek és így csak az ősz fojámán.” Szaporca Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Rendes havi tanácsülés, 1953. június 6, 2. oldal

általánossá vált a háztájizás gyakorlata, ami a 90-es években indult hanyatlásnak.

Mindezek mellett – vagy mindezek ellenére – ma is vannak olyan vidékiek, akik mindennapi életében ma is fontos szerepe van a gazdálkodásnak, még ha az egy lecsökkentett, konyhakerti, háztáji gazdálkodást jelent is sok esetben. Ebbe, az általam is használt háztáji gazdálkodás fogalmába azok a gazdaságok tartoznak bele, amelyekre általánosan jellemző az önellátás túlsúlya, s ebből fakadóan a piactól való viszonylagos függetlenség, illetve a vegyes termékszerkezet. Az elsősorban saját célra termelő és feleslegét piacra vivő háztartás modelljét Magyarországon elsődlegesen a paraszti gazdálkodáshoz és a hagyományain továbbélő, bár a történeti és gazdasági változások nyomán jócskán átalakult életmódhoz köthetjük – ahogy tette ezt Kovách Imre is az 1980-as évek, vagy Laki László az 1990-es évek végén. Saját, a mai viszonyokra adaptált fogalomhasználatom során Spéder Zsolt gondolatai voltak segítségemre: „*Itt nem a közgazdaságtan háztartásfogalmára kell gondolnunk, amely az individuális döntéshozót modellezi, hanem egy együtt élő, együtt gazdálkodó családról vagy családszerű együttélési formáról van szó*”,⁹⁴³ amely a gazdaság részeként, gazdasági potenciállal bírva önállóan szervezi meg munkamenetét és döntési mechanizmusait a saját értékrendje szerint alakítja. A fentiek tükrében a háztáji gazdálkodás, a kistermelés és az önellátásra törekvő gazdálkodás vagy önellátásra termelés kifejezéseket egyaránt arra a gazdálkodási formára értem, amelyet a háztartáshoz kötődő, saját fogyasztásra történő termelés határoz meg, s amelytől ugyanakkor nem idegen az értékesítésre való termelés vagy feleslegének értékesítési gyakorlata sem. Kovács Teréz ezt megélhetést segítő gazdaságnak, ezen belül ház körüli gazdaságnak nevezi, „*amely az önellátást szolgálja, de ritkán még némi piaci eladásra is jut.*”⁹⁴⁴ Lényegében ugyanezen szempontok alapján határozta meg Laki László is a kilencvenes háztáji gazdálkodását. A mezőgazdasági kistermelést folytatók gazdasági indítékairól ő a következőket írta: „*hogy az érintettek többsége rászorul a megművelhető földterületekre, és általában a háztartás mezőgazdasági termelésére, azt nemigen lehet megkérdőjelezni vagy elvitatni*”, illetve azt is jellemző vonásnak találta, hogy az önellátásra való berendezkedés határozza meg a magyar vidéki lakosság mezőgazdasági tevékenységét.⁹⁴⁵ Ezt részben megerősíteni, részben

„Hozzászólás Szabo András, hogy ő adig lenem szállit semit mert öneki a tavai évben semvolt meg a vető magja és a házi szükséglete sem és így nemhajlando levinni, hacsak karhatalom nemszállitasa el deő akorseme fogja.” Szaporca Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Rendes havi tanácsülés, 1953. augusztus 8.

„...mindenki a saját földjét akarja elvetni, tehát a tagosítást fel kell bontani azért, hogy az őszi vetést meglehesen kezdeni.” Szaporca Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Rendes havi tanácsülés, 1953. szeptember 8.

„A vetési határidőket nem tartja helyesnek, miért kell az hogy határidőket szabnak a parasztságnak, mikor az tudja, hogy mikor kell vetni és egyéb munkát elvégezni és a határidőbbe ugyis bele szól az időjárás.” 1954. március 24. Drávapiski Tanácsülés.

Forrás: Kémes Községi Közös Tanács iratai 1950-1990.

⁹⁴³ Spéder 1993: 9.

⁹⁴⁴ Kovács T. 2006: 71.

⁹⁴⁵ Laki 1997: 12.

cáfolni tudom tereptapasztalataim alapján, hiszen egyrészt épp azok gazdálkodnak a legkevésbé, akik erre a legjobban rá lennének szorulva, másrészt vannak olyan családok is, akik ténylegesen jövedelempótló jellegű gazdálkodást folytatnak.

A szaporcai kutatás során, ahol a Szociális Földprogram gyakorlati megvalósulását vizsgáltam, arra az eredményre jutottam, hogy azok a családok tudtak a Program nyújtotta segítséggel élni, akiktől korábban sem volt idegen az önellátó célú háztáji gazdálkodás, s akiknek megfelelő tudásuk és tapasztalatuk volt hozzá. Ez a tudás esetükben a családban öröklődő gazdasági és gazdálkodási ismeretek korpuszát jelentette.⁹⁴⁶ Az általam megismert környékbeli gazdálkodókra (a mezőgazdasági vállalkozókra is) szinte kivétel nélkül jellemző, hogy ha módszereikben és technológiai megoldásokban más utakat járnak is, mint felmenőik, alapvetően mégis korábbi családi mintákat követve végeznek mezőgazdasági tevékenységet. A legkisebb konyhakertet művelőtől a több száz hektáros gazdáig mindenki arról számolt be, hogy a mezőgazdasági tevékenységekkel már gyermekkorában, a szülei vagy nagyszülei gazdaságában kapcsolatba került, s ez a momentum pedig meghatározó erejűnek bizonyul a későbbi életútja szempontjából. Ezek alapján egyes gazdálkodási gyakorlatokat ma sem lehet az utóparasztság fogalmától teljesen elidegeníteni, jóllehet a márkusi fogalomhasználatnak nem is lehet teljesen megfeleltetni.

A kevésbé rászorultak között a családi meghatározottságon túl megfigyelhető volt egy másik motiváció is, nevezetesen az, hogy a saját termelésű élelmiszer más, egészen pontosan jobb minőségű, ízesebb, egészségesebb, mint a boltban vagy piacon kapható. A saját célra termelők körében általános stratégia volt az ún. vegyes termékszerkezet fenntartása, vagyis a fogyasztási szokásaikhoz illeszkedően többféle többféle növény termesztése vagy állat tartása. A Laki László vizsgálatában szereplő háztartások gazdálkodására is jellemző volt a vegyes termékszerkezet, amely mögött *„felsejlik a falusi települések társadalmának, gazdaságának, megélhetési viszonyainak és léthelyzeteinek tarkasága, ha úgy tetszik, kuszasága: a földtelenek és a csak telekkel bírók; a »kényszer-tulajdonosok« és »nagyobb« birtokosok; a jelenleg munkában állók és tartósan munkanélküli jövedelempótlósok; a mezőgazdasághoz közelebb állók és az attól részben vagy teljesen elszakadók; a vagyonhoz jutók, a lecsúszók és a mindig alul levők, vagy a beruházni tudók és az erre képtelenek kisebb-nagyobb csoportjai»*.⁹⁴⁷ Ez a differenciáltság az ormánsági gazdálkodók között is megfigyelhető volt: voltak konyhakertet művelők, háztáji gazdálkodók, a felesleget eladók, piacra termelők, őstermelők, mezőgazdasági vállalkozók, de még tarkább a kép, ha tudjuk, hogy voltak közöttük főállásúak, munka mellett vagy nyugdíj mellett gazdálkodók.

Jellemző, hogy akik kis volumenben, háztáji nagyságrendben gazdálkodnak, nem feltétlen

⁹⁴⁶ Lásd Pulszter 2013.

⁹⁴⁷ Laki 1997: 14.

azért gazdálkodnak, mert jövedelmi viszonyaik rákényszerítik őket. Markócon egyik helyi születésű beszélgetőtársam is arról mesélt, hogy a gazdálkodás egész életét végig kísérte, gyerekkorától kezdve a felnőtt életében, munka mellett is, és sohasem kényszerből végezte. Nyugdíjasként is műveli a kertet, van egy kisebb erdeje is, valamint baromfiakat nevel a tojáshaszonért és saját fogyasztási célra:

„– *Maga azért csinálja mert muszáj?*

– *Á, fenéket, azért mert szeretem. Jó nyugdíjam van, dehogy muszáj, meg tudnám venni, amit akarok. Benne van a véremben, hát most akkor...*”⁹⁴⁸

Legelső ormánsági interjúalanyom egy szaporcai születésű, vizsgálataim idején nyolcvanas éveik végén járó asszony volt. Elemi iskolát végzett, háziipari szövetkezetben és termelőszövetkezetben dolgozott, de a háztáji gazdálkodás mindvégig meghatározó volt életében, haláláig ⁹⁴⁹ a református gyülekezet presbitereként teljesített harangozói szolgálatot, szövőasszonyként elismert és ismert lett. Az egyszemélyes háztartást vezető népművész, jóllehet a Népművészet Mestere címmel anyagi juttatás is járt, nem használta ki a plusz jövedelemből adódó előnyöket egy kényelmesebb életvitel érdekében, mindennapjait a gazdálkodás teendői töltötték be mindvégig, és az önellátás igénye meghatározó volt a legelemibb dolgokban is. Nem élt például azzal a lehetőséggel, hogy idős korára való tekintettel az önkormányzat biztosítson számára ebédet, 88 évesen is főzött magának: „*amit akarok, azt főzök, én ameddig bírok, én ellátom magamat*”. Amikor a kerti munkákat már nehezen, vagy egyáltalán nem tudta elvégezni, pénzért segítséget szokott kérni. A konyhára szükséges zöldségeket (cukorborsót, paradicsomot, paprikát, burgonyát, stb.) általában véve maga termelte, de pótlásként szokott vásárolni is. A gazdálkodáshoz szükséges tudást – ugyanúgy, ahogy a szövés hagyományát is – gyermekkorától fogva, a családban sajátította el. Élete vége felé az állattartás a baromfikra korlátozódott, s egészségi állapotának romlása miatt a zöldségtermelés is leszűkülte. A Szociális Földprogram keretében kapott állománya lecsökkent gazdálkodási tevékenység dacára is kipótlásra szorult, így például 2011-ben a meglévő 16 és a kapott 17 mellé még 20 csirkét vásárolt. Nem feltétlen az anyagi szükségszerűség vezette az asszonyi gazdasági döntéseit, hiszen aktív korában a rendszeres jövedelem és idős korában a nyugdíj lehetővé tette volna számára egy másfajta életmód kialakítását. Mindennapjait alapvetően mégis a háztáji termelésre épülő, önellátásra törekvő gazdálkodás határozta meg, és a földdel, az állatokkal való munkát tekintette csak valódi munkának.⁹⁵⁰

A gazdálkodás az akkoriszaporcai polgármester életvezetési stratégiájában is meghatározó

⁹⁴⁸ Nyugdíjas nő, Markóc, 2014.

⁹⁴⁹ 2011. júniusában hunyt el.

⁹⁵⁰ Pulszter 2013: 120.

szerepet játszott. Gyermekkora óta mindig volt kertjük, amit leginkább édesanyja művelt. Keresetének köszönhetően megtehetette volna, hogy nem vezet háztáji gazdaságot, ám mégis ragaszkodott hozzá. Nem szükségszerűségből végzett tehát mezőgazdasági munkát, idejéhez és erejéhez mérten igyekezett maga előteremteni a szükséges élelmiszereket (sárgarépa, petrezselyem, krumpli, stb.), ahogy ő fogalmazott, az alapvetőket megtermelte. Gazdálkodásának alapját a saját munka képezte, de nem csak a saját háztartásában végzett munkát, hozzátartozói gazdaságában is részt vett a munkákban, ha szükség volt rá. Ellenszolgáltatás fejében mások kertjének gépimunka-igényét is kiszolgált, többeknél rendszeresen ő végezte például a szántást. Polgármesterként úgy vélte, hogy „*az embereknek maguknak kell munkahelyet teremteni*”, és a szaporcaiak megélhetésének zálogát is az öngondoskodási arány javításában látta.⁹⁵¹

Hasonló véleményen volt Markóc akkori polgármestere is, akiről korábbi fejezetekben több alkalommal is volt már szó. Ő volt a tájgazdálkodással, tájfejlesztéssel, az egykori ártéri gazdálkodás alapjain nyugvó gyümölcsészettel foglalkozó Ormánság Alapítvány elnöke, és a Kárpát-medencei Gyümölcsész Hálózat egyik alapítója és stratégiájának kidolgozója, akinek a hagyományos gyümölcsfajták védelméért 2012-ben odaítélték Az Év Vidékfejlesztője Díjat. Gazdálkodási alapelve a természet folyamataihoz való alkalmazkodás, ezt igyekezett megvalósítani az ún. alkalmazkodó gyümölcsészet során, amelynek „*...művelője elsősorban a gyümölcsös meglévő folyamatait követi, azokhoz alkalmazkodik, azokat támogatja, segíti. Úgy enged teret az ökológiai folyamatoknak, hogy eközben a saját haszonvételeit (beleértve a jövedelemszerzését) is biztosítani tudja.*”⁹⁵² Ehhez az ökológiai szemlélethez egyfajta küldetéstudat is társult, és a tapasztalatok és megszerzett tudás megosztása hangsúlyos tevékenységként jelent meg a polgármester életében, aminek elsősorban a rendszeresen szervezett gyümölcsész-találkozók, bemutatók, tanfolyamok adtak fórumot. Ezekon az alkalmakon gyakran térítésmentesen vagy csekély részvételi díj ellenében lehetett oltványokhoz, magokhoz, szaporító anyagokhoz jutni, valamint gyakorlati tanácsadás és bemutató is rendszeresen kísért a gyümölcsészet iránt érdeklődők találkozóit.⁹⁵³ A fenntartható gazdálkodás promotálása a hétköznapok során is alapelvet jelentett – és jelent most is – számára, ezért számos alkalommal ingyenesen osztott oltványaiból ismerősöknek, környékbeli lakosoknak. „*...egy faluban nem kell munkahelyeket teremteni, egy faluban a gazdálkodás lehetőségét kell*

⁹⁵¹ Pulszter 2013: 121.

⁹⁵² Markóc polgármestere, é.n., Gyümölcsészet – kézirat.

⁹⁵³ A szemléletformálás és tudásátadás igénye a magyarországi gyümölcsész mozgalom résztvevőire általánosan jellemző - Lantos Tamás ennek a mozgalomnak egyik alapítója és fő aktora. (Lásd: Farkas 2018.)

Farkas Judit a modell-szerep felvállalásáról, a tapasztalat-megosztás és a tudásátadás igényéről az ökofalukba költözők kapcsán is általános jellemzőként írt, amely a kisközösségek határain túl “az életük bizonyos (vagy összes) szegmensét átalakítani kívánó egyének számára is” (Farkas 2014: 62) hasznos gyakorlati irányítúként szolgál, ami egyben ezeknek a közösségeknek - és a gyümölcsész-mozgalomnak is - az egyik legfontosabb válasza a fenntarthatóság kérdésére (Farkas 2014: 60-62.)

megteremteni...”⁹⁵⁴ – vallotta. Családja a saját háztartásuk megszervezésekor is hangsúlyt fektetett a saját erőből megtermelt/előállított javakra, s elsősorban a konyhai szükségletek terén próbált viszonylagos függetlenséget teremteni magának kertgazdálkodás és gyümölcsészet révén, s e tevékenységek során próbáltak érvényt szerezni az ökológiai megfontolásoknak.⁹⁵⁵ A saját szükségletre zöldségfélét termelő markóciak közt nem ők gazdálkodtak legnagyobb volumenben, de a legnagyobb gyümölcsészeti munkát ők végezték, illetve tojáshaszonért baromfit is tartottak. A családi stratégiának részét képezte a munkavállalásból származó állandó jövedelem is, amit a feleség pedagógusi munkája biztosított. A polgármester gazdasági stratégiájára az ökotudatos gazdálkodás és az ezzel realizálható támogatások mellett a projekt-elit tagjaként végzett aktivitás volt még jellemző: rendszeres résztvevője volt különféle pályázati programoknak és szakértőként is számos projekt megvalósulásához járult hozzá.

Mezőgazdasági nagygépekkel két család rendelkezett Markócon, egyikük egy cigány származású család volt terepmunkám idején. Ők nem csupán konyhakertet műveltek, mint a legtöbb markóci háztartás, hanem néhány hektárnyi földdel is rendelkeztek, amin gabonát termesztettek. A férj valamikor a helyi TSZ-ben dolgozott traktorosként, növényvédelmi vizsgát is tett, a rendszerváltás után pedig saját gazdálkodásba kezdett, földeket vett, marhát, sertést is tartottak. 2014-ben már csak saját szükségletre neveltek sertést és baromfit tartottak, az idős pár rengeteget dolgozott a családi gazdaságban. Fiaik szakmájuk mellett nem akartak gazdálkodással foglalkozni, a szülők kiöregedtek a munkákból, ezért elkezdték csökkenteni a gazdaság méretét, és adtak is el a földjeikből. Esetükben lehet leginkább utóparaszti gazdálkodásról beszélni, mégpedig Szuhay Péter értelmezésében, aki e terminussal *„olyan roma közösségek megélhetési és integrációs stratégiáit jellemezte, amelyek a nagyüzemi mezőgazdasági munkahelyeken korábban elsajátított termelési, gazdálkodási ismereteikre támaszkodva kísérelnek meg bekapcsolódni a kisüzemi termelésbe, ami számukra egyben a többségi társadalomba történő integrálódás esélyét is jelenti.*”⁹⁵⁶

Rendszeresen szokott saját célú gazdálkodást folytatni a szaporcai alpolgármester és felesége, akik a helyi boltot és kocsmát is üzemeltették. A gazdaságot ők leginkább a feleség munkaerejére építették, aki „pihenésképpen” kapált, veteményezett. A saját kert teendői mellett ő látta el a férje szülei házánál tartott állatokat is. Az önellátás szerepét mégsem érezték igazán fontosnak: egyrészt kicsinek tartották az átlagosan 500 négyszögöles szaporcai kertet, másrészt úgy vélték, hogy az önellátásra való termelésből nem, csak az értékesítésre való termelésből lehet megélni, ha az eladást megfelelő kapcsolatok birtokában meg tudja az ember szervezni. Háztartásuk

⁹⁵⁴ Markóc polgármestere, 2013.

⁹⁵⁵ Pulszter 2014b: 12.

⁹⁵⁶ Kőrösi 2006: 144.

elsősorban tehát vendéglátó és kereskedelmi vállalkozásukra támaszkodott, amellelt azonban konyhakertet műveltek, baromfit és sertést tartottak, ahogy azt felmenőik is tették.⁹⁵⁷

Szintén termelt saját célra egy harmincas évei közepén járó, háromgyermekes szaporcai házaspár, akik a feleség szülői házában laktak. A férj munkavállalása mellett a háztáji termelés játszotta a főszerepet a háztartás gazdálkodásában, amelynek kettős haszna volt: termeltek önellátásra és értékesítésre egyaránt. A saját fogyasztásra szánt javakat megspórolt kiadásként fogták fel: amit megtermelnek, azt nem kell megvenni. Az eladott terményekért, állatokért kapott összeget elsősorban megtakarításnak tekintették, „*hogy legyen egy kis pótlás*”. Esetükben egyszerre jelent meg a termelés jövedelemszerző és kiadáscsökkentő szerepe.⁹⁵⁸ Megpróbáltak alkalmazkodni a piac elvárásaihoz, ezért az eladásra való termelés és tenyésztés változó (malac, méz, bab), míg a saját fogyasztás kielégítésére folytatott termelés (baromfi, paprika, paradicsom, zöldség, sárgarépa, burgonya, káposzta, uborka, stb.) állandóbb képet mutatott. Gazdálkodásuk legfőbb pillére a családon belül végzett munka volt, amely a férj munkavállalás miatti távolléte esetén a feleségre hárult, a nagyobb gyerekek azonban fokozatosan kivették a részüket a munkákból és besegítettek a szülőknek. A férj és a feleség családja is folytatott korábban is gazdálkodást, s a velük egy fedél alatt élő nagynéni tapasztalatai is sokat segítettek a termelésben, a háztartásban hasznosított gazdasági ismeretek mégis elsősorban a férj tudásán, az ő felmenőinek hagyományain alapultak. Az értékesítésre szánt termények előállításához szükséges szaktudást a családfő szakértőktől, más gazdálkodóktól sajátította el, s az így megszerzett ismereteket adta át azután a családjának.⁹⁵⁹

Egy másik család szintén arról számolt be, hogy a saját célra végzett otthoni mezőgazdasági munka mindig a hétköznapiok velejárója volt életükben, függetlenül attól, hogy volt-e más lehetősége, bevételi forrása a családnak. Az interjú 2012-es készültekor csak saját fogyasztásra termeltek, de volt, hogy eladásra természetek például paprikát. A háztáji gazdálkodásnak esetükben is kettős haszna volt: egyrészt az önellátás igénye motiválja a termelést, másrészt, ha alkalom nyílt rá, a felesleg piacra juttatása, vagy direkt módon a piacra termelés volt a cél. A saját maguk termelte javak nem csak az öngondoskodási igény kielégítésére voltak alkalmasak, hanem magasabb élelmiszer-minőséget is garantáltak, mert úgy vélték, ebben a vonatkozásban különbség mutatkozik a háztáji és a nagyüzemi élelmiszerek között: „*amit mi nevelünk föl, drágábbra jön ki, de mégis, jobb. Sokkal jobb.*” A magasabb minőségért munkával és szabadidővel kell fizetni, mégis azt vallották, megéri: „*tulajdonképpen minden apró dolognak jelentősége van, akár a paprikakapálásnak, akár a tyúknak, mer sok kicsiből jön össze egy egész [...] a saját pénztárcáját*

⁹⁵⁷ Pulszter 2013: 121-122.

⁹⁵⁸ Spéder 1997: 4-5.

⁹⁵⁹ Pulszter 2013: 122-13.

nem üríti ki az ember annyira, ha van mihez nyúlnia.” Jóllehet az egész család úgy gondolta, hogy a város több lehetőséget tartogat, s a családfő korábban maga is dolgozott otthonától távol, a városi életmódra nem vágytak: „*a panelba' én nem lettem volna ember, énnekem ott végem lett volna.*”⁹⁶⁰

Voltak olyanok is a gazdálkodók között, akik időről-időre kisebb mértékben végeztek ugyan saját célra mezőgazdasági tevékenységet, gazdasági stratégiájukban azonban nem volt prioritás a gazdálkodás, és ha folytattak is ilyen tevékenységet, annak kontinuitása más, magasabban preferált jövedelemszerzési lehetőségek miatt nem volt folyamatosan biztosítva.

2012-ben készítettem interjút egy házaspárral, akik az Ormánságon belül költöztek egy elzártabb faluból mindössze 12 kilométerre, egy jobb helyzetben lévő településre. A férj 33, a feleség 29 éves volt, beszélgetésünk idején két óvodás korú gyermekük volt. A pár hitelből pótolta a házvásárláshoz hiányzó forrásait, de jövedelmeik előrelátó beosztásával igyekeztek pénzügyi egyensúlyt teremteni. Mindketten rendelkeztek állandó munkahellyel, és a gazdálkodás a háztartásuk költségvetése szempontjából nem volt mindig jelentős tényező. Költözésük után az első két évben veteményeztek, a harmadik évben egyrészt a férj elfoglaltsága miatt, másrészt a kedvezőtlen időjárás miatt elmaradt a kertművelés, a rá következő évben pedig anyagi források hiánya miatt nem fogtak bele a háztáji termelésbe. A gyümölcsfákkal a férj szívesen foglalkozott egyébként (cseresznye, barack, körte, alma, meggy, szilva, birs, szelídgesztenye, dió), és tervezte a gyümölcsös bővítését. Egy évben disznót is tartottak, de a gazdálkodás folytonosságát elsősorban a tojáshaszon miatt kis számban tartott tyúkok jelentették. Ebben a háztartásban a legnagyobb gazdasági szerepet a munkavállalással szerzett kereset játszotta, kétkeresős családmódot valósítottak meg, rendelkeztek személygépkocsival, s gazdasági stratégiájukban a munkavállalásnak és a mobilitásnak is fontos szerepe volt.

Egy másik interjúalanyom a harmincas évei közepén járó ormánsági származású, háromgyermekes édesanya volt. 15 évvel korábban banki kölcsön segítségével vásároltak házat a faluban, ahol azóta is élnek. Beszélgetőtársam egészségügyi tanulmányai és munkahelye kapcsán Siklósra, majd Pécsre került, ideköltözésükkor nem ismert itt senkit, s az azóta eltelt időben sem kötött sokakkal barátságot. Beszélgetésünk idején 15 éve nem volt munkaviszonya, anyaként és feleségként a háztartást vezette, a gyerekek akkor 15, 11 és 3 évesek voltak. A családanya ugyancsak háromgyermekes családban nőtt fel, édesanyja egyedül nevelte őket. Elmondása szerint a mezőgazdasági munka nem játszott nagy szerepet életükben, inkább a munkavállalással keresett pénzből éltek, a férje azonban mindig szorgalmazta, hogy folytassanak gazdálkodást. A férj szakmája kőműves, de a saját területén nem tudott elhelyezkedni. Régebben egy távközlési vállalatnál dolgozott, miután az megszűnt, közmunkásként foglalkoztatta az önkormányzat. Kertet

⁹⁶⁰ Pulszter 2013: 124.

nem műveltek, egyrészt azért, mert úgy látták, gabonának kicsi a kert, másrészt pedig a termelési költségeket magasabbnak ítélték a megtermelhető zöldségek értékénél: *„ezeket a konyhakerti dolgokat meg rakjam bele, de minnek, többbe kerül a leves, mint a hús, mire megműveltetném, meg egy kis talajfertőtlenítő, egy kis műtrágya, egy kis ez, egy kis az, mindenből, addigra pont ott vagyok vele, hogy ha éppen kifogok egy jó kis akciót, akkor hatvan forintért veszek egy kiló krumplit, vagy dolgozok érte én, és akkor cserébe kapok érte egy kis krumplit, én ilyenbe is belemegyek.”* A saját célra történő termelésnek az is gátja volt, hogy nem volt megfelelő tároló helyiség, ahol el tudta volna a család raktározni a megtermelt növényeket. Így a gazdálkodás kis számú haszonállat (kecske, birka, disznó, kacsa, tyúk) nevelését jelentette, amelyek etetéséhez a szükséges terményt vagy vásárolták, vagy munka fejében kapták. Noha elsődleges megélhetési forrásként a munkavállalást tartották számon, a feleség saját munkaerő-piaci lehetőségeit tekintve is a közfoglalkoztatási program által nyújtott lehetőséget tekintette reálisnak: *„énnekem, én meg hogyha lejár a gyes, hm, egyelőre sejtelmem sincs, hát biztos közmunkás leszek, mer hova bírok menni máshova dolgozni.”*

Egy sámodi származású beszélgetőtársam elsősorban azért költözött Szaporcára, mert a rokonsága egy része – korábbi beköltözés nyomán – már itt élt. Az asszony harmincas évei végén járt, férjétől elvált, egyedül nevelte két idősebb fiát, amikor megvette a szaporcai házat. Beszélgetésünkkor élettársával és három éves közös kisfiukkal együtt öten éltek egy háztartásban. Szakképesítése nem volt, párjával együtt közmunkásként dolgoztak, 5 éve nem volt más állása, és nem is látott reálisan elérhetőnek más munkalehetőséget, vagy más jövedelemszerzési módot. Elmondása szerint a faluba költözésekor próbált keresni szakképzést nem igénylő munkát, de nem járt sikerrel, aminek okát a hiányos közlekedési lehetőségekben látta. *„Megkérdezik, hol lakok, ennyi. [...] A bejárás miatt.”* A családnak volt egy 900 négyszögöles kertje, de a gazdálkodás által előteremtett javak nem voltak jelentősek. Korábbi lakóhelyén a központosított háztáji gazdaság idején még folytatott gazdálkodást, voltak lovaik, disznóik, és teheneket tartottak a tejhaszonért: *„akkor még volt értelme csinálni, volt a csarnok, kivittük a tejet, többet megkerestem ottol a tehenekkel, mint a volt párom a munkahelyen.”* A szervezett értékesítési hálózatok megszűnése után felhagytak a háztáji gazdálkodással. *„...A gazdálkodás, hát, annak sincs értelme, mer hogyha nincsen földed hogy megtermeld a takarmányt, akkor nem tudod fölnevelni a jószágot se, meg fölhizlalni a disznót, vagy legyen az akármilyen, akár marha, akár disznó. Hogyha venni kell a takarmányt, akkor ki vagy löve. [...] Van kert, de annyit nem tudunk rajta termelni, hogy egész évbe elég legyen.”* A korábban lakásfelújításra felvett hitel törlesztése a bevételek nagy részét elvitte a családi kasszából, gyakran ténylegesen veszélyben forgott a mindennapos megélhetésük. A Szociális Földprogram ebben a helyzetben pillanatnyi enyhülést jelentett számukra, s ha hosszú

távon nem is, rövid távon mindenképp nagy segítséget jelentett: „*hát annyira, hogy volt mit az asztalra tenni*”. A családnak ottlétemkor volt két kecskéje, két disznaja és egy lova. A kecskéket és a lovat „hobbiból”, a disznókat azonban haszonállatként, levágásra tartották – süldőként kapták őket két mázsa terménnyel együtt egy rokontól. Az önkormányzattól kapott tyúkok közül próbáltak továbbtartásra is hagyni, de az interjú készítése idején nem volt baromfi a háznál: „*nincs, de nem is hozok, minek, azért hogy a szomszéd kuttyája megegye?*” A nehéz megélhetési viszonyok között számukra a szociális jellegű juttatások és kedvezmények nagy jelentőséggel bírtak – elmondása szerint például a villanyt azért nem kapcsolták még ki a házában, mert védendő fogyasztó⁹⁶¹ kategóriába tartozik. Összességében véve kilátástalannak látta a helyzetét, s véleménye szerint a megoldást a magasabb bér jelentette volna: „*Normális fizetés, nem 47ezer forintos közmunkabér. [...] Itt a megélhetés egyenlő a nullával. Ez a pénz ez ahhoz elég, hogy ne haljunk éhen, de ahhoz, hogy megéljünk belőle, ahhoz kurva kevés.*”

Interjúalanyaim között olyanok is voltak, akik olyannyira nem preferálták a gazdálkodást, hogy a központi programokból, például a Szociális Földprogramból érkező gazdálkodás-ösztönző támogatásokkal is csak csekély mértékben, vagy egyáltalán nem éltek. Ennek kapcsán megjegyzem, hogy már az 1990-es évek végén zajlottak azonban olyan hazai kutatások, amelyek óvatosságra intették az önellátás általánossá válásában és gazdasági felemelő erejében reménykedőket: „*...az intenzív önellátás nem a hátrányos helyzetben lévők háztartásgazdaságait jellemzi. Ha a legszegényebbek végeznek is otthon fizetetlen munkát, az kevésbé kiterjedt, mint a jómódú háztartások esetében.*”⁹⁶² Nem csak Szaporca környékén, de a Sellyei térségben is jellemző volt, hogy a gazdálkodást nem preferáló háztartásokban a gazdálkodásösztönző programok nem tudtak eredményt elérni. Az egyik kistéleplési polgármester szerint a faluban a támogatások ellenére a kertek gazosan állnak, aminek háttérében véleménye szerint az érintettek gazdálkodási tudásának hiánya és a gazdasági munkákhoz való hozzáállása húzódik:

„*A kis kertet meg lehet nézni, körbe a faluba, nem termelnek semmit benn. Felszántják, vagy felszántatják, de ekkora gaz van. Még talán el is vetik, de ekkora gaz van [mutatja]. Tehát termelni már nem tud, nincs benne semmi az ég adta világon. Tehát ilyenek, még a saját konyháját se tudja, nem tudja, nem akarja megdolgozni, lusta megdolgozni. [...] A szociális földprogram tavasszal adott nekik vetőmagot, minden féle fajtát, aki akarja, azt elveti, az biztos hogy egy család abból*

⁹⁶¹ 2007. évi LXXXVI. törvény 3. § 66. 2.2.3.3. Védendő fogyasztó: a lakossági fogyasztók azon köre, akik (jogszályban meghatározott szociális helyzetük, vagy valamely egyéb tulajdonságuk alapján) a villamosenergia-ellátásban megkülönböztetett feltételek szerint vehetnek részt; A védendő fogyasztóknak itt is két fő csoportja van: a szociálisan rászoruló és a fogyatékkal élők. Az igénybe vehető kedvezmények köre és a biztosított különleges bánásmód e két csoport sajátosságaihoz igazodik. (pl. késleltetett kikapcsolás, részletfizetés, fizetési haladék, előrefizetett mérőhöz való jog, mérési-, leolvasási-, számlázási-, díjfizetési különleges elbánás). <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700086.tv> Letöltve: 2023.03.02.

⁹⁶² Spéder1997: 20.

*megélne. Kaptak baromfit tavasszal, kirántani való, tehát előneveltet, 11 darabot fejenként. Na most, ahol voltak öten-hatan, ugye ahol vannak öten az 55 előnevelt baromfi. Most ősszel volt még egy programom, azok két kilósak voltak, 6 jutott fejenként. Azt is kiosztottam nekik. De van aki a tavasziból még haza se vitte a csirkét, eladta út közben. Vetőmagot eladják, hát tudom, mert tudom. Visszamondják.*⁹⁶³

A bizonytalan egzisztenciával rendelkezők közös jellemzője volt, hogy alacsony jövedelemszintjük következtében többnyire csak rövid távra tudnak tervezni, ezért a szociális vagy más jellegű támogatások haszna is pillanatnyi számukra. Míg a sikeresebb gazdasági stratégiát folytatók között az állandó tényezőként jelen lévő önellátási igény mellett gyakorta megjelenik a vállalkozói hajlandóság is akár a mezőgazdasági tevékenységekkel kapcsolatban is, a leginkább rászoruló családok jellemzően nem, vagy csak kis mértékben élnek az öngondoskodás eszközeivel, s csekély mértékben figyelhető meg gazdasági döntéseikben mind az önellátás, mind a több lábbon állás elve. Közös vonásuk, hogy az önellátásra termelés, a saját célú mezőgazdasági munka szüleik életében sem volt döntő jelentőségű, s hogy magasabb hitelfelvételi hajlandóság, a munkaerőpiactól és a kereskedelemtől való erősebb függés jellemzi ezeket a háztartásokat. Önmaguk a helyzetüket kilátástalannak, jövőjüket bizonytalannak látják.

A sikeres gazdasági szisztémát folytató háztartások értékrendjének közös alapja egyértelműen az „*addig lehet nyújtózkodni, amíg a takaró ér*”⁹⁶⁴-elv: nem szívesen vállaltak olyan kockázatot, amelyben a rajtuk kívül álló tényezők túl nagy szerepet játszhatnak. Szinte valamennyiük háztartására jellemző volt a „több lábbon állás”, függetlenül attól, hogy mekkora szerepe van ebben a gazdálkodásnak. A sikeres mezőgazdasági tevékenységet (is) folytatók közös vonása, hogy a gazdálkodási tudásanyag alapvetően a családon belül átörökített tudást jelenti, s erre épült esetenként a felnőtt korban szakértőktől, más gazdálkodóktól szerzett ismeretek rendszere. Mindennek természetesen nem egyenes következménye, hogy mindenki gazdálkodást folytatna, akinek szocializációja során rendelkezésre állt ez a minta és jártasságot szerzett a gazdálkodói tevékenységekben, az azonban bizonyos, hogy megoldási eszköztárának részévé válva – ha szükséges és/vagy lehetséges –, aktiválódni tud ez a modell, s ezt érvényesnek gondolom nem csak a gazdálkodói minták, de minden más kompetencia, készség, tudás esetében is. Kivételt képezett ez alól az a család, amely a Szuhay-féle utóparaszság fogalom gazdálkodási mintája szerint nem elsősorban a családi szocializáció, hanem a termelőszövetkezeti tapasztalatok alapján kezdett a szocialista háztáji megszűnését követően önálló gazdálkodásba, és azzal a céllal végeztek paraszti(as) munkát, hogy gyermekeiket taníttatni tudják, ezáltal könnyebb élethez juttatni és a

⁹⁶³ Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó település polgármestere, 2018.

⁹⁶⁴ A szaporcai alpolgármester meg is fogalmazta ezt egy 2012-ben készült interjúban.

többségi normákhoz integrálódni segítsék. Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy bár az elsődleges szocializációs színtérnek döntő szerepe van a minták és habitusok kialakításában, a családi szocializáción túli színterek is lehetnek meghatározóak az egyéni stratégiák felépítésében, amennyiben kellő tudás és motiváció kapcsolódik hozzájuk.

Gyakori jelenség, hogy ahogy a család létszáma csökken, a fiatalok elköltöznek, a háztartás szervezése és vele a gazdálkodás is az egyedül maradt idősebb emberek egyszemélyes vállalásává válik, és a gazdálkodás kiterjedtsége ezzel együtt csökken. Több családnál is megfigyelhető tendencia volt, hogy a nagyszülők és szülők megöregedésével, kihalásával csökkent a birtokméret is. Jellemző, hogy a gazdálkodási tevékenység lecsökkenése az állattartást érintette először, a korábban disznóhizlalással, tejleadással foglalkozó családok legtöbbször a mezőgazdasági tevékenység kertművelésre idővel korlátozódott. Általános volt az is, hogy a gazdálkodást teljesen feladni azonban azok sem akarták, akik a lecsökkent családi erőforrások, a sokszor telekméretűvé lecsökkent földméret, a takarmány-árak emelkedése miatt felhagytak az állattartással. Ezek a háztartások többnyire a ház körüli telken folytatták a mezőgazdasági tevékenységet, konyhakerti növények saját célra történő termesztésével. „*Amíg én a kezemet fel tudom emelni, én addig csinálom!*”⁹⁶⁵ – hangzott el egy interjú során egy olyan gazdálkodótól, aki szinte az egész család ellátására elegendő alapvető zöldségfélét szokott termelni a házhoz tartozó kertjében. A sikeres háztáji gazdálkodást végzők közös jellemzője, hogy önellátási igényüknek és tevékenységüknek köszönhetően a helyi társadalmak középső-felső rétegéhez tartoznak, amihez a többségi normák szerinti önálló mezőgazdasági munkavégzés is hozzájárul.

8.2.4 Helyi elit

A kistelepüléseken a lokális elit tagjai gazdasági tőkéjük, társadalmi tőkéjük, ambíciózusságuk, végzettségük és (vélt vagy valós) szaktudásuk okán egyaránt a lokális társadalom élére emelkedhetnek, de gyakori, hogy több tényező együttes megléte miatt többszörösen is vezető szerepre „ítéltetnek”. A helyiek többnyire azoknak szavaznak politikai bizalmat, akiktől azt remélik, hogy például munkaadóként, vállalkozóként, pedagógusként, pályázati környezetben jártas szakemberként tudásukat és társadalmi tőkéjüket a közösség javára tudják fordítani, vagy akiben segítő szándékot és lojalitást látnak az alacsonyabb státuszú többség iránt. Ugyanakkor a többi társadalmi kategóriához hasonlóan a helyi elit sem ragadható meg egzakt határokkal és általános jellemzőkkel, leginkább közös érdek- és értékrendszer, valamint egyéni kvalitások alapján sorolhatók azonos társadalmi egységbe.

⁹⁶⁵ Nagy konyhakertet művelő 60 év feletti nő, Markóc, 2014.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár az ormánsági projekt-elit jelentős részét képezi a helyi társadalom felső rétegének, nem ők alkotják a helyi elit egészét. Amint néhány bekezdéssel feljebb a vállalkozók stratégiáinak bemutatása és helyi társadalomban betöltött szerepe kapcsán már kitértem rá, gyakori, hogy a kistelepülések vállalkozói egyúttal a helyi hatalom képviselői is, tisztviselőként, polgármesterként politikai szerepet is vállalnak, ezért „a tekintélyszemélyek és véleményvezérek között magas a helyi vállalkozók aránya.”⁹⁶⁶ A vállalkozói réteg sem egységes, így vannak, akik a helyi politikában nem vállalnak szerepet, gazdasági helyzetük miatt azonban egyértelműen a társadalom felső szegmenséhez tartoznak. A magasabb végzettség jellemzően magasabb társadalmi státussal jár, így például a pedagógusok, egészségügyi dolgozók szintén az ormánsági elithez tartoznak, ahogy általánosságban véve a bármely szakterületen magasabb végzettséggel rendelkezők is. Kivételt képeznek ez alól azok az esetek, amikor az egyén életvezetése olyannyira eltér a többségi normáktól, hogy szakmai kvalitása ellenére nem tekintik különbnek önmaguknál az alsóbb társadalmi rétegek tagjai. Ilyen, amikor valakinek rendezetlen a háza, a kertje, vagy például alkoholproblémák miatt elhanyagolja a környezetét vagy önmagát, vagyis a gondozott környezet és az alapvető igényesség fontos elvárás a helyi elit tagjaival szemben. A képzettség, iskolázottság a társadalmi mobilitásban is szerepet játszik.

Az egyházi hivatással rendelkezők, lelkészek és papok mellett tapasztalataim szerint a helyi elitnek egyértelműen részét képezik az egyházi feladatokat is ellátó világi tagok, a presbiterek, a templomszolgák, gondnokok stb. Ezek az emberek rendszerint évtizedekig látják el a helyi egyházi ügyekkel kapcsolatos feladatokat, míg a lelkészek és papok jellemzően gyakrabban váltanak szolgálati helyet.⁹⁶⁷

Az elithez tartoznak az Ormánság néprajzi értékeinek őrzői is, a helyi hagyományokat ápolók, akik speciális tudásuk és/vagy gyűjteményük miatt váltak a lokális társadalom kitüntetett tagjaivá. Nekik elsősorban a reprezentáció/önreprezentáció szimbolikus és valóságos színterein van fontos feladatuk: alakítják vagy éppen konzerválják az Ormánságról ismert képet. Az Ormánságról kialakult diskurzusnak és a helyi kulturális életnek az Ormánsági Hagyományápoló Társaság tagsága, és bár nem az Ormánságban éltek, tevékenységükkel a lokális elithez kapcsolódva részét képezték az ormánsági társadalmi folyamatoknak. mindennapoknak.⁹⁶⁸

Az elit tagjainak alapvető stratégiájához tartozik, hogy gyermekeiket igyekeznek minél jobb tanítással részesíteni. *„Beteszik, ketten-hárman hordják őket Pécsre. Már az első osztályos általános iskolás gyereket hordják Pécsre. XY-ék is. Hiába pedagógus az anyja. Valami szörnyű*

⁹⁶⁶ Ragadics 2015: 127.

⁹⁶⁷ Kivételt ez alól a fentebb már említett dráva-foki református lelkész és a korábban Vajszlón, több mint 10 éve pedig Sellyén szolgáló római katolikus plébános képeznek, akik lényegében egész életüket az Ormánságban éltek le.

⁹⁶⁸ Kurucz 2023: 254-256.

állítólag, hogy itt milyen minőségű oktatás folyik. [...] Óriási különbség, és az értelmiségiek még jobban úgy látják.”⁹⁶⁹ Ha a gyerekek az alapfokú oktatást a térségben végzik is el, további tanulmányaikat döntően az Ormánságtól távol folytatják, s ehhez hozzájárul az is, hogy az egyetlen középfokú végzettséget adó sellyei intézményben csak mezőgazdasági irányú oktatás érhető el. A többnyire környékbeli városokba, Pécsre, Kaposvárra, Szigetvárra, Barcsra került ormánsági fiatalok közül kevesen térnek vissza. A felsőfokú tanulmányokat folytatókra még inkább jellemző, hogy csak akkor költöznek vissza, ha végzettségüknek megfelelő munkakörben helyben is megtalálják a számításukat, általánosabb azonban, hogy nem az Ormánságban telepednek le. Vannak, akik ezt kudarcként könyvelik el, vannak azonban olyan szülők is, akik sikerként élik meg, hogy gyermekeik elhagyták a térséget és jobb megélhetési lehetőségek között sikeresen boldogulnak: „én könnyen beszélek mert az én lányom [...], a Nagy Lajosban érettségizett, utána felkerült Pestre, most van az ötödik diplománál. Tehát el lehet innen menni, ha a szülő úgy törődik a gyerekekkel, hogy perspektívát ad neki. Ez, ez, ez ilyen egyszerű.”^{*970}

Összegezve a fentieket, az elithez való tartozásnak több dimenziója van a gazdasági vonatkozásoktól a politikai vagy kulturális tényezőig, s ezek a gyakran egymást fedő vagy egymást átszövő paraméterek rajzolják meg a helyi társadalom felső szegmensének határait. A határok a presztízst jelentő gazdasági javak (p. autó, nyaralás) és a további javak megszerzéséhez szükséges információk és tudás birtoklása mellett elsősorban kulturális fogyasztási szokások terén mutatkoznak meg, az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó helyi többség pedig gyakorta közelíteni sem tud ehhez a szimbolikus határhoz. Zsinka Flóra 2023-as, „A szegénység csapdái – időperspektíva és térhasználat mélyszegénységben élő nők habitusában” című tanulmányában ormánsági interjúkon és kérdőíves felmérésen alapuló vizsgálati eredményei szerint a szimbolikus, láthatatlan határok a hétköznapiak során objektiválódnak és térben is valóságossá válnak. Zsinka a társadalom alsó szegmensében élők beszűkülő térhasználatának és reflektálatlan időkezelésének kialakulását Bourdieu habitus-elméletébe ágyazottan mutatja be, mint a szegénység kultúrájának egyik meghatározó, és a társadalmi hierarchia újratermeléséhez jelentősen hozzájáruló aspektusát. „A megfelelő mennyiségű és szerkezetű tőke hiánya fizikai és szimbolikus értelemben is távol tartja a nélkülözőket a társadalom számára értékes, szűkös javaktól.”⁹⁷¹ Tapasztalataim szerint ilyen szimbolikus határt képeznek a kulturális fogyasztási szokások is. A helyi társadalom felső szegmense által szervezett kulturális és ismeretterjesztő programok is többnyire a saját köreik igényeit hivatottak kielégíteni, és ha ezekbe a programokba be is kapcsolód(hat)nak mások, az

⁹⁶⁹ Nyugdijas férfi, egykori dinnyetermelő, Sellye, 2017.

⁹⁷⁰ Nyugdijas mezőgazdasági gépész, Sellye, 2018.

⁹⁷¹ Zsinka 2023: 41.

esetleges és alkalmoszerű. Ilyenek például a Szabó Lilla és Ragadics Tamás által említett drávafoki horvát nemzetiségi programok, amelyek elit eseménynek számítanak⁹⁷² vagy a különböző intézmények, szervezetek szervezésében lezajlott ismeretterjesztő előadások. Egy ilyen előadásra egy közmunkás interjúalanyom is ellátogatott egy alkalommal, ahonnan azzal a véleménnyel tért haza, hogy „*nem az embereknek szervezik ezeket [...], hanem a lelkesznek meg a tanároknak.*”⁹⁷³ E mögött a jelenség mögött ha nem is tudatos elhatárolódási törekvések állnak, úgy vélem, ezek az „elit” alkalmak egyértelműen a határképzés és határmegegerősítés eseményei, amelyek implicit vagy akár explicit módon a meglévő társadalmi struktúra megőrzését és a helyi elit elhatárolódását eredményezik.

⁹⁷² Szabó – Ragadics 2019a: 73-74.

⁹⁷³ Közmunkás, Markóc, 2014.

8.3 Az Ormánságból elszármazottak

Az Ormánság mai társadalmáról beszélve olyanok történeteit is idéztél, akik már nincsenek az Ormánságban. Mivel a térség elhagyása jellegzetes életstratégiának bizonyult a 20. század folyamán és annak bizonyul ma is, ezért úgy ítélem, hogy mind a történeti, mind a recens kifelé irányuló migrációról érdemes áttekintést adnom, annál is inkább, mert mind a kitelepítettek, mind a térszerzési hullám miatt városba költözők, mind pedig az azóta elköltözöttek nem csupán részei az Ormánságról folytatott lokális diskurzusnak, de az elvándoroltak közül sokan gazdasági és/vagy kulturális jellegű kapcsolatot tartanak az otthonmaradottakkal, ezáltal a helyi viszonyokra távollétük dacára is hatással vannak. A rendszerváltás előtt elszármazottak intézményesült formában is tevékenykedtek szervezetük közelmúltbeli megszűnéséig.⁹⁷⁴ Az 1988-ban alakult Ormánsági Hagyományápoló Társaságot (létrejöttekor Kiss Géza Társaság) szinte kizárólag ormánsági származású református pécsiek alapították, akik a Szabadság utcai református templom gyülekezetében formálódtak közösséggé.⁹⁷⁵ *A Társaság több évtizedes jelenléte az Ormánsági kulturális életben rendszeresnek mondható.*⁹⁷⁶ Az Ormánsági Hagyományápoló Társaság a traumaoldás médiuma és a közösségépítés színtere lett az Ormánságból elszármazottak számára, ennek egyik legfontosabb eszközévé a „Hagyományápoló Ormányság” című lap vált, amely fórumot teremtett a szülőföldről való emlékezésnek és a közös örökség ápolásának. Az időszakosan megjelenő kiadvány tematikájának fókuszja mindvégig az „otthon” volt, megjelentek benne a hazaszeretet és hazavágyódás versei, az elszármazottak visszaemlékezései, rendszeresen közölt írásokat a lap az ormánsági néphagyományokról, szemelvényeket az Ormánságról szóló néprajzi és honismereti irodalomból, Kiss Géza írásaiból is, azaz helyet kapott benne mindaz, ami az egykori ormánságiak identitásának közös alapját képezte. Hogy Kiss Géza lelkülete és szellemi öröksége máig meghatározó az Ormánságról szóló diskurzusok között, az jelentős részben a Társaság aktivitásának köszönhető. 1999-ben Kiss Géza egykori parókiáján, Kákicson nyílt kiállítás a Társaság egyik kákicsi származású pécsi tagja által közrebocsátott fényképekből és dokumentumokból.⁹⁷⁷ A „Hagyományápoló Ormányság” közölte a megnyitón elhangzott beszédet, amelyből a szülőföld iránti kötődés, az ősök és az általuk hagyományozott kulturális örökség tisztelete, valamint a jövő generációk iránt érzett felelősség jelentek meg legfőbb motivációként:

⁹⁷⁴ Kurucz 2023: 253.

⁹⁷⁵ U.o.

⁹⁷⁶ Kurucz 2023: 254-256.

⁹⁷⁷ Tudomásom szerint ez a kezdeti, Petkó Jenő anyagaiból álló kiállítás bővült ki később, és 2018-ban, a hallgatókkal közös csoportos terepmunkánk idején még állt a Kiss Gézának is emléket állító helytörténeti és néprajzi gyűjtemény, benne egy ormánsági fejfagyűjteménnyel. A kiállítást az épület állagromlása miatt lebontották, a tárgyi anyagot a pécsi Református Levéltárba szállították. E sorok írásakor a Református Egyház megbízásából zajlik a parókia felújítása, és folyamatban van egy új kiállítás létesítése is, amelynek tervezésében jómagam is részt veszek.

„Mert ez az örökségem! Kell, hogy továbbadjam! Ez a tegnaptól holnapot alkotó MA láncol össze és IDE bennünket apáról-fiúra, nemzedékről-nemzedékre. Ne engedjük rozsdásan elszakadni ezt a láncot! Elkallódnai a múltunkat! És a Mát sem! Mert a holnapiaknak ez lesz a múlt. [...] Ezért hoztam el a képpé - tárgyakká anyagiassá legszemélyesebb emlékeimet, érzéseimet. [...] Ennyi maradt az örökségből! De ezt megőrzöm! És továbbadom! Mert remélem, – hiszem – hogy késő onokák nem tékozzák el.”⁹⁷⁸ A Társaság tagsága évtizedekig gondozta a kákicsi lelkész és felesége sírját, emellett egykori tanáraiknak, lelképásztoraiknak több településen is emléktáblákat állítottak, és ezeket rendszeresen látogatták.⁹⁷⁹ Rendszeresen szerveztek „szülőföldi kirándulásokat”,⁹⁸⁰ a Társaság dalosköre fellépője volt ormánsági települések falunapjainak.⁹⁸¹ Több alkalommal tartottak Ormánsági Napokat Pécsen,⁹⁸² amelyeken a térség hagyományos néprajzi értékeit és a társasági tagok hagyományörző tevékenységét (pl. fafaragás) mutatták be. „Lényegében a távolból is igyekeztek ellátni azoknak a feladatoknak egy részét, melyeket, ha a faluközösségben maradtak volna, ottani társadalmi helyzetük megkívánt volna tőlük.”⁹⁸³

Statisztikai és szakirodalmi adatok⁹⁸⁴ alapján korábban is tisztában voltam vele, hogy a szocializmus időszakában sok ormánsági hagyta el otthonát és került a határsávból valamelyik közeli városba. A kutatás aktív szakaszában mégsem vonta magára a figyelmet, hogy beszélgetőtársaim milyen sokszor említik azokat, akik történeti, politikai okok miatt elhagyták a térséget. Ugyanakkor azokat is gyakran emlegették, akik gazdasági indítékok miatt, magasabb jövedelem reményében indultak el szerencsét próbálni, és huzamosabb ideje máshol élnek. Közülük sokan akár évekig, évtizedekig támogatták/támogatják az otthonmaradt családtagokat. A fentiek tükrében arra jutottam, hogy nem szabad figyelmen kívül hagynom sem a kitelepítéseket, sem a munkavállalási célú elköltözéseket. Az Ormánság a 20. század második felében lakosságának mintegy egyharmadát veszítette el történeti és/vagy gazdasági okokból kifolyólag.⁹⁸⁵ A Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településeit tekintve a rendszerváltást követően 1990 és 2022 között több mint 26%-os volt a lakosság számának csökkenése.⁹⁸⁶ Ha ezt összevetjük az előbbi adattal, akkor azt láthatjuk, hogy az 1950-es évektől napjainkig mintegy felére redukálódott lakosság. Az alábbiakban ennek a nagymérvű népességfogyásnak a különböző okairól és mikro-perspektíváiról lesz szó.

⁹⁷⁸ Hagyományápoló Ormánság 2000/1: 3.

⁹⁷⁹ U.o.: 253-256.

⁹⁸⁰ Hagyományápoló Ormánság 2001 június, 8.; 2003 szeptember, 8.

⁹⁸¹ Hagyományápoló Ormánság 2002 szeptember, 8.; 2003 szeptember, 8.

⁹⁸² Hagyományápoló Ormánság 2001 június, 2.; 2006 január, 7.

⁹⁸³ Kurucz Réka 2023: 256.

⁹⁸⁴ Elsősorban Kovács Teréz és Ragadics Tamás munkái nyomán. Lásd például Kovács T. 2005: 32-34.; Ragadics 2015: 44-48.

⁹⁸⁵ Kovács T. 2005: 38.

⁹⁸⁶ KSH Helyiségnévtár.

8.3.1 Kitelepítettek és földtől menekülők

Az interjúk során többször meséltek nekem a helyiek a Rákosi-rendszerben kitelepített ormánságiakról. A járási központ polgármestere egy sellyei családról tett például említést egy csoportos interjú alkalmával: „...a Bede-Fazekasék. Az ő édesapjuk Horthysta tiszt volt. Akit a település szeretett, jó gazda volt, nem volt nagy területe, de a régi rendszerben ez elég indok volt a kitelepítésre.”⁹⁸⁷ Ugyanakkor nem csak az 50-es évek kitelepítéseit, hanem a zsidók korábbi elhurcolását is megemlítette, mint a település életére máig ható történelmi súlyú veszteséget: „Hát a magyar történelem a szokásos arculatát itt is megrajzolta a településen, elvitték a jó kereskedőket, orvosainkat, gyógy(?), a zsidóinkat, ezt nagyon, ezt úgy érzem, hogy a települést ez nagyon érzékenyen érintette. Több embertől hallom azt is erős nosztalgiával, hogy bezzeg amikor még a Bückler bácsi meg a Ságiék és a [...] Azért ez nem az, nem úgy volt, ahogy az aktuális szélsőjobb próbálja gondolni, hogy erről kár már beszélni, erről nem kár, mert nagyon értelmes, nagyon értékes embereket kellett elviselnünk, hogy eltűntek közülünk. És utána pedig a soron következő rendszer a jó gazdákkal hasonlóképp rendelkezett. Ez két krízis volt, ezt sokat, még mindig sokat szoktuk beszélni...”⁹⁸⁸ Az egykori ormánságiak ma is állandó szereplői a lokális diskurzusnak, és a róluk szóló narratívák fontosak a helyiek (vagy a helyiek egy része) számára, ezért az Ormánság története és a mai Ormánság helyzete nem érhető meg a kitelepítettek története nélkül. A dél-baranyai kitelepítések szélesebb körű, tudományos feldolgozása máig sem történt meg, így csupán néhány tanulmányra, visszaemlékezésekre és beszélgetésekre tudok támaszkodni a téma tárgyalásakor. Arra nem vállalkozhatok, hogy részletesen feltárjam az Ormánságból kitelepítettek történetét, arra azonban igen, hogy ismertessem azokat az adatokat, amelyek a kutatott településekről a kitelepítések kapcsán rendelkezésemre állnak, és feltárjam azokat az összefüggéseket, amelyekről úgy vélem, az ormánsági társadalom jelenkori helyzetének szempontjából nem hagyhatók figyelmen kívül.

Az 1945 utáni magyarországi politikai és gazdasági változások az ormánsági települések életében is gyökeres átalakulásokat hoztak. A hagyományosan paraszti gazdálkodásból élő, református többségű falvak lakosságának egy része meghajlott a központi akarat előtt, sőt, voltak, akik haszonélvezői voltak a már ekkor megindult kollektivizálásoknak, de a többség ragaszkodott az önálló paraszti gazdálkodáshoz és a korábbi életvezetési gyakorlatokhoz. A kitelepítések a hivatalos narratíva szerint összefüggtek a déli határ mentén végighúzó 15 kilométer széles, szigorúan ellenőrzött határövezet létesítésével, amely a későbbiekben a kitelepítettek hazatérésének

⁹⁸⁷ Polgármester, Sellye, 2018.

⁹⁸⁸ U.ő.

megtagadásával kapcsolatban is hivatkozási alappá vált.⁹⁸⁹ Interjúim és a kitelepítettek visszaemlékezései alapján az Ormánságból olyan családokat távolítottak el leginkább, amelyek tagjai elismert gazdák, valamint legtöbbször példás egyházfiak voltak a falusi társadalmakban, emellett pedig nem voltak hajlandóak kellő mértékben együttműködni az állammal, legfőként pedig nem akartak belépni a közös tulajdonú termelőszövetkezetekbe.⁹⁹⁰ „Ezek az emberek szülőföldjükön a közösségeik elismert, tekintélyes vezetői voltak és ezért útjában voltak minden „szocialista” átalakítási folyamatnak, ezért ezeket a tekintélyes falusi embereket likvidálni kellett.”⁹⁹¹ Önazonosságuknak meghatározó eleme volt a református identitás is: „...nagyon sokat veszítettünk, de a hitünket nem veszítjük soha!”⁹⁹²

1950-53 között 12 zárt kényszermunkatáborba, az ún. hortobágyi munkatáborokba a becslések szerint mintegy 8500, a rendszer ellenségének tekintett embert deportáltak a déli határövezetből.⁹⁹³ Az első, 1950. június 23-ai kitelepítés érintette az Ormánságot is, ahonnan „szinte minden településről elhurcoltak legalább egy családot.”⁹⁹⁴ A legtöbb dél-baranyait Lenintanyára „telepítették”, az őket felsoroló lista közel 400 nevet tartalmaz. Ebből több mint 350 főt, gyakran teljes családokat, ormánsági, drávamenti településekről vittek el. Markócról két családot deportáltak, a Kósa és a Gyenis családot, összesen 10 főt.⁹⁹⁵ Kósáék jómódú parasztgazda család voltak, „Gyeniséket meg azért vitték el, mert azoknak a lányának udvarolt”⁹⁹⁶ Kósáék fia. Elmondások alapján több jómódú gazda család is volt a faluban, volt akinek gőzgépe volt, volt akinek kocsmája, de mivel ők baráti vagy rokoni kapcsolatban álltak a párt embereivel, elkerülték a deportálást. Két idősebb markóci beszélgetőtársam is emlékezett a kitelepítésre, egyikük jelen is volt, amikor a karhatalom emberei megérkeztek a faluba a kitelepítendő családokért:

„Akkor az én nagybátyám, [...] az volt a bíró. [...] Abba az éjjel-estébe halt meg a nagyapám. És mit

⁹⁸⁹ Lásd például lejjebb Kósa Lajosné Gyenis Jolán visszaemlékezéseiben, a hazatérésről.

⁹⁹⁰ Idős ormánságiakkal folytatott beszélgetések alapján.

⁹⁹¹ Breuer 2005: 58.

⁹⁹² Idézet Kósa Lajos 1951-ben írt, markóci keresztanyjának címzett leveléből, Lenintanyáról. A levelet Kósa Lajosné Gyenis Jolán közölte visszaemlékezései végén.

⁹⁹³ Nagy Mária és Saád József mintegy másfél évtizednyi kutatást összegző tanulmányában idézte az első kitelepítésről szóló belügyminisztériumi jelentést: „1950. június 22-én (a családok csomagoltatása és bevagonirozása 23-ra esett – S. J. – N. M.)... a legveszélyesebb 2446 személyt – családjaikat is beleértve - az Államvédelmi Hatósággal karöltve áttelepítettük Hajdú-Bihar és Szolnok megye területére, mint kényszertartózkodási helyre.” Ez a kitelepítés öt dél-magyarországi megye akkor Jugoszláviával határos területeit érintette. „Ebben az 1950. június 23-i kitelepítési hullámban hét tábor: Árkus, Borzas-Mihályhalma, Kócs, Kónya, Kormó, Tiszaszentimre- 9-es tanya, Polgár-Lenintanya jött létre. A következő két évben ezek Borsós I.-II., Elep, Ebes, Lászlómajor és Tedej táboraival egészültek ki.” (Nagy - Saád 2018: 1-2.)

⁹⁹⁴ Kurucz 2023: 244.

⁹⁹⁵ A Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete által közzétett lista alapján:

Kósa József (szül.: 1894), családfő, földműves, Kósa Józsefné (szül.: 1898), családtag, Kósa Lajos (szül.: 1926), családtag, Kósa Mária (szül.: 1923) családtag. Id. Gyenis János (szül.: 1874) családfő, földműves. Meghalt. Id. Gyenis Jánosné (Szül.: 1876), családtag, Ifj. Gyenis János (szül.: 1901), családtag, Ifj. Gyenis Jánosné (szül.: 1909), családtag, Gyenis Jolán (szül.: 1929), családtag, Gyenis Mária (szül.: 1935), gyerek. (Lenintanyára kitelepítettek listája, é.n.)

⁹⁹⁶ Negyvenes években született nyugdíjas nő, Markóc, 2017.

*ad Isten, éjfél után 2 órakor jön 2 ávós, bekopog, hogy hát, hát, ég ugye a villany, mer virrasztás van, és mondja hogy hát a bírót keresik.*⁹⁹⁷ *Én meg a bátyámmal az istállóba aludtunk, mer a nagyapámnak ott volt az ágya, de megbetegedett és bement, mer az öregek már kinn aludtak – a jószágokra vigyáztak. És aszt mondja, bíró úr, asztmondja, két családot eldeportáljunk, Kósáékat és a Gyeniséket. [...] Semmi bűnük nem volt, Zsuzsikám. Mái napig is azt mondom, igazi magyar normális emberek voltak, nem zsványságból éltek. Jó, Kósáék gazdagok voltak. Volt pálinkafőző, szolga volt, traktor volt nekik, cséplőgép. De azt mind az erejükön szedték meg. A Gyenisék ugyanúgy voltak, jó ott nem volt, de jó módúak voltak. És akkor a bátyám kiállt értük, hogy ne vigyék el őket: ezeknek semmi bűnük nincs, én ezekér' vállalom a felelősséget. Maga ne vállalja értük a felelősséget, nehogy maga legyen a harmadik! Hát akkor most mi volt? Annyit engedtek nekik fölrakni a kocsira, amennyit... hát egy kis cucc, meg egy kis ennivaló. És akkor elvitték őket. Valahol a Hortobágyon voltak. [...] De hát azok dolgoztak, azt az öreg Kósa bácsit, azt nem láttam életembe 15-ször, mer' karácsony hetébe jött és márciusba' már költözött a szőlőbe vissza, az rendbe volt tartva. Az az öregember megdolgozott minden szem szőlőért. [...] A Kósa Józsi bácsi ugye pálinkafőzős volt, saját főzőjük meg gép, csépültek a faluba. Kósáék a Gyenisékkal nászok voltak, mer a Jolánka a Kósa Lala felesége volt.*⁹⁹⁸ *„Azoknak ott halt meg a nagypapa, úgy lett hazahozva.”*⁹⁹⁹

Kósa Lajosné Gyenis Jolán mintegy fél évszázad távlatából írta meg visszaemlékezéseit, amelyben a deportálás és a kényszertartózkodás körülményeiről számos részletet közölt.¹⁰⁰⁰ Kemény fizikai munkát végeztek már a megérkezésüktől kezdve, az építkezéstől, gödörösástól a mezőgazdasági, erdészeti munkákig. Nádaratás, rizsaratás, kapálás, vályogvetés. A kemény munkavégzés mellett embertelen körülmények között éltek, s nem csak a visszaemlékezők, de a parancsteljesítők is így írták le a körülményeket.¹⁰⁰¹ Számos jogukban korlátozták őket, és

⁹⁹⁷ A két világ egy ideig részben párhuzamosan működött egymás mellett: 1950-ben, amikor sor került az ormánsági parasztgazda társadalom elitjének deportálására, már működött a beszolgáltatási rendszer, a pártállami tisztségviselőknek és pártfunkcionáriusoknak már érezhető hatalma volt, de még fennálltak a paraszti társadalom közigazgatási intézményei is. Így fordulhatott elő, hogy a karhatalom emberei rendszerint a bírót tájékoztatták elsőként, hogy mely családokat telepítik ki.

⁹⁹⁸ 1940-es születésű nyugdíjas férfi, Markóc, 2017.

⁹⁹⁹ Negyvenes években született nyugdíjas nő, Markóc, 2017.

¹⁰⁰⁰ Kósa Lajosné Gyenis Jolán visszaemlékezései, é.n. Egy interjúalany (nevét anonimitása megőrzése érdekében nem közlöm) bocsátotta rendelkezésemre az irat digitalizált változatát, amelyért ezúton is köszönötet mondok.

¹⁰⁰¹ Részlet 1952-ből egy szigorúan bizalmas feljegyzésből, amelyet Sebestyén László rendőrezredes írt a Belügyminisztérium részére: „A telepések az állami gazdaságok területén istállóknak és egyéb gazdasági épületekben zsúfoltan vannak elhelyezve. Lakásviszonyaik legtöbb helyen nem felelnek meg az egészségügyi követelményeknek. Tisztálkodási lehetőségük sem megfelelő, mert külön mosdóhelységek nem állnak rendelkezésre. Gyengélkedők részére betegszoba a legtöbb helyen sincsen. [...] A telepések lakásainak fűtése nincs biztosítva, mert az állami gazdaságok nem gondoskodtak a téli tüzelőanyag beszerzéséről. A rossz elhelyezés és a fűtetlen lakások miatt fennáll az a veszély, hogy tömeges megbetegedések – esetleg járványok – fognak bekövetkezni.” (Breuer 2005: 124-125. – MOL XIX-B-1-j 40. d. 106.)

rendszerint durva bánásmódban részesültek.¹⁰⁰² Sztálin halála után elkezdődött a táborok felszámolása és a deportáltak szabadon bocsátása. A markóciak 1953. augusztus 13-án kaptak szabaduló-levelet. Ingóságukat elkobozták, az ingatlanjaikat pedig eddigre már államosították. Vizsontagságos utazást követően a Kósa és a Gyenis család hazatért. *„Markócon már előre levették a házunkról a táblát – Községháza–, és belevágták a tehén trágyába. Szegény Tamás Jóska meg is itta a levét, mert jól elverték érte! Azt hitték, hogy adtak olyan papírt nekünk, hogy mindenünket visszakövetelhetjük. Pedig, dehogy! Még csak igazolványunk se volt!”*¹⁰⁰³ Akkor még nem tudták, hogy *„...nem maradhatnak a faluban, 24 órától már eltelt a fele, és fogják magukat, hagyják el a határsávot! Rendeltek ki fuvarost, elbúcsúztunk, felkászálódtunk, és újra kitoloncoltak bennünket a falunkból.”*¹⁰⁰⁴ A Kósa család egykori háza ma a markóci önkormányzat épülete, itt van a gyülekezője minden reggel a közmunkásoknak. Az épület hátsó részén, a „Kutyaszorító köz” felől üzemelt kutatásaim idején a bolt. Gyenis János egy festménye, amely a békebeli Markócot ábrázolja, ma a markóci faluvégen található, magánkezelésben álló néprajzi gyűjteményben van kiállítva. A Kósa és a Gyenis család is Pécsen telepedett le: *„Pécsen voltak a Kossuth utcában és a Sopianae gépgyárban dolgoztak. Gépész emberek voltak, tudod, ők maguk dolgoztak, nem voltak se kizsákmányolók, se semmi.”*¹⁰⁰⁵

A kitelepítés során nem csak magyarokat vittek el, a Markóccal szomszédos, többségében horvát lakosságú Drávakeresztúrból is deportáltak egy családot (Berkics család), de más déli határmenti horvát vagy szerb települések lakói közül is többen kerültek a Hortobágyra.¹⁰⁰⁶ Bár a nemzetiségiek nemzetiségi mivoltukkal, a magyarok pedig magyar mivoltukkal is magyarázták a kitelepítésük okát, a rendelkezésre álló adatok alapján egyáltalán nem a nemzetiségi hovatartozás befolyásolta, hogy ki került kitelepítési listára. Nem minden, nemzetiségiek lakta településről történt kitelepítés, és ahonnan igen, onnan sem feltétlen nemzetiségieket vittek el. Sokkal nagyobb szerepet játszott a kiválasztásban a falusi társadalomban betöltött szerep és az 1945 előtti státusz, de mindenekelőtt a rendszerhez való lojalitás hiánya. Drávaszabolcsról, Tésenfáról és Hiricsről csendőröket és családjukat, Sellyéről és Drávafokról horthysta katonatiszti családokat, Vajszlórol csendőrt, kereskedőt, Bogdásárol a kocsmárost és családját hurcolták el. A Lenintanyára deportáltak

¹⁰⁰² A szabadságkorlátozás kiterjedt arra is, hogy leveleiket rendszeresen ellenőrizték, látogatót eleinte egyáltalán nem, később havonta egyszer, a rendőrség parancsnokának engedélyével fogadhattak, de táborbeli életüknek minden mozzanatát figyelték és szigorúan büntették a „kihágásokat”. A Belügyminisztériumnak címzett feljegyzés mindezt azzal magyarázta, hogy a kitelepítettek rendszerellenes cselekedeteik megakadályozása érdekében lettek a kijelölt táborokban kényszertartózkodásra ítélve, és mivel a társadalmat veszélyeztető személyek, szigorúbb szabadságkorlátozó intézkedés alkalmazható velük szemben mint a rendőri felügyelet alá helyezett vagy kitiltott személyekkel szemben. (U.o.: 119.)

¹⁰⁰³ Kósáné Gyenis Jolán visszaemlékezései, é.n.

¹⁰⁰⁴ U.o.

¹⁰⁰⁵ Negyvenes években született, nyugdíjas nő, Markóc, 2017.

¹⁰⁰⁶ Breuer 2005: 15-17; Rusz 2020: 30.

között volt négy „földbirtokos” is, közülük két drávafoki család, egy zehi-pusztai (Zaláta és Piskó között fekvő puszta), valamint egy pécsi család. Breurer Pál szerint az került a Hortobágyra, aki „nem vált simulékonnyá, valamit megtagadott a rendszer kiszolgálóinak, vagy »csak« magatartásával tartást adott társainak.”¹⁰⁰⁷

Breuer Pált és családját a Markóccal szomszédos Drávafokról telepítették ki az első deportálás alkalmával, 1950. június 23-án.¹⁰⁰⁸ A katonatiszti család a kényszermunkatáborból való szabadulás után Bonyhádon talált ideiglenesen otthonra egy barátjuk nyárikonyhájában, majd Breuer Pál Csokoládépusztán kapott egy szoba-konyhás lakást a Zengőaljai Állami Gazdaság igazgatójának jóvoltából, akinek húga és sógora ugyancsak a Hortobágyon, a Tedeji táborban raboskodott 1953-ig. Mintegy 10 év alatt annyit enyhült a diktatúra, hogy 1962-től Breuer Pál és gyógyszerész végzettségű, egy Felvidékről kitelepített családból származó felesége az államosított drávafoki gyógyszerészeti szolgálati lakásában lakhatott. Végül a hetvenes években véglegesen Pécsre költöztek.¹⁰⁰⁹ Breuer a körülmények ellenére 1958-ban sikeresen megszerezte a jogi diplomáját,¹⁰¹⁰ aminek hasznát azonban csak évtizedekkel később vehette. 1989-ben az ő vezetésével alakult meg az ún. Recski Szövetség pécsi fiókszervezete, amely az internálótáborok, a recski tábor, a kitelepítő táborok, a szovjet kényszermunkatáborok rabjainak és a politikai elítélteknek közös érdekvédelmi képviselőjét látta el.¹⁰¹¹

1956-ban egy minisztertanácsi rendelet¹⁰¹² elvileg jogalapot teremtett a kitelepítettek hazatérésére, ám erre az általam megismert esetekben nem, vagy csak évekkel később, esetleg ideiglenesen került sor. Voltak, akik nem is akartak hazatérni. Így került Sellyére például egy eredetileg Somogy megyei család is 1957-ben: „Amikor öregapám itt megvette a házat, mert amikor visszajöttünk, én nem idevalósi, Somogy megyei vagyok, és azt mondta, hogy akik elárulták, azokkal nem hajlandó egy utcában lenni, akkor eljöttünk '57-ben ide.”*¹⁰¹³

Beszélgetőtársaim nem csak a kitelepítésre emlékeztek, de az azt követő félelemre is, ami az otthonmaradt falusiakon uralkodott. Egyik interjúalanyom így emlékezett vissza:

¹⁰⁰⁷ Breuer 2005: 14.

¹⁰⁰⁸ Breuer 2005. 2005-ben megjelent kötetében írta le visszaemlékezéseit, és azokat az eredményeket, amelyeket a magyar és nemzetiségi kitelepítésekkel kapcsolatban végzett kutatómunkája során feltárt.

¹⁰⁰⁹ Breuer 2005: 46-52.

¹⁰¹⁰ „1958. októberében egy pénteki napon doktorrá avattak, és másnap szombaton trágát raktam pótkocsira. A jelzett időben 35 éves voltam és csak bízhattam egy tisztességes világ bekövetkezésében.” (Breuer 2005: 50-51.)

¹⁰¹¹ Breuer Pálnak jogászként része volt abban, hogy a Hortobágyra való kitelepítéseket politikai okból történt szabadságvesztésként elismertesse, s ezzel hozzájáruljon a károsultak nyugdíjpótlékkal történő kárpótlásához: „Jogi végzettségemnek életem végén nagy hasznát vettem. Ha kicsit is, de enyhíteni tudtuk néhány ember utolsó éveinek anyagi nehézségeit, És legalább azt érezhették, hogy emberszámba veszik őket. Számomra ez a legnagyobb elégtétel (Breuer 2005: 54.)

¹⁰¹² 29/1956. (IX. 8.) MT rendelet a volt déli határsáv létesítésével érintett egyes személyek vagyoni jogi igényeinek érvényesítéséről. [https://jogkodex.hu/jsz/1956_29_mt_rendelet_6332331_Letöltés: 2023.02.27.](https://jogkodex.hu/jsz/1956_29_mt_rendelet_6332331_Letöltés: 2023.02.27)

¹⁰¹³ Nyugdíjas oktató, Sellye, 2018.

„Ezeket az embereket akkor tönkretették. [...] De akkor ez egy félelem volt, mikor ezeket elvitték, nem tudtad, hogy mikor kopognak neked éjszaka. Próbálta volna akkor a Rákosit szidni valaki! Még ki is végzik, nemhogy csak elviszik!”¹⁰¹⁴

Másik beszélgetőtársam is a félelemmel teli légkörről beszélt:

„Félt mindenki, mindenki félt. Mer hallgatództak is ezek az ávósok [...] hogy nem-e hallgatja valaki a Szabad Európa Rádiót. [...] Nem nagyon mertek ám beszélgetni, mert féltek, féltek az ávósoktól. Kutya világ volt. [...] Itt nagyon be volt ám a népnek a szája fogva, itt nem mertek ám... Volt olyan, hogy valaki utazott a vonaton és megnyilvánult és a civil ruhás nyomozó levette, és kapott éveket egy szóért.”¹⁰¹⁵

A kitelepítetteknek és az otthonmaradottaknak is túlélési stratégiává vált a hallgatás. A munkatáborot megjárt ormánságiak nagy része Sztálin halálát követő szabadulásuk után sem került soha vissza lakóhelyére, a hortobágyi kitelepítésekről pedig évtizedekig nem beszéltek az érintettek.¹⁰¹⁶ Mivel a lezárt határsávba nem mehettek vissza, szabadulásuk után általában valamelyik Ormánsághoz közeli, de letelepedési engedélyhez nem kötött városban kerestek lakóhelyet és munkahelyet maguknak. A visszatérők sok esetben pécsi, siklósi ismerősök szőlőhegyi pincéjében, présházában húzták meg magukat, amely évekig is átmeneti otthonul szolgált számukra.¹⁰¹⁷ A kitelepítetteket a politikai rendőrség továbbra is megfigyelés alatt tartotta és a személyi okmányaikban szereplő megbélyegző bejegyzések miatt munkát is csak nagy nehézségek árán kaptak, szellemi munkát a legkritkább esetben.¹⁰¹⁸ A kitelepített családok Ormánságból való eltávolításával gyakorlatilag a falvak „hagyományos” vezető rétege tűnt el és a helyi társadalom struktúrája alapjaiban változott meg.

Muzeológusi munkám során a 2010-es évek közepén megismertem az Ormánsági Hagyományápoló Társaság titkárát, Szakácsné Kozári Piroskát, és neki köszönhetően a Társaság tevékenységéről is volt tudomásom, mégis, az a kontextusrendszer, amely a Társaságot, az Ormánságot, az Ormánságból elszármazottakat, a kitelepített kulákokat és leszármazottaikat, a hegyszentmártoni szőlőket és a pécsi reformátusokat összeköti, csak a közelmúltban állt össze előttem.¹⁰¹⁹ Az ötvenes évek végén egy újabb negatív demográfiai folyamat vette kezdetét az Ormánságban a termelőségvetkezetek alapításának az 1958-59-es második nagy hulláma nyomán.

¹⁰¹⁴ Negyvenes években született nő, Markóc, 2017.

¹⁰¹⁵ 1940-es születésű nyugdíjas férfi, Markóc, 2017.

¹⁰¹⁶ Kurucz 2023: 245.

¹⁰¹⁷ Kurucz 2023: 248.

¹⁰¹⁸ Dr. Breuer Pál visszaemlékezéseiből: „1955 és 1974 között a politikai rendőrség tizenhárom esetben nyomozott utánam, természetesen én erről akkor nem tudtam. [...] ...egy brigádvezető beosztottam évekkel később közölte velem, hogy annak idején neki is jelentéseket kellett írnia rólam...” (Breuer 2005: 52.)

¹⁰¹⁹ Kurucz Réka kutatásai és a vele folytatott baráti-szakmai beszélgetések segítettek mindezt összefüggéseiben értelmezni, minthogy a hegyszentmártoni szőlőhegy kisüzemi művelésének vizsgálatával a szőlőbirtokosság ormánsági kötődéseinek több rétegét és identitásmegőrző szerepét is megvilágította. (Kurucz 2023.)

Minthogy a kollektivizálás alól kiutat nem láttak, sok család hagyott fel a gazdálkodással és a falusi élettel, és ipari munkavállalóként a közeli városokba költözött. A szocializmus évtizedeiben a gazdálkodással felhagyók gazdasági (vagy inkább túlélési) stratégiájának következményeként általános jelenség volt a földtől való menekülés és a városokba irányuló migráció. Az Ormánságiak számára jellegzetes célpontnak számítottak a legközelebbi városok, ahol az ipar nagyobb számban tudott munkahelyeket biztosítani a vidékről érkezőknek. Kevésbé ismert tény azonban, hogy egy sajátos jogi helyzet és a társadalmi gyakorlat nyomán a városokba költözött ormánságiak, valamint a munkatáborokat túlélők a megmaradt szőlőhegyi birtokaikon, vagy később a vásárolt zártkerti ingatlanjaikon folytattak gazdálkodást.¹⁰²⁰ A Dráva-sík egykori ártéri területein a szőlőket is államosították, és szántóföldek lettek a szőlőskertek helyén is.¹⁰²¹ A határsávon kívül eső szőlőhegyeiken (Hegyszentmárton, Diósvizlő) az ellehetetlenített paraszti életmóddal felhagyók a rendszer kikapuit megtalálva saját területükön önálló gazdálkodást folytathattak még évtizedekig.¹⁰²² Ezekre a területekre valószínűleg azért nem tartottak igényt az állami termelősövetkezetek, mert a domborzati viszonyok miatt nem voltak értékesek a termelősövetkezetek számára, nem voltak alkalmasak gabonatermelésre, nagy gépekkel való művelésre. Így azok a családok, akik rendelkeztek ilyen megmaradt birtokkal, a táborokból való szabadulás után a présházaikban húzhatták meg magukat. A szőlőhegyek azoknak a kulák listára kerülteknek is menedéket jelentettek, akik az államosítás során elveszítették lakóházukat.¹⁰²³

Egy visszaemlékezés szerint a TSZ elől menekülő kifelé irányuló migrációs trend során a szakmát vagy képzettséget szerzett fiatalokat vesztette el elsősorban a vidék. *„Aztán jött a TSZ szervezés, amely meghatározó volt a falu életében. A többség igyekezett a faluból elmenekülni, szakmát tanulni, vagy más megélhetési lehetőséget keresni. [...] Így nagyon sokan keresték a lehetőségét annak, hogy városba kerüljenek. Ebben az időszakban a fiatalság is megfogyatkozott, aki csak tehette igyekezett a nemrég még virágzó falut, fiatalsága színhelyét elhagyni. Ha valaki bármi iskolát, vagy szakmát szerzett, a faluba már ezek vissza nem mentek.”*¹⁰²⁴ A megmaradt szőlőhegyek így különös jelentőségűvé váltak, egy elvesztett világ utolsó megmentett darabkáját jelentették, ezért sokáig ragaszkodtak hozzá azok, akiknek fájó volt elhagyniuk szülőföldjüket, felhagyni a családi birtokokat. Hegyszentmártonba Kurucz Réka adatai szerint évtizedeken keresztül is visszajártak művelni a szőlőt, és jellemző volt az is, hogy a közeli parcellák megvásárlásával az ormánsági ismerősök igyekeztek egy területen koncentrálni, így a szőlőbirtok

¹⁰²⁰ Kurucz 2023.

¹⁰²¹ Markóciakkal folytatott beszélgetések alapján.

¹⁰²² Kurucz 2023: 249.

¹⁰²³ Kurucz 2023. 251-253.

¹⁰²⁴ Részlet Somogyi Józsefné (Bonyár Margit), Pécsre költözött volt adorjási lakos visszaemlékezéséből. Hagyományápoló Ormánság, 1998/2: 6-7

egyúttal találkozhelyet is teremtett az Ormánságból elszármazottaknak és a továbbra is az Ormánságban lakó szőlőbirtokosoknak.¹⁰²⁵ Az ellehetetlenített paraszti életmód legfontosabb jellemzője, az önálló gazdálkodás, a saját célra termelés azonban nem csak a szőlőhegyen volt elemi igénye ezeknek az embereknek, hanem megjelent a városokban is. *„Pécsett az 1960-as években szinte teljes ormánsági negyedek, utcák épültek ki, elsősorban Kovácstelepen (akkor Mecsekalja), valamint a Hársfa út, Vadász utca és a régi Kertváros környékén. Ezek a városrészek akkor külvárosi területek voltak, ahol engedélyezték az állattartást. Így az olcsón, gyakran OTP hitelre megvásárolt telkekre építkezve, konyhakert kialakítása mellett szinte kivétel nélkül haszonállatot, tyúkokat és disznókat is tartottak.”*¹⁰²⁶ Az ormánsági deportáltak és a kollektivizálások elől menekülők nagy része sokáig megőrizte a paraszti gyökerű öngondoskodási igényét, s ennek egyik sajátos megjelenési formája a szőlőhegyi birtokok kisüzemi művelése és a zártkerti gazdálkodás volt, amely az ormánsági parasztgazda-identitás mentsvárává vált.¹⁰²⁷

8.3.2 Elköltözők, külföldön munkát vállalók

A rurális terek sokfélesége és a társadalmi folyamatok különbözőségei ellenére Andrew Cartwright a Közép- és Kelet-Európai vidékiség közös vonásaként írta le a vidéki lakónépség csökkenését, elsősorban romániai, szerbiai és magyarországi példák alapján. Véleménye szerint a rurális területek kedvezőtlen demográfiai folyamatait új foglalkoztatási lehetőségek teremtésével, emellett pedig a közszolgáltatások (pl. oktatási és szociális intézmények) fejlesztésével és vidéki helyszíneken történő üzemeltetésével lehetne megállítani – vagy talán megfordítani is – az elszegényedő vidékiek védelme érdekében. Ellenkező esetben, ha nem történnek megfelelő intézkedések, Cartwright még inkább fokozódó szegénységet és tovább csökkenő lakosságszámot jövendőlt 2013-as írásában az elkövetkező 20-30 évre.¹⁰²⁸ A vidéki lakosság negatív demográfiai egyenlege tehát nem magyarországi sajátosság. Bár az 500 fő alatti települések lakossága a rendszerváltás óta országszerte folyamatosan csökkent, az aprófalvas településszerkezetű Ormánság és a Sellyei járás az országos, a Dél-Dunántúli és a baranyai mutatóknál is nagyobb mértékben érintett a lakónépség fogyásában. 2001 és 2011 között, egy évtized leforgása alatt Magyarország népessége 3%-kal, Baranya lakossága 5%-kal csökkent, az Ormánság lakosságának száma mintegy 11%-kal esett vissza Ragadics Tamás adatai alapján.¹⁰²⁹ Az ezt követő évtizedben 2010 és 2019 között ismét több mint 10 %-kal kisebb lett az Ormánság lakónépségének mutatója, ami a 4,6

¹⁰²⁵ Kurucz 2023: 257.

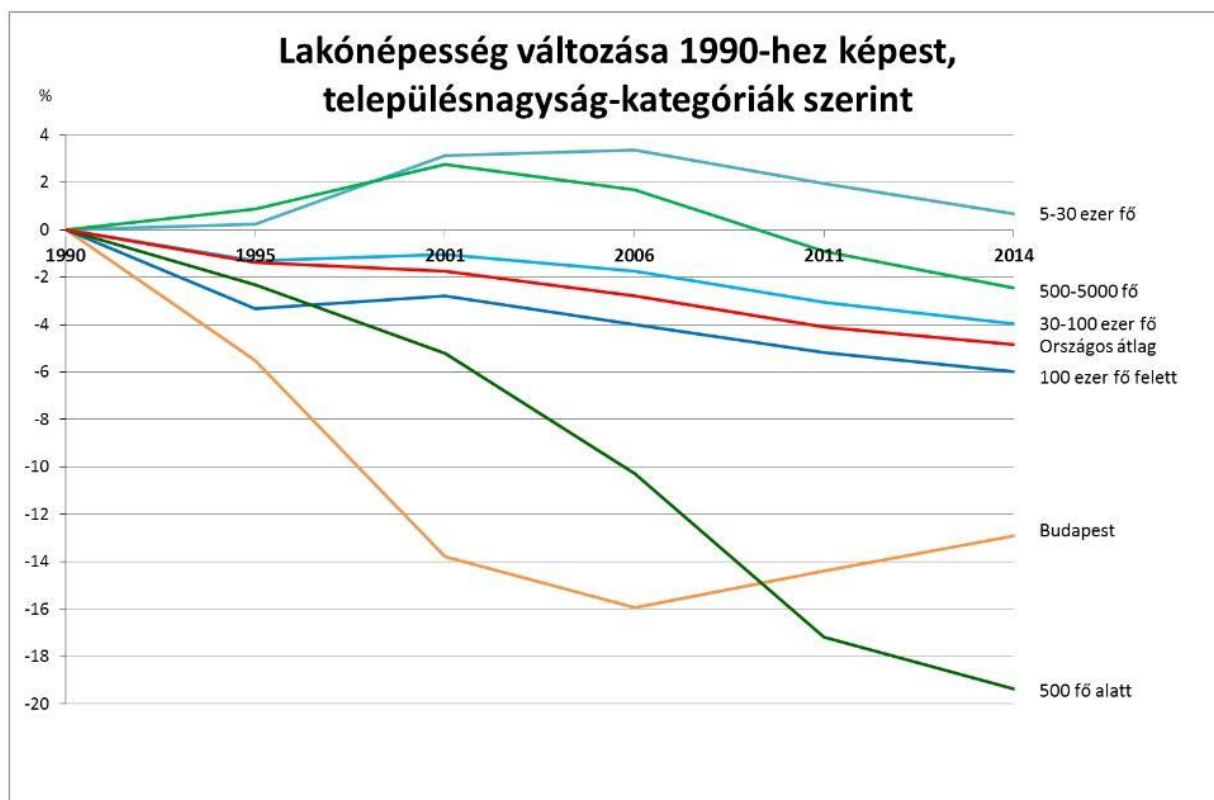
¹⁰²⁶ Kurucz 2023: 252.

¹⁰²⁷ Kurucz 2023.

¹⁰²⁸ Cartwright 2013.

¹⁰²⁹ Ragadics 2019a: 51.

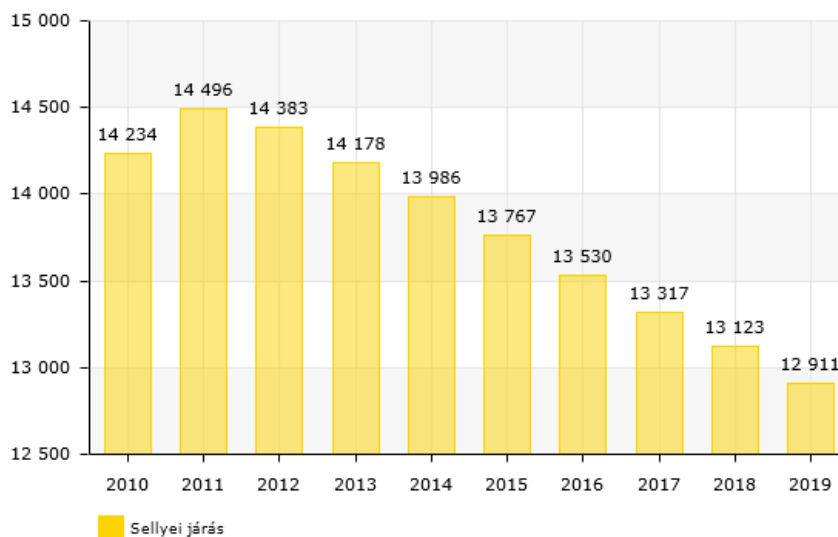
ezrelékes természetes fogyási átlaghoz mérten meglehetősen nagymérvű vándorlási veszteséget jelent.¹⁰³⁰ Ebben az időszakban 2011-ben volt a legmagasabb a lakónépesség száma, 14.496 fő, ehhez képest 2019-re csaknem 1.600 fővel lett kevesebb, már nem érte el a 13.000 főt. A rendszerváltástól napjainkig terjedő időszakot egyetlen intervallumként áttekintve még inkább érzékelhető a folyamatos és nagymérvű fogyás: az általam vizsgált Sellye környéki települések népessége 1990 és 2022 között átlagosan 26,47%-kal, számszerűen 1356 fővel csökkent. A lentebbi táblázatba szedett adatok alapján a vizsgált időszak végére Sellye város több mint a negyedét veszítette el lakosságának, és voltak települések, amelyek lakónépessége ennél is nagyobb arányú csökkenést mutatott. A Sellyei Közös Önkormányzati Hivatalhoz tartozó falvakban a legkisebb arányú veszteség Okorágon (17,07%), a legnagyobb pedig Marócsán (45,93%) jelentkezett.

Magyarország lakónépességének változása településméret szerint, 1990 és 2014 között.¹⁰³¹

¹⁰³⁰ Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR) .

¹⁰³¹ TEIR é.n.

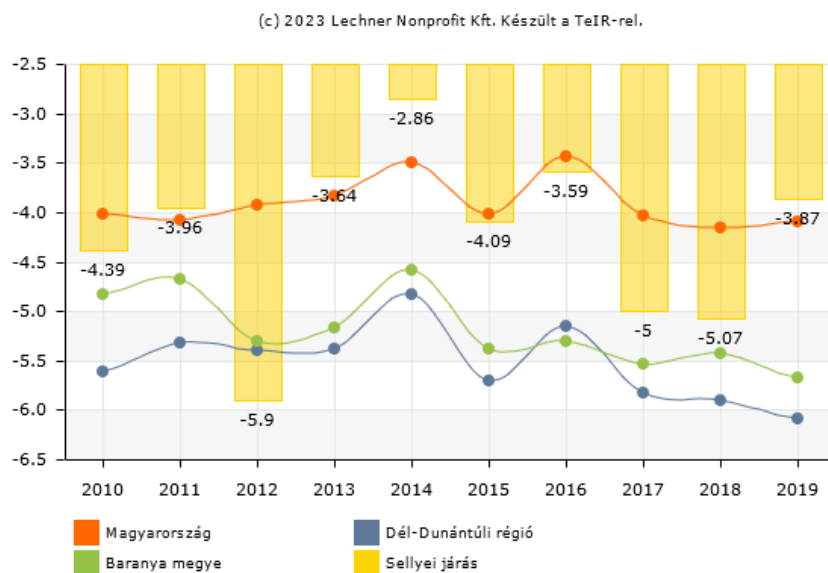
Lakónépesség változása a Sellyei járásban (fő) 2010-2019

Forrás: TEIR Helyzet-Tér-Kép

Lakónépesség változása a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal településein (1990-2022)

Település	Lakónépesség (fő) 1990.01.01.	Lakónépesség (fő) 2011.10.01.	Lakónépesség (fő) 2022.01.01.	Lakónépesség változása (%)
Bogdása	329	279	229	-30,39
Drávafok	564	517	464	-17,73
Drávaiványi	222	198	146	-34,23
Kákics	242	227	175	-27,69
Markóc	85	66	56	-34,12
Marócsa	135	102	73	-45,93
Okorág	164	167	136	-17,07
Sellye	3197	2757	2337	-26,90
Sósvértike	184	177	150	-18,48
Összesen	5122	4490	3766	-26,47

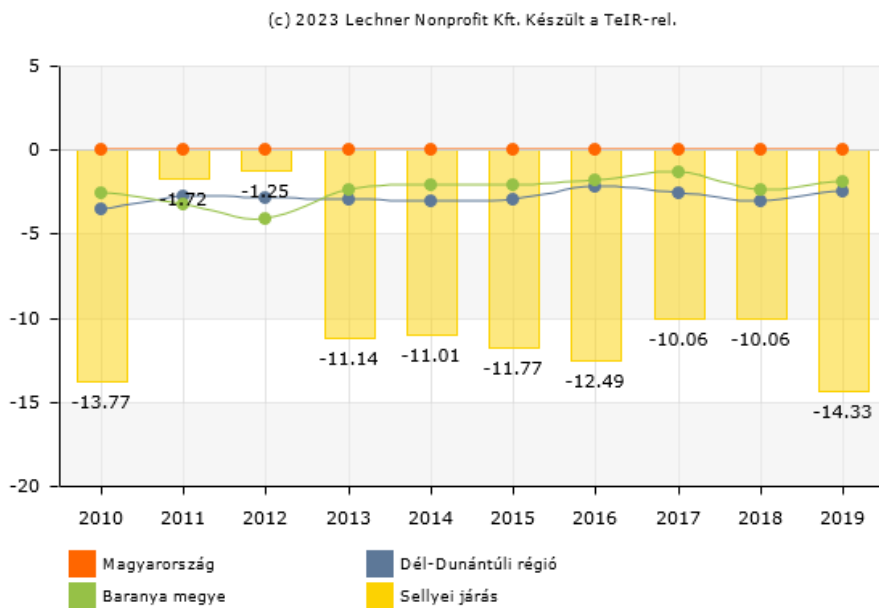
Forrás: KSH TEIR, saját szerkesztés.

Természetes szaporodás, fogyás (ezrelék) 2010-2019.

Az élveszületések és a halálozások különbözete ezer lakosra vetítve.

Forrás: TEIR Helyzet-Tér-Kép.

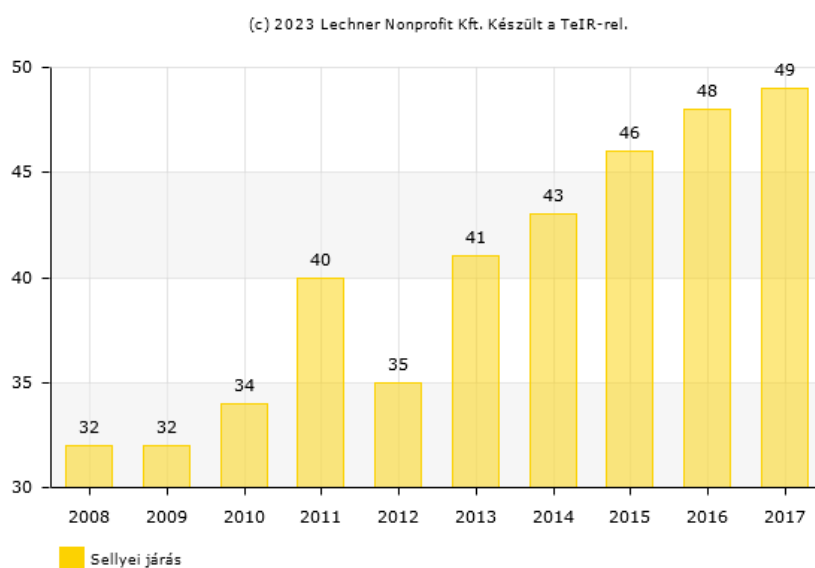

Vándorlási egyenleg (ezrelék).

Az adott közigazgatási egységbe állandó vagy ideiglenes jelleggel bejelentkezők és az onnan másik közigazgatási egységbe állandó vagy ideiglenes jelleggel bejelentkezők számának különbözete, ezer lakosra vetítve.

Forrás: TEIR Helyzet-Tér-Kép

A munkahelyhiány és a meglévő munkahelyek alacsony bérei miatt jellemzően az agilis, fiatal munkavállalók hagyják el a térséget, gyakran az országot is, tovább mélyítve ezzel a meglévő problémákat. E jelenség ugyancsak nem Ormánság-specifikus: az Amerikai Egyesült Államok vidékkutatásai során Brown és Schafft is megfigyelték, hogy a rurális területekről a kifelé irányuló migráció a fiatalabb, magasabban képzett, jobb gazdasági helyzetben lévőket érinti leginkább.¹⁰³² Mivel az Ormánságban is általános tendencia, hogy a kedvezőtlenebb helyzetben lévők maradnak, ennek következményeként a helyi társadalomban az alacsonyan képzett, hátrányos szociális helyzetű szegény lakosság aránya növekszik. Ezzel párhuzamosan a foglalkoztatottak között emelkedik az alacsony presztízsű munkát végzők száma: 2008 és 2017 között a Sellyei járásban alig egyharmadról csaknem 50%-ra nőtt az arányuk. Miután az alacsony presztízsű munkák jellemzően rosszul jövedelmező állásokhoz kötődnek, ez az arányszám egyúttal a szegénység további elmélyülését is jelenti.

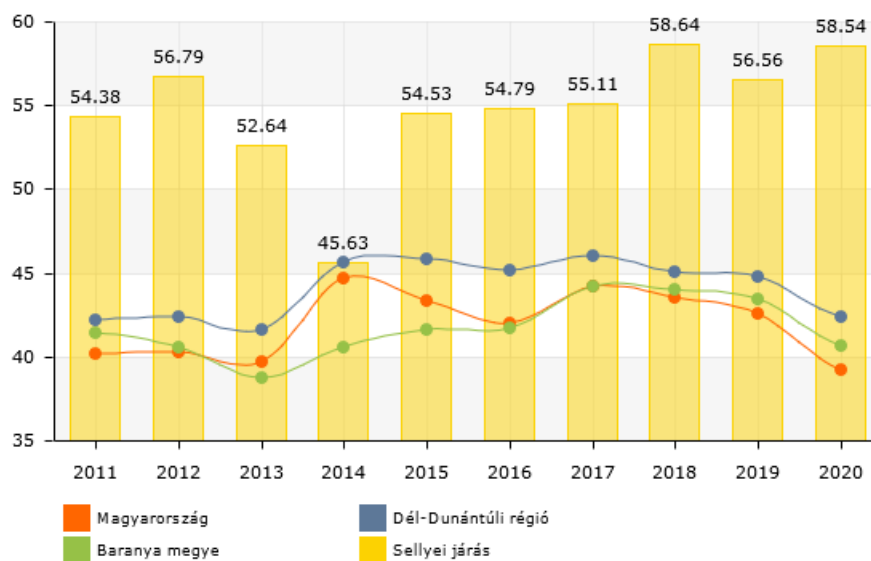

**Alacsony presztízsű foglalkoztatási csoportokban foglalkoztatottak megoszlása az aktív korúak arányában (%)
2008-2017.**

Forrás: TEIR Helyzet-Tér-Kép

¹⁰³² Brown – Schafft 2019: 222.

(c) 2023 Lechner Nonprofit Kft. Készült a TEIR-rel.

Legfeljebb 8 általános iskolát végzett regisztrált munkanélküliek aránya (%) 2011-2020.

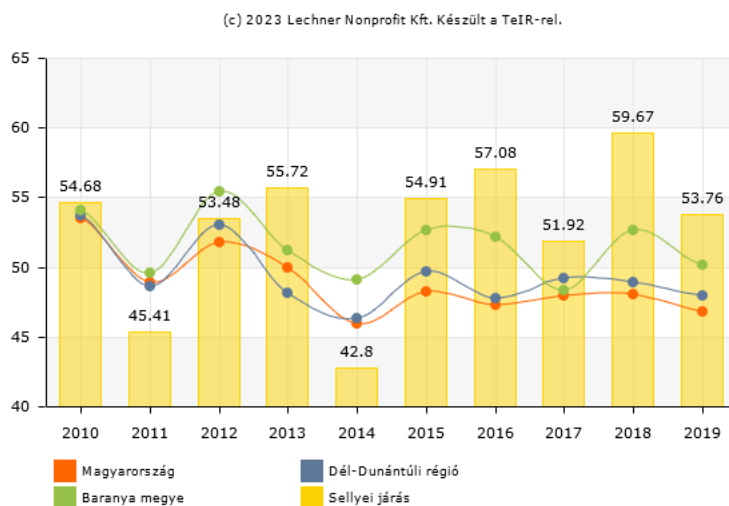
Forrás: TEIR Helyzet-Tér-Kép.

A térségben a 2010-es években a legfeljebb általános iskolát végzett munkanélküliek aránya többnyire 50% feletti volt, voltak évek, amikor csaknem elérte a 60%-ot. Az alacsony képzettségű munkavállalók helyzetét nehezítő körülmény, hogy 2011-ben zárt be a megye meghatározó munkáltatója, amely sok ormánságinak is munkát adott. A járási székhely polgármestere szerint a gyakran emlegetett Elcoteq megszűnése nem csak a foglalkoztatásra, de a demográfiai folyamatokra is negatívan hatott: „700-an ingáztak innen, a sellyei térségből, az Elcotecqbe Pécsre, 700 ember. [...] valószínűleg külföldön vannak... vagy Fehérváron, vagy Győrben, Kecskeméten...”¹⁰³³ A gyár bezárása után sokan észak-nyugat-magyarországi városokban vagy külföldön, jellemzően Ausztriában, Németországban próbáltak szerencsét, a kevésbé mobilis lakosság pedig más, környékbeli üzemekben próbált elhelyezkedni. „Nem jöhetnek vissza közmunkába, hát nézнем kell azt, hogy a gyerekeknek ezt az évet el kell végezni. De már nincs ötletem. Ez volt az utolsó, a közmunka, ebből éljél meg, mi a bánatot csinálnánk ketten közmunka fizetésből, fizessd a csekkeket, miből? De még a gyereket iskoláztasd. A gyerek hétvégeként megy az erdőre [...] dolgozni. Szerintem [...] kimegy külföldre. Annyira reménytelen a helyzet ebben az országban, annyira megkeseredett.”¹⁰³⁴

¹⁰³³ Sellye polgármestere, 2018.

¹⁰³⁴ Részlet egy korábban közfoglalkoztatott, a beszélgetés idején egy fémmegmunkálással és alkatrészgyártással foglalkozó vállalat alkalmazottjaként dolgozó, 43 éves nővel készített interjúból a Sellyei térségből, 2017.

Helyben továbbra is a közmunka maradt a legmeghatározóbb foglalkoztatási forma, amiből a kicsit is motiváltak folyamatosan megpróbálnak kimozdulni. A viszonylag szűk helyi munkaerőpiacon való szereplést a közlekedési viszonyokon túl nagymértékben meghatározzák a személyes kapcsolatok, korábbi konfliktusok, illetve az a piaci körülmény, hogy a munkaadók zöme nem az álláskereső, tartós munkanélküliek és közfoglalkoztatottak derékhadát kitevő alacsony képesítésű vagy képesítéssel nem rendelkező dolgozókat, hanem egy-egy szakmában vagy ágazatban jártas munkaerőt keres. Ehhez kapcsolódik még, hogy a támogatott képzések nem konvergálnak kellő mértékben az Ormánság munkaerőpiaci elvárásaival és lehetőségeivel – ezért nem csupán magas munkanélküliségi ráta jellemzi a térséget, de magas a tartós munkanélküliek aránya is. Ennek ellenére számos munkáltató munkaerőhiányról számolt be, amit a térség foglalkoztatási potenciáljának fejlesztésére létrehozott ún. Baranya Paktum projekt keretében 2018-ban szervezett konferencia tanulsága is alátámaszt: „a Paktum projektek előkészítési és meghirdetési időszakához képest jelentős változás történt a munkaerő-piacon. Már szinte minden területen munkaerőhiány van. A szakképzett és hadra fogható tartalékok jelentősen megfogyatkoztak, és struktúrájában is átalakult a kínálat. Jelenleg a közmunkaprogram résztvevői és a megyei kormányhivatalokban nyilvántartott álláskereső, illetve a még fel nem kutatott inaktívak jelentik az utánpótlást.”¹⁰³⁵

Tartós munkanélküliek aránya (%).

180 napnál hosszabb ideje regisztrált munkanélküliek az összes munkanélküli százalékában.

Forrás: TEIR Helyzet-Tér-Kép.

¹⁰³⁵ DDRPK 2018.

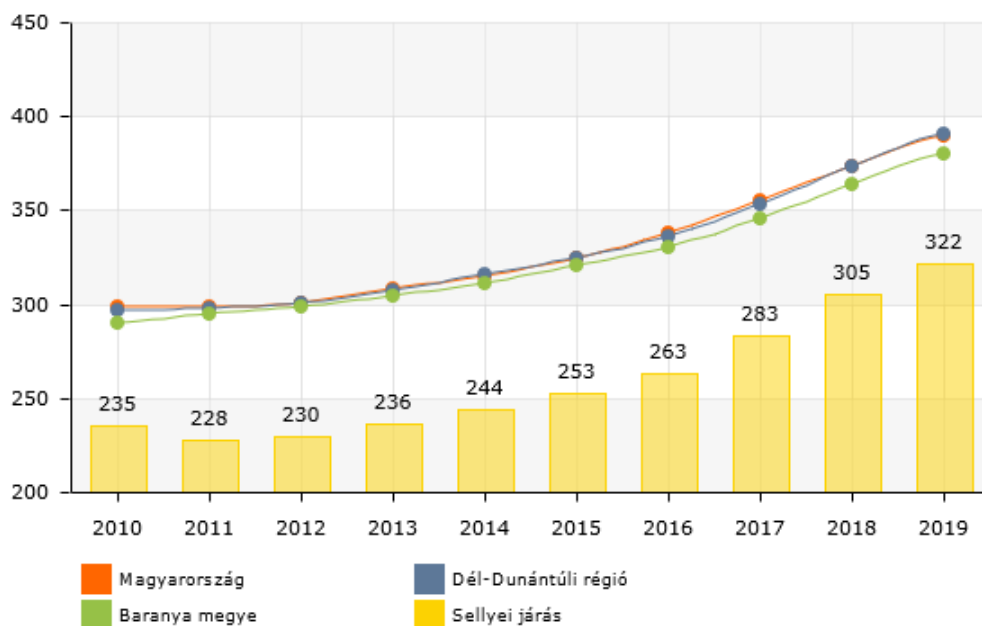
Az interjúk tanúsága szerint volt időszak, amikor az ipari és kereskedelmi létesítmények többeket vonzottak a térségbe, közvetlenül Sellyére és a környező falvakba is. „...a '60-as, '70-es években[...] az értelmiségnek a gyűjtőpontja az Selye volt sokkal jobban, egyrészt az iparosodás miatt, ugye ez sokrétű tevékenység. Vajszló az úgy megállt. Volt a Ganz meg volt a TSZ, és kifűjt. Tehát ott, ott nem volt ilyen szellemi fölfrissülés, mint itt. Itt jöttek Pestről szakemberek letelepedtek, Pécsről, tehát... Veszprémből vegyészek például, ... az ország minden részéből volt. Tehát olyan kutatómérnökök voltak itt, hát mi csináltuk az ország mezőgazdaságának a növényvédelmi... nyugati technológiára alapult növényvédő szerrel való ellátásán a legtöbb dollárkiváltást. Hát, mi a Nehézipari Minisztérium Kiváló Ipari Szövetkezete címet nem is tudom, hányszor kaptuk meg.”¹⁰³⁶

A mai Ormánság társadalmának középső-felső szegmensét részben ma is a szocializmus éveiben idekerült szakképzettek és értelmiségiek (agronómusok, mezőgazdasági és ipari szakemberek, mérnökök, egészségügyi dolgozók, stb.) alkotják. A kutatás jelenidejében is voltak cégek, akik – mint fentebb láttuk – magasan képzett munkavállalókat foglalkoztattak Sellyén és környékén, az ő letelepedésük azonban nem volt jellemző olyan általánosságban, mint a szocialista rendszer idején. Ennek magyarázatát nem csupán a térség rossz infrastrukturális viszonyaiban látom, de véleményem szerint a magasabb presztízsű beköltözők távolmaradására az Ormánság negatív híre is hatással van, és valószínűleg közrejátszik az is, hogy a magasabban képzett munkavállalók magasabb jövedelemmel rendelkeznek, saját autó birtokában pedig nincsenek úgy rászorulva a nehézkes tömegközlekedésre vagy a céges utaztatásra, mint a hátrányos helyzetű munkavállalók, illetve nem jelent különösebb gondot számukra a napi ingázás sem.

Az autó az ormánsági családoknál – azon túl, hogy bizonyos márkák státusz-szimbólumként értelmezhetők – a legtöbb esetben azt jelzi, hogy van munkahelyük, ahova be tudnak járni, vagy van valamilyen biztos keresetük, amelynek köszönhetően biztosítani tudják mobilitásukat, ami a földrajzi elzártságot és a rossz infrastrukturális helyzetet enyhíteni tudja. A munkahely és a személygépkocsi meglétének szerepéről egy interjúalany is említést tett: „Az nagyon-nagyon befolyásoló tényező, hogy van-e az embernek munkahelye vagy sem. Mert ha van az embernek munkahelye, akkor mégsem éli át azt úgy, ezeket a hátrányos momentumokat, mintha nem lenne munkahelye, [...] akkor van [...] alapesetben autója, amivel eljár nap mint nap dolgozni, [...] akkor azért mégis sokkal-sokkal jobban él, [...] mert akkor bizonyos lehetőségei vannak az embernek mégis.”¹⁰³⁷

¹⁰³⁶ Nyugalmazott oktatóval készült interjú részlete, Selye, 2018.

¹⁰³⁷ Szaporcai lakos, 2012.

Személygépkocsik száma, ezer lakosra (db), Sellyei járás.

Forrás: TEIR Helyzet-Tér-Kép

A Sellyei járásban a háztartások személygépkocsival való ellátottsága, bár növekedést mutatott a 2010-es években, mindvégig az országos, dél-dunántúli és baranyai átlagok alatt maradt. Markócon 2013-2014-ben a 21 háztartásból összesen 6 olyan volt, ahol volt autó, és még egy, ahol a családfő motorral járt, azzal intézte a bevásárlásokat is. A 6-ból 2 esetben nyugdíjas volt az autótulajdonos, ők mindketten korábbi pozíciójuknak köszönhetően engedhették meg maguknak, hogy fenntartsanak egy személygépkocsit. Az autóval vagy motorral rendelkező további családok mindegyikéről elmondható, hogy legalább egy családtag rendelkezett elsődleges munkaerőpiaci állással: ilyen volt a polgármester családja, akinek felesége tanárnőként dolgozott a drávafoki iskolában, egy beköltözött értelmiségi család, ahol a családfő egy a fejlesztési iparban érdekelt cégnél dolgozott, valamint két helyi, zokogai származású család, ahol a férfiak a környékbeli erdőgazdasági és mezőgazdasági vállalkozóknál dolgoztak, a nők Pécsre ingáztak vagy a helyi közfoglalkoztatásban vettek részt.

A mobilitás kapcsán Bakó Tamás és Kálmán Judit azt állapították meg, hogy a munkaerőpiac területi aspektusai révén a mobilitás vagy annak hiánya hozzájárul a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek létrejöttéhez és fenntartásához¹⁰³⁸ Ebből és a fentiekből következik, hogy a mobilitás, az infrastrukturális helyzet, a gazdasági potenciál, a munkaerőpiac és a

¹⁰³⁸ Bakó – Kálmán 2020:193.

demográfia alakulása szoros kapcsolatban állnak egymással, és jelentősen hatnak a helyi társadalom rétegződésére és a társadalmi folyamatok alakulására. Bár az Ormánságban korábban is a kifelé irányuló migráció volt meghatározó, az utóbbi 3 évtizedben ez trend felerősödni látszik. Több interjúalany is megfogalmazta, hogy helyben nagyon nehezen lehet boldogulni, ezért a törekvő fiataloknak lényegében nincs más választása, minthogy máshol teremtsenek egzisztenciát. *„Nincs perspektíva. Gyakorlatilag az értelmesebbje, az elment. Tehát akinek van életcélja, küldetése az elment.”*¹⁰³⁹

Mivel kis lélekszámú településekről van szó (még a járási központ népessége is kevesebb volt 2022-ben mint 2500 fő), a demográfiai folyamatok a hétköznapiakban is jól érzékelhetők. A 90-es években még a közeli városok, köztük az ormánsági központok számítottak elsősorban migrációs célpontnak: *„Elmentek a fiatalok abba az időbe mikor szétment a TSZ, hát ki merre: Lőrinc, Sellye, Pécs, többnyire Pécsre mentek, a fiatalok eladták itt a házat, házakat. [...] Azért mindenki nem költözhet be a városokba. Rengeteg próbálkozás volt, már itt az Ormánságban a rendszerváltás óta, de én igazán nem látom az eredményét, hogy ezt a tendenciát meg tudták volna állítani, tehát a kis falvak kihalását.”*¹⁰⁴⁰ Az Ormánságon belüli migráció korábbi jelentősége idővel csökkent, és a térségi központok, Sellye és Vajszló helyett a megyeszékhely, Pécs szerepe erősödött meg a térség migrációs folyamataiban, amit az ormánsági központok lakónépesség-csökkenése is jelez. *„... aki tehetős, azok Pécs mellé költöznek, ezt maximum Görcsönyig teszik meg, mi meg 45 kilométerre vagyunk, oda azért költöznek ki, mert nyugodtabb és közel van a nagyváros.”*¹⁰⁴¹ Minthogy azonban a közeli városok nem nyújtanak elegendő lehetőséget, valamint az Európai Unió szabályok lehetővé tették a szabad munkaerőáramlást, a migrációs desztinációk fokozatosan egyre távolabbi területekre terjedtek ki. Kutatásom idején általános trend volt, hogy a fiatalok közül sokan – jellemzően a legalább középfokú végzettséggel rendelkezők – kedvezőbb helyzetű hazai térségekben vagy külföldön, jellemzően Ausztriában, Németországban, Angliában próbáltak szerencsét, és nagy arányban ott is telepedtek le huzamosabb időre. A volt sellyei lelkész a vele készült interjúban arról beszélt, hogy a térségi központból több száz ember indult útnak nyugatra a magasabb bérek és a jobb megélhetés reményében:

*„... azokból a javakorabeliekből, akik a 30-as 40-es (éveikben járnak – kiegészítés tőlem), hiányzik gyakorlatilag olyan kb 300 fő, merthogy ők elmentek, ez csak Sellyéről, elmentek, eltűntek valahová Nyugat-Európába. Lehet hogy hazajönnek időről időre, de nem itt vannak, nem itt dolgoznak. Trend is az, hogy ha a szomszéd elindul, akkor ők is elindulnak. Ez az aktuális helyzet.”*¹⁰⁴²

¹⁰³⁹ Nyugdíjas oktató, Sellye, 2018.

¹⁰⁴⁰ Marócsai polgármester, 2018.

¹⁰⁴¹ Önkormányzati tulajdonú cég vezetője, Sellye, 2017.

¹⁰⁴² Sellyei lelkész, 2017.

A szülők sok esetben buzdítják a gyerekeiket a térség elhagyására, azt remélve, hogy könnyebb életük és több lehetőségük lesz, mintha az Ormánságban maradnának. Az első lépcső ehhez a továbbtanulás. Sellyén mezőgazdasági szakiskola működik, azonban a magasabb képzettség érdekében sokan inkább távolabbi középiskolákba igyekeznek járatni gyerekeiket. Ezekben az intézményekben az ormánsági fiatalok legtöbbször bentlakóként, kollégistaként tanulnak, ami gyakran az előszobáját jelenti a szülőktől távol folytatott életnek: *„Hát azt a szülők is szorgalmazzák. Hát ha már valameddig eljut, egy középiskoláig, akkor ott már látott valamit, utána már csak [...] anyagiak hiányoznak, hogy tovább folytassa a tanulmányait, meg ott olyan munkahelyet teremteni.”*¹⁰⁴³

Beszélgettem olyan interjúalannyal is, aki egész életét az Ormánságban élte le, munkahely mellett háztáji gazdálkodást folytatott a szocialista időszakban, dinnyetermesztéssel is foglalkozott a család, méhészkedtek is, igyekeztek mindig több lábon állni, taníttatni tudták gyermekeiket, emellett egyházfi lévén a helyi társadalom megbecsült tagja feleségével együtt – mégis úgy vélte, hiba volt, hogy csak a gyerekek költöztek el nagyobb városokba, ehelyett nekik maguknak is máshol kellett volna megélhetést keresni: *„Most az, hogy az én gyerekeim vagy a mi gyerekeink már innen elmentek, az már ide vissza nem jön, egyik se. Innen el kellett volna menni, már nagyon régen. Észre kellett volna venni, hogy ebből itt nem lesz semmi. Az Ormánság mint olyan, az halálra van ítélve, az biztos.”*¹⁰⁴⁴

A középiskola elvégzése vagy valamilyen szakképzés megszerzése után több beszélgetőtársam gyermeke vagy unokája is külföldön, Magyarországtól nyugatabbra vállalt munkát az elmúlt években, egyrészt hogy saját megélhetésüket biztosítsák, másrészt hogy az itthonmaradt családtagokat anyagilag támogatni tudják. A hétköznapi szükségletekhez való hozzájárulás mellett többen besegítettek például a szülői ház felújításába, a berendezés korszerűsítésébe vagy gépjármű vásárlásába. Ezek a fiatalok munkahelyüktől függően néhány havonta, vagy évente néhány alkalommal látogattak haza, szezonális munkavégzés esetén pedig a holtsezont töltötték családjukkal, de nem tervezték, hogy az Ormánságban próbáljanak boldogulni, és a hazaköltözés legfeljebb távlati terveikben szerepelt. Megfigyeléseim mellett erről a tendenciáról az interjúkban is szó esett:

„Ottmarad. Így vissza-visszajönnek gyerekek, de a nagy többsége az ott alapozza meg. Van olyan, aki azt mondja, hogy baszok én hazajönni ebbe a kuplerájba. Van olyan, aki kimegy, fönntartja a szüleit, nyugdíjas szüleit. Tehát küld haza rendszeresen pénzt, hogy az öregeknek legyen mivel

¹⁰⁴³ Drávafoki polgármester, 2018

¹⁰⁴⁴ Nyugdijas férfi, egykori dinnyetermelő, Sellye, 2017

fűteni, meg egyéb.”¹⁰⁴⁵

Egyik interjúalanyom fia is Nyugat-Európában dolgozik évek óta. Miután a fiú itthon technikus végzettséget és jogosítványt szerzett, vásárolt egy használt autót, és külföldre ment dolgozni, ahonnan időről időre hazajár. 2023 tavaszán egy privát látogatásom alkalmával személyesen is találkoztam vele, amikor szabadságát töltötte éppen otthon. Elmondása szerint ugyanazon a helyen dolgozik most is, ahová kiment szerencsét próbálni, megfizetik a munkáját és úgy érzi, meg is becsülik. Szeret kint dolgozni, és nem tervezi, hogy itthon vállal munkát. Édesanyja már egy néhány évvel korábban készült interjújában arról számolt be, hogy a fiú elhagyni készül az országot: *„Szerintem a (a fia nevét mondja) kimegy külföldre. Annyira reménytelen a helyzet ebben az országban, annyira megkeseredett. [...] Nagyon sokan otthagyták az iskolát az osztályából, itt volt a volt osztálytársa, hazajött Németországból, ahol dolgoztak, és mondta neki, hogy [...] üzent a főnök, hogy gyere. És akkor én mondtam neki, mert itt volt nálunk, [...] ne hívja addig, míg a sulit el nem végzi. Én ennyit kértem...”*¹⁰⁴⁶ Ez alapján a külföldi munkavállalás olyan tudatos, megfontolt döntés, amelyre akár évekkel korábban készülnek az Ormánságot elhagyók, és a Mark Granovetter nevéhez fűződő, a „gyenge kötések erejét” hangsúlyozó hálózatelméletet is alátámasztja azáltal, hogy az ismerősi, baráti hálózat nagy szerepet játszik az idegen országbeli desztináció és gyakran a konkrét munkahely kiválasztásában is.¹⁰⁴⁷

A recens ormánsági elvándorlási gyakorlat ugyanakkor nem értelmezhető önmagában: nem vonatkoztatható el azoktól a folyamatoktól és a rurális területekről a városokba irányuló migrációs trendektől, amelyek évtizedek óta megfigyelhetők mind Magyarországon, mind Közép-Kelet Európa más országaiban,¹⁰⁴⁸ vagy akár az Egyesült Államokban a vidéki lakosság migrációja kapcsán.¹⁰⁴⁹ Hazai viszonylatban az Ormánságban ez hangsúlyosabb és nagyobb arányszámokat mutat, mivel a térség már a rendszerváltást megelőzően is kiemelkedően magas elvándorlási mérleget mutatott, a megélhetési lehetőségek pedig azóta nem javultak.¹⁰⁵⁰ Míg azonban Balatonyi Judit kutatásai alapján Gyimesben például a munkavállalásai célú külföldi migrációhoz alapvetően pozitív narratívák kapcsolódnak,¹⁰⁵¹ az Ormánságban, mint fentebb is láttuk, jellemzően inkább negatív konnotációk fűződnek a térség elhagyásához, és a helyi társadalom gyengülésével kötik össze a róla szóló diskurzusban. A területről kifelé irányuló belföldi és külföldi migráció egyaránt egyértelműen visszafordíthatatlan negatív folyamatként jelenik meg, amely a terület további

¹⁰⁴⁵ Nyugdíjas oktató, 2018.

¹⁰⁴⁶ Sellye környéki lakos, 2017.

¹⁰⁴⁷ Granovetter 1973; 1974: 41-50.

¹⁰⁴⁸ Balatonyi 2019.

¹⁰⁴⁹ Brown – Schafft 2019: 222.

¹⁰⁵⁰ Ragadics 2015: 47-48.

¹⁰⁵¹ Balatonyi 2019: 198.

marginalizálódásához és a demográfiai hiányok további erősödéséhez vezet:

„Ezek mind veszteségek, mert olyanok mennek el szerencsét próbálni, akiben azért van spiritusz, és egy kis faluban azért ezek hiányoznak... [...] a gyerekek mind elment 1-2 kivétellel. Mert minden megszűnt, megszűntek a lehetőségek, mind elmentek. És megszűnt a háztáji gazdálkodás is.”¹⁰⁵²

A népességcsökkenés a hétköznapiakban is érzékelhető, például az óvodai csoportok és iskolai osztályok létszámának drasztikus csökkenésében: *„42 gyerek ment ki és 21 iratkozott be. Több mint 40 gyereknek kéni ide beiratkozni, de kiderült, hogy egy részük külföldön van a szülőikkel. Sellyéről is rengetegen elmentek és egyre többen mennek el, családdal együtt kiköltöznek. Meg az ország más részében laknak, de itt van az állandó lakcímük és ezért a mi névsorunk alapján itt tankötelesek. És ez lesz a jövő évben is, mert ennyire lecsökkent a gyerek létszám.”¹⁰⁵³*

Összegezve a rendszerváltás utáni migrációs folyamatokat: jellemző, hogy azok hagyták/hagyják el az Ormánságot, akik egyrészt helyben nem találták meg a számításaikat, másrészt pedig akiknek ezzel egyidőben a migrációhoz szükséges kompetenciák, információk és anyagi erőforrások egyaránt rendelkezésükre álltak. Vannak, akik éveket ingáznak akár nagyobb távolságból is, ám a leggyakoribb, hogy végleg elköltöznek, s legfeljebb látogatóba térnek haza az itt maradt családtagokhoz, barátokhoz. Noha a magasabban kvalifikáltak kedvezőbb lehetőségeiknek köszönhetően nagyobb arányban hagyják el a térséget, terepi tapasztalataim alapján a jobb élet és könnyebb megélhetés reményében történő elvándorlás a helyi társadalom minden szegmensét érinti.

¹⁰⁵² Drávafoki lelkész, 2017.

¹⁰⁵³ Pedagógus, Sellye, 2018.

10 Összegzés

„Mi az Ormánság helyén lakunk, de ez már nem az Ormánság.”¹⁰⁵⁴

Az Ormánsággal kapcsolatos néprajzi asszociációk legtöbbször a Kiss Géza és a népi írók által közvetített képhez, az egykezéshez, a református valláshoz, az ártéri gazdálkodási módokhoz és a „hagyományos” népi kultúrához kapcsolódnak. A szociológiai Ormánsághoz rendszerint a térség hátrányos helyzetéhez, az etnicitáshoz, a szegénységhez kapcsolódó fogalmak társulnak. Míg a helyi diskurzus szintjén e narratívák együttes jelenléte jellemző, a hétköznapi élet során a határok rugalmassága, az egyház szerepének megváltozása, a gazdálkodók körének leszűkülése, a szülői/családi minták jelentősége, és különféle érdekek mentén kialakuló társadalmi differenciáltság tapasztalható, miközben történeti és gazdasági okoknál fogva az Ormánság mai társadalma közel sem azonosítható az egykori „Ormánság” lakóinak leszármazottaival – a korábbi makro-kereteket felváltva pedig napjainkra a projekt-gazdasági környezet vált meghatározóvá az élet szinte minden területén. Kiss Z. Géza az 1980-as évek végén „*a szakirodalomban még szokatlan »másik Ormánság« reprezentánsai*”¹⁰⁵⁵-ről értekezett. Úgy gondolom, ma már helyesebb egyetlen „másik” helyett „több másik”-ról, „párhuzamos Ormánságok”-ról beszélni. Ennek értelmezése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül Herman Bausinger (Ernst Bloch nyomán használt) „*párhuzamos különidejűségek*”¹⁰⁵⁶ terminusát, amely „*a különböző felfogások és életmódok, eszmék és ideológiák egyidejűleg, mégis egymástól függetlenül való létezését*”¹⁰⁵⁷ jelenti. „*Különidejűség, mint egyidejűség, vagyis eltérő, különböző történeti erőtegyezők által meghatározott elemek egyidejűsége.*”¹⁰⁵⁸ Párhuzamos különidejűség alatt ezek alapján a vidéki társadalom különböző szegmensei, kategóriái által képviselt életformák diverzifikáltságát, az értékrendszerek pluralitását,¹⁰⁵⁹ az eltérő értelmezések, normák, és az általuk keretezett különböző stratégiák egyidejűségét értem a maga differenciáltságában, sokrétűségében, ahogy azt az Ormánság mint entitás értelmezése és a mindennapok keretének megismerése kapcsán kutatásaim során folyamatosan éreztem. Ha egymástól nem is teljesen függetlenül, de egymástól bizonyos kritériumok mentén elhatárolódva, ugyanakkor egymásra hatva ezt a párhuzamosságot testesítik meg az Ormánság különböző társadalmi szereplői, a rájuk ható faktorok és az általuk (is) alakított lokális folyamatok.

¹⁰⁵⁴ Drávafoki lelkész, 2017.

¹⁰⁵⁵ U.o.: 62.

¹⁰⁵⁶ Bausinger, 1989: 25.

¹⁰⁵⁷ Keszeg 2003: 193.

¹⁰⁵⁸ Bausinger, 1989: 25.

¹⁰⁵⁹ Kotics 2011: 176.

A gazdasági és társadalmi folyamatok, fogalmi és paradigmaticus változások nyomán mára az Ormánság elsősorban mint szociológiai táj és fejlesztendő terület jelenik meg a közbeszédben és a tudományokban egyaránt. A térségre irányuló kutatások döntő többsége a társadalom egy-egy szegmensének (jellemzően a helyi elit vagy a leghátrányosabb helyzetűek) aspektusában vizsgálta tanulmánya tárgyát, míg az egymás mellett élő és egymásra kölcsönösen ható társadalmi szereplők rendszerét, a lokális társadalom tagozódását vagy a tágabb társadalmi-gazdasági környezetet kevésbé láttatta. Fontosnak tartottam ezért a helyi kulcsszereplők perspektíváján túl a társadalom több szegmensének nézőpontját megismerni, valamint lehetőség szerint a társadalmi élet implicit mechanizmusait is felfejteni. Egyfelől az Ormánság társadalmi struktúráját és tagolódását vizsgáltam, másfelől törekedtem rá, hogy a társadalmi és gazdasági élet rendszerét a maguk összefüggéseivel mutassam be, ezért a helyi folyamatokat egy szélesebb társadalmi és gazdasági környezetben vizsgáltam,¹⁰⁶⁰ az állami, illetve az európai projektgazdaság kereteibe ágyazottan.

Önmagában véve a legtöbb általam tárgyalt téma nem Ormánság-specifikus. Nem az a szegénység etnicizálódása, a projekt-elit jelenléte és tevékenysége, a migrációs folyamatok sem, hiszen más területeken is megfigyelhetőek ezek a jelenségek, és más térségek társadalmára is hatnak a makro-környezeti keretek is. Ilyen értelemben nem beszélhetünk ormánsági specifikumokról. Úgy gondolom azonban, hogy a sajátosságokat a történeti és jelenkori tényezők társadalmi dimenziói és a vizsgált jelenségek egymásra hatása adják, amelyek miatt az Ormánság speciális kvázi térként ma is értelmezhetővé válik. Bár az általam kiválasztott települések a néprajzi Ormánság területén találhatóak, vizsgálatom nem korlátozódott az etnográfiai tájra. Ennek egyik oka, hogy sok tekintetben azonos folyamatok zajlottak/zajlanak a szűkebben és tágabban vett Ormánság területén, másfelől pedig az is hozzájárult, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatok jó része korántsem néprajzi, hanem közigazgatási határokhoz (Sellyei Kistérség, Sellyei járás) igazodik. A 2009-ben a kelet-ormánsági Szaporcán kezdett jelenkutatást 2013-tól a nyugat-ormánsági Markócon végzett résztvevő megfigyelés követte, majd 2016-tól a vizsgálatot kiterjesztettem Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal területére, s érintőlegesen az egész Ormánságra. Munkám módszertanát tekintve a kulturális antropológia résztvevő megfigyelésen alapuló módszere, és a kötetlenebb beszélgetéseken alapuló adatgyűjtés jelentették primer adataim gerincét. Empirikus kutatási adataimat történeti forrásokkal és statisztikai adatokkal egészítettem ki.

¹⁰⁶⁰ Sárkány 2017: 330.

Sárkány Mihály Colin Bell és Howard Newby 1971-es *Community Studies* c. kötetére hivatkozva javasolja a rendszerszerűségben való gondolkodást, a lokalitást annak szélesebb társadalmi környezetében vizsgálva.

Fontosnak tartottam, hogy állókép-szerű ábrázolás helyett felhívjam a figyelmet a folyamatok dinamizmusára, a permanens társadalmi változásokra, és a struktúra újratermelődésének mechanizmusaira is. A recens viszonyok megértéséhez szükségesnek tartottam felvázolni azokat a történeti előzményeket, amelyek a térség gazdaságával, társadalmával kapcsolatos folyamatokban kardinálisnak mutatkoztak, összefüggésbe hozhatóak a társadalmi és területi egyenlőtlenségekkel, a migrációs folyamatokkal és azok okaival. A vizsgálatot ezért három idősíki egymásra vetítésével folytattam: az elbeszélte múlt, azaz az etnográfiai jelenidő, a történeti fordulópontok és kutatás valós jelenidejében megfigyelhető jelenségek megjelenítésével.¹⁰⁶¹

Kutatói kérdéseim egyfelől a lokális társadalom tagozódására és a társadalmat strukturáló tényezőkre vonatkoztak, másfelől fontos kérdés volt, hogy miként illeszkednek a makro-keretet jelentő projektgazdaságba a helyi viszonyok. A lokális folyamatok megértéséhez szükségszerű volt annak számbavétele, hogy milyen társadalmi és gazdasági szereplők vannak jelen és milyen szerepet játszanak a térség mindennapjaiban. Arra a kérdésre válaszolva, hogy kik élnek ma az Ormánságban, differenciáltam tősgyökeres ormánságiakat és történeti múltjuk alapján több alkategóriába sorolt beköltözőket, valamint horvát származásúakat. A beköltözők között megkülönböztettem betelepített reformátusokat, határon túli magyarokat, vidékre költözőket, „cigányokat” és „hollandokat”. A kutatás során a társadalom legfőbb strukturáló faktoraként különböző gazdasági stratégiákat találtam, amelyek közös érdekek, normák, értékrendek mentén tagolják a társadalmat. A helyi társadalom rétegződését és tagolódását egy olyan „hibrid” kategóriarendszerben ismerttettem, amely a „hivatalos” rétegződésmodellek, a helyiek konstrukciói és a saját megfigyeléseim alapján elkülöníthető kategóriák ötvözeteként alakult ki. Ezek a vizsgálati egységek sem nem egységesek, sem nem határolhatóak el teljesen egymástól, mégis ezek mentén látszott leginkább kirajzolódni a lokális társadalom mintázata. Kiemelt figyelemmel kezeltem a belső és külső csoportképző tényezők etnikai és gazdasági dimenzióit, ezek dinamikáját és a határok fenntartásában játszott szerepét, illetve a határok átjárhatóságának kérdését. A legkarakterisztikusabb életstratégiák szerint négy kategóriát különböztettem meg: a helyi elit, a gazdálkodók, a vállalkozók, valamint a közmunkások, álláskeresők, munkanélküliek helyzetét, stratégiáit, lokális struktúrában betöltött pozícióját ismerttettem, mint az ormánsági társadalom legjellemzőbb mikro-világait. Az elemzést – Fredrik Barth nyomán¹⁰⁶² – egy hármas tagolású plasztikus vizsgálati keretre osztva makro-, mezo- és mikro-szintű szereplők bevonásával végeztem. A térség társadalmi viszonyait illetően azt találtam, hogy az egyéni életvilágokra jelentős hatást gyakorolnak a mezo- és makro-szintű tényezők. Ez közhelyes kijelentésnek hangozhat ugyan, ám

¹⁰⁶¹ Sárkány 2014a: 87-89.

¹⁰⁶² Barth 1996.

ezidáig leginkább egy-egy társadalmi jelenségre vagy részproblémára fókuszáló vizsgálatok születtek az Ormánsággal kapcsolatban, amelyek az egyéni élethelyzetek és a lokális folyamatok tágabb értelmezési keretét kevésbé világították meg. A társadalmi jelenségek mezo-szintű folyamatait a projekt-elit, az önkormányzatok, vállalkozások, egyházak helyzetén és tevékenységein keresztül igyekeztem megragadni. A makro-szintű együttthatókat az állami és Európai Unió szabályrendszerek, direktívák, előírások, koncepciók és fejlesztési tervek képviselték az elemzés keretét jelentő hármastagolású rendszerben, amelyben voltaképpen napjaink projekt-szerű gazdaságát és az ahhoz alkalmazkodó projekt-társadalom szerkezetét és működését vázoltam.

Tanulmányoztam az Ormánság mint konstruált és változó tér értelmezéseit és ezek konnotációit, ismertettem a térség mintegy 200 éves kutatástörténetét, kiemelve a legfőbb megközelítési módokat a nemzeti jelleg keresésétől és a reliktumkutatásoktól a szociológiai Ormánság-értelmezés általánossá válásáig és a fejlesztési prioritású kutatásokig. Vannak olyan témák, amelyek máig az érdeklődés fókuszában állnak az 1930-as évek falukutató mozgalma, a nemzetföltő népi írók és a hazafias érzelmű értelmiség által fókuszba állított „pusztulás narratíva” feléléskülése óta. E narratíva gyújtópontja az „egyke” kérdés, amely egészen friss történelmi demográfiai kutatásoknak is központi témája. Ehhez a témához szorosan kapcsolódik a birtokviszonyok és a vízgazdálkodás témaköre. A természetközeli állapotok visszaállítása és a vízvisszatartás biztosítása nem csak tudományos tanulmányokban jelent meg releváns témaként, de az Ormánságot érintő makro-szintű fejlesztési koncepcióknak (lásd Ormánság Program, Ős-Dráva Program) ugyancsak központi kérdése. Minthogy ezek a programok megkerülhetetlenek a lokális folyamatokban, ismertettem a térségre vonatkozó legfontosabb fejlesztési projekteket és a hozzájuk kapcsolódó operatív programokat, az Ormánságban kiemelt jelentőséggel bíró közfoglalkoztatás rendszerét, valamint a közelmúlt gazdálkodás-ösztönző programjait, és ezek gyakorlati vonatkozásait. A történelmi folyamatokat áttekintve foglalkoztam a tájhasználat-váltás történetével és hatásaival, valamint a térbeli és társadalmi marginalizáció összefüggéseivel is. Ebben a vonatkozásban a recens állapotokat létrehozó legfontosabb történelmi együttthatók közül a Dráva mint határ szerepét meglehetősen hangsúlyosnak találtam. Noha az Ormánság köztudottan határmenti térség, a határmentiség és a déli védelmi vonal szerepét a korábbi kutatások talán kevésbé nyomatékosították. Meglátásom szerint azonban ez az egyik legmeghatározóbb tényező a térség 20. századi és mai gazdasági életére nézve. A mai viszonyok kialakulásához ugyanis nagyban hozzájárult, hogy a Dráva 1920-tól a trianoni határok megállapításával határfolyóvá vált – ez pedig a 20. század folyamán, sőt, egészen napjainkig negatívan hatott a térség gazdaságára, következésképpen pedig az itt zajló társadalmi folyamatokra is. Terepi és szakirodalmi adatok, valamint fejlesztési dokumentumok koncepciói alapján azt találtam, hogy míg mikro- és mezo-

szinten a horvátországi határnyitást és a Dráva két partja közötti közúti kapcsolat biztosítását a lokális társadalom, az ormánsági és a megyei elit hosszú ideje elengedhetetlennek és a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés kulcsának tartja,¹⁰⁶³ nem irányultak ezt célzó fejlesztési törekvések a térségre. Az Ormánság nagyobb forgalmú országos közúthálózatba történő bekapcsolása, infrastrukturális fejlesztései is rendre eltolódtak. Ennek háttérében explicit módon környezetvédelmi okok állnak, implicit módon véleményem szerint azonban az is közrejátszik benne, hogy Horvátország csupán 2023. január 1-től vált a Schengeni övezet tagjává, s mindeddig az időpontig a Dráva fokozottan fontos természetes határként (bizonyos időszakokban kiemelt „frontvonalként”) funkcionált a déli államhatár védelmében.

A mai vidéki társadalmak marginalizálódását több tanulmány szerint legfőképpen a rendszerváltás és az Európai Unió csatlakozás hatásai okozták.¹⁰⁶⁴ Tény, hogy az Ormánságban is a poszt szocialista időszakban vált akuttá a helyzet, azonban az elemzők számára már ezt megelőzően is világos volt a Dráva-menti térség periferizálódása. Ezt bizonyítja például az a jelentés is, amely már 1986-ban többszörösen hátrányos helyzetű területként jelölte meg az Ormánságot a gazdaság jövedelemtermelő képessége, a népesség etnikai-, korösszetétele és képzettsége, a közlekedési és hírközlési peremhelyzet és a többszörös határmentiség – megye és országhatár –, valamint a térség aprófalvas jellege miatt. Ezek háttérében a jelentés szerint egyrészt az „egyke”, másrészt a Dráva-menti határsávban a fejlesztések hiánya, és a szigetvár-kaposvári vasút megszüntetése állt, amely nyomán a korábbi piacozó gyakorlat megnehezült a környező falvakban,¹⁰⁶⁵ nyilvánvalóan negatív hatást gyakorolva a helyi gazdaságra és a gazdálkodási gyakorlatra. Ez a problémameghatározás csaknem teljesen azonos tartalommal visszaköszön a közelmúltban vagy éppen napjainkban végzett kutatásokban, amelyek szinte ugyanezeket a problémákat említik az Ormánság kapcsán, kiemelve ezek közül a helyi társadalom kor- és etnikai összetételét, az alacsony képzettséget és a rossz közlekedési viszonyokat. A negatív demográfiai folyamatok eredőit kevésbé vizsgálták a kutatások, így például máig feldolgozatlan a 20. században lezajlott kitelepítések története, amely a lokális társadalomra markáns hatást gyakorolt. Ugyancsak kevésbé feltárt a térségesítés elől az Ormánságból városokba menekülők migrációja, jóllehet a szocializmus időszakában történt nagymérvű népességfogyás a recens állapotok közvetlen előzménye. E hiányokat részben pótlandó ismerttettem azokat az adatokat, amelyek a kutatott településekről a kitelepítések és elköltözések kapcsán rendelkezésemre állnak, és igyekeztem feltárni azokat az összefüggéseket, amelyekről úgy vélem, az ormánsági társadalom jelenkori helyzetének szempontjából nem hagyhatók figyelmen kívül.

¹⁰⁶³ Végh – Pap – Reményi 2021: 79; Ragadics 2015: 167; Antal 2009: 210.

¹⁰⁶⁴ Lásd például Váradi 2008; Lovas Kiss 2011.

¹⁰⁶⁵ HI 2005.

Ilyen például, hogy az elszármazottak közül sokan aktív kulturális jellegű és/vagy gazdasági kapcsolatot tartottak/tartanak fenn az Ormánságban maradottakkal, és a helyi hétköznapi diskurzusban folyamatosan megjelennek. Ezért úgy vélem, érdemes tanulmányozni a népességfogyatkozás mikro-perspektíváit is, amelyeket a 20. század közepétől a szocialista vidékpolitika befolyásolt, ma pedig alapvetően a térség munkaerőpiaci helyzete határoz meg. Bár az Ormánság történeti és recens migrációs folyamatai markánsabbak más vidéki területek népességmozgásainál, mégsem vizsgálható önmagában: a munkavállalási célú migráció, a vidéki lakosság városokba áramlása párhuzamba állítható a nemzetközi szakirodalom által rögzített népességmozgásokkal, amelyek során jellemzően a fiatalabb, magasabban képzett, nagyobb társadalmi és/vagy gazdasági tőkével rendelkezők hagyják el a marginalizálódó térségeket.¹⁰⁶⁶

Az Ormánsággal kapcsolatban az örökzöld egyke-kérdés mellett mára olyan témák is a kutatások fókuszába kerültek és váltak dominánssá, amelyek összhangban vannak az Európai Unió területfejlesztési és vidékfejlesztési direktíváinak hívószavaival, mint például a gyermekszegénység, a kisebbségi jogok vagy a társadalmi nemek esélyegyenlősége. Az utóbbi évek eredményének tekinthető, hogy az ebben a témakörben kutatók többsége reflektál a hasonló helyzetűnek vélt települések sokszor nagyon is eltérő helyzetére, a helyi társadalmak rétegzettségére, a homogénnek feltételezett csoportok/társadalmi kategóriák differenciáltságára. Ugyanakkor az etnikai összetétel gyakran nagyobb problémának tűnik az elemzések alapján, mint amekkora jelentőséget a helyi társadalmak a hétköznapiak során a cigány származású lakosság jelenlétének tulajdonítanak. Meglátásaim szerint az etnicitásnál meghatározóbb a helyi társadalomra nézve az a közös keret, amit a terület földrajzi és infrastrukturális helyzete generál, a társadalmi tagozódás pedig származástól függetlenül, legfőként közös normák, értékrendek, stratégiák mentén formálódik. A társadalom legalsó szegmense, az ún. underclass az ormánsági társadalomnak jelentős hányadát teszi ki, míg azonban Ladányi János és Szelényi Iván szerint több tényező együttállása mutatja, hogy az egyén ehhez a társadalmi kategóriához tartozik,¹⁰⁶⁷ vizsgálatom során úgy találtam, hogy a „kívül rekedtség”, a lehetőségek, a kompetenciák, az információk hiánya gyakran önmagában is elegendő ahhoz, hogy valakit a társadalmi többség a legalsó kategóriába soroljon. A kirekesztés mechanizmusainak és a szegénység fogalmának etnicizált volta miatt kapnak a diskurzus szintjén etnikai színezetet olyan jelenségek, amelyek valójában nem etnikumhoz, hanem a többségi normáktól való eltéréshez, magához a kívül rekedtséghez kapcsolódnak. Az egyes társadalmi kategóriák elhatárolódási gyakorlatai is ennek a mechanizmusainak részét képezik. Az elithez való tartozásnak több dimenziója van a gazdasági vonatkozásoktól a politikai vagy kulturális tényezőig,

¹⁰⁶⁶ Cartwright 2013; Brown – Schafft 2019; Balatonyi 2019.

¹⁰⁶⁷ Ladányi – Szelényi 2004: 16.

s ezek a gyakran egymást fedő vagy egymást átszövő paraméterek rajzolják meg a helyi társadalom felső szegmensének határait. A határok a gazdasági tőke, az információk és tudás birtoklása mellett elsősorban kulturális fogyasztási szokások terén mutatkoznak meg, az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó helyi többség pedig gyakorta közelíteni sem tud ehhez a szimbolikus határhoz. A projektesített gazdasági szisztéma implicit formában szintén hozzájárul a fennálló társadalmi struktúra megőrzéséhez és újratermeléséhez, azáltal, hogy a fejlesztési ipar aktorait látens módon érdekeltté teszi a helyzet fenntartásában.¹⁰⁶⁸ Erre a problémára a nemzetközi ajánlások és a hazai tapasztalatok szerint is megoldást nyújthat a szubszidiaritás elvének érvényesítése.¹⁰⁶⁹ Az Ormánság fejlesztési iparában is van ilyen irányú törekvés: egy néhány évvel ezelőtt indult egyházi koordinálású állami projektben a bevont szakértők is ezt az irányt tartják követendőnek.¹⁰⁷⁰ A lokális társadalom sikeres bevonása is mellett kérdéses marad azonban, hogy a fejlesztési prioritásokat miként lehet összeegyeztetni a helyiek preferenciáival, tudván, hogy az elsődleges megoldandó feladat az ormánságiak többsége szerint stabil megélhetést biztosító munkahelyek teremtése volna. A hátrányos szociális helyzet leküzdésére irányuló fejlesztési programok eredményessége kapcsán az a kérdés is felmerül, hogy a társadalmi felzárkóztatás sikere milyen módon hat a demográfiai folyamatokra, hiszen mind a korábbi, mind az aktuális migrációs trendek alapján elsősorban a magasabban képzettek és erősebb társadalmi és/vagy gazdasági tőkével rendelkezők hagyják el az Ormánságot. Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy a negatív demográfiai folyamatok mérséklése érdekében a társadalmi fókuszú fejlesztések mellett szükség volna a gazdasági potenciál növelésére is – természetesen mindkettőre a szubszidiaritás elvének érvényesítése mellett, amely során helyi társadalom alatt nem csupán a helyi kulcsszereplőket értjük.

¹⁰⁶⁸ Ferguson 2003.

¹⁰⁶⁹ Haraszti 2004; Lajos 2012; Lányi A. 2010a, 2010b.

¹⁰⁷⁰ Bucher – Boros 2022: 41.

11 Felhasznált irodalom

ÁBRAHÁM ÁRPÁD – KERTESI GÁBOR

1996 A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz., 653–681.

ACHS KÁROLYNÉ

1983 Kiss Géza 1891-1947. *Dunántúli dolgozatok*. Különlenyomat az Ethnographia 93. kötetéből.

ANDORKA RUDOLF

2001a A dél-dunántúli egykeutatások története. In: Faragó Tamás (szerk.): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, 13–29.

2001b Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In: Faragó Tamás (szerk.): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, 58–100.

ANDRÁSFALVY BERTALAN

1973 Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj* 127/8., 105–110.

2000 *A vízhasználat és árvízvédelem hagyománya Magyarországon*. Magyar tudomány 45/6., 709–719. Online: <https://epa.oszk.hu/00700/00775/00019/709-719.html> Letöltve: 2023.05.20.

2007 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ártéri munkák befejezése előtt*. Budapest, Ekvilibrium

2013a Magyarország földjének és népének jelene, múltja és jövője. *Hitel* 2013/1. 4–24

2013b A víz a magyar történelemben. *Magyar Tudomány* 2013/1. 1313–1321.

ANTAL ZOLTÁN

2009 A Sellyei kistérség kitörési pontjai a munkaerő-piaci sajátosságok alapján. *Területi Statisztika* 49/ 2., 199–214.

APPADURAI, ARJUN

2001 A lokalitás teremtése. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom* 12. évfolyam, 2001/3., 3–31.

BACSIK MÁRIA

2012 Vissza a munka világába: A közfoglalkoztatás útján Jász-Nagykun-Szolnok megyében. *Economica*, 5. évf. Klnsz. 1 / 2012. 96–104.

BAKSA ADRIENN

2013 *A Közös Agrárpolitika Magyarországon. Tények és tanulságok.* Innosco Közhasznú Alapítvány, Mezőzombor

BAKSA ADRIENN – VÁSÁRY MIKLÓS

2014 A Közös Agrárpolitika alkalmazása Magyarországon In: Jámbor Attila – Mizik Tamás (szerk.): *Bevezetés a Közös Agrárpolitikába.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 223–254.

BAKÓ TAMÁS – CSERES– GERGELY ZSOMBOR – KÁLMÁN JUDIT – MOLNÁR GYÖRGY – SZABÓ TIBOR

2014 A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet. Online: <https://www.parlament.hu/documents/126660/133966/MTA+KRTK+KTI+A+munkaer%c5%91piac+perem%c3%a9n+l%c3%a9v%c5%91k+%c3%a9s+a+k%c3%b6lts%c3%a9gvet%c3%a9s+jav%c3%adtott.pdf/ba01c982-873e-416c-8b7f-c6684fe55db8> Letöltve: 2023.03.31.

BAKÓ TAMÁS – KÁLMÁN JUDIT

2020 Változott-e az ingázásban a nemek közötti egyenlőtlenség? Az ingázási időre ható tényezők és változásuk 1990 és 2011 között Magyarországon. In: Kovách Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban.* Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, (hely?) 193–219.

BAKSAY SÁNDOR

1896 Baranyamegye. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben.* XIII. Magyarország IV. kötete, Budapest, 322–360.

BALATONYI JUDIT

2019 A külföldi munkavállalás gyimesi értelmezései: problémák és a lehetséges megoldások a mindennapi és nyilvános diskurzusok szintjén. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* Kriza Könyvek 45. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 193–203.

BALOGH MÁRK – HEGEDÜS MÁRK

- 2019 Drávafok lakosságának társadalmi tőkéje. In: Bucher Eszter – Ragadics Tamás (szerk.): *Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében.* PTE BTK Társadalom– Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület, Pécs, 44–63.

BARABÁS JENŐ

- 1980 *Magyar Néprajzi Atlasz – szócikk.* In: Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Bp., 491–492.

BARANYI BÉLA – G. FEKETE ÉVA – KONCZ GÁBOR

- 2003 A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben. In: *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején.* Szerk.: Kállai E. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003. 103–126.
- 2005 A roma-szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű Encsi és a Sellyei-Siklósi térségekben. In: Baranyi Béla (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete. Roma szegregációs folyamatok a Csereháti és a Dél-baranyai kistérségekben.* Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 13–28.

BARTH, FREDRIK

- 1996 Régi és új problémák az etnicitás értelmezésében. *Regio* 7/1., 1–14.

BAUSINGER, HERMANN

- 1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia* 100/1–4., 24–37.

BÁRSONY SAROLTA

- 2019 Az egyház szerepe egy ormánsági településen. In: Bucher Eszter – Ragadics Tamás (szerk.): *Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalom- –

Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület, Pécs, 110–117.

BÁTKY ZSIGMOND

1911 Adatok a fehér gyászviselethez. Első közlemény. *Ethnographia* 22., 33–40.

1936 Az ormánsági lakóház kialakulásának kérdéséhez. *Ethnographia* 47., 262–268.

BECZE SZABOLCS

2010 Közösségtanulmány: diszciplínák árnyékában. *Aetas* 25/1., 144–164.

BELUSZKY PÁL

1989 Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom* 3/1., 49–64.

BENDA GYULA

1991 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* 2-3., 169–176.

BÍRÓ A. ZOLTÁN

1994 Az esély esélyéről – avagy hogyan is lesz kulturális antropológia Kelet-Európában? *Replika* 13–14.: 131–134.

2006 Vidékfejlesztés és társadalomismeret a székelyföldi térségben. In: Uő.: *Vidéki térségek: illúzió vagy esély?* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 235–256.

BODONYI NÁNDOR

1896 Ormányság. In: Várady Ferencz (szerk.): *Baranya multja és jelenje 1.* Pécs, 170–218.

BODROGI TIBOR

1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége (Megjegyzések Vajda László tanulmányához) *Ethnographia* 65., 581–592.

1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

BOROS JULIANNA

2009 Aprófalvak az Ormányságban, In.: Paskó Ildikó, Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon.* EÖKIK, Budapest.

- 2011 *A települési szegregáció feltételezett okai és következményei.* Acta Sociologica, 4/1., 97–113.
- 2019 Települési szegregáció és a cigányság helyzete az Ormánságban. In: Bucher Eszter – Ragadics Tamás (szerk.): *Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalom- – Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület, Pécs, 118–141.

BOROS JULIANNA – BUCHER ESZTER

- 2020 Szerepváltozások hátrányos helyzetű településeken élő családokban. *Esély* 31/4., 3–31.

BOROS JULIANNA – BUCHER ESZTER – CSIKAI ADÉL

- 2022 Társadalmi innováció hátrányos helyzetben egy társadalmi vállalkozás példáján. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle* 144–151.

Online: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/actasociologica/article/view/6067/5769> Letöltés: 2023.05.25.

BORSY JUDIT

- 2005 Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században. *Honismeret* 3., 88–95.

BOURDIEU, PIERRE

- 2003 Vagyoni struktúrák és reprodukciós stratégiák. In: Meleg Csilla (szerk.): *Iskola és társadalom I.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 73–87.
- 2005 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Felkai – Némedi – Somlai (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig.* Új Mandátum, Budapest, 431–445.

BÓDI FERENC

- 2020 *A helyi önkormányzatok születése Magyarországon.* ANTOLÓGIA Kiadó, Lakitelek.

BÖRDŐS KATALIN

- 2015 A közfoglalkoztatás intézményi környezete – történeti áttekintés. *Munkaerőpiaci Tükör 2014.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 66–75.

BREUER PÁL

2005 *A hortobágyi kitelepítések igaz története 1950–53.* B&D Stúdió, Pécs.

BUCHER ESZTER

2019 Községi élet, családok és civil szervezetek egy ormánsági falu példáján. In: Bucher Eszter – Ragadics Tamás (szerk.): *Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalom – Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület, 78–89.

BUCHER ESZTER – BOROS JULIANNA

2022 Helyi megoldások, társadalmi innovációk egy ormánsági település példáján. In: Loncsák Noémi (szerk.): *Szociológiai tudás és közjó: absztraktkötet.* Magyar Szociológiai Társaság, Budapest, 41–42. Online: <https://drive.google.com/file/d/1X4uRkT4j0d870QMTUysk-Z5H-PGpDhNb/view?usp=sharing> Letöltve: 2023.08.19.

BUCHER ESZTER – RAGADICS TAMÁS (szerk.)

2019 *Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalom- – Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület.

CARTWRIGHT, ANDREW

2013 Knowing when it is time to go: managing rural decline in Central and Eastern Europe. *Pannon Management Review* 2/1, 33–48 .

CARTWRIGHT, ANDREW – SWAIN, NIGEL

2003 „Finding farmers”: Vital for policy makers but politically inexpedient. *Eastern European Countryside*, 5–25

CZIBERE IBOLYA – KOVÁCH IMRE

2014 Projektesített gazdaság, fejlesztéspolitika és közigazgatás. In: Csoba Judit (szerk.): *Kopogtatás nélkül. Szociológiai tanulmányok Szekeres Melinda 70. születésnapjára.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 51–64.

CSEHNÉ DR. PAPP IMOLA – DR. MIKÁCSÓ ANDREA

2018 *A közfoglalkoztatás elméleti háttere és gyakorlati tapasztalatai 25 év tükrében. 1993–2018.*
Szent István Egyetem Kiadó, Gödöllő.

CSERTI CSAPÓ TIBOR (szerk.)

2008 *A cigány/roma fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. Az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány által támogatott kutatás anyaga.* Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.

CSITE ANDRÁS

1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* 7/3., 117–138.

CSOBA JUDIT

2010a „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle* 20/1., 26–50.

DANKÓ IMRE

1968 A sellyei talpasház rekonstrukciója. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 13., 321–327.

DEMETER GÁBOR – KOLOH GÁBOR

2020 Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklói és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* 61/1–4., 25–76.

Durst Judit

2017 „De ugye biztos nem lesz ebből baj?” Posztterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle* 27/2., 88–111.

ELEK PÉTER – GUNDA BÉLA – HILSCHER ZOLTÁN

1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete.* Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet R. T., Budapest.

ERDEI FERENC

1941 *A magyar paraszttársadalom*. Franklin-Társulat, Budapest.

ERDŐSI FERENC

1977 A társadalmi hatások értékelése a délkelet-dunántúli vizek példáján. *Földrajzi Értesítő* 26/3–4., 305–336.

ERIKSEN, THOMAS HYLLAND

2006a A terepmunka és értelmezései. In U.ő.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest, 40–58.

2006b Globális, lokális és glokális. In: U.ő.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest, 367–387.

ESCOBAR, ARTURO

2006 A fejlesztés csatája. A „harmadik világ” megteremtése és lerombolása. *Anthropolis* 3/1., 16–31.

FARKAS JUDIT

2012 Ökofalvak és a társadalmi fenntarthatóság. *Öko-völgy Füzetek 1*. Öko-völgy Alapítvány, Somogyvámos, 17–31.

2014 „Kicsi kis hősök”. Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. *Kovács* 18/1–4., 43–66.

2018 „Megtalálnak a fák”. Gyümölcsész-mozgalom Magyarországon. *Ethnographia* 129/3., 391–409.

FAZEKAS BÉLA

1995 Ötven éves a földreform. *Statisztikai Szemle* 73/3., 197–215.

FEISCHMIDT MARGIT

2008a Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Budapest, 102–132.

2008b A boldogulók identitásküzdelmek: Sikeres cigányszármazásúak két aprófaluból. *Beszélő* 13/11–12., 96–115.

2012 Kényszerek és illeszkedések. Gazdasági és szimbolikus stratégiák aprófalvakban élő romák életében. *Szociológiai Szemle* 22/2., 54–84.

2013 Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében. In: Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 75–105.

FEJŐS ZOLTÁN

1994 Esélyekről: elmélettel vagy anélkül. *Replika* 13–14., 135–140.

2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In: Uő. (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. (MaDok-füzetek 1.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 9–24.

FERGUSON, JAMES

2003 *The Anti-Politics Machine: "Development," Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. University of Minnesota Press, Minneapolis, London.

FÉL EDIT

2001 A saját kultúrájában kutató etnológus (1982/1991). In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 370–378.

FÉL EDIT – HOFER TAMÁS

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.

2010 *Mi, korrekt parasztok...* Hagyományos élet Átányon. Korall Társadalomtörténeti Monográfiák. 1. Korall, Budapest.

FENNELL, ROSEMARY

1987 *The Common Agricultural Policy of the European Community*. University of Oxford.

FINTA ISTVÁN

2019 *A vidékfejlesztés sikerességét befolyásoló "puha" tényezők, és a Magyar Falu Program első eredményei*. Online: <http://kozos-dolgaink.hu/vidékfejlesztés-sikerességet-befolyásoló-puha-tenyezok-es-magyar-falu-program-első-eredményei> Letöltve: 2023.01.21.

FLECK GÁBOR – SZUHAY PÉTER

2013 „Reménybank”. A mélyszegénységben élő családok vállalkozási támogatásának lehetőségei. In: Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 171–195.

FLECK GÁBOR – VIRÁG TÜNDE

1998 Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle* 8/1, 67–91. online: <https://szociologia.hu/dynamic/9801fleck.htm> Letöltve: 2023.01.27.

FOUCAULT, MICHEL

1991 A diskurzus rendje. *Holmi*, 868–889.

FÜZES MIKLÓS

2005 A cigányügy Baranyában (1957–1990). In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene I.* Pécs, 133–143.

GEERTZ, CLIFFORD

1994 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Századvég Kiadó, Budapest.

GIDDENS, ANTHONY

1999 Harmadik utas politika. In: U.ő.: *A harmadik út: a szociáldemokrácia megújulása.* Agóra Marketing Kft., Budapest, 77–81.

GRANOVETTER, MARK S.

1973 The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 6., 1360–1380.

1974 *Getting A Job. A Study of Contacts and Careers.* The University of Chicago Press, Chicago, London.

GUNDA BÉLA

1935a *Ethnogeographiai problémák az Ormánságban.* Magyarástudomány I., 172–187

1935b Néprajzi képek az Ormánságból. *Búvár* 1935/5., 305.

1935c Kutatómunka egy ormánsági faluban. *Magyar Szemle* 25., 46–52.

1936a Néprajzi jelenségek és szociológiai kapcsolatok Kemsén. In: Elek Péter – Gunda Béla et al (szerk.): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete.* Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet R. T., Budapest, 120–130.

1936b A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére. *Ethnographia* 47., 183–210.

1937a Juhszárnyék az Ormánságban. *Néprajzi Értesítő* 29., 199–200.

- 1937b Újabb adatok az ormánsági világító fülkéhez. *Néprajzi Értesítő* 29., 201.
- 1937c Az Ormánság paraszti építkezései. *Tér és forma* 10/4., 102–105.
- 1938 Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. *Földrajzi Közlemények* 66., 30–52.
- 1956 Az Ormánság múltjából. In: U.ő.: *Néprajzi gyűjtőúton*. Alföldi Magvető Könyvkiadó, Debrecen, 17–40.

GYENIZSE PÉTER – RONCZYK LEVENTE

- 2011 Az Ormánsági természeti környezet átalakítása és annak hatása a települések életére. In: Bunyevác J. et al (szerk.): *A fenntartható fejlődés, valamint a környezet- és természetvédelem összefüggései a Kárpát-medencében*. MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs.

HABERMAS, JÜRGEN

- 2008 A szekularizáció dialektikája. *Lettre* 71.
Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00055/habermas.htm> Letöltve: 2023.03.06.

HAMAR ANNA

- 2010 Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély* 21/1., 65–78.

HAMVAS LÁSZLÓ

- 2014 Projekt dilemmák 2.0. *Metszetek* 3/2., 141–164.

HANKISS ELEMÉR

- 1989 *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

HANN, CHRIS

- 2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In: Schwarcz – Szarvas – Szilágyi (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 19–35.

HARASZTI ANNA

2004 Az akció-antropológia elméleti és etikai áttekintése. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok I.* MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest, 358–376.

HATOS PÁL

2006 Szekularizáció és a vallás globális valósága. *Kommentár 1/2.*, 27–35.

HAVAS GÁBOR

1997 *A Baranya megyei teknővájó cigányok.* On-line: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1997/pages/009_a_baranya_megyei_teknovajo_ciganyok.htm Letöltve: 2023.03.31.

1999 A kistelepülések és a romák. In: *A cigányok Magyarországon.* MTA, Budapest, 163–203. Online: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_ciganyok_magyarorszagon/pages/008_A_kistelepulesek_es_a_romak.htm Letöltve: 2023.05.24.

HEGEDŰS LAJOS

1946 *Népi beszélgetések az Ormánságból.* Szabadság Pécsi Nyomda és Könyvkiadó, Pécs.

HOFER TAMÁS

2004 Amerikai antropológusok és hazai néprajzkutatók közép-európai falukban. Összehasonlító jegyzetek két tudományág szakmai személyiségéről. In: Borsos B. – Szarvas Zs. – Vargyas G. (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. I-II.* (Kultúrák keresztútján, 5.) L'Harmattan kiadó, Budapest, 65–79.

HORNYÁK MIKLÓS – RAGADICS TAMÁS

2013 Kihívások és válaszok a kiskereskedelemben – vállalkozások az Ormánságban. In: Sikos T. Tamás (szerk.): *A válság hatása a kiskereskedelemre.* Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 131–144.

HORVÁTH GERGŐ

2003 Domaszék (elő-történet-szöveg), In: Schoblocher Judit (szerk.): *Mi leszünk a jövő kultúrákutatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén. Tanulmánykötet.* Fialat Kultúrákutatók Szervezete, 7–9.

IGNITS GYÖRGYI – KAPITÁNY BALÁZS

2007 „Elnéptelenedett” települések Baranyában. *Területi Statisztika* 47/2., 135–150. Online: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2007/02/ts2007_02_03.pdf Letöltve: 2023.04.14.

INHOF KORNÉL

2013 A kénesi projektosztály szerkezete. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle* (elektronikus különszám) 6/1., 85–96. Online: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/actasociologica/article/view/3597/3338> Letöltve: 2023.03.31.

JAKAB ALBERT ZSOLT – VAJDA ANDRÁS (szerk.)

2019 *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2021 *Vidékiség és vidékkutatások a Kárpát-medencében.* (Kriza Könyvek, 48.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

JÁMBOR ATTILA

2014a A Közös Agrárpolitika legújabb reformjai. In: Jámbor Attila – Mizik Tamás (szerk.): *Bevezetés a Közös Agrárpolitikába.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 47–65.

2014b A Közös Agrárpolitika jövője. In: Jámbor Attila – Mizik Tamás (szerk.): *Bevezetés a Közös Agrárpolitikába.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 255–268.

JELENSZKYNÉ FÁBIÁN ILDIKÓ

2009a Nők és férfiak esélyegyenlősége, szerepe a területfejlesztésben. In: Reményi Péter – Tóth József (szerk.): Reményi Péter – Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei.* PTE, IDRResearch, Pécs, 673–693.

2009b *Gender alapú társadalomföldrajzi elemzés az Ormánság példáján.* Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

JEREMIÁS SÁMUEL

1828 Baranyai szótár-pótolék. *Tudományos Gyűjtemény* 12/10., 63–72.

KEMKERS, ROBERT

2009 Benelux-polgárok Magyarországon. *Területfejlesztés és Innováció*. A PTE TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszékének, valamint Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékének elektronikus folyóirata, 3/1., 2–15.

KESZEG VILMOS

2003 A mai nap mint rítus és mítosz. *Tabula* 6/2., 187–215.

KIS KRISZTIÁN

2011 A vidék és a vidéki térségek meghatározásának európai vonatkozásai (történeti áttekintés az Európai Bizottság új város-vidék tipológiája apropóján). *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok*, 6/1–2., 105–112.

KISS GÉZA

1927a Az Ormányság. *Protestáns Szemle* 36., 432–439.

1927b Az Ormányság II. *Protestáns Szemle* 36., 483–496.

1929 Az egyke-kérdéshez. *Protestáns Szemle* 38/4, 243–252.

1937 *Ormányság*. Sylvester R.T., Budapest.

1952 *Ormánysági szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KISS TIBOR

1943 *A Szigetvidék és Ormányság népének építészete*. Magyar Építőművészet, Budapest.

KISS Z. GÉZA

1989 Az Ormányság társadalmának XVIII-XIX. századi tagolódásáról. *Honismeret* 17/3., 60–66.

1991 *Ormánysági változások. Fejezetek a 18-19. századi társadalom történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1992 Vallási elnyomás és vallási türelem az Ormányságban (1740–1820). *Honismeret* 20/3., 61–67.

KITANICS MÁTÉ

2014 *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16-18. században*. PhD értekezés, Pécs.

KODOLÁNYI JÁNOS, IFJ.

- 1946 Adalékok az ormánsági Vajszló és környéke néprajzához. *Ethnographia* 57., 73–77.
- 1955 A Pécsi Múzeum néprajzi munkája az elmúlt tíz évben. *Ethnographia* 66/1–4., 591–593.
- 1956 Adatok Vajszló lótarásához. *Néprajzi Közlemények* 1/1–4., 118–147.
- 1957a *Baranyai szóttések*. Dunántúli Magvető, Pécs.
- 1957b A sellyei egyesült céhben lévő, és ezután céhbe állani kívánó mesterek remekjeik kimutatásának feljegyzése. *Néprajzi Közlemények* 2/1–2., 346–348.
- 1958 Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában. *Néprajzi Értesítő* 3. 5–18.
- 1959 Morva miskároló az Ormánságban. *Néprajzi Közlemények* 4/1–2., 125–130.
- 1960 *Ormánság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 1964 Az ifjúság egyes játékainak és multságainak tilalmazása az Ormánságban. *Néprajzi Közlemények* 9/1., 292–295.

KOLOH GÁBOR

- 2012 *Az „ormánsági egyke” és toposza. Születésszabályozás Dél-Baranyában 1895—1930 között és a kérdés megjelenése a 20. századi magyar eszmetörténetben*. OTDK dolgozat, kéziratban.
- 2013a Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia* 56/ 2–3., 195–213.
- 2013b Demográfiai válság az Ormánságban: Családrekonstitúciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall* 14/ 54., 104–117.
- 2014 „A másik részük nyomtalanul elmúlt a semmiben...” A besencei református anyakönyvek családrekonstitúciós vizsgálata az 1787 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés: tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet (KSH NKI). Budapest, 191–206.
- 2015 „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. A Felsőbaranyai Egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jelentése az egykezés módszeréről és erkölcsi kihatásairól, 1934-ben. In: Smid Bernadett (szerk.): *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 363–380.
- 2016 Születéskorlátozás az Ormánságban. Az egyke Vajszlón és Besencén. In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 317–334.
- 2017 Gyermekvállalás a Völgységben és az Ormánságban. A kismányoki és a vajszlói kerület termékenységtörténetének elemző összehasonlítása (1790–1894). *Korall* 18/68., 49–71.
- 2018 *A születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*. Doktori disszertáció, ELTE, Budapest.

- 2020 Az ormánsági egyke-diskurzus pillérei. In: Szívós Erika – Veress Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának kötete*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 187–205.
- 2021 *Szántani lehet, de vetni nem muszáj. Az ormánsági egykezés történetei (1790-1941)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

KOLOSI TAMÁS – RÓBERT PÉTER

- 2004 A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. TÁRKI, Budapest, 48–74.

KOLTAI LUCA szerk.

- 2018 *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. HÉTFA Kutatóintézet, Budapest. Online: https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf
Letöltve: 2019.05.23.

KOPASZ GÁBOR

- 1982 Telepítések a Dunántúlon 1924–1944. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete V. 1900–1944*. A veszprémi településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korrefererátumok szövege. A pécsi és veszprémi akadémiai bizottság (PAB.-VF.AB) közös kiadványa. Veszprém, 16–28.

KÓSA LÁSZLÓ

- 1977 Anyagi kultúra kutatása – szócikk. In: Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest. Online: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-275.html> Letöltve: 2023.04.05.
- 1988 Kiss Géza: Ormánság. *Hungarológiai Értesítő* 10/1–2., 273.
- 1990 *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. /Studia Folcloristica et Ethnographica 27./ Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

KOTICS JÓZSEF

- 2007 A magyar közösségkutatások huszadik századi története. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék. Budapest, 23–43.
- 2011 Újjáéledő paraszti mentalitás? A reprivatizáció hatása gazdálkodói stratégiákra és habitusokra In: Vargyas Gábor. *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Tudományos konferencia a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 167–183.

KOTICS JÓZSEF – KÁNTOR BARBARA – LAJOS VERONIKA

- 2020 A kulturális antropológia miskolci műhelye: a kunti koncepciótól az alkalmazott antropológiai szemléletig. In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (Szerk.): *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. BTK Néprajztudományi Intézet (ELKH) – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 597–617.

KOVÁCH IMRE

- 1988 *Termelők és vállalkozók – Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- 1991 A polgárosodás-fogalom értelmezéséhez. *Századvég* 2-3., 217–229.
- 2003 A magyar társadalom paraszttalanítása– európai összehasonlításban. *Századvég* 2., 41–67.
- 2007 A fejlesztéspolitika projektesítése és a projekt osztály. *Szociológiai Szemle* 17/3–4., 214–222.
- 2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest.
- 2016 *Földek és emberek*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest.

KOVÁCS ÉVA

- 2007 A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék. Budapest, 7–21.

2008 „Ki vagyunk esve a külvilágból” – A lengyári kolónia. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 133–159.

KOVÁCS KATALIN

1987 Falutípusok a Dunántúlon. In: Degré Alajos – Foki Ibolya (szerk.): *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 33–44.

1988. A lokális autonómia összetevőiről Baranya Megyei példák alapján. *Tér és Társadalom* 2/2., 67–73.

1993 Falvaink sorsa az Ormánságban. In: Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 336–340.

1994 „A semmi ágán...” Kistérségi program és összefogás az Ormánságban. *Tér és Társadalom* 8/1–2., 211–219.

KOVÁCS KATALIN – JUHÁSZ PÁL

1987 Láp és orom az Ormánságban, avagy hendikep-tallózás egy hátrányos helyzetű régióban. Társadalom- és gazdaság szerkezeti vázlat. – *Egyetem és Társadalom*, 61–115.

KOVÁCS KATALIN – LANTOS TAMÁS

1994 *Térségfejlesztés ökológikus megközelítésben. Rendhagyó kísérlet az Ormánságban*. Falu – Város – Régió, 1/9–10., 17–20.

KOVÁCS KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA (SZERK.)

2013 *Hátrányban vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest.

KOVÁCS TERÉZ

1991 A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom* 5/1. 41–54.

2005 A sellyei (–siklói) KSH-térség rövid leírása. In: Baranyi Béla (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete. Roma szegregációs folyamatok a Csereháti és a Dél-baranyai kistérségekben*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 29–52.

2006 *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon*. Doktori értekezés.

KŐRÖSI KATALIN

2006 Vidékvizsgálatok a parasztság után. *Tabula* 9/1., 142–149.

KULINYI MÁRTON

2012 „Kígyónak lábsó” avagy utazás a közfoglalkoztatás céljai körül. *Munkaügyi Szemle Stúdium*.
Online: http://www.munkaugyiszemle.hu/sites/default/files/kulinyi_studium.pdf Letöltve:
2023.04.01.

KURUCZ RÉKA

2023 Kitelepítés, visszatérés, elvándorlás és a szőlőművelés kapcsolata az Ormánságban 1945 után. In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 4. Demográfia & Politika. Kihívások, korlátok, alkalmazkodási módok*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 239–267.

KWON, JONG BUM – LANE, CARRIE M. (szerk.)

2016 *Anthropologies of unemployment: New perspectives on work and its absence*. ILR Press, Cornell University, Ithaca & London.

LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN

2004 *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.

2010 Ki a cigány? In: Ladányi János – Csanádi Gábor et al: *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) A gazdasági élet szociológiája*. Új Mandátum, Budapest, 146–153. Online: <https://tatk.elte.hu/dstore/document/1555/ladanyi1.pdf> Letöltve:
2023.03.31.

LAJOS VERONIKA

2012 Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. *Erdélyi Múzeum* 74/4., 176–193.

LAKI LÁSZLÓ

1997 A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle* 7/1., 39–62.

LANTOS TAMÁS

1993 Rurális térségek fenntartható fejlesztése. In.: Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból*. II. Falukonferencia. MTA RKK, Pécs, 44–51.

- 2005 *Dráva menti gyümölcsészet. Tanulmányok a tájhoz alkalmazkodó gyümölcsészetéről.* Ormánság Alapítvány, Drávafok.
- 2009 Közfoglalkoztatással az önálló faluközösségért. In: *Út a munkához kézikönyv.* Online: http://www.macsgyoe.hu/downloads/szakmai_anyagok/utamhoz.zip Letöltve: 2023.04.01.

LÁNYI ANDRÁS

- 2010a Bevezetés. In: Lányi András – Farkas Gabriella (szerk.): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* L'Harmattan Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 7–11.
- 2010b Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? In: Lányi András – Farkas Gabriella (szerk.): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* L'Harmattan Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 12–53.

LÁNYI KAMILLA

- 2007 Az agrárgazdaság átalakulása Magyarországon a kilencvenes években. In: U.ő: *Piacok, globalizáció, harmadik út.* KOPINT-DATORG Infokommunikációs Zrt., Budapest, 147–183.

LEIDINGER DÁNIEL – MOLNÁR GÉZA – MOGYORÓSI KATALIN

- 2013 *A Korcsina-csatorna rehabilitációjának megtervezése a Drávától a Fenéki részekig – A vízvisszatartás lehetőségei a Korcsina-csatornán.* AQUAPROFIT Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Részvénytársaság. Kéziratban.

LEIRIS, MICHEL

- 2005 Gyarmatosítás és néprajz. *Anthropolis* 2/1–2: 208–219.

LOVAS KISS ANTAL

- 2004 A támogatási rendszerek szerepe és hatása a Bihari régió néhány településének rendszerváltás utáni gazdaságára. In: A. Gergely András–Kemény Márton (szerk.): *Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 327–337.
- 2011 *Kisüzemi gazdaságok társadalmi szerepváltozása – Esettanulmány egy bihari településről.* A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 13., Debrecen.

LUKÁCSY IMRE

- 1907 *Ormánság népe.* Pécs.

MADARASSY LÁSZLÓ

1933 A pusztakapu az Ormányságban. *Néprajzi Értesítő* 25., 63–66.

MAGYAR NÉPRAJZ NYOLC KÖTETBEN

2009 Flórián Mária (szerk.): *Táj, nép, történelem*. I.2

1990 Hoppál Mihály (szerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. Online: <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/07/index.html> Letöltve: 2023.04.01.

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON – MÁJUSFA SZÓCIKK

<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1512.html> Letöltve: 2023.03.05.

MAGYAR TÜNDE

2002 Sellye és vonzáskörzete foglalkoztatási helyzetének és a foglalkoztatást javító kezdeményezések bemutatása. In: G. Fekete Éva (szerk.): *A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben*. MTA Regionális Kutatások Központja Vidékfejlesztési Műhely, Miskolc – Pécs, 262–274.

MAKSZIM GYÖRGYNÉ NAGY TÍMEA

2018 A közfoglalkoztatás, mint munkaerő-piacieszköz fejlődése. *Comitatus* 28/229., 64–77.

MÁNDOKI LÁSZLÓ

1976 Újonnan felfedezett festett református templomok Baranyában. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 20–21., 155–168.

MÁRKUS ISTVÁN

1973 Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia* 2/2., 56–67.

1996 *Polgárosodó parasztság: a magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével. /Magyarország felfedezése./* Dinasztia Kiadó, Budapest.

MÁTÉ GÁBOR

2019 Tér-képek a néprajztudományban. A táji tagoltság kutatásának térszemléleti kereteiről. In: Bali János– Bárány Dániel– Deáky Zita– Vámos Gabriella (szerk.): *Kövek, fák, források*.

Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára. ELTE Néprajzi Intézet, Budapest.
337–348.

MESSING VERA – MOLNÁR EMÍLIA

2011 Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái.
Esély 22/1. 53–80.

MÉSZÁROS CSABA

2019 Kié az antropocén? A globális klímaváltozás antropológiai szemlélete. *Replika* 30/4.. (113.)
145–164.

MÉSZÖLY GEDEON

1931 Az Ormánság szó finnugor eredete. *Magyar Nyelv* 27/9-10., 276–284.

MEZŐ BARNA

2014 *Párhuzamos társadalmak. Szegregációs és integrációs folyamatok Hajdúböszörményben.*
Bodaszőlőért Egyesület, Hajdúböszörmény-Bodaszőlő

MIKÓ ZOLTÁN

2010a Agrár- és vidékfejlesztési igazgatás gyakorlatok. In: Papp Zsombor – Imre Miklós – Mikó Zoltán – Boros Anita – Kristó Katalin (szerk.): *Agrár- és vidékfejlesztési igazgatás.*
Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 13–29.

2010b Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája (KAP), szabályozási rendje. In: Papp Zsombor – Imre Miklós – Mikó Zoltán – Boros Anita – Kristó Katalin (szerk.): *Agrár- és vidékfejlesztési igazgatás.*
Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 142–164.

MIZIK TAMÁS

2014a A Közös Agrárpolitika kialakulása és kezdeti fejlődése In: Jámbor Attila – Mizik Tamás (szerk.): *Bevezetés a Közös Agrárpolitikába.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 17–29.

2014b A Közös Agrárpolitika az 1990-es években In: Jámbor Attila – Mizik Tamás (szerk.): *Bevezetés a Közös Agrárpolitikába.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 30–46.

MOHAY TAMÁS

1994 A néprajz és a néprajzkritika határai. *Replika* 5/13–14., 149–154.

MOLDOVA GYÖRGY

2008 *Ha az Isten hátranézne... Riport és dokumentumok az Ormányságról.* Urbis Könyvkiadó, Budapest.

MOLNÁR GÉZA – MOGYORÓSI KATALIN – LEIDINGER DÁNIEL

2012 *A Koresina csatorna Markóci mellékág revitalizációja.* AQUAPROFIT Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Részvénytársaság. Kéziratban.

MOLNÁR MÁRIA

2000 Társadalmi tagozódás. In: Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben* VIII. Társadalomnéprajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 484–531.

MÓRICZ ZSIGMOND

1958 Az Ormányság kincse a gyermek. In: Barabás Tibor et al. (szerk.): *Riportok 1936–1942.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 106–115.

NAGY GÁBOR DÁNIEL

2017 *Fejezetek a vallás és társadalmi tőke kapcsolatrendszeréről.* Belvedere könyvek . Belvedere Meridionale, Szeged. Online: http://real-eod.mtak.hu/9445/1/Nagy_Gabor_Daniel_2017_Fejezetek_a_vallas_es_a_tarsadalmi_toke_kapcsolatrendszererol.pdf Letöltve: 2023.04.01.

NAGY PÁL

2014 Az érpataki modell In: Szuhay Péter (Szerk.): *Távolodó világaink – A cigány-magyar együttélés változatai II.*, Cigány Néprajzi Tanulmányok, 248–502.

2019 *Beás cigányok a Kárpát-medencében. Historikus metszetek a 18-19. századból.* PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.

NAGY ZOLTÁN

2021 *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán folyó mentén.* ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajzi Intézet, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

NIEDERMÜLLER PÉTER

1994a Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 5/13–14., 89–129.

1994b Néprajz, kulturális antropológia, kultúrakutatás. *Replika* 5/15–16., 217–234.

OLSVAI IMRE – VÁRNAI FERENC

1979 „Dráva szélén lakom”. *Száz ormánsági népdal*. Zeneműkiadó, Budapest.

1982 „Dráva szélén lakom”. *Hetvenhét ormánsági népdal*. Zeneműkiadó, Budapest.

ÓDOR IMRE

2014 "Rokonok és grádicsok". Rangos famíliák a 18. századi Baranyában. In: *Rangos famíliák, jeles személyek a 18-20. századi Dél-Dunántúlon*. Baranyai Történelmi Közlemények 6. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 59–84.

ÖTVÖS MÓNIKA

2013 Bevonás – felzárkózás – integráció: Az ormánsági romák foglalkoztathatóságának javulása. *Szociális Szemle* 6/1–2., 97–102.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

2017 Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága Budapest, 19–65.

ŐRSZIGETHY ERZSÉBET

1997 Történetek kisvállalkozó menedékesekről. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1996. 25–35.

2013 Kum jésty, Bogádmindszent? Iskolapéldák egy észak-ormánsági körjegyzőségből. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 313–338.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

2018a Emlékbeszéd Gunda Béla (191–1994) rendes tag fölött. In: U.ő: *Magyar népkutatás a 20. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 160–177.

2018b Néprajzi helyzetértékelés és személyes vonatkozások. In: U.ő: *Magyar népkutatás a 20. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 359–372.

PAPP ÁRPÁD

2006 *A néprajzi kartográfia Európában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Néprajztudományi Doktori Iskola, Budapest.

PATKÓS CSABA

2014 A LEADER-program Európában és Magyarországon. *Educatio* 23/3., 394–402.

PÁMER ZOLTÁN

2019 Magyarország és Horvátország határon átnyúló együttműködésének vizsgálata a két ország területi kormányzási rendszerének tükrében. *Tér és Társadalom* 33/2., 149–166.

PIRISI GÁBOR

2009a Településtípusok az Ormánságban. In: Reményi Péter – Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei. Az Ormánság társadalmi-gazdasági viszonyainak komplex feltárása*. IDResearch Kft.–Publikon Kiadó, Pécs, 694–706.

2009b Rendhagyó javaslatok a térség fejlesztésével kapcsolatban. In: Reményi Péter – Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei. Az Ormánság társadalmi-gazdasági viszonyainak komplex feltárása*. IDResearch Kft.–Publikon Kiadó, Pécs, 707–717.

PISZTER GERGELY

2009 Az Ormánság kutatástörténete és a lehatárolás kérdései. In: Reményi Péter – Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei*. PTE, IDResearch. Pécs, 56–69.

POLLERMANN DOMINIKA

2014 *Hidrológiai és hidrogeológiai helyzetfelmérés az Ormánságban*. Diplomadolgozat, Pannon Egyetem Georgikon Kar.

PULSZTER ZSUZSANNA

2012 *Gazdasági stratégiák, értékrendek és a Szociális Földprogram összefüggései egy ormánsági faluban*. Diplomadolgozat. PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs.

- 2013a Gazdasági stratégiák és értékpreferenciák egy ormánsági kistelepülésen. In: Böhm Gábor – Fedeles Tamás (szerk.): *Specimina Operum Iuvenum 2. Szemelvények 2. Válogatás a PTE BTK XXXI. Tudományos Diákköri Konferencián (2013) első helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből*. Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs, 110–133.
- 2013b Gazdasági stratégiák, értékrendek és a Szociális Földprogram összefüggései egy ormánsági kistelepülésen In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Kulturális gyakorlat és reprezentáció*. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 21., Kolozsvár, 173–200.
- 2014a A múzeumi fotókarton, mint forrás – egy jelenkori kutatás (történeti) epizódjai. *Antroport Lapozó 2014 tavasz-nyár*. Online: http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=383
Letöltve: 2023.03.05.
- 2014b "Hátrányból előnyt" Markóc önkormányzati stratégiájának társadalomnéprajzi elemzése. *Tabula* 15/2. Online:
https://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.152a.php?bm=1&as=407&kr=A_10_%3D%222014%2015%282%29%22 1–28 Letöltve: 2023.06.06.
- 2018a Közfoglalkoztatás, gazdálkodás, vállalkozás - megélhetési módok és gazdasági stratégiák az Ormánságban. *Falu Város Régió* 23/1., 175–180.
- 2018b Nigel Swain: *Zöld bárók, kényszervállalkozók, tehetetlen polgármesterek – A vidék változása a posztoszocialista kapitalista demokrácia korai éveiben*. (Green Barons, Force-of-Circumstance Entrepreneurs, Impotent Mayors – Rural Change in the Early Years of Post-Socialist Capitalist Democracy.) Recenzió. Kéziratban.
- 2020a A közmunkások helyzete és a közfoglalkoztatás szerepe az Ormánságban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 22/2., 31–53.
- 2020b A közmunkától a vállalkozásig – megélhetési módok és gazdasági stratégiák az Ormánságban. *Intercisa Múzeum Évkönyve IV.*, 135–151.

RABB DÁNIEL – RABB PÉTER

- 2015 Értékmentés a Dráva mentén. Az ormánsági református templomok felújítása. *Magyar Építőművészet* 2015/2., 24–25.

RAGADICS TAMÁS

- 2007a A történelmi egyházak társadalmi szerepvállalása az ormánsági kistelepüléseken. In: Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon*. Savaria University Press, Szombathely, 194–203.

- 2007b Egyházi aktorok az ormánsági közösségfejlesztésben. In: Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*. MTA RKK, Pécs, 369–375.
- 2008 Közösségfejlesztés a kistelepüléseken. In: Kákai László (szerk.): *Pécsi politikai tanulmányok V*. PTE–Pólusok TIE, Pécs, 127–135.
- 2009a A vallás szerepe az ormánsági cigány közösségekben. In: Nagy Melinda (szerk.): *Oktatás – Tudomány – Társadalom*. Selye János Egyetem, Komarno, 386–394.
- 2009b Közösségek és életminőség az ormánsági kistelepüléseken. In: Szabó Valéria – Fazekas István (szerk.): *Települési környezet*. Debreceni Egyetem, Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, Debrecen, 31–35.
- 2010a Ormánsági értékek – a kistelepülési társadalmak konfliktusainak tükrében. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle* 3/1., 174–183. On-line: http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/Acta_Sociologia/3/15_-ragadics_tamas_-_ormansagi_ertekek_a_kistelepulesi_tarsadalmak_konfliktusainak_tukreben.pdf Letöltve: 2023.04.01.
- 2010b Chances of Small Settlements in the Rural Area of Hungary: Challenges and strategies in the Ormánság region. In: Buday-Sántha Attila – Balogh Gábor – et al (szerk.): *Évkönyv 2010/3 : „Félidőben” A Közép-európai terület-, település-, vidék- és környezetfejlesztéssel foglalkozó doktori iskolák találkozója és konferenciája; IV. Országos környezetgazdaságtani PhD-konferencia*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar (PTE KTK), Pécs, 351–359.
- 2012 Társadalmi csapdák a hátrányos helyzetű dél-baranyai kistelepüléseken. *Comitatus* 22., 39–48.
- 2013a Hagyományos ormánsági közösségek– a helyi társadalmak integrációs lehetőségeinek tükrében. *Szociális Szemle* 6/1–2., 77–81.
- 2013b Hagyományos közösségek az ormánsági kistelepüléseken. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle* 6/1., 63–76.
- 2015 *Helyi társadalom, lokális közösségek az ormánsági kistelepüléseken*. Doktori disszertáció. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Doktori Program. Pécs. <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/ragadicsstamasphd.pdf> (2019.01.23.)
- 2016a Egyházak a végeken. Szociális szerepvállalás és közösségépítés az Ormánságban. *Kultúra és Közösség* 7/4., 59–65.
- 2016b Vallási szervezetek az ormánsági kistelepülések helyi társadalmában. *Új Magyar Szó Online*. <https://maszol.ro/belfold/73873-kisebbségben-vallasi-szervezetek-az-ormansagi-telepulesek-helyi-tarsadalmaiban> Letöltve: 2023.05.29.

- 2018 *Közmunka a vidéki Magyarországon. Helyi stratégiák – kérdések és dilemmák.* Közös dolgaink – független értelmiségi platform. <http://kozos-dolgaink.hu/kozmunka-videki-magyarorszag-on-helyi-strategiak-kerdesek-es-dilemmak> Letöltve: 2023.04.01.
- 2019a *Közösségek és helyi társadalom az Ormánsági kistelepüléseken.* Institutio Kiadó, Pécs. Online: http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/attached_files/ragadics_tamas_kozossegek_ormansag.pdf Letöltve: 2023.04.01.
- 2019b *Közmunka a vidéki Magyarországon: Helyi stratégiák– kérdések és dilemmák.* In: Erdős Zoltán – Kindl Melinda – Fekete Sándor (szerk.): *A jövő gyermekkorá : Közös dolgaink, 2017–2018.* Közös dolgaink – független értelmiségi platform, Pécs, 37–43.
- 2019c *Helyi társadalom, lokális kezdeményezések Drávafokon– Közösségi és kulturális tanulás egy ormánsági mikroközpontban.* *Kultúra és Közösség* 10/1., 43–50.
- 2020 *Közfoglalkoztatás a kistelepüléseken.* *Civil Szemle* 17/3., 77–92. Online: <http://www.civilszemle.hu/wp-content/uploads/2020/10/64-Civil-Szemle-20203-1.pdf#page=78> Letöltve: 2023.05.29.
- 2021 *A közösségképződés akadályai és lehetőségei az Ormánságban.* In: Jávor, Rebeka; B. Erdős, Márta; Madácsy, József (szerk.): *Programértékelés a szociális munkában: Nemzetközi online konferencia : Absztraktkötet.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék, Pécs, 15–15.
- 2022 *Változó körülmények átalakuló hátrányok. Téseny társadalomtörténete.* *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle* 8/1., 56–74.

RAGADICS TAMÁS – BOROS JULIANNA – BUCHER ESZTER

- 2022 *A közjavakhoz való hozzáférés problémái hátrányos helyzetű vidéki településeken* In: Loncsák Noémi (szerk.): *Szociológiai tudás és közjó: absztraktkötet.* 181–182.

RAGADICS TAMÁS – HORVÁTH ÉVA ANNAMÁRIA

- 2019 *Társadalmi innováció és közösségi tanulás egy ormánsági kistelepülésen.* In: Juhász Erika – Endrődy Orsolya (szerk.): *Oktatás – Gazdaság – Társadalom.* Debreceni Egyetem, Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete (HERA), Debrecen, 183–196.

RAGADICS TAMÁS – SZABÓ LILLA

- 2021 *Ormánsági kultúrmisszió - komplex művészeti program a kistelepülési szegregátumokban élő gyermekekért.* In: Juhász Erika – Kattein-Pornói Rita (szerk.): *HuCER 2021 : Tanuló*

társadalom. *Oktatáskutatás járvány idején = Learning society. Educational research during an epidemic.* Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (HERA), Budapest, 192–192.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ

1928 Ormán. *Magyar Nyelv* 24/1., 24–28.

REMÉNYI PÉTER

2009 Agrárgazdaság. In: Reményi Péter – Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei.* PTE, IDRResearch, Pécs, 143–160.

REMÉNYI PÉTER – TÓTH JÓZSEF (SZERK.)

2009 *Az Ormánság helye és lehetőségei.* PTE, IDRResearch, Pécs.

REMÉNYIK BULCSÚ

2006 *A Dráva-szabályozás története és a folyó hasznosítási lehetőségei.* PhD disszertáció, PTE Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, Pécs.

RÉVAY SÁNDOR

1905 Baranyai babonák. *Ethnographia* 16., 293–297.

1907 Az Ormányság. Első közlemény. *Néprajzi Értesítő* 8/3–4., 193–200.

1908a Az Ormányság. Második közlemény. *Néprajzi Értesítő* 9/1–2., 18–25.

1908b Az Ormányság. Harmadik közlemény. *Néprajzi Értesítő* 9/ 3–4., 174–178.

RIEGER, ELMAR

1999 A közös agrárpolitika In: Wallace, Helen – Wallace, William (szerk.): *Politikák születése az Európai Unióban I.*, JPTE, Pécs, 129–159.

RÓBERT PÉTER

2015 Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika* 92–93/3–4., 77–93.

ROZS ANDRÁS

2005 A siklósi földesúr örökváltság szerződése jobbágyaival. In: Ódor Imre – Rozs András (szerk.): *Gróf Batthyány Kázmér (1807-1854) emlékezete*. Baranyai történelmi közlemények: a Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 21/1., 39–50.

RUSZ BORIVÓJ

2020 Előszó. In: Mándity Predrag (szerk.): *A baranyai szerbek internálása a Hortobágyra*. Baranyai Szerb Füzetek, Pécs, 29–31.

SAÁD JÓZSEF

é.n. *Határövezet* – Munkaközi tanulmány-részlet a Táborlakók és családjaik. Életút-elemzések a hortobágyi zárt táborokból 1953-ban szabadult családok körében című készülő kiadványból. Online: <https://telepesek.mnl.gov.hu/pdf/hatarsav.pdf> Letöltve: 2023.03.31.

SÁRKÁNY MIHÁLY

2014a A társadalomnéprajzi jelenkutatások. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Társadalom és gazdaság. Kultúrák keresztútján*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 87–96.

2014b A gazdaság átalakulása In: Vargyas Gábor (szerk.): *Társadalom és gazdaság. Kultúrák keresztútján*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 211–271.

2014c Üzemstruktúra, megélhetés, társadalmi tagolódás. Tanulságok Varsány megismételt társadalomnéprajzi vizsgálatából. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Társadalom és gazdaság. Kultúrák keresztútján*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 279–290.

2014d Gazdasági antropológiai irányzatok. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Társadalom és gazdaság. Kultúrák keresztútján*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 315–324.

2014e A gazdálkodás etnográfiaja és a gazdasági antropológia. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Társadalom és gazdaság. Kultúrák keresztútján*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 375–382.

2014f Etnicitás és gazdaság. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Társadalom és gazdaság. Kultúrák keresztútján*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 417–434.

2017 Célok és terepek. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 34., 327–343.

2018 Etnográfia és szociográfia. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20-21. században*. Gondolat Kiadó, Budapest, 89–105.

SOKCSEVITS DÉNES

- 1998 A magyarországi horvátok története. In: Fellegi Tamás (szerk.): *Magyarországi horvátok*. Körtánc Füzetek, Körtánc Egyesület. Online:
https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/horvatok/magyarorszag_i_horvatok/pages/002_magyarorszag_i.htm Letöltve: 2023.05.13

SPÉDER ZSOLT

- 1993 Érvék egy módosított gazdaságszemlélet mellett. In: U.ő. (szerk.): *Amindennapi élet ökonómiája*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- 1997 Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai Szemle* 7/1., 5–38.

SWAIN, NIGEL

- 2013 *Green Barons, Force-of-Circumstance Entrepreneurs, Impotent Mayors. Rural Change in the Early Years of Post-Socialist Capitalist Democracy*. Central European University Press, Budapest – New York.

SZABOLCSKA ORSOLYA

- 2008 Sorsukba zárva. Fiatal párok marginális helyzetben – női perspektívák. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 160–194.

SZABÓ A. FERENC

- 1997 Szubszidiaritás és bevándorlási politika. In: In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve* 1996, 195–201.

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

- 2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. Kriza Könyvek 11. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- 2010 Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 266–280.

SZABÓ LILLA – RAGADICS TAMÁS

- 2019 Helyi társadalom, közösségi aktivitás az ormánsági mikro-központokban. In: Bucher Eszter – Ragadics Tamás (szerk.): *Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Társadalom- Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió
Társadalomtudományi Egyesület, 64–77. Online:
http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/attached_files/falukutatas_ormansag_pte_szociologia.pdf Letöltve: 2023.05.16.

SZÁNTÓ DIANA

2012 A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig: az Észak-Déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése. *Ethnographia* 122/2., 157–181.

SZELÉNYI IVÁN

1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZIGETVÁRI JÁNOS

1985 Festett famennyezetek, református templomokban Dél-Baranyában. In: *Az Egri Nyári Egyetem előadásai*. 119–128.

SZILÁGYI MIKLÓS

2005 Bevezetesként: az utóparaszti hagyományokról. In: Schwarcz – Szarvas – Szilágyi (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 9–16.

SZPIRULISZ ILDIKÓ

1994 Falusi munkanélküliek. *Agrártörténeti Szemle* 36/1–4., 137–140.

SZUHAY PÉTER

1994 A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 32. Kunt Ernő emlékére*. 345–371.

2004 „Így lövünk mi”. A néprajzi fotó szerepe a társadalom megértésének folyamatában. Értelmezési kísérlet a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye alapján. In: *Fotó és Néprajzi muzeológia*. Tabula Könyvek 6. Néprajzi Múzeum, Budapest, 39–61.

TEMESI MIHÁLY

1965 *Mutatvány az Ormánság nyelvatlaszából*. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 141–171.

2002 *Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között. Leíró nyelvtani és szóföldrajzi monográfia.* Studia Linguistica. Dialóg Campus Kiadó – Nordex Kft., Budapest.

TÉSITS RÓBERT

2009 Munkaerőpiaci adottságok. In: Reményi Péter – Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei.* Pécs, 402–460.

TISZTELETKÖR.

1998 *Fél Edit és Hofer Tamás Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban (Budapest, 1997.) című könyvéről: Bárh János, Mohay Tamás, Kósa László, Christopher Hann, Voigt Vilmos, Péter Katalin, Niedermüller Péter hozzászólásával.* BUKSZ – Budapesti Könyvszemle, Kritikai írások a társadalomtudományok köréből, 10/ 3., 303–328. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00015/00011/061.htm> Letöltve: 2023.04.04.

TOMANÓCZY JOLÁN

1940 *Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana.* Pécs.

TOMAY KYRA

2019 Útikalauz falukutatóknak – Gyakorlati tudnivalók szociológusok számára. In: Bucher Eszter – Ragadics Tamás (szerk.): *Falukutatás az Ormánságban. Drávafok a PTE BTK Szociológia Tanszék vizsgálatainak tükrében.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalom- – Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület, 6–21.

TÓBI ANTAL

1826 Baranyai Szótár. *Tudományos Gyűjtemény* 10/2., 38–48.

TÓTH DÁNIEL

2010 *Vidékfejlesztés IV tengelyének elemzése 2007 és 2013 között.* Budapest: BGF.

On-line: <https://adoc.pub/budapesti-gazdasagi-fiskola-klkereskedelmi-kar-nemzetkzi-gaz.html> Letöltve: 2023.04.18.

TÓTH FERENC – KOVÁCS ZOLTÁN

2022 Hidak a magyar–jugoszláv határon. *Műszaki Katonai Közlöny* 32/1., 27–48.

TÓTH JÓZSEF

2009 Az Ormánság helye a magyar térszerkezetben. In: Reményi Péter – Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei*. PTE, IDRResearch, Pécs, 9–55.

UDVARI KERSTIN – VARGA ISTVÁN

2010 Tervezett tervezetlenség – közfoglalkoztatási tervek tartalomelemzése. *Esély* 21/1., 25–45.

VAJDA ANDRÁS

2019 Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza Könyvek 45. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–29.

VAJDA LÁSZLÓ

1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia* 65., 1–19.

VALUCH TIBOR

2015 *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest.

VARGYAS LAJOS

1954 Vajda László cikkének néhány megállapításához. („A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége” című cikkhez.) *Ethnographia* 65., 240–244.

VATAŠČIN PÉTER

2010 Kemse birtokrendezési pere a 19. század elején. In: Rab Virág, Szappanyos Melinda (szerk.): *8. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai*. PTE, Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 296–307.

2012 *Település és közösség Kemsén*. Diplomadolgozat, PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs.

2014 Egy ormánsági törpefalu, Kemse település- és közösségvizsgálata. *Acta Ethnologica Danubiana. Az Etnológiai Központ Évkönyve*. Etnológiai Központ, Komárom, 131–158.
Online: <http://ethnodanubia.eu/2017/08/07/egy-ormansagi-torpefalu-kemse-telepules-es-kozossegvizsgalata/> Letöltve: 2023.05.25.

VÁRADI MONIKA MÁRIA (SZERK.)

2008 *Kistelepülések lépéskényszerben.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

2010 A közfoglalkoztatás újtjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély* 21/1., 79–100.

2016 Értékteremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély* 27/1., 30–56.

VÉGH ANDOR – PAP NORBERT – REMÉNYI PÉTER

2021 Hidak nélkül – a Dráván túl: A baranyai államhatár jelentősége. In: Glied Viktor – Kákai László (szerk.): *Elfolyó és elfogyó vizeink nyomában. Vízproblémák Közép-Európában és a Balkánon.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Pécs, 73–98.

VIDA GÁBOR

2012 *Keressük a helyünket a Bioszférában! Honnan jövünk, hová jutottunk, merre tovább?* Öko-völgy Füzetek 1. Öko-völgy Alapítvány, Somogyvámos. 9–15.

VIRÁG TÜNDE

2008a „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben.* Új Mandátum, Budapest, 70–101.

2008b Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* 18/1., 60–77. Online: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0801virag.pdf> Letöltve: 2023.05.25.

2010 *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

WALLACE, HELEN – YOUNG, ALASDAIR R.

1999 Az egységes piac: a politika új megközelítése In: Wallace, Helen – Wallace, William (szerk.): *Politikák születése az Európai Unióban I.*, JPTE, Pécs, 161–195.

WOLF, ERIC

1995 *Európa és a történelem nélküli népek.* Akadémiai Kiadó: Osiris-Századvég, Budapest.

ZENTAI JÁNOS

- 1956 Kenyérsütés Rádfalván. In: Morvay Péter – Simon Józsefné – Igaz Mária (szerk.): *Népünk hagyományaiából. A társadalmi néprajzi gyűjtők legjobb néprajzi leírásai*. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 52–58.
- 1958 Ormánsági népviseletről. *Baranyai Művelődés* 1958/12., 77–83.
- 1962 *Az ifjúság szórakozásának hagyományai az Ormánságból*. Művelődési Tájékoztató 1962/4., 111–113.
- 1962 Tojáshímzés az Ormánságban. *Ethnographia* 73., 454–458.
- 1963a Ormánsági fejfák. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 7., 277–295.
- 1963b A cúni metszőkések. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 7., 363–369.
- 1964 Hevesi dinnyések Ormánságban. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 8., 193–204.
- 1965 Egy letűnt életforma utolsó képviselője az Ormánságban. A kólészó. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9., 181–203.
- 1966 Adatok Ormánság néprajzi határának megállapításához. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 10., 77–128.
- 1968 Két adat Ormánság régi életéből. Almabor és almaecet készítés. A külü. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 12., 185–200.
- 1971 Az Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 13., 199–206.
- 1974 Baranya magyar főkötői. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14-15., 233–258.
- 1986 A születés, a házasság és a halál népszokásai Rádfalván. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 30-31., Pécs, 325–343.

ZENTAI TÜNDE

- 1966 Ormánsági rokkaszögek. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11., Pécs, 205–210.
- 1974 A kísértet és a visszajáró halott epikus megjelenítése az Ormánságban. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15., 297–308.
- 1975 Az ormánsági „szépasszony” helye a magyar néphitben. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 17-18., Pécs, 223–236.
- 1983 *Ormánsági hiedelmek*. Folklór Archívum 15. Budapest.
- 1990 A dél-dunántúli parasztházak tetőszerkezete. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 34., Pécs, 209–225.
- 1991 A lakóház alaprajzi fejlődése a Dél-Dunántúlon. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 35., Pécs, 163–188.

- 2005 Ormánsági életkép 1921-ből. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum drávacsehi portája. *Ethnographia* 116., 455–484.
- 2007 *Adorjás*. A Dél-Dunántúl festett templomai I. Pro Pannónia, Pécs.
- 2008 *Kórós*. A Dél-Dunántúl festett templomai III. Pro Pannónia, Pécs.
- 2010a *Drávaiványi*. Pro Pannónia, Pécs
- 2010b *Kovácsbuda*. Pro Pannonia, Pécs
- 2014 *A Dél-Dunántúl hímes templomai*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány
- 2018 *Vajszló*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs
- 2023 Baranya kutatója: Zentai János (1907–1973). Életrajz. *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület online magazinja*. Online: <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/baranya-kutatoja-zentai-janos-1907-1973> Letöltve: 2023.05.22.

ZOMBORI ISTVÁN

- 1979 A Pallavicini uradalom és a falukutatók. Féja Géza és Kovács Imre pere. In: Trogmayer Ottó (szerk.): *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 106–112.

ZSINKA FLÓRA

- 2022 A szegénység kultúrája – Kritikák és értelmezési keretek. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle* 8/1., 125–143.
Online: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/actasociologica/article/view/6066/5770> Letöltve: 2023.04.01.
- 2023 *A szegénység csapdái – időperspektíva és térhasználat mélyszegénységben élő nők habitusában*. *Tér és Társadalom* 37/2., 36–61. Online: <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/3467/5693> Letöltve: 2023.07.27.

12 Felhasznált források

1751. évi XIV. törvénycikk

- é.n. 1751. évi XIV. törvénycikk az országban a közönségre nézve káros malmok megszüntetéséről.
Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=75100014.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25> (Letöltve: 2023.05.05.)

1840. évi X. törvénycikk

é.n. 1840. évi X. törvénycikk a vizekről és csatornákról.

Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000010.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3Dfoly%25C3%25B3%2520szab%25C3%25A1lyoz%25C3%25A1s>
(Leltöltve: 2023.05.05.)

67-ES FŐÚT FENNTARTHATÓSÁGI VIZSGÁLATA

2009 *A 67-es főút Szigetvár-Sellye-Dráva irányába történő meghosszabbításának vizsgálata a társadalmi nyilvánosság és a fenntarthatóság szempontjából.* Online: https://mtvsz.hu/dynamic/67-es_ut_hosszabbitasa_adatlap+esettan.pdf Letöltve: 2023.03.22.

AKTUALIZÁLT ŐS-DRÁVA TANULMÁNY

2015 *Ős-Dráva Program Aktualizált Területi Vizgazdálkodási Tanulmányterv (egyeztetési anyag).*
Online: <http://vpf.vizugy.hu/reg/ddvizig/doc/Osdrava%20tanulmany.pdf>
Letöltve: 2023.04.01.

BMTF TGKÉ

2021 *A Baranya megyei Területfejlesztési Program társadalmi, gazdasági- és környezeti értékelése.* Online: http://www.baranya.hu/tarsadalmasitas_dokumentum/7 Letöltve: 2023.04.05.

BAPA BARANYA PAKTUM

2017 *„Foglalkoztatási Szövetkezés Baranya Felzárkózásáért 2020”. Foglalkoztatási Stratégia és Akcióterv.* Online: <https://www.baranyapaktum.hu/dokumentum/7> (2019.01.23.)

DARÁNYI IGNÁC TERV

2012 *A Nemzeti Vidékstratégia (2012–2020) megvalósításának keretprogramja.* Online: https://2010-2014.kormany.hu/download/3/70/70000/DIT_kiadvany_210x148mm_LEAD_kifut_nelkul.pdf Letöltve: 2023.04.01.

DBHTE

é.n.: *Dél-Baranya Határmenti Települések Egyesülete honlapja.* Online: www.dbhte.hu/ Letöltve: 2023.03.31.

DDRPK DÉL-DUNÁNTÚLI REGIONÁLIS KONFERENCIA TAPASZTALATAI ÉS AJÁNLÁSAI

2018 *Dél-Dunántúli Regionális Paktum Konferencia, Ajánlások. Pécs, 2018.* december 3. Online: <https://www.baranyapaktum.hu/hirek/32/del-dunantuli-regionalis-konferencia-tapasztalatai-es-ajanlasai-az-iranyito-hatosag-fele> Letöltve: 2023.04.01.

DIAKONIA, SELLYEI TANODA

é.n. *Református Szeretetszolgálat Portálja, Gyermekjóléti szolgáltatások, Sellyei Tanoda.* Online: <https://diakonia.hu/properties/sellyei-tanoda/> Letöltve: 2023.03.05.

DIAKONIA, BIZTOS KEZDET GYEREKHÁZ SELLYE

é.n. *Református Szeretetszolgálat Portálja, Gyermekjóléti szolgáltatások, Biztos Kezdet Gyerekház Sellye.* Online: <https://diakonia.hu/properties/biztos-kezdet-gyerekhaz-sellye/> Letöltve: 2023.03.05.

DMREJ 1860-1943

é.n. *A Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyvei 1860-1943.* Online: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/reformatus_gyujtemeny_jkv_egyhazkerulet_dunamelleki/ Letöltve: 2023.03.09.

DMREJ 1916-1920

é.n. *A Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyve. 1916-1920.* Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1916_1920/?pg=792&layout=s&query=fegyelmi Letöltve: 2023.03.09.

DMRE RL

é.n. *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának jegyzéke.* Online: <http://www.radayleveltar.hu/> Letöltve: 2023.04.04.

EU TANÁCS SAJTÓKÖZLEMÉNY

2022 *Sajtóközlemény Horvátország schengeni övezethez való csatlakozásáról.* Online: <https://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2022/12/08/schengen-area-council-decides-to-lift-border-controls-with-croatia/> Letöltve: 2023.05.09.

HEEFT

2017 *Humán Szolgáltatások Fejlesztése az Ormánság Szívében. Helyi Emberi Erőforrás Fejlesztési Terv.* Online: https://sellye.hu/sites/default/files/heeft_sellye153.pdf Letöltve: 2023.04.04.

FETE FELZÁRKÓZÓ TELEPÜLÉSEK

é.n. *Felzárkózó Települések portálja. Főoldal.* Online: <https://fete.hu/> Letöltve: 2023.03.29.

é.n. *A Felzárkózó Települések programban résztvevő települések és szervezetek listája.* Online: <https://fete.hu/telepulesek/> Letöltve: 2023.03.29.

HFS

2015 *LEADER Helyi Fejlesztési Stratégia.*

Online: <http://www.dbhte.hu/index.php/dokumentumtar/category/19-hvs?download=456:helyi-fejlesztési-strategia> Letöltve: 2023.04.01.

HI HÁTTÉR INFORMÁCIÓ

2005 *Háttér Információ – Baranya megye gazdaságilag elmaradott térségeinek társadalmi-gazdasági fejlesztési programja.* Dr. Füzes Miklós [et al.] (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs. 120–121.

HISZ

2017 *Hit Gyülekezete Szeretetszolgálat. HISZ-es jötevők az Ormánságban.* Online: <https://www.hisz.hu/hisz-es-jotevok-az-ormansagban-2017-05-26> Letöltve: 2023.03.05.

INDEX

2019 *Presinszky Judit: Nagyon le tudja rombolni a hitet, amikor kiröhögnek.* Online: https://index.hu/belfold/2019/07/01/besence_baranya_megye_ormansag_teniszpalya_kozmunka_elet/ Letöltve: 2023.04.013.

INNOW TANÁCSADÓ ZRT.

2015 *Szakmai módszertani felmérés – „Fenntartható, alternatív foglalkoztatási formák kialakítása, önfoglalkoztatás, induló vállalkozások támogatása, szövetkezeti jellegű együttműködések segítése, társadalmi vállalkozások témában felmérés készítése”. A TÁMOP-5.3.6/B-13/1-2014-0001 azonosítószámú projekt keretében Best Practice – Jó*

gyakorlatok beazonosítására irányuló szakmai-módszertani összegzéshez. Türr István Képző és Kutató Intézet Főigazgatóság, Budapest. Online:

<https://docplayer.hu/storage/91/106377799/1683982953/VWNKoP3f0T69sQRJH792uQ/106377799.pdf> Letöltve: 2023.05.13.

INTERREG V–A MAGYARORSZÁG–HORVÁTOR SZÁG EGYÜTTMŰKÖDÉSI PROGRAM

é.n. *Az Interreg V–A Magyarország–Horvátország Együttműködési Program 2014-2020 honlapja.* Online: <http://www.huhr-cbc.com/hu/> Letöltés: 2023.05.10.

JANUS PANNONIUS MŰZEUM, NÉPRAJZI MŰZEUM PÉCS – FOTÓTÁR

Fotókartonok (Markóc):

Utcarészlet. A Fő utca – májusfákkal. Normálfilm. M.L., 74.V.10. (33284)

Utcarészlet. A 17. sz. háztól a templom felé. Normálfilm. M.L., 74.V.10. (33288)

Lakóház. Fő u. 24. – a mult század végi épület ma postaként szolgál. Normálfilm. M.L., 74.V.10. (33285)

KATOLIKUS KARITÁSZ

2022 *Katolikus Karitás Járási Fejlesztési Fórum.* Online: <https://karitasz.hu/uploads/content/2082/fajlok/2022.02.22..pdf> Letöltve: 2023.05.25.

é.n. *Partneri kapcsolatok.* Online: <https://karitasz.hu/uploads/content/2084/fajlok/partneri-kapcsolatok-onkorm.pdf> Letöltve: 2023.03.27.

é.n. *Végtelen lehetőség. Az EFOP-1.5.1-17-2017-00005. azonosítószámú „Végtelen lehetőség - komplex felzárkóztatási modellprogram a sellyei járásban”.* Online: <https://karitasz.hu/projektek/vegtelen-lehetoseg> Letöltve: 2023.03.28.

é.n. *Akarom Program a Sellyei járásban. Az EFOP-1.5.1-17-2017-00005. azonosítószámú „Végtelen lehetőség - komplex felzárkóztatási modellprogram a sellyei járásban” programja.* Online: https://karitasz.hu/uploads/content/2156/fajlok/06_akarom-program-a-sellyei-jarasban.pdf Letöltve: 2023.03.29.

é.n. *Wittner-Besze Erika: Aki lélekben mindig borosjuli.*

Online: <https://www.karitasz.hu/hirek/aki-lelekben-mindig-borosjuli> Letöltve: 2023.05.25.

KÉMES KÖZSÉGI KÖZÖS TANÁCS IRATAI

1950-1990 Kémes Községi Közös Tanács (székhelyközségi közös tanácsa 1950-től Drávapiski, 1962-től Cún, Szaporca 1977-ig, Tésenfa községeknek) iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, HU-MNL-BaML-XXIII.811.

KFA KÖZFOGLALKOZTATÁSI ADATPORTÁL

é.n. *Közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma.* Online: <http://kozfoglalkoztatas.bm.hu/> Letöltve: 2023.04.01.

KFP KÖZFOGLALKOZTATÁSI PORTÁL.

é.n.a *Mekkora a közfoglalkoztatási bér összege.* Online: <http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/mekkora-a-kozfoglalkoztatasi-ber-osszege> Letöltve: 2023.04.01.

é.n.b *A közfoglalkoztatottak is jogosultak társadalombiztosításra és nyugellátásra.* Online: <http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/a-kozfoglalkoztatottak-is-jogosultak-tarsadalombiztositasra-es-nyugellatasra> Letöltve: 2023.04.01.

KFT KÖZFOGLALKOZTATÁSI TÁJÉKOZTATÓ

2013 *Amit a közfoglalkoztatásról tudni kell... Tájékoztató anyag.* Online: <http://www.kormanyhivatal.hu/download/d/b3/70000/Amit%20a%20k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1sr%C3%B3l%20tudni%20kell.pdf> Letöltve: 2023.04.01.

KFBESZ KÖZFOGLALKOZTATÁSI BESZÁMOLÓ A 2017. ÉVRŐL

2018 *Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról.* Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Statisztikai, Elemzési és Monitoring Főosztálya, Budapest. Online: https://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/c/7a/32000/Besz%C3%A1mol%C3%B3_2017_20180621.pdf Letöltve: 2023.04.01.

KOVÁCS KRISTÓF „BESENCE OPEN”

2013 *Besence Open. (Men with balls.)* Dokumentumfilm, Laokoon Filmcsoport. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=oT9ZGAU1ico> Letöltve: 2023.04.13.

KÓSA LAJOSNÉ GYENIS JOLÁN VISSZAEMLEKÉZÉSEI

é.n. *„Hazádnak rendületlenül.”* Gépelt kézirat, digitalizálva.

KÖZFOGLALKOZTATÁSBÓL A VERSENYSZFÉRÁBA

é.n. *Tájékoztató a kibővített „Közfoglalkoztatásból a versenyszférába” segítő központi munkaerőpiaci programról.* Online: <https://www.kormanyhivatal.hu/download/f/25/b3000/T%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3-a-kiterjesztett-programr%C3%B3l-20170706.pdf> Letöltve: 2023.03.21.

KSH

2011 *Baranya megye 2011. évi népszámlálási adatai. 2011 évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.3. Baranya megye.* Online: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_03_2011.pdf Letöltve: 2023.04.01.

2011 *Működő Vállalkozások száma. Működő vállalkozások száma gazdasági ágak szerint kistérségenként.* https://www.ksh.hu/docs/hun/xtabla/valldemog/tablvad11_18d.html?1339 Letöltve: 2023.02.18.

2016 *Sellyei járás településsoros adatai. Éves településstatisztikai adatok 2016-os településszerkezetben. Magyarország települései. Terület: Sellyei járás.* Online: <http://statinfo.ksh.hu/Stainfo/haViewer.jsp> Letöltve: 2023.04.01.

2016 *KSH TER, Területi Statisztikai Évkönyv 2016.* Online: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/teruleti_evkonyv_2016.pdf Letöltve: 2023.04.01.

2016. *Mezőgazdasági termőföldárak és bérleti díjak, 2016.* Online: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjXyJG9ILP-AhV37rsIHQGYDLsQFnoECA0QAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.ksh.hu%2Fdocs%2Fhun%2Fxfp%2Fstaturkor%2Fmgfoldarak%2Fmgfoldarak16.pdf&usg=AOvVaw0rWrfzIORin9PAXIM4L_3l Letöltve: 2023.04.01.

é.n. *Helységnévtár.* Központi Statisztikai Hivatal. Online: <https://www.ksh.hu/apps/hntr.main> Letöltve: 2023.04.02.

LENINTANYÁRA KITELEPÍTETTEK LISTÁJA

é.n. *A lenin-tanyai kényszermunkatáborba deportált családok névsora.* Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete. Online: https://web.archive.org/web/20110509212953/http://www.dfmc.hu/nevsor_Lenintanya.htm Letöltve: 2023.02.25.

MARKÓC PRESBITERI JEGYZŐKÖNYVE

é.n. *Egyházi jegyzőkönyv, Markóc.* Baranya Megyei Református Levéltár, BREL V.3.

MNFS

é.n. *Magyar Nemzeti Felzárkózási Stratégia 2011-2020.* Online: <https://szocialisportal.hu/wp-content/uploads/2023/03/Magyar-Nemzeti-Tarsadalmi-Felzarkozasi-Strategia-II.pdf>
(Letöltve: 2023.08.22.)

MNL OA

é.n. *Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisa.* Mikrofilm/Anyakönyvek. Online: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/mikrofilm-anyakonyvek/> Letöltve: 2023.03.23.

MFT

2011 *Markóc fejlesztési terve.* Kéziratban.

MHUF

é.n. *Markóc, a „harmadik utas” falu – Fejlesztési program.* Kéziratban.

MOZSI MAJOR PORTÁLJA

é.n. *A Mozsi Major honlapja.* Online: www.mozsimajor.hu Letöltve: 2023.05.06.

MRE TANODA PROGRAMOK

é.n. *Sellyei Tanoda.* Online: <http://tanoda.reformatus.hu/sellyei-tanoda> Letöltve: 2023.03.05

NFSZ NEMZETI FOGLALKOZTATÁSI SZOLGÁLAT – TÁMOGATOTT KÉPZÉSEK

2014 *Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat Baranya Megyei Kormányhivatal Munkaügyi Központja, képzések a TÁMOP 2.1.6-12 „Újra tanulok” program keretében.* Online: http://baranya.munka.hu/engine.aspx?page=baranya_kepzesiajanlatok_allaskereseknek
Letöltve: 2019.02.12.

NEMZETI HÍRKÖZLÉSI HATÓSÁG INTERNETELÉRÉSI FELMÉRÉSE

2009 *Internet-használat a lakossági felhasználók körében.* Online: https://nmhh.hu/dokumentum/2535/nhh_piacfelmeres_2009_online_final.pdf Letöltve: 2023.03.12.

NVS NEMZETI VIDÉKSTRATÉGIA 2012-2020.

2012 *Nemzeti Vidékstratégia 2012-2020.* Vidékfejlesztési Minisztérium. Online: http://www.kielegyenafold.hu/userfiles/nemzeti_vidékstrategia.pdf Letöltve: 2023.04.01.

ORMÁNSÁG PROGRAM AZ ŐS-DRÁVA TÜKRÉBEN.

2011 *Önkormányzati Sajtószolgálat. Markóc Község Önkormányzata.* Online: http://onkormanyzat.mti.hu/hir/15026/ormansag_program_az_os-drava_tukreben Letöltve: 2023.04.01.

ORSZÁGOS HORVÁT ÖNKORMÁNYZAT PORTÁLJA

é.n. *Baranya megyei helyi horvát nemzetiségi önkormányzatok.* Online: <https://horvatok.hu/index.php/hu/szervezetek/onkormanyzatok/helyi-onkormanyzatok/baranya> Letöltve: 2023.05.11.

PARÓKIA PORTÁL

2019 *Jakus Ágnes: Tessék nekem verset adni.* Online: <https://www.parokia.hu/v/16188/> Letöltve: 2023.03.05.

PRFK DCSS

é.n. *Pécsi Református Kollégium portálja – Drávafoki Csikesz Sándor Általános Iskola.* Online: <http://www.refipecs.hu/altisk-dravafok/diakjaink/osztalyok> Letöltve: 2023.04.05.

RENDŐRSÉGI MAGAZIN

2019 *Nem ülnek az ügyeken.* A Zsaru Magazin cikke a Sellyei kistérség közbiztonságáról. Online: <https://www.police.hu/hu/hirek-es-informaciok/legfrissebb-hireink/zsaru-magazin/nem-ulnek-az-ugyeken#5> Letöltve: 2023.05.26.

ROFODIA

2019 *A Besence Open című dokumentumfilm adatlapja.* Roma Fotográfia Digitális Archívuma. Online: https://rofodia.aronk.hu/wp-content/uploads/2019/01/besence_open.pdf Letöltve: 2023.05.25.

PTE BTK NTI ROMOLÓGIA TANSZÉK HONLAPJA

é.n. *A PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Romológia Tanszék honlapja.* Online: <https://btk.pte.hu/hu/nevtud/romologia-es-nevelesszociologia-tanszek> Letöltve: 2023.05.25.

SELLEYEI KISTÉRSÉGI TERVDOKUMENTUM

2009. *A Sellyei Kistérség helyzetelemzése és fejlesztési javaslatai.* Online: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GQI_FXWzQaUJ:https://www.palyazat.gov.hu/download.php%3FobjectId%3D14856&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-b-d Letöltve: 2023.06.26.

SITS SELLYE TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA

2015 *Sellye Integrált Településfejlesztési Stratégia I. kötet.* Terra Studio Kft. Online: https://sellye.hu/sites/default/files/oldal-csatolmanyok/sellye_megalapozo_vizsgalat_elfogadasra.pdf Letöltve: 2023.04.01.

2018 *Sellye Integrált Településfejlesztési Stratégia II. kötet.* Terra Stúdió Kft., Pro Urbe Kft., Kokas és Társa Tervező Kft., 4T Tájévédelmi Tervező Bt., KÉSZ Tervező Kft. Online: https://www.sellye.hu/sites/default/files/oldal-csatolmanyok/sellye_its_20181210.pdf Letöltve: 2023.03.22.

SK SELLYE ÉS KÖRNYÉKE

1992 *Sellye és környéke c. helyi lap,* 1992. május, 3/4.

SVH

é.n. *Sellye Város honlapja.* Online: <https://www.sellye.hu/> Letöltve: 2023.04.01.

SV KT SELLYE VÁROS KÉPVISELŐTESTÜLETÉNEK HATÁROZATAI

2021 *Sellye Város Képviselőtestületének határozatai.* Sellye Város Honlapja. Online: https://sellye.hu/sites/default/files/oldal-csatolmanyok/sellye_varos_onkormanyzat_polgarmesterenek_75-76_2021.iii.11._sz._hatarozatai.pdf Letöltve: 2023.03.23.

SZAKÉRTŐI ÉRTÉKELÉS – VÉGETELEN LEHETŐSÉG PROGRAM

é.n. *A Magyar Máltai Szeretetszolgálat szakértői értékelése az EFOP-1.5.1-17 „Végtelen lehetőség” program 2018. évi tevékenységéről.* Online: <https://docplayer.hu/172006993-A-magyar-maltai-szeretetszolgalat-szakertoi-ertekelese-az-efop-vegtelen-lehetoseg-program-evi-tevekenysegerol.html> Letöltve: 2023.03.28.

SZAPORCAI EGYHÁZI JEGYZŐKÖNYV

2010 *„Püspöki látogatás jegyzőkönyve és egyházrajz 1886-ból.* Saját digitalizálás. Kéziratban.

TEF PORTÁL

é.n. *Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóság portálja.* Online: <https://tef.gov.hu/foigazgatosag/> Letöltve: 2023.02.03.

TEIR

é.n. *Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR) – települési és területi statisztikai adatbázis.* Online: <https://www.oeny.hu/oeny/teir/#/> Letöltve: 2023.04.05.

TKKI

2015 *Meghívó Ignác József besencei polgármesterrel való beszélgetésre.* Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet portálja. Online: https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/Ignacz_Jozsef_jezsuita_beszelgetes_meghivo.pdf Letöltve: 2023.04.

TKFR TÁJÉKOZTATÓ A KÖZFoglalkoztatás Rendszeréről

é.n. *Mit kell tudni a közfoglalkoztatásról?* Online: <http://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/tajekoztato-a-kozfoglalkoztatatas-rendszererol> Letöltve: 2023.04.01.